

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Мр Владимир Р. Димитријевић

ВЛАДИМИР ВУЈИЋ КАО КЊИЖЕВНИК,
КРИТИЧАР И ПОЛЕМИЧАР У КОНТЕКСТУ
КЊИЖЕВНИХ ПРОЦЕСА ИЗМЕЂУ ДВА
СВЕТСКА РАТА

Докторска дисертација

Београд, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Mr Vladimir R. Dimitrijević

VLADIMIR VUJIĆ AS WRITER, CRITIC AND
POLEMIST IN THE CONTEXT OF LITERATURE
PROCESSES BETWEEN TWO WORLD WARS

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Владимир Р. Димитриевич, к. ф. н.

ВЛАДИМИР ВУИЧ КАК ПИСАТЕЛЬ,
ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК И ПОЛЕМИСТ В
КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ
МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ

Докторская диссертация

Белград, 2016

Ментор:

Проф. др Јован Делић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филолошки факултет

Чланови комисије:

-
-
-
-

ИЗРАЗИ ЗАХВАЛНОСТИ

Овај рад није могао да буде написан без издашне помоћи многих и многих, којима овог пута изражавам топлу благодарност. Хвала, дакле:

- Ментору, професору др Јовану Делићу, на разумевању и труду;
- Колеги др Драгану Хамовићу, који ме је увек подстицао да наставим са започетим;
- Колегама Бранимиру Нешићу и Николи Маринковићу, који су ми вишеструко помогли;
- Директору Гимназије у Чачку, Ивану Ружичићу, и његовим помоћницима, Драгану Матијевићу и Драгану Андрићу, који су му омогућили повремена одсуства везана за рад;
- Колегиници мр Маријани Матовић из Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку због драгоцене помоћи при изради библиографије Владимира Вујића;
- Особљу чачанске библиотеке, које ми је увек љубазно излазило у сусрет;
- Госпођи Наталији Степановић и господину Милану Радовановићу, који су сажетке рада превели на енглески и руски језик;
- Господину Предрагу Пузићу, који ме је повезао са Савом Јанковићем, а он са Иванком Ајдарић-Вујић, ћерком Владимира Вујића;
- Господину Жељку З. Јелићу, који ми је указивао на битне аспекте Вујићевог деловања у емиграцији;
- Професору др Љиљани Чолић;
- Господину Синиши Трбовићу;
- Породицама Чапрић, Јелић и Србуљ;
- Свом оцу, који ме је увек бодрио;
- На крају, али на првом месту, својој супрузи и деци који су ме пет година трпели с љубављу и чекали да рад приведем крају, због чега им га и посвећујем свим својим срцем.

Крајем марта 2016.

Мр Владимир Р. Димитријевић

ВЛАДИМИР ВУЈИЋ КАО КЊИЖЕВНИК, КРИТИЧАР И ПОЛЕМИЧАР У КОНТЕКСТУ КЊИЖЕВНИХ ПРОЦЕСА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

РЕЗИМЕ

Владимир Вујић (Београд, 1886 – Рио де Жанеиро, 1951), коаутор виталистичко-прагматистичког манифеста *Нови хуманизам* (са Првошем Сланкаменцем) и аутор *Спутане и ослобођене мисли*, био је српски филозофски писац, преводилац и књижевни критичар. Ученик Михаила Петровића – Аласа у области математике и Божидара Кнежевића у области филозофије, Вујић је еволуирао од следбеника идеја Анрија Бергсона и Вилема Џејмса, преко прихватања историософије Освалда Шпенглера, до усвајања хришћанске мисли и идеологије „светосавља“, као, по Николају Велимировићу, „православља српског стила и искуства“. Дуго је стајао на позицијама јужнословенског месијанизма, верујући у Шпенглерову идеју о близини „пропасти Запада“ и миленијуму који ће донети тријумф „хришћанства Достојевског“. Био је изразити критичар европоцентризма као својеврсног западног империјализма у култури, залажући се за право јужнословенских народа, међу којима су и Срби, на сопствени духовни развој. Припадао је мислиоцима неохуманистичког правца (Владимир Дворниковић, Ксенија Атанасијевић, Милош Н. Ђурић, итд.), који су, на свој начин, усвојили и прерадили идеје европске „философије живота“.

Између два светска рата, Вујић се истакао као књижевни критичар и полемичар. Сарађивао је, између осталог, у часописима *Српски књижевни гласник*, *Летопис Матице српске*, *Народна одбрана*, *Идеје* и *XX век*, као и у дневним новинама *Правда* и *Време*, пишући о актуелним збивањима у књижевности и култури. Полемисао је са следбеницима естетике Богдана Поповића и Јована Скерлића, бранећи модерну књижевност, али је полемике имао и са следбеницима надреализма и социјалне књижевности, сматрајући их представницима идеолошких, а не уметничких, пракси и вредности. Био је представник тзв. „културолошке критике“, која се определила за сагледавање књижевности из најширег културног контекста.

Залагао се за нова читања књижевне прошлости, почев од другачије периодизације српске књижевности, преко захтева за превредновање дела Јакова Игњатовића, Лазе Костића, Боре Станковића, до настојања да се књижевност Јужних Словена прати као јединствена духовна целина. У књижевном и идеолошком смислу нарочито место је давао Стевану Сремцу, чију ће *Лимунацију на селу*, као својеврсни манифест против „протобољшевизма“ Светозара Марковића, приредити и објавити за време Другог светског рата и немачке окупације, када се, као припадник Недићеве администрације, нашао на страни колабораната.

Попут Станислава Винавера, Владимир Вујић је указивао на то да је наша патријархална, епско-десетерачка култура заувек нестала, и да се више не може вештачки оживљавати. Сматрао је да је пред нашом културом тежак задатак да „скочимо“ из епа у филм, али су нам основе у народној књижевности такве да смо у могућности да и тај подвиг обавимо.

Вујић је веровао, попут српских поратних модерниста, да пут овдашње културе није у имитирању Европе, него је синтеза оног што је наше са модерним европским тенденцијама. Као критичар савремених појава и писаца, Вујић је високо вредновао скоро све значајне послератне ауторе, попут Милоша Црњанског, Иве Андрића, Растка Петровића, Момчила Настасијевића, Бранимира Ћосића, Десанке Максимовић, итд.

Вујић је био оштар критичар утилитаризма социјалне литературе, као својеврсног анахронизма. Он је такође критиковао надреализам због вештачког спајања фројдизма и марксизма.

После свега што се о њему сазнало, Владимир Вујић, након Другог светског рата прећуткиван из идеолошких разлога, заслужује значајно место у историји српске књижевне критике између два светска рата.

Кључне речи: Владимир Вујић, витализам, прагматизам, светосавље, модернизам, културолошка критика, ревизије у књижевности, неохуманизам

Научна област: историја књижевности

Ужа научна област: српска књижевност XX века

УДК:

Mr Vladimir R. Dimitrijević

VLADIMIR VUJIĆ AS WRITER, CRITIC AND POLEMIST IN THE CONTEXT OF
LITERATURE PROCESSES BETWEEN TWO WORLD WARS

SUMMARY

Vladimir Vujić (1886, Belgrade – 1951, Rio de Janeiro), co-author (with Prvoš Slankamenac) of the vitalist and pragmatist manifesto “Novi humanizam” (“*New Humanism*”) and author of “Sputana i oslobođena misao” (“*Thought Held Captive and Liberated*”), was the Serbian philosophical writer, translator and literary critic. Taught mathematics by Mihailo Petrović – Alas and philosophy by Božidar Knežević, Vujić evolved from adhering to the ideas of Henri Bergson and William James, through acceptance of Oswald Spengler's historiography, to embracing the Christian thought and ideology of “Saint-Savaism” as, according to Nikolaj Velimirović, “the Orthodoxy of Serbian style and experience”. For a long time, he held the view of South Slavic messianism, believing in Spengler's idea of the near “decline of the West” and the millennium ensuing from the triumph of the “Christianity of Dostoevsky”. He was a vociferous critic of eurocentrism as a form of cultural imperialism of the west, championing the right of South Slavic peoples, Serbs included, to their own spiritual development. He belonged to neo-humanist thinkers (Vladimir Dvorniković, Ksenija Atanasijević, Miloš N. Đurić, etc.) who, in their own way, embraced and modified the ideas of the European “philosophy of life”.

Between the two world wars, Vujić earned a reputation as a literary critic and polemicist. He contributed to, among others, magazines such as *Srpski književni glasnik* (*Serbian Literary Herald*), *Letopis Matice Srpske* (*Chronicle of Matica Srpska*), *Narodna odbrana* (*National Defence*), *Ideje i XX vek* (*Ideas and the XX Century*), and daily papers such as *Pravda* (*Justice*) and *Vreme* (*Time*), writing about current developments in literature and culture. He polemicized with adherents of the aesthetics of Bogdan Popović and Jovan Skerlić, where he acted in defence of modern literature, while also engaging in polemics with the adherents of surrealism and social literature who, in his view, stood for ideological rather than artistic practices and values. He was

the representative of the so-called culturological criticism, which sought to consider literature from the broadest cultural context.

He called for new readings of the literary past, starting from a different periodization of the Serbian literature, through demands for re-evaluation of the work of Jakov Ignjatović, Laza Kostić, Bora Stanković, to efforts to ensure that the literature of South Slavs is studied as a single spiritual whole. In the literary and ideological sense, he highly valued Stevan Sremac, whose *Limunacija na selu (Illumination in the Village)* he would edit and publish as a manifesto of sorts against Svetozar Marković's "proto-Bolshevism" during World War II and the German occupation when Vujić found himself on the side of the collaborators as a member of Nedić's administration.

Much like Stanislav Vinaver, Vladimir Vujić believed that our patriarchal, epic-decasyllabic culture was gone for good and could not be artificially revived. He believed our culture was facing the difficult task of "leaping" from the epic to the film, but that we would be able to accomplish even such a feat due to the sound foundations laid by our folk literature. Similarly to Serbian post-war modernists, Vujić believed our culture should not follow the path of imitating Europe, but rather strive to achieve a synthesis of what is ours with modern European tendencies. As a critic of contemporary phenomena and writers, Vujić highly valued almost all significant post-war authors, including Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Rastko Petrović, Momčilo Nastasijević, Branimir Ćosić, Desanka Maksimović, etc.

Vujić was a fierce critic of the utilitarianism of social literature, as an anachronism of sorts. He also criticised surrealism, on account of its artificial fusion of Freudianism and Marxism. Though silence about his work prevailed after World War II for ideological reasons, findings about Vladimir Vujić confirm that he undoubtedly deserves a significant place in the history of Serbian literary criticism between the two world wars.

Key words: Vladimir Vujić, vitalism, pragmatism, svetosavlje, modernism, culturological criticism, revisions in history of Serbian literature, neohumanism

Area of study: History of Literature

Specific area of study: Serbian literature of the 20th century

UDK:

Владимир Р. Димитриевич, к. ф. н.

ВЛАДИМИР ВУИЧ КАК ПИСАТЕЛЬ, ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК И ПОЛЕМИСТ В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ

РЕЗЮМЕ

Владимир Вуич (1886, Белград – 1951, Рио-де-Жанейро) – сербский писатель философских произведений, переводчик и литературный критик, соавтор виталистическо-прагматического манифеста „Новый гуманизм” (вместе с Првошем Сланкаменацем) и автор „Скованной и освобожденной мысли”. Будучи учеником Михаила Петровича Аласа в области математики и Божидача Кнежевича в области философии, Вуич прошел путь от последователя Анри Бергсона и Уильяма Джеймса через принятие историософии Освальда Шпенглера вплоть до усвоения христианской мысли и „светосавской” идеологии, представляющей собой – по определению Николая Велимировича – „православие сербского стиля и опыта”. Вуич длительное время стоял на позициях южнославянского мессианизма, разделяя идею Шпенглера о близком „закате Запада” и наступлении тысячелетия, в котором восторжествует „христианство Достоевского”. Являясь выразительным критиком европоцентризма как своеобразного западного империализма в культуре, он отстаивал право южнославянских народов, включая сербов, на собственное духовное развитие. Вуич принадлежал к когорте мыслителей неогуманистического направления (Владимир Дворникович, Ксения Атанасиевич, Милош Н. Джурич и др.), по-своему усвоивших и модифицировавших идеи европейской „философии жизни”. В период между двумя мировыми войнами Вуич зарекомендовал себя как литературный критик и полемист. Сотрудничал с разными изданиями, включая журналы „Српски књижевни гласник”, „Летопис Матице српске”, „Народна одбрана”, „Идеје и XX век”, а также газеты „Правда” и „Време”, в которых публиковал статьи, посвященные актуальным вопросам литературной и культурной жизни. Полемизировал с последователями эстетики Богдана Поповича и Йована Скерлича, защищая современную литературу, но свое мнение

иногда противопоставлял и сторонникам сюрреализма и социальной литературы, считая их представителями не художественных, а идеологических ценностей и практики. Сам являлся представителем так называемой „культурологической критики”, предпочитавшей рассмотрение литературы в предельно широком культурном контексте.

Выступал за новое прочтение литературного прошлого и новую периодизацию сербской литературы, требовал переоценку деятельности Иакова Игњатовича, Лазы Костица, Боры Станковича и призывал воспринимать литературу южных славян как единое духовное целое. В литературном и идеологическом смысле Вуич особое место уделял Стевану Сремцу, произведение которого „Лимунация в селе” он подготовил к публикации и в качестве своеобразного манифеста против „протобольшевизма” издал его в годы Второй мировой войны и немецкой оккупации, во время которой сам оказался в структурах административной власти известного коллаборациониста Милана Недича. Владимир Вуич вслед за Станиславом Винавером указывал на то, что сербская патриархальная культура, носителем которой является знаменитый десятисложный стих эпических народных песен, навсегда осталась в прошлом, и восстановить ее искусственным образом невозможно. Он считал, что перед нашей культурой стоит сложная задача: „перепрыгнуть” из эпоса в кино. Однако основы сербской народной литературы, по его мнению, давали возможность совершить данный подвиг. Вуич, как и сербские модернисты послевоенного периода, верил в то, что путь местной культуры заключается не в подражании Европе, а в синтезе исконно сербских культурных феноменов и современных европейских тенденций. Как критик современных явлений и писателей Вуич высоко ценил почти всех выдающихся послевоенных авторов, таких как Милош Црњански, Иво Андрич, Растко Петровић, Момчило Настасиевич, Бранимир Чосич, Десанка Максимовић и др. Вуич был резким критиком утилитаризма социальной литературы, считая его своеобразным анахронизмом. Он подвергал критике и сюрреализм из-за искусственного сочетания фрейдизма и марксизма. По окончании Второй мировой войны о Владимире Вуиче умалчивали по идеологическим причинам, но после всего, что о нем стало известно, ему следует отвести довольно значимое

место в истории сербской литературной критики в период между двумя мировыми войнами.

Ключевые слова: Владимир Вуич, витализм, прагматизм, святосаввле, модернизм, культурологическая критика, ревизии в литературе, неогуманизм

Научная область: история литературы

Специальность: сербская литература XX столетия

УВОД: У ПОТРАЗИ ЗА ВЛАДИМИРОМ ВУЈИЋЕМ.....	18
На трагу несталог писца.....	18
Отац и кћи.....	20
О припремама за писање.....	22
О структури рада.....	23
Циљеви овог рада.....	29
БИОГРАФИЈА ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА.....	32
Детињство, школовање и рат.....	32
Између два рата.....	34
Мисаона еволуција.....	35
За време Другог светског рата.....	37
Вујић у емиграцији.....	41
ПРЕДРАТНА РЕЦЕПЦИЈА ВУЈИЋЕВОГ ДЕЛА.....	43
Милош Н. Ђурић.....	43
Зоровавел о Вујићу и Сланкаменцу.....	44
Вујићево место у домаћој филозофији.....	44
Вујић као припадник новог поколења стваралаца.....	45
Ристо Ратковић.....	47
Велибор Глигорић о неохуманистима.....	47
Марко Ристић о Вујићу и ирационалистичкој философији.....	51
ПОСЛЕРАТНА РЕЦЕПЦИЈА ВУЈИЋЕВОГ ДЕЛА.....	53
Драган Јерemiћ.....	53
Андрија Стојковић.....	55
Радован Вучковић.....	56
Ђорђе Ј. Јанић.....	57
Милан Радуловић.....	58
Миша Николић.....	61
Гојко Тешић.....	63
Александар А. Миљковић.....	63
Јован Пејчић.....	70
Бошко Обрадовић.....	70
Живојин Ђурић и Драган Суботић.....	71
ДУХ ВУЈИЋЕВЕ ЕПОХЕ:	
ПРЕВЛАСТ ТЕХНИКЕ, КРИЗА ЕВРОПЕ И ПУТЕВИ АЛТЕРНАТИВЕ.....	75
Техника као кључ за разумевање модерног доба.....	83
Криза Европе и критика европоцентризма.....	85
Европски интелектуалци о агонији Европе.....	87
Руска критика европоцентризма.....	90
Српска критика европоцентризма.....	93
<i>Николај Велимировић</i>	93

<i>Јустин Поповић</i>	95
<i>Димитрије Најдановић</i>	97
<i>Момчило Настасијевић</i>	98
Европска алтернатива: философија живота	99
Руска алтернатива „трећег пута“	104
<i>Словенофилство</i>	104
<i>Николај Данилевски</i>	106
<i>Константин Леонтјев</i>	109
НЕОХУМАНИСТИ И РЕВИЗИОНИСТИ	112
Владимир Дворниковић	115
Милош Н. Ђурић	121
Ксенија Атанасијевић	124
Владимир Велмар-Јанковић	129
Светислав Стефановић	138
ДВЕ ВУЈИЋЕВЕ КЊИГЕ: ТРАГОВИ ДУХОВНЕ ЕВОЛУЦИЈЕ	143
<i>О Новом хуманизму</i>	143
<i>Спутана и ослобођена мисао</i>	156
ТРИ ЧАСОПИСА И ВЛАДИМИР ВУЈИЋ	194
<i>Вујић и Српски књижевни гласник</i>	194
Владимир Вујић и културна идеологија <i>Народне одбране</i>	197
Вујић у <i>Идејама</i> Милоша Црњанског	206
ВУЈИЋЕВИ ОГЛЕДИ О ЕВРОПСКИМ МИСЛИОЦИМА КРИЗЕ	216
Европска криза очима Европљана	216
Има ли будућности за европску културу?	217
Наука као извор кризе	218
<i>О Издајству жреца</i>	220
Пол Валери о величини и опадању Европе	224
О Херману Кајзерлингу	227
О Папинијевом <i>Гогу</i>	231
О Унамуну	239
У сенци учитеља: Освалд Шпенглер и Владимир Вујић	242
<i>Значај Шпенглера</i>	244
<i>Руси и Шпенглер</i>	245
<i>Шпенглер у нас</i>	249
<i>Владимир Вујић о Пропастима Западна</i>	252
РУСКА АЛТЕРНАТИВА: ДОСТОЈЕВСКИ	264
Питање Достојевског	265
О Цвајговом схватању Достојевског	267
О доживљају Достојевског	270
Књига Јустина Поповића о Достојевском	271
СРПСКА АЛТЕРНАТИВА: СВЕТОСАВЉЕ	273
Вујићев заокрет и буђење народне религиозности	273

Рат, пораће и повратак хришћанству	277
Расправа о светосављу	279
Шта је истинска просвећеност?	281
„Светосавственост и доситејевштина“ или повратак аутентичном лику Светог Саве	283
О Светом Сави као педагогу	289
У светосавској години	290
Свети Сава и савременост	291
Свети Сава и Југославија уочи рата	292
Свети Сава под окупацијом	293
НАЧЕЛА КУЛТУРОЛОШКЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ	295
Програмски чланак Владимира Вујића	297
О три епохе српске књиге	299
Општечовечанско и локално	302
О самој суштини књижевне критике	304
О неопходности ревизионизма	307
ВУЈИЋЕВА ПРИМЕЊЕНА КРИТИКА	315
Вујић као приказивач	315
Над уџбеницима и приручницима	315
<i>О Богдану Поповићу или против френизије и апотеозе</i>	316
<i>О Поетици Винка Витезице</i>	319
Ране критике Милана Богдановића	322
Критика једне историје књижевности	323
О Герхарду Геземану	326
НАША „КЛАСИКА“	330
О три лика наше културе	330
Његошева поетска мисао	333
Марко Миљанов или нови Теодосије	334
Два читања Стевана Сремца	337
<i>Предратно читање Стевана Сремца</i>	338
<i>Ратно читање Стевана Сремца</i>	340
ЈУЖНОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА У ТУМАЧЕЊУ	
ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА	350
Вујић, југословенство, јужнословенство	350
О првоучитељима и јужнословенској књизи	353
О савременој јужнословенској књижевности	355
О Аугусту Шенои	357
О Бартуловићевом роману <i>На прелому</i>	358
О бугарској књижевности	360
О Мажуранићевом спеву	361
О поезији Мирослава Крлеже	362
Пред сумрак прве Југославије	364
ПРЕДРАТНИ ПОСЛЕ РАТА	365

О рецепцији Боре Станковића	365
О Марку Цару.....	367
О Дучићевом <i>Благу цара Радована</i>	367
Божидар Кнежевић или Дучић?	369
О Сабраним делима Вељка Петровића	370
ПОСЛЕРАТНИ	372
О роману <i>Сеобе</i> Милоша Црњанског	372
О <i>Глувним чинима</i> Александра Илића	373
О <i>Пијаној земљи</i> Милана Кашанина	375
О <i>Приповеткама</i> Иве Андрића	376
О делу Момчила Настасијевића	378
„Драинац је из Топлице“ или: о писању по туђем обрасцу	379
О драми Душана Николајевића	381
„Надреалистички Анатола Франс“ или: <i>Људи говоре</i> Растка Петровића	382
Разговори са нашим писцима	384
О дечјој поезији.....	385
О прози Анђелка Крстића	386
О Ћосићевом роману	389
FRATRES MINORES.....	391
Поезија и стихотворство	391
Недостатак дара	392
О патриотској поезији Милосава Јелића	394
Како се не пишу ратни романи?	395
Лоши афоризми као замена за мишљење	397
О библиотеци „Наша књига“	398
ВЛАДИМИР ВУЈИЋ КАО ПОЛЕМИЧАР	399
Полемичко поље и „књижевна десница“	399
Полемике о југословенском „месијанизму“	408
„Недаровитост епигона и кабалистика подражавалаца“: Вујићева „Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности“	412
Критика или блађење?	416
„Депресија“, „напредно“, „назадно“ или надничари и неимари	420
О <i>Саломе</i> Оскара Вајлда у Београду.....	422
Полемика Црњански – Богдановић	425
О сукобима на конгресу ПЕН-клубова	427
О нашој „закаслелости“	432
Полемика Радета Драинца са Владимиром Вујићем	434
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА:	
КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКО МЕСТО ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА.....	439
Рецепција Владимира Вујића.....	439
Свет у коме је живео Вујић.....	440
Европоцентризам и јужнословенски месијанизам	441
Шпенглер и Вујић.....	442

Вујић и неохуманисти	443
Повлашћени ликови Владимира Вујића	444
Вујић као књижевни критичар	446
Владимир Вујић, модерниста	447
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	450
Архивска грађа	450
Дела Владимира Вујића	450
<i>Књиге</i>	450
<i>Чланци</i>	450
Енциклопедије и приручници	459
Литература на српском језику	459
Преведена литература	468
Литература на страним језицима	470
Чланци	471
Електронски извори	473
ДОДАТАК 1: ПРЕПИСКА И ИНТЕРВЈУ СА ИВАНКОМ АЈДАРИЋ-ВУЈИЋ	476
Додатак: О Светиславу Стефановићу и његовом сину Антону	478
Одговор Антона Стефановића:	479
Иванкино писмо Стефановићу	480
ДОДАТАК 2: ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА	510
Дела Владимира Вујића	512
<i>Монографије</i>	512
<i>Прилози у серијским публикацијама (часописима, листовима)</i>	513
<i>Преводилачки рад, предговори, поговори</i>	570
<i>Прилози у серијским публикацијама на немачком језику</i>	576
Дела о Владимиру Вујићу	577
<i>Прилози у монографским и серијским публикацијама (књигама, часописима, листовима)</i>	577
Владимир Вујић у референсној литератури	586
БИОГРАФИЈА	593
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	596
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ	597
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	598

УВОД: У ПОТРАЗИ ЗА ВЛАДИМИРОМ ВУЈИЋЕМ

На трагу несталог писца

Копрена идеолошког остракизма после Другог светског рата прекрила је многа значајна имена наше међуратне књижевности. Они који су били проглашени за издајнике и сараднике окупатора или су убијени (Григорије Божовић, Светислав Стефановић, Нико Бартуловић, између осталих) или су отишли из земље и нису више помињани, осим као злочиначке фигуре у служби непријатеља нове Југославије (Владимир Велмар-Јанковић, Димитрије Најдановић, између осталих). Јован Дучић је умро 1943. године у САД, а Милош Црњански дуго живео у егзилу.

Међу онима који су пред новом влашћу побегли у неизвесност емиграције био је и стваралац чије је дело тема овог рада – Владимир Вујић, филозоф, математичар и књижевни критичар, ученик Божидара Кнежевића и Михаила Петровића Аласа, преводилац Шпенглерове *Пропасти Запада* на наш језик.

Тек од деведесетих година прошлог века, почело се озбиљно о њему писати, а белешку је, почетком 21. века, добио и у *Српском биографском речнику*¹, а затим и у *Енциклопедији српског народа*², коначно у *Српској*

¹ О Владимиру Вујићу у *Српском биографском речнику* пише: „Вујић, Владимир (Нови Сад, 1886 – Бразил,?) професор, књижевни критичар, преводилац. Гимназију и студије филозофије и математике завршио је у Београду. Учествовао је у ратовима од 1912. до 1918. Са српском војском прешао је Албанију. Био је суплент гимназије у Скопљу. Након положеног професорског испита (1923) био је професор у београдским гимназијама (1928-1935). У Гимназији у Сремским Карловцима предавао је филозофију, математику и немачки језик. Писао је филозофске студије, чланке из области естетике, историје и теорије књижевности, приказе и критике, преводио с немачког. Сарађивао у *Виделу* (1906), *Новом времену* (1910-1911), крфском *Забавнику* (1918), *Српском књижевном гласнику* (1921-1926, 1929), *Просветном Гласнику* (1922, 1924), *Летопису Матице српске* (1926, 1928-1929), *Мисли* (1926), *Новим видицима* (1928), *Вољи* (1928), *Времену* (1928-1933, 1939-1940), *Друштвеној обнови* (1929), *Les nouvelles Yugoslaves* (1929), *Народној одбрани* (1928-1933), *Правди* (1931-1935), *Народној просвети* (1932-1933), *Светосављу* (1931-1934), *Учитељу* (1934-1935, 1939-1940), *Идејама* (1935), *Нашој смотри* (1935-1936), *Политици* (1936), *Уметничком прегледу* (1937-1938), *XX веку* (1938), *Обнови* (1942-1944) и *Српском народу* (1942-1944). За време Другог светског рата (1941-1944) сарађивао је у Српској књижевној задрузи и на Радио Београду. Уређивао је *Народну одбрану* (1931). У Влади Милана Недића био је начелник Министарства просвете и вере и врховни инспектор Националне службе за обнову Србије (1943). Са супругом Бојаном, сином Павлом и ћерком Иванком емигрирао је 1944. и био у савезничким логорима у Форлију и Еболију у Италији, где је држао предавања. Затим је отишао у Бразил, где је провео остатак живота. У студијама математике помагао му је Михаило Петровић Алас. У почетку је прихватао феноменологију свог учитеља као идеал науке, касније се окреће прагматизму. Представник је 'новог хуманизма', близак Милошу Н. Ђурићу и Владимиру Дворниковићу. У књизи *Спутана и ослобођена мисао* описао је свој мисаони пут који је формирао

енциклопедији³. После рата био је проглашен за представника ирационализма и мистицизма, који је, као сарадник квислиншког Недићевог режима, побегао пред „заслуженом казном“. С обзиром да се о његовим емигрантским данима није знало готово ништа, није се знало ни које је године умро (у *Енциклопедији српског народа* Завода за уџбенике, као и у *Српском библиографском речнику* Матице

на основу филозофије Бергсона, Виљема Џејмса, Фердинанда Шилера и Божидара Ковачевића. У књизи *Нови хуманизам*, написаној са Првошем Сланкаменцем, залагао се за 'обртање вредности' у свим областима културе, одбацујући интелектуализам у име интуитивне уметности живота. Допринео је афирмацији филозофске мисли Божидара Кнежевића, свог гимназијског професора. Прерадио је и сажео Кнежевићеве двотомне *Принципе историје*, и издао их као *Закон реда у историји* (Београд, 1920), уз значајну студију о аутору. Један је од најзначајнијих критичара и полемичара у међуратној српској књижевности, идеолог књижевне деснице, противник Јована Скерлића. Противник је авангарде која је, по њему, само нестваралачка копија појава присутних у страним књижевностима, враћање на старо и рационалистичком погледу на књижевни развој. Залагао се за књижевност која би била ослобођена рационализма и изражавала аутохтону словенску мисао. Редиговао је *Лимунацију у селу* Стевана Сремца.“ (М. Карановић, Вујић, Владимир, *Српски биографски речник*, В-Г, Нови Сад, 2006, стр. 353-354)

² Ево енциклопедијске одреднице: „Вујић, Владимир (Нови Сад, 1886 – Бразил, ?), књиж. критичар, преводацац. Студирао филозофију и математику у Београду, гимназ. проф. Конзервативац и десничар; у Влади Милана Недића (1941-1944) био је начелник Министарства просвете и врховни инспектор Националне службе за обнову Србије. Емигрирао је 1944. у Италију, па у Бразил. Уређивао је *Народну одбрану*. Са Првошем Сланкаменцем објавио је *Нови хуманизам* (1923) у којем одбацује интелектуализам. Властиту еволуцију од рационализма до (јужно)словенске мисли приказао је у огледима *Спутана и ослобођена мисао* (1931). Приредио је *Закон реда у историји* (1920) свог гимназијског професора Божидара Кнежевића и превео је Шпенглерову *Пропаст Запада, I-II* (1936-1937).“ (И. Марић, „Вујић, Владимир“, *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр.206) Важно је приметити – ауторима одредница и у *Српском библиографском речнику* и у *Енциклопедији српског народа* није познато место Вујићевог рођења, као што им није позната ни година његове смрти.

³ И. Марић пише: „Вујић, Владимир, филозофски писац, књижевни критичар, преводацац (Нови Сад, 1886 – Бразил, 1951). Завршио је Прву мушку гимназију и Филозофски факултет у Београду, где је студирао филозофију и математику. Учествовао је у балканским ратовима и у I светском рату, повлачио се са српском војском преко Албаније. Службовао је као суплент гимназије у Скопљу (1921), а након положеног професорског испита као професор у београдским гимназијама (1928-1935). Потом је у гимназији у Сремским Карловцима предавао филозофију, математику и немачки језик (1935-1938). У владу Милана Недића био је начелник Министарства просвете и вера као и врховни инспектор Националне службе за обнову Србије (1943). Емигрирао је 1944. и био у савезничким логорима у Форлију и у Еболију у Италији, а затим је прешао у Бразил где је остао до краја живота. Приредио је *Принципе историје* Божидара Кнежевића, свог професора у гимназији, у сажетом облику под насловом *Закон реда у историји* (Бг. 1920). Превео је с немачког књиге *Српскохрватска књижевност* Герхарда Геземана (Бг. 1934) и *Пропаст запада* (Бг. 1936/1937) Освалда Шпенглера, а са енглеског *Мисли* Томаса Карлајла (Еболи 1946). Уређивао је *Народну одбрану* (1931). Између два светска рата писао је есеје о култури и уметности, као и знатан број приказа филозофских и књижевних дела. Као сарадник на спису Михаила Петровића Аласа *Елементи математичке феноменологије* (Бг. 1911) неговао је интелектуалистичку мисао ('спутана мисао'). Читањем В. Џејмса и А. Бергсона окренуо се интуитивизму, схватајући га као пут у филозофију будућности, која ће бити испуњена животном енергијом и радостју. Ту нову мисао назива хуманизмом (и П. Сланкаменац, *Нови хуманизам*, Бг. 1923). Она му омогућава пролаз ка изградњи јужнословенске мисли, на којој би требало да почива наша култура. Држи да ми нисмо ни у Европи, ни на Истоку, него ваља да градимо властиту културу, и властиту, 'ослобођену мисао' (*Спутана и ослобођена мисао*, Бг. 1931)“ (И. Марић, ВУЈИЋ, Владимир, *Српска енциклопедија*, Том други, В-Вшетацка, Београд, 2013, стр.830). Занимљиво је напоменути да је у овој одредници место Вујићевог рођења Нови Сад, иако је у питању Београд.

српске уместо године смрти стоји знак питања, а Сима Ц. Ћирковић у књизи *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944* наводи погрешну годину⁴), приликом писања овог рада, требало је, између осталог, кренути у потрагу за поузданим биографским чињеницама. Тај задатак је било могуће остварити захваљујући, између осталог, и контакту са Вујићевом ћерком.

Отац и кћи

Трагајући за годином смрти Вујићеве, али и за његовом потпунијом биографијом, потписник ових редова је успео, захваљујући нашем књижевнику из дијаспоре, покојном Сави Јанковићу (аутору романа *Америка* и *На прелому*), да дође до Иванке Ајдарић-Вујић, ћерке српског интелектуалца чије је стваралаштво тема нашег истраживања. Она је живела у Бразилу, али је српским језиком одлично говорила. Ушли смо у електронску преписку, а често смо се чули и телефоном. Замолио сам је да за потребе овог рада посведочи о животу своје породице. Она се радо одазвала позиву, дирнута пажњом према покојном оцу. Са њом сам направио велики интервју, чији је циљ био да о породичној историји Вујића научна јавност сазна што више (преписка са Иванком Ајдарић-Вујић је дата као додатак на крају рада). Трудила се да се подробно сети свега, и да ми, у дугим писмима, путем електронске поште, одговори. Она ми је саопштила да је њен отац умро у Бразилу 1951. По сведочењу Мише Николића, који је текст о Вујићу објавио 1990. у бирмингемској *Искри*, смрт га је затекла у Рио де Жанеиру, највећем бразилском граду. На жалост, Иванка није стигла да ми опише подробности његовог бразилског изгнања. Послала ми је рукописну оставштину свог оца, невеликог обима, која је предата на чување Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду.⁵

⁴ У књизи *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944* Сима Ц. Ћирковић (С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944*, Београд, 2009, стр. 108-109) прецизно одређује место и годину рођења (Београд, 1886), али пише да је Вујић умро у Бразилу после 1960.

⁵ Иванка Ајдарић Вујић је рукописе потписнику ових редова послала уз пропратно писмо које гласи (није мењан правопис оригинала): „Драги Господине Димитријевићу, шаљем Вам, као што сам обећала, оригиналне рукописе које је мој тата написао, чини ми се у Еболију, или већ у Дипхолцу (логор расељених лица у Немачкој). Шаљем оригинале зато што овде заиста нисам у могућности да нађем неког ко би могао да дешифрује те рукописе. Ви сте ми казали да бисте евентуално могли да нађете ко би то могао урадити. Ако успете, молим пошаљите ми копије дешифрованих рукописа и, наравно, колики су били трошкови. Ја заиста не знам шта ти рукописи садрже и имам поверење у Вас да ћете знати оценити њихов садржај и да ли су вредни да се објаве

Онда ми је стигло електронско писмо Иванкине кћери Ивоне Хершен-Меира, која ме је обавестила да се њена мајка, тежак срчани болесник, после операције која није успела да је телесно обнови, упокојила 31. децембра 2011. године, шездесет година након очеве смрти.

Владимир Вујић је, свакако, човек чије је дело вредно проучавања. Идеолошка острашћеност прошлости мора уступити место научној објективности, онолико колико је та објективност достижна. С том намером овај рад је и писан.

За време Другог светског рата Вујић јесте био високи чиновник Недићеве администрације, који је подржавао колаборацију са немачким окупатором сматрајући да је то пут биолошког опстанка српског народа. О свим његовим ставовима и опредељењима могуће је, и треба расправљати, а оцене тих ставова могу и морају бити различите. Ипак, то не значи да његово дело, важно у нашој међуратној култури, не треба пажљиво изучавати. При чему не смемо заборавити да се мора извршити реинтерпретација извесних досадашњих истраживања чији су унапред одређени резултати коришћени више као етикете, него као доприноси за даља изучавања.

или можда нису више на нивоу других татиних радова. Шаљем следеће: 1. Рукопис на немачком језику (*Was undo wo ist Europa*) 2. Рукопис на француском језику (*En lisant le tres interessant...*) 3. Рукопис на српском (Неопажено и ћутке...) 4. Пролог/ Епилог (српски) 5. Кратки стихови (Онај одозго онима доле) 6. Копија писма мога тате моме ујаку Милораду Радовићу. Све документе, рукописе, писма и фотографије које смо поседовали овде у Бразилу чувала је моја мама. После њене смрти 1980. године ја дуго нисам прегледала ствари које је оставила и када сам најзад скупила храброст, констатовала сам да многи документи недостају. Не разумем до данас шта се десило и зашто је моја мама решила да уништи многе драгоцене успомене. Али, то ће остати тајна. Срдачни поздрав и пољубац у чело маломе Лазару, Иванка“. Рукописи су предати Матици српској 22. јануара 2016, при чему је закључен Уговор о поклону између проф. др Драгана Станића, председника Матице српске, и потписника ових редова, а на сајту Матице објављена је следећа белешка: „Председник Матице српске проф. др Драган Станић и професор Владимир Димитријевић су 22. јануара 2016. године потписали уговор о поклону у којем се наводи да професор Димитријевић поклања Матици српској рукописну грађу познатог српског професора философије, математике и немачког језика, Владимира Вујића. Професор Владимир Вујић је током живота објавио бројне критичке текстове о друштвено-културним питањима, а неколико радова је написао и објавио за *Летопис Матице српске*. Рукописна грађа која је поклоњена Матици српској ће се чувати у Рукописном одељењу. Матица српска је са захвалношћу прихватила поклон, препознајући значај ове рукописне грађе једног од великих мислилаца у српској култури, и са жељом да се важне и безвремене мисли овог философа културе сачувају, како би наредне генерације могле да уче, промисле и допринесу даљем развоју философске мисли.“ (<http://www.maticasrpska.org.rs/rukopisi-vladimira-vujica-na-poklon-matitsi-srpskoj/>, приступљено 4. марта 2016)

О припремама за писање

Једна од тема којима се потписник ових редова бавио је потрага за прећутаним именима наше, пре свега, међуратне културе, као и покушај да се осветле извесни замагљени аспекти те културе.⁶ Бавећи се покушајем реконструкције онога што је било скрајнуто и маргинализовано, нисам могао а да не приметим значајну улогу коју је у међуратном књижевном животу играо Владимир Вујић. Трагови његовог присуства били су расути на многим местима: био је познат као аутор *Новог хуманизма* и *Спутане и ослобођене мисли*, али и као књижевни критичар који је захтевао ревизије у историји српске књижевности, и као преводилац Шпенглера. Све је то, међутим, углавном фрагментарно помињано, осим поглавља које му је у својој студији о модернизму и српској идеалистичкој философији посветио Милан Радуловић, великог огледа Александра А. Миљковића и студије Бошка Обрадовића о Милошу Црњанском и новом национализму, где су обриси Вујићевог стваралаштва доследно учавани и контекстуализовани у епоху у којој је стварао. Такође, не сме се занемарити рад Гојка Тешића на објављивању Вујићевих полемика у *Злим волшебницима*, што је 1983. године био смео подухват

⁶ Књига *Високо је записано. Од коби до Христа у делу Момчила Настасијевића* (Горњи Милановац, 2004.) бавила се Настасијевићевим односом према паганизму и хришћанству кроз праћење његове стваралачке еволуције у есејистици, збирци прича *Хроника моје вароши* и музичкој драми *Ђурађ Бранковић*. У књизи *Светац српског језика. Рана читања Момчила Настасијевића* (Горњи Милановац, 2011.), насталој на основу магистарске тезе *Светац српског језика и његови хагиографи. Станислав Винавер и Милутин П. Деврња као издавачи и тумачи Момчила Настасијевића*, одбрањеној на Филолошком факултету Универзитета у Београду, у историју наше међуратне књижевности озбиљније је укључено име Милутина П. Деврње, теолога и књижевног критичара, уредника *Хришћанске мисли*, који је, скупа са Винавером, приредио прво издање (тзв. „Издање пријатеља“) дела Момчила Настасијевића. У књизи огледа *Прећутана културна историја Срба* (Београд, 2012, 2014), објављен је оглед о Владимиру Вујићу. У *Побуњеницима и смислотворцима* (Београд, 2014), било је речи, између осталог, о односу Гаврила Принципа према књижевности, о трагичној смрти Мутимира Петковића, Дисовог сина, о Драгиши Васићу као критичару паланачког духа, итд. У зборнику *Духовне речи* (Горњи Милановац, 2001) објављен је, под насловом „Момчило Настасијевић: Песникови синови“ избор текстова предратних младих песника, књижевних критичара и мислилаца блиских Настасијевићу (Милутин Деврња, Димитрије Најдановић, Бранко Рапајић, Здравко Јагодић, Радомир Продановић). Пратећи, често маргинализовану, хришћанску нит у нашој прози, приредио сам антологију српске хришћанске приче *Чесма воде живе* (Београд, Врњачка Бања, Краљево, 2006) Године 2006, приредио сам књигу *Витез и сведок крста* (Београд, 2006), која се бавила трагичном судбином угледног хришћанског мислиоца, јеромонаха Јована Рапајића, пострадаога 1945. При задужбини манастира Хиландара, средином прве деценије 21. века, покренуо сам и уређивао библиотеку „Српска мисао“, у којој су изашле књиге Владимира Вујића (*Спутана и ослобођена мисао*), Владимира Велмар-Јанковића (*Огледи о књижевности и националном духу. Играчи на жици*), Тадије П. Костића (*На туђем послу*) и Милутина П. Деврње (*Земља преварена. Огледи о књижевности и култури*).

Схватајући Вујићев значај за нашу међуратну књижевност, определио сам се за израду докторске дисертације о њему. Након одобрења теме, приступљено је припреми грађе, што је подразумевало трагање за његовим текстовима и чланцима расутим у многобројним листовима и часописима. На основу пронађеног, потписник ових редова је 2013. године, у београдској издавачкој кући Жагор, објавио избор Вујићевих огледа и текстова о њему, под насловом *Од Шпенглера до Светог Саве*. Тек касније уследио је рад у Архиву Србије, где је остварен увид у његов досије просветног радника, и где се коначно дошло до података о месту Вујићевог рођења – реч је о Београду, а не Новом Саду, као што се до тада углавном мислило.

Само писање рада отпочело је 2014. године, а довршава се у марту 2016. године, о стотридесетогодишњици рођења и шездесетпетогодишњици Вујићеве смрти, као и о осамдесетогодишњици смрти Освалда Шпенглера, чија је *Пропаст Запада* у Вујићевом преводу такође угледала светлост дана 1936. године.

О структури рада

Ово истраживање се састоји од поглавља која прате живот и рад Владимира Вујића, контекстуализујући га у књижевну епоху у којој је деловао. После овог увода, у поглављу „Биографија Владимира Вујића“ је дат преглед елемената његове биографије, са освртом на основне црте стваралаштва које Вујићеву биографију прожима. Затим је, у поглављу „Предратна рецепција Вујићевог дела“ понуђен поглед на предратну рецепцију његовог дела, како од оних који су за то дело имали симпатија (попут Милоша Н. Ђурића), тако и оних који су му били огорчени идеолошки противници (Велибора Глигорића, Марка Ристића). Послератна рецепција Вујића и његовог дела дата је у поглављу „Послератна рецепција Вујићевог дела“ прегледом ставова оних који су га помињали, било као филозофа, било као књижевног критичара (Драган Јеремић, Андрија Стојковић, Радован Вучковић, Ђорђе Ј. Јанић, Милан Радуловић, Миша Николић, Гојко Тешић, Александар А. Миљковић, Јован Пејчић, Бошко Обрадовић, Живојин Ђурић и Драган Суботић).

У поглављу рада, под насловом „Дух Вујићеве епохе: Превласт технике, криза Европе и путеви алтернативе“, настојали смо да прикажемо фон на коме су

настајала Вујићева дела. Био је то свет великих потреса и поремећаја после Првог светског рата, када човек по први пут постаје неповратно свестан релативизације свих вредности и измицања метафизичког „тла“ испод ногу без преседана у дотадашњој историји, као и тријумфа технике над природом, што је Вујић осећао као сржну опасност по човечанство, његову језгрену угроженост у времену и простору.

Једна од кључних Вујићевих тема, на којој он не гради само своју филозофију него и књижевну критику, јесте криза Запада и радикална критика европоцентризма. Зато смо у овом поглављу представили различите моделе европске мисли о кризи Европе и њеног рационализма: користили смо се теоријско-есејистичким исказима референтних аутора, од Пола Валерија, преко Андреа Жида, до Вернера Шубарта. Ту су и руски мислиоци, чија је кључна тема, без обзира да ли су „западњаци“ или „словенофили“, Европа као „драго гробље“ (израз Достојевског), као и српска критика европоцентричног погледа на свет, дата у делима Николаја Велимировића, Јустина Поповића, Димитрија Најдановића и Момчила Настасијевића.

Наравно, између два рата није било само критике просветитељске традиције западноевропског човека, која је од Француске водила ка Русији, од револуције 1789. до револуције 1917. године. Било је и покушаја да се нађе алтернатива, од којих се политички најуспешнијим, сплетом историјских околности, показао покрет комунистичког утопизма. Владимир Вујић је такође веровао да је могућ алтернативни пут за Јужне Словене, и Словене уопште, пут „модернизације без вестернизације“, и на том путу је тражио савезнике, пре свега у европским ирационалистима и представницима „философије живота“, али и код руских словенофила, од Хомјакова до Аксакова, као и Николаја Данилевског (Шпенглеровог „руског претече“) и Константина Леонтјева. То су такође теме овог поглавља.

Владимир Вујић није био сам ни на домаћој сцени. Наши неохуманистички мислиоци, попут Владимира Дворниковића, Милоша Н. Ђурића, Ксеније Атанасијевић, и писци и књижевни идеолози, попут Владимира Велмар-Јанковића и Светислава Стефановића били су сличномишљеници Вујићеви у много чему, што је тема деветог поглавља овог рада под насловом „Неохуманисти и

ревизионости“. Ту смо настојали да изложимо њихове додире и сродности, као и да укажемо на текстове у којима су подржавали једни друге на путу културне самосвојности Јужних Словена и Срба.

У поглављу „Две Вујићеве књиге, трагови духовне еволуције“ настојали смо да се позабавимо јединим књигама које је Вујић сам уобличио између два рата – то су *Нови хуманизам* (са Првошем Сланкаменцем) и *Спутана и ослобођена мисао*. У првој, он је на трагу Бергсона и прагматизма, а у другој долази до словенско-хришћанске, „донкихотовске“ визије света, која, уместо тријумфа агресивне технике западног рационализма, нуди свечовечанско братство засновано на идејама Достојевског.

Владимир Вујић био је и сарадник низа часописа, међу којима се истичу *Српски књижевни гласник*, *Народна одбрана* и *Идеје* Милоша Црњанског. У *Гласнику* Вујић сарађује у доба кад Богдан Поповић настоји да у њему да места младим ствараоцима који носе нови дух у књижевности (до 1926. године); у *Народној одбрани* се јавља кад је овај часопис, гласник покрета Народне одбране, на врхунцу подршке идеји интегралног југословенства, повезаној са антипарламентарним личним режимом краља Александра Карађорђевића (до 1932. године), а у *Идејама* Црњанског добија запажено место у доба радикалних обрачуна деснице и левице на нашој књижевној и културној сцени (1935. године). Вујићева сарадња у часописима тема је поглавља „Три часописа и Владимир Вујић“.

У поглављу, „Вујићеве огледи о европским мислиоцима кризе“ дат је преглед низа текстова Владимира Вујића, углавном из циклуса „Европљани о Европи“, које је Вујић објавио у часопису *Народна одбрана* да би нашој јавности предочио сву дубину европске духовне кризе као кризе идеје прогреса, у коју нису хтели да верују како следбеници Богдана Поповића и Јована Скерлића, тако ни писци социјално-пропагандистичке литературе и надреалисти, који су сматрали да је у питању само криза „буржоаске“ Европе, а да је совјетски комунизам друштвено уређење које поново инкарнира идеју прогреса у њеном најбољем виду. Вујић је настојао да покаже да су просветитељске идеје мртве, без обзира на покушаје њихове реинтерпретације у марксистичком кључу, и да се мора тражити алтернатива.

Наравно, мислилац од кога је Вујић највише научио, и кога је преводио, био је Освалд Шпенглер, који је, својом морфолошко-цикличном представом историје, као и разликовањем културе од цивилизације, дао снажан импулс не само Вујићевом филозофском ставу, него и његовој књижевној критици, у којој се шпенглеровски појмови, попут „псеудоморфозе“, срећу веома често, нарочито кад Вујић хоће да укаже да је неко дело лишено самосвојности. О томе је реч у потпоглављу „У сенци учитеља: Освалд Шпенглер и Владимир Вујић“.

Треба нагласити да је и Вујић књижевности каткад приступао утилитарно, ма колико се борио против материјалистичког утилитаризма Светозара Марковића или Јована Скерлића. То се нарочито види у његовом односу према стваралаштву Достојевског, за које он верује да је погодно за изградњу једне политичке идеологије каква је словенски месијанизам. О томе је писано у поглављу под насловом „Руска алтернатива: Достојевски“.

Лик Светог Саве Вујићу је такође служио за изградњу идеологије светосавља, у чему није био усамљен. Ова међуратна идеолошка конструкција, коју су утемељили хришћански интелектуалци блиски епископу Николају Велимировићу, тема је поглавља „Српска алтернатива: светосавље“.

Вујићева културолошка књижевна критика тема је следеће области овога рада, поглавља под насловом „Начела културолошке књижевне критике“. Она је проистицала из његовог филозофског става, али се наслањала и на антропогеографске и етнолошке увиде научника попут Јована Скерлића и Герхарда Геземана. Прво су истражена принципијелна полазишта Вујићеве критике, а нарочито његово наглашавање неопходности ревизија у историји српске књижевности.

Пошто је Вујић био плодан књижевни критичар, који је сарађивао не само у часописима него и у дневним новинама, настојали смо да укажемо на конкретне методе и исходишта његовог приступа књижевним делима. По историчару српске филозофије, Слободану Жуњићу, Вујић је био најбољи приказивач филозофских дела између два рата. Настојали смо да, у поглављу „Вујићева примењена критика“, испитамо његове домете у области књижевне критике. Вујић је, између осталог, био и „критичар критичара“ – бавио се критичарским методама и резултатима Богдана Поповића, Винка Витезице, Милана Богдановића, Пјера Ван

Тигема, Герхарда Геземана, настојећи да њихове увиде процени из перспективе своје, како ју је звао, „култ-анализе“.

Настојећи да успостави хијерархију вредности у нашој књижевној прошлости, Вујић се бавио њеним класицима, попут Доситеја, Његоша, Марка Миљанова, Божидара Кнежевића. Ипак, Стеван Сремац је писац кога је ставио у центар своје пажње, сматрајући га узорним како у списатељском, тако и у идеолошком смислу, што је дошло до нарочитог израза у Другом светском рату, када приређује и пише предговор за *Лимунацију на селу*, Сремчев приповедачки „обрачун“ са следбеницима Светозара Марковића (по Вујићу, претечама комуниста), оличеним у учитељу Сретену. То је тема поглавља „Наша „класика“.

Владимир Вујић је у почетку био доследни следбеник интегралног југословенства – не толико из политичких, колико из културолошких разлога, сматрајући, попут Владимира Дворниковића, да сви Јужни Словени, укључујући и Бугаре, стварају јединствену културну зону на Балкану. Као такви, они могу и морају да се самосвојно изграде у односу на Европу. Зато за њега постоји континуитет од кирило-методијевског предања, преко Ивана Мажуранића, до наших дана. Чак и кад буде видео да је идеја „троименог народа“ изгубила своју првобитну снагу, Вујић верује да српска, хрватска, словеначка и бугарска књижевност постоје у заједничком стваралачком простору, и да су сапрожимања неопходна и корисна. У деветнаестом поглављу, под насловом, „Јужнословенска књижевност и култура“, позабавили смо се овом темом.

У поглављу „Предратни после рата“, обрађени су Вујићеви текстови о ауторима који су били активни пре Првог светског рата, али су наставили да делују и касније. Омиљени Вујићев писац, Бора Станковић, за кога је аутор *Спутане и ослобођене мисли* тражио битне ревизије, и ослобађање од скерлићевско-поповићевске флоскуле о „слабој писмености“ и дводимензионалне тезе о „сексепилу“, нашао се у фокусу критичаре пажње кроз причу о рецепцији његовог дела у страним књижевностима. Књижевни критичар Марко Цар за Вујића је био симбол „препотопске“ мисли. Као и већина послератних модерниста, Вујић је био оштар према Јовану Дучићу и његовим медитацијама сабраним у *Благу цара Радована*, сматрајући то површном бонвиванском есејистиком која не може да се пореди са мислима Божидара Кнежевића. Ту су и

размишљања о Вељку Петровићу, који је, по Вујићу, стао на пола пута између традиционализма и модерног израза.

У поглављу „Послератни“, указујемо на то да је Вујић нарочиту пажњу посвећивао послератним писцима и њиховим насловима, па смо указали на његове критике Црњанских *Сеоба*, Илићевих *Глувних чини*, *Пијане земље* Милана Кашанина, приповедака Иве Андрића, поезије Мирослава Крлеже, драмског стваралаштва Момчила Настасијевића, романа *Шпански зид* Радета Драинца, драме Душана Николајевића *Иза вечите копрене*, прозе *Људи говоре* Растка Петровића, романа *Трајан* Анђелка Крстића и *Покошено поље* Бранимира Ћосића. Указали смо и на његово бављење и нашом дечјом поезијом, али и песничким стваралаштвом Десанке Максимовић.

Вујић је био критичар који се није либио обрачуна са оним што је сматрао лошом књижевношћу – од патриотске поезије до квазиреалистичких ратних романа, чему смо пажњу посветили у поглављу „Fratres minores“.

Велики део Вујићеве стваралачке активности био је прожет полемикама. Преводацац Шпенглерове *Пронасти Запада* полемисао је са противницима јужнословенског месијанизма, са представницима поповићевско-скерлићевске критике, са надреалистима и писцима социјалне литературе. Стајао је на страну црквених делатника који су били против извођења Штраусове „Саломе“ у нашем позоришту. Укључивао се у полемику између Црњанског и Милана Богдановића и критиковао ставове на међународном сусрету ПЕН клубова у Дубровнику. Полемички се суочавао са Радетом Драинцем, који га је звао новим „Вићентијем Ракићем“ и „калуђером у панталонама“. Задавао је и примао ударце, не плашећи се последица. То је тема поглавља „Владимир Вујић као полемичар“.

„Завршна разматрања: Књижевноисторијско место Владимира Вујића“ је закључак овог рада, у којем смо систематизовали резултате нашег књижевноисторијског истраживања

Овај рад има и два неопходна додатка – интервју са Вујићевом ћерком Иванком, који допуњава његову биографију с почетка, и селективну библиографију, сачињену уз несебичну стручну помоћ мр Маријане Матовић, библиотекара – саветника у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

Циљеви овог рада

Главни циљ овог рада је покушај да се опише допринос филозофа и књижевног критичара Владимира Вујића српској књижевности између два рата. С тим у вези, аутор је настојао да пажљиво изучи биографске и библиографске трагове његовог присуства, да изврши контекстуализацију и реконтекстуализацију његовог опуса.

Контекстуализација је вршена у више праваца – почев од смештања Вујићевог погледа на свет у филозофске токове епохе, од европске „философије живота“ преко руског словенофилства и тзв. „религиозне ренесансе“ с почетка 20. века до нашег „неохуманизма“ (израз Велибора Глигорића), преко настојања да се сагледају његови критичарски аксиоми, ревизионистички захтеви и домети у области конкретног критичарског рада, до увида у живу полемичку активност између два рата. Настојали смо да Вујићевом раду приступимо са више стајних тачака. То је један од разлога што у раду има много фуснота, које на први поглед могу да изгледају оптерећујуће за читаоца; верујемо, ипак, да ове фусноте, уносећи у основни текст додатна тумачења Вујићевих ставова која потичу или из његових текстова, или из текстова оних који су се с њим саглашавали или му опонирали, као и гласове оних мислилаца и књижевних критичара који су одредили Вујићеву епоху у Европи и код нас, доприносе смештању дела овог аутора на тачно место у координатном систему историје наше књижевне критике и мисли о књижевности.⁷

Што се тиче реконтекстуализације, настојали смо да покажемо да Вујић, иако идеолошки припада „књижевној десници“, није конзервативни критичар који одбацује плодове наше међуратне модерне, какви су, рецимо, били Ратко Парезанин или Сима Пандуровић непосредно после 1918. године. Напротив, верујемо да је у раду показано да се Вујић налази у главним токовима стваралачког прихватања те и такве модерне, са ставовима веома блиским онима

⁷ Сетимо се, наравно, Бахтина, који сматра да је права полифониčnost бескрајни дијалог о есхатолошком, крајњем смислу, који (дијалог) није само текстолошки, него и филозофски и теолошки: „Не постоји изолован исказ. Он увек садржи исказе који му претходе, као и оне који после њега долазе. Ниједан није био први ни последњи. Исказ је само карика у ланцу и не може се проучавати одвојено од њега.“ (Цит. према: А. Бужињска, М. П. Марковски, *Књижевне теорије XX века*, Београд, 2009, стр. 173).

какве су, у својим поетичким и аутопоетичким исказима, износили Растко Петровић, Црњански, Настасијевић, Винавер, који су сматрали да не треба заборављати на европске књижевне токове, али и на то да је нужан наш глас, аутентично домаће стваралаштво, које једино кроз самосвојност може дати допринос светској књижевности. Чак је и његово противљење авангарди „другог таласа“, попут београдског надреализма, последица Вујићевог става да је у питању својеврсни рационализам маскиран у психоаналитичко-марксистичку идеологију, који просто подражава стране узоре, без икаквог ослоња на темеље и вредности наше књижевности и културе. Што се тиче одбијања социјално-пропагандистичке литературе криптокомуниста и представника „напредне“ литературе, које је било својствено Вујићу, то је став који су с њим, у овом или оном виду и са различитим акцентуацијама, делили и Црњански, Винавер, Настасијевић.

Нарочиту пажњу смо посветили Вујићевој критици технике као мере и провере човека 20. века, коју је он, на посредан или непосредан начин, преносио и у своја схватања о књижевности, поричући сваку врсту конструкционизма кад је стваралаштво у питању и залажући се за уметност као тријумф органског у борби против технике.

Нисмо губили из вида ни чињеницу да је, како рекосмо, Вујић књижевност користио и као средство за изградњу политичко-културолошке идеологије јужнословенског месијанизма, ослањајући се на Достојевског као „пророка и апостола православног реализма“ (израз Јустина Поповића), која је у политичком пољу била „десна“, са нагињањем идеологијама „трећег пута“, између капитализма и комунизма, онога што се у Немачкој звало „конзервативна револуција“. У томе није био усамљен ни код нас, а ни у Европи: код нас је у том смислу деловао, између осталих, Милош Н. Ђурић, а у Немачкој, рецимо, идеолог „конзервативне револуције“, Артур Мелер ван ден Брук, преводилац и тумач Достојевског.

Владимир Вујић је, како је то уочио Милан Радуловић, био представник „новог мистицизма“, који је, по Радуловићу, донео највише плодова и надахнућа између два светска рата, сасвим се уклопивши у дух нашег међуратног модернизма; био је то, по њему, динамички традиционализам.

Надамо се да је овај увод у читање Вујићевог дела скромна, али поуздана основа за даља тумачења у потрази за идеолошки скрајнутим вредностима наше међуратне књижевне историје.

БИОГРАФИЈА ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА⁸

Детињство, школовање и рат

Владимир Вујић је рођен 12. марта 1886. године у Београду, од оца Павла и мајке Ангелине. Отац му је умро кад је Владимир био мали, па га је усвојио стриц Михаило, познати радикалски политичар и министар (1853-1913), који га је и школовао. Михаило Вујић је 1901. године стао и на чело радикалско-напредњачке владе⁹. Старији Вујић је имао велику личну библиотеку, која је помогла његовом синовцу у стицању широких и обухватних знања из разних области.

Владимир Вујић је основну школу и гимназију завршио у Београду, где је испит зрелости положио 1904, а затим се уписао на Филозофски факултет Универзитета у Београду, на коме је и апсолвирао. Још пре Првог светског рата, сарађивао је у часописима *Венац*, *Видело* и *Ново време*.

У представци Председнику комисије за државни професорски испит, писаној 16. маја 1921, Владимир Вујић о себи каже: „Рођен сам 1886. године, 12. марта у Београду, где сам апсолвирао на Универзитету чисту филозофију и математику. Као матурант и апсолвент постављен сам тек 1919. године, 15. априла на српској гимназији у Вел. Бечкерек. Време од 1912. до 1919. године провео сам

⁸ Биографија Владимира Вујића писана је како на основу досадашње литературе о њему, тако и на основу истраживања у Архиву Србије, где се, између осталог, чува његов досије као просветног радника (Архив Србије, Г 183, В-XX, 35, П).

⁹ Важно је уочити да је Михаило Вујић био и филозоф, што је можда утицало и на потоњу животну оријентацију његовог синовца. У свом делу *Положај и задатак филозофије*, објављеном 1879, Вујић је тврдио да је главни задатак филозофије израда специфичне „теорије сазнања“. Људско знање се, у његовом делу, поистовећује са човековим искуством, и немогуће је открити кантовску „ствар по себи“. У докторској дисертацији *О супстанцији и каузалитету*, објављеној 1879. на немачком, Вујић, по Драгану Јеремићу (види: Д. Јеремић, *Филозофија код Срба*, Београд, 1999, стр. 45), познавање узрочно-последичних веза сматра најјачим човековим оруђем. По Андрији Стојковићу, Михаило Вујић је био „кантовски феноменалист и агностик“ (А. Стојковић, *Филозофија историје код Срба*, Београд, 2002, стр. 183), који комбинује ставове хегеловског мислиоца Карла Лудвига, Мишлеа и Бекла. Трагајући за одговором на питање има ли у историји природних закона или не, Михаило Вујић долази до проблема односа личности и масе. Народи су за њега колективне индивидуе, и не само да друштво утиче на човека, него је и обратно. Он сматра да су историјске појаве духовне, а не материјалне природе. Историја настаје из узајамних утицаја природе на човечанство и човечанства на природу, али у њој нема природних закона који би се могли открити. Ипак, историја се, по Беклу, чији став Михаило Вујић усваја, креће прогресивно, што је у складу са утицајем идеја дарвинизма у друштвеним наукама. Треба имати у виду и Дреперов став да народи, кад не напредују, могу изумрети, који је српски мислилац такође сматрао упутним за формирање свог погледа на свет.

у ратовима као резервни официр, са врло малим прекидом, 1914. године, када сам се, као апсолвент Београдског универзитета, уписао на универзитет у Фрајбургу (Баден, Немачка), у намери да полажем докторат филозофије. Како сам јула 1914. морао доћи у Србију на мобилизацију, то сам тада прекинуо понова студије.

Студирао сам на Београдском универзитету прво математику, и, када сам завршио, студирао сам филозофију. Учествовао сам, из обе групе наука, у семинарима и семинарским радовима. Студије су ми се увек кретале у правцу чисто филозофских проблема; располагао сам, још од почетка студија, знањем немачког, француског и енглеског језика, те је моја филозофска лектира обухватала сва важнија изворна и друга филозофска дела. Сарађивао сам, пишући чланке из филозофије, у *Новом времену*, затим на *Забавнику* крфских *Српских новина*, на *Срп. Књ. Гласнику* чији сам и данас референт за филозофску литературу. Као увод за издавање дела Б. Кнежевића, израдио сам есеј о Б. Кнежевићу (32 штамп. стране) који излази из штампе; од већих радова још: студија о Анатоли Франсу (у крфском *Забавнику*) и рад 'О Бергсоновој филозофији', поднет комисији као теза за испит.

У току војне дужности био сам годину и по дана секретар г. др Рајса и са њим активно радио на материалу о зверствима и повредама међународних уговора, материалу који је предат Париској конференцији. За тај сам рад одликован од Министарства Спољних Послова орденом Св. Саве. Као наставник гимназије у Вел. Бечкереку активно сам учествовао у свима српским културним покретима и одржао неколико јавних предавања (у соколском друштву, за инвалиде, о Св. Сави итд).¹⁰

Владимир Вујић је полагао професорски испит од фебруара до маја 1921. године, и једногласном одлуком испитне комисије (у којој је, између осталог, био и познати филозоф Бранислав Петронијевић) га је положио, одликујући се начином предавања. Као математичар, помагао је Михаилу Петровићу Аласу у изради његове феноменолошке теорије пресликавања.

Оженио се Бојаном Радовић (1895-1980), дипломираном математичарком, ћерком свештеника Димитрија Радовића из Уљме у Банату, сестром познатог академског сликара Ивана Радовића. У браку су имали сина Павла и кћи Иванку.

¹⁰ Архив Србије, Г 183, В-XX, 35, П.

Између два рата

Априла 1919. постављен је Владимир Вујић за привременог наставника математике у Великом Бечкерекy. Крајем августа 1921. стиже као предметни учитељ у Велес, а октобра је постављен за суплента гимназије у Скопљу, где је од јуна следеће године професор. Октобра месеца 1924. премештен је у Учитељску школу у Скопљу, па на тромесечни рад у ректорату Универзитета у Београду. Од 1925. до 1928. ради као професор у Четвртој мушкој гимназији у Београду, да би затим извесно време био предавач у Трећој мушкој гимназији у Београду и Мушкој гимназији у Нишу. Године 1932. опет је професор у Четвртој мушкој у престоници, па у београдској Реалци 1933. Од 1935. до 1939. ради у Гимназији у Сремским Карловцима када опет бива премештен, на сопствену молбу, у београдску Реалку да би, крајем маја 1941, прешао у Министарство просвете и вера.

Био је човек велике радне енергије. Писао је и објављивао још пре Првог светског рата, а после је сарађивао у нашим најугледнијим листовима и часописима: од *Српског књижевног гласника* и *Летописа Матице српске*, преко Црњанских *Идеја* и *Двадесетог века* до *Светосавља*, часописа студената Богословског факултета Универзитета у Београду и *Жичког благовесника*, званичног органа Епархије жичке. Редовно је објављивао књижевне критике у дневним новинама, пре свега у *Времени* и *Правди*, а повремено и у *Политици*. Највише трага је оставио у часопису *Народна одбрана*, где је извесно време био и уредник. Иза њега је, расуто и ван корица књиге, остало мноштво есеја и чланака.

Пре Другог светског рата изашле су му две збирке огледа: *Нови хуманизам* 1923. године (коаутор је био Првош Сланкаменац) и *Спутана и ослобођена мисао* (1931. године). Први је, 1920, направио избор из обимног опуса свог философског учитеља, Божидача Кнежевића, и објавио га под насловом *Закон реда у историји*, са студиозним предговором. Са немачког је превео и објавио 1934. године приручник Герхарда Геземана о јужнословенској књижевности, као и Шпенглереву *Пропаст Запада*, коју је, 1936-1937. издао Геца Кон.

Мисаона еволуција

На почетку стваралаштва, Вујић се нашао под утицајем Божицара Кнежевића, да би, двадесетих година двадесетог века, постао заточник витализма Анрија Бергсона и прагматизма Виљема Џејмса. Био је оштар противник системске философије и рационалистичке метафизике, сматрајући их туђима животу. У већ поменутом *Новом хуманизму* оштро је критиковао сцијентистичке претензије на свеобухватно сагледавање стварности. Полемисао је са Браниславом Петронијевићем и његовим ученицима у нас (између осталог, са Ксенијом Атанасијевић, која ће касније и сама напустити рационалистичку метафизику и кренути стазом ирационализма „животне философије“ што ће Вујић поздравити).

Крајем двадесетих година прошлог века, под снажним утицајем филозофа културе, Освалда Шпенглера, Вујић ће почети да се бави односом културе и цивилизације. У то време сарадник и уредник *Народне одбране*, Вујић је на страни интегралног југословенства, верујући, попут свог пријатеља, Владимира Дворниковића, аутора *Карактерологије Југословена*, да су Срби, Хрвати, Словенци (као и Бугари), потенцијално један народ, који има шта да каже уморној Европи. А да је Европа заиста забринута за своју, пре свега духовну, будућност, Вујић је открио у серији чланака у *Народној одбрани*, под насловом „Европљани о Европи“, у којима анализира мисаоне светове Мигуела де Унамуна, Ђованија Папинија, Пола Валерија, Жилијена Бенде и других, и показује да је близина сенилног варварства, коначног клонућа негда велике културе, оно што узнемирава сваког од њих. Следећи идеје Освалда Шпенглера, Вујић сматра да западноевропска, фаустовска култура, очито више није била у стању да одговори на изазове главне опасности: технике која се аутономизовала, рашчовечила и постала циљ самој себи¹¹. Као једна од терминалних појава фаустовске културе,

¹¹ Године 1926, у *Летопису Матице српске*, Владимир Вујић је објавио оглед који би, слободно се може рећи, требало да буде скривено језгро многих његових истраживачких подухвата у будућности (В. Вујић, О савременој уметности, *Летопис Матице српске*, књ. 308, год. С, 1-2/1926, стр. 25-37). Преузимајући од Иполита Тена и Ралфа Валдоуа Емерсона идеју да је уметност плод духа епохе, Владимир Вујић указује на чињеницу да савремена уметност бежи од стварности зато што жели да човеку поврати достојанство, које му је епоха својим развојем одузела. Јер, то је епоха науке схваћене као воља за моћ. Наиме, мада постоји уметност ради уметности, ларпурлартизам, не постоји наука ради науке. Тихе лабораторије су увек револуционарне, јер наука није ништа друго до пут ка техници као сили освајања и поробљавања света. У томе је сав смисао евроамеричке цивилизације, чији читав поглед на свет и на културу обликује управо

пресађена на Исток, појавио се и комунизам, чији ће Вујић постати непомирљиви идеолошки противник, а, као бегунац из отаџбине, и својеврсна жртва.

Тих тридесетих година 20. века, Вујић ће, од ирационалисте бергсоновског типа, постати хришћански мислилац. То ће се, између осталог, десити под снажним утицајем мисли владике Николаја Велимировића, с којим ће се Вујић спријатељити и касније сарађивати. (Као траг, остала су два мисионарска писма владике Николаја „професору Владимиру В.“¹²; његова кћи Иванка је потписнику ових редова сведочила да је владика Николај свраћао код њих док су живели у Сремским Карловцима, и да је дуго разговарао с њеним оцем).

Почетком тридесетих година прошлог века, преводилац Шпенглера ће, у часопису *Светосавље*, објавити свој програмски текст „Повратак Сави Светитељу“ у коме ће рећи да су српску културу одредила два бекства: Растка Немањића у манастир и Доситеја Обрадовића из манастира, што су касније понављали и други аутори.¹³ Вујић сматра да се лик Светог Саве, аскете светоотачког обрасца и српсковизантијске заснованости, мора ослободити двају псеудоморфоза – рационалистичко-просветитељске („Књиге, књиге, браћо, а не звона и прапорце“, рекао би Доситеј) и епско-десетерачке („Иван чашом наздрави освете,/ светим пићем, Богом закршћеним“, рекао би Његош).

техника, наука примењена у пракси. Вујић сматра да савремена уметност има свега два пута: урањање у душу или бег у примитивно, варварско, ненацето тиранијом технике, што све даје „неоимпресионизам, експресионизам, неоварваризам, неопримитивизам, надреализам, готизам“.

(*Исто*, стр. 33)

¹² Н. Велимировић, *Мисионарска писма*, Сабрана дела VIII, Шабац, 2013, стр.187, 215

¹³ Бранко Рапајић (потоњи јеромонах Јован), угледан међуратни теолог, ученик владике Николаја Велимировића, у свом чланку „Педагошки лик Доситеја Обрадовића“, пише: „Професор Владимир Вујић је добро учинио, и он је то први учинио, кад је у својим културно историјским разматрањима супротставио Растково бекство у манастир Доситејеву бекству из манастира. У знаку те супротности се одиграва и сва наша историја.“ (Свештеномученик Јован Рапајић, *Живот и дело*, Краљево, 2007, стр. 179). Милутин Деврња, уредник *Хришћанске мисли*, који је пре Другог светског рата приредио, скупа са Станиславом Виневером, *Сабрана дела Момчила Настасијевића* (више у: В. Димитријевић, *Светац српског језика. Рана читања Момчила Настасијевића*, стр. 126-175), такође је, на Вујићевом трагу, бранио лик Светог Саве од „доситејевског“ читања, у огледу „За истинско схватање личности Светог Саве“ (М. Деврња, *Земља преварена. Огледи о књижевности и култури*, Београд, 2007, стр. 13-17). Митрополит Амфилохије Радовић, у свом тексту „Светосавско просвјетно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића“, не помињући непосредно Вујића, у другој половини 20. века понавља његову тезу: „Једно бјекство у манастир, бјекство Светог Саве, и друго бјекство из манастира, бјекство Доситеја Обрадовића, одређују животни пут не просто двије личности, Светог Саве и Доситеја; не значе само ни утемељење двије епохе у историји српске културе – средњовјековне, од Светог Саве до Доситеја, и нововјековне – од Доситеја до данас; та два историјски независна чина судбински се одражавају на ход једне нације кроз вијекове, али истовремено симболишу жеравичну раскрсницу на којој се непрестано налази човјек уопште, и од које зависи његова судбина у времену и у вјечности.“(Митрополит Амфилохије, *Свети Сава и светосавски завјет*, Цетиње, 2009, стр. 153)

Што се више ближио Други светски рат, Вујић се све више удаљавао од идеје интегралног југословенства, бавећи се само српском књижевношћу. У часопису *XX век* тражи ревизије вредности у историји те књижевности, почев од нове периодизације до давања заслуженог места онима које је скерлићевска школа у вредновању било чиме закинула.

За време Другог светског рата

Вујић учествује у Априлском рату као резервни официр. Избегава заробљавање и враћа се у Београд. Крајем маја 1941, он је прешао на рад у Министарство просвете и вера. Кратко је био (крајем 1941. и почетком 1942. године) директор Гимназије Краља Александра у Београду, а затим, од фебруара до октобра те године, начелник Одељења за наставу у том Министарству, одакле је послат као помоћник Изванредном комесару за персоналне послове.¹⁴ Године 1943. био је на челу Националне службе за запошљавање, да би јуна 1944. био пензионисан.

На почетку окупације 1941, у оквиру Комесаријата просвете, Владимир Вујић се нашао, јула месеца, на челу Одељења за наставу. Када је Милан Недић формирао своју Владу националног спаса, Вујић је постављен на место начелника министарства, као сарадник Владимира Велмар-Јанковића. На том месту провео је извесно време, а затим га је министар Велибор Јонић, подозрив према Вујићу, сменио, па је дотични преведен код изванредног комесара за персоналне послове. Комесар га је делегирао Министарству просвете на послове израде систематизације¹⁵.

¹⁴ Тада је, 25. децембра 1942, дао типизираним званичну изјаву у којој, између осталог, пише: „Ја, Владимир П. Вујић, прожет најискренијим побудама за што скорије оздрављење и обнову Србије, а убеђен да ће се том циљу највише допринети савесном и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим *изјављујем* да ћу интересима службе увек предан бити и све додељене ми задатке од претпостављеног старешине најсавесније извршавати; да ћу сваку акцију, спровођену делом или речи, која иде за тим да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбијати и против своју носилаца рушилачке акције најодлучније се борити, ма ко они били и ма из којих побуда они то чинили; да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса. То је основа мога осећања о коју се никад нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водиле увек најстрожије држати“ (Види: АС, Г 183, В-XX, 35, П).

¹⁵ Вујић је, како каже Љубинка Шкодрић, на новом радном месту ставио неколике примедбе на рад Одељења за основно образовање, указујући да оно уопште није предвидело систематизацију за две

За време рада у Министарству, Вујић је био близак Бранимиру Малешу, начелнику Одељења за народно просвећивање, који је из римокатолицизма прешао у православље, при чему му је Вујић кумовао. Љубинка Шкодрић, која је написала студију о Министарству просвете и вера под окупацијом, сматра да су обојица Гестапоу достављали податке о раду појединих личности, попут министра Велибора Јонића. Ипак, ова ауторка то не може да тврди са сигурношћу: „Овакав надзор не би био могућ без сарадње личности из самог Министарства, пре свега, начелника Бранимира Малеша, а за ову службу *изгледа* [курзив В. Д.] да је радио и други начелник, Владимир Вујић, који је био у блиским односима са Малешом. Изгледа да су политику 'завади па владај' веома обилно користили немачки представници, пошто су они Јонићу указивали на пријаве које су против њега постојале. На основу тих сазнања, настојањем Велибора Јонића, обојица начелника-доушника били су ненаметљиво потиснути са својих положаја, скрајнути на рад у другим областима и потиснути из Министарства. С друге стране, на послератним процесима и од својих противника помоћник министра Велмар-Јанковић био је оптуживан за сарадњу с Гестапоом и обавештајни рад у њихову корист, али осим непоузданих сведочења оштећених појединаца, о томе раду не постоје конкретни докази. Једино што може упутити на тако нешто јесте његова блиска сарадња са Малешом и Вујићем за време њихове службе у Министарству просвете, али је то било условљено и функцијама на којима су се налазили.“¹⁶ Немци су, иначе, непрестано били сумњичави према онима који су радили у Министарству, па су цензурисали њихове чланке и говоре.¹⁷

врсте школа из своје надлежности – Више народне школе и Школе за основно стручно образовање. Такође, ставио је примедбу како се, приликом рада на систематизацији, није водило рачуна о потребама будућности, па је нудио свој план за израчунавање просечног броја ученика по школи. (види: Љ. Шкодрић: *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд, 2009, стр. 111-112)

¹⁶ Љ. Шкодрић, *Исто*, стр.189

¹⁷ Иван Чоловић у свом чланку „Милан Недић и српски нацисти славе Видовдан“, пише, између осталог, и о Вујићевом говору на Радио Београду поводом Видовдана 1942, који сматра нацистичким: „Владимир Вујић, у говору који је у славу косовског празника одржао преко београдског радија 25. јуна 1942. године, рећи ће да је главна поука коју треба извући из априлског пораза – неопходност да српски народ крене путем моралног прочишћења. То је његов нови одговор на питање како је српски народ пораз на Косову претворио у победу, које је први пут поставио четири године раније. Тајну ове 'чудесне трансформације', Вујић је 1938. године нашао у миту о страдању и трпљењу, о истрајној вери у коначну победу духа, о 'херојској трпеливости која све побеђује', а сада је то заменио много радикалнијим етичким ставом. Трпљење и вера у победу нису довољни, народ мора да доживи катарзу: 'Којим чудесним путем се претвара пораз у победу? Видовданска истина одговара: путем кајања и очишћења.'“ (И. Чоловић, *Милан Недић и*

Што се тиче одговорности за хапшење и стрељање професора Михаила Илића, коју су нове власти Титове Југославије ставиле на плећа, између осталих, Велибору Јонићу, Владимиру Велмар-Јанковићу и Владимиру Вујићу, Љубинка Шкодрић истиче да су Малеш и Вујић забранили сарадњу Илића у *Просветном гласнику*, у чему их је подржао Велмар-Јанковић, али се „не може доказати да су они лично били одговорни за његово хапшење и стрељање.“¹⁸

Вујић је, по службеној дужности, присуствовао и предавањима која су одржавали немачки пропагандисти. Тако га затичемо на предавању које је одржао Сеп Прагер, из Радне службе Рајха, на Коларчевом народном универзитету, када је говорио како је Радна служба „служба части немачког народа“ и како „Радна служба мора да васпитава немачку омладину у духу националсоцијализма за заједницу и за истинско схватање рада, а пре свега за дужно поштовање мануелног радника“¹⁹, након чега је Ђуро Котур, на челу Националне службе Недићеве Владе, истакао да се иста таква организација развија и у Србији.

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је, у свом Саопштењу број 10, за „злочинца против народа“ прогласила Владимира Вујића на основу његовог ангажовања на држању предавања у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Тако се нашао на листи на којој су, поред њега, управо због овог Завода, били, између осталих, Велибор Јонић, полицајци Драги Јовановић и Бошко Бећаревић, Милован Поповић, управник Завода, и његова жена Драгојла Остојић-Поповић, као и теолог и философ др Димитрије Најдановић, протосинђел манастира Враћевшнице Јован Рапајић, историчар Ђоко Слијепчевић, итд. Оптужба на рачун Вујића и њему идеолошки сличних уметника и интелектуалаца састојала се у тврдњи да је припадник групе лица која су „својим радом не само олакшавала непријатељу окупацију наше земље, не само мучила и кињила најборбенији и најродољубивији део нашег народа, него, убијањем слободоумља код српске омладине и уливањем ропске фашистичке идеологије у младе душе, утирала пут трајном сужањству српског народа и овековечењу немачке власти у нашој

српски нацисти славе Видовдан, <http://www.vidovdan.org/istorija/item/70824-ivan-colovic-milan-nedic-i-srpski-nacisti-slave-vidovdan>, приступљено: 4. јануара 2016.

¹⁸ Љ. Шкодрић, *Исто*, стр.333

¹⁹ О. Милосављевић, *Потиснута истина. Колaborација у Србији 1941-1944*, Београд, 2006, стр. 360

земљи.²⁰ Таква мишљења о Заводу и његовој улози присутна су и данас, а поткрепљују их радови о ширем контексту колаборационистичке политике у Србији 1941-1944.²¹ С друге стране, постоје историчари који тврде да је у Заводу много омладине било спасено од погубљења у немачким концентрационим логорима.²² Вујић је у Заводу у Смедеревској Паланци одржао неколико предавања.²³

²⁰ Б. Жорж, *Завод у Смедерској Паланци: острво спаса или робијашница*, Београд, 2013, стр. 208

²¹ Контекстуализујући просветну политику Владе Милана Недића у опште оквиру колаборације у Србији 1941-1944, Александар Стојановић у свом докторском раду *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића* каже: „Корпус политичких идеја које је баштинила Недићева влада већим делом настао је у међуратном периоду и представљао реакцију на трауматично искуство југословенске националне интеграције, дисфункционалност парламентаризма, корупцију и неспособност политичких елита, економску и цивилизацијску заосталост. Стога не изненађује што су екстремни српски десничари међуратног периода брзо и лако нашли своје место у редовима колаборациониста 1941–1944. године, и што је њихова политика била заснована на негацији свих културних и државно-правних тековина југословенства.“ (А. Стојановић, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9501/bdef:Content/get>, приступљено 12. децембра 2015).

²² Тако историчар Немања Девећ, аутор књиге *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји* (Београд, 2015) у интервјуу за децембарски број 2015. часописа *Геополитика* каже: „Идеја потекла од Љотића и генерала Недића била је да се за оне 'заражене комунистичким вирусом' предвиди посебна установа за изолацију, где не би били изложени немачким репресалијама, а уједно могли да се пропагандним и педагошким мерама преведу на 'праву страну'. Кроз Завод је 1942-1944. прошло скоро 1300 младића и девојака. Он је за њих био нека врста васпитног дома, у којем су постојала строга правила понашања и био обавезан свакодневни физички рад. Уједно, ту се и критички дискутовало о марксизму и то на бази оригиналне, забрањене литературе. Драмска секција Завода чак је припремала и забрањене комаде Петра Кочића или пак Шекспира. Жица којом су били ограђени многим омладинцима је сачувала животе, у време када су њихови вршњаци масовно страдали у рату. С друге стране, иако унутар Завода није почињено нити једно убиство, комунисти су после рата креирали слику која га је представила као концентрациони логор.“, <http://www.vaseljenska.com/vesti/smederevski-kraj-u-drugom-svetском-ratu-razgovor-sa-nemanjom-devicem/>, приступљено 4. јануара 2015

²³ Једно од њих је било предавање о Светом Сави, о чему пише *Заводски лист* од 20. јуна 1943. Том приликом је Вујић је, између осталог, рекао: „Сави припада неоспорно право да је био некрунисани духовни вођа српскога народа. Оно што је најважније јесте то да је Сава увек својим примером показивао шта треба чинити. Он је својом животном енергијом давао пример осталима како треба радити. Само примером својим се може постићи оно што се жели, само тако је могуће васпитати људе шта треба да чине јер без тога ниједна теорија неће вредети. То су основна начела онога што се зове светосавље. Свети Сава је дао темеље каснијем државном развоју и немањинској Србији која је утемљена на мислима св. Саве и која је живела два века. Тешко је за њега рећи да је државник, писац, духовни вођа, први оригинални српски мислилац – јер он је све то уједно. То што је Сава утемљио и учинио да буде српска основа може се рећи са две речи. Сава је утемљио велико народољубље, осећање припадности српској националној заједници и начело правдољубља.“ (Цит. према: Ж. Ђурић, Д. Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, Књига трећа, Београд, 2007, стр. 351).

Вујић у емиграцији

Милован Ђилас у свом *Револуционарном рату* каже: „Још пре нашег уласка у Београд ми смо били установили критерије по којима ће присталице Недића и Љотића бити убијени на месту. Ово је већ било објављено, иако се већина следбеника повлачила с Немцима. Засигурно, међу убијенима је било и оних које би и најгори, најнеправеднији суд био поштедео.“²⁴

Карл Ф. Норден из Одељења за јужнословенске послове у америчком Стејт департменту, 12. априла 1945. извештава своје надређене о посети коју је учинио Едварду Кардељу пре но што се вратио у САД. Норден је замолио Кардеља да се не суди ником, осим доказаним ратним злочинцима, које би осудио правоваљано установљени суд, док би остали могли да се врате својим кућама и допринесу обнови земље. Норден пише: „Он се сагласио, понешто оклевајући, и врло опрезно казао да је листа издајца и ратних злочинаца велика, и да би веома велико чишћење требало да се проведе у још окупираним деловима земље, и елиминише српска 'реакција'.“²⁵

Иванка Ајдарић је потписнику ових редова рекла да је њен отац одбијао да оде из Београда, тврдећи да није крив ни за какве ратне злочине. Хтео је да остане и чека ослобођење, онако како је то учинио његов пријатељ Светислав Стефановић. Супруга Бојана га је, међутим, преклињала да крену због деце, и Вујић је, на крају, пристао. Како пише Предраг Пузић, покушао је, пре но што је отишао, да убеди и Стефановића да напусти Београд, али је овај то одбио.²⁶

Са представницима високог чиновништва блиског Недићу, Вујић се октобра месеца 1944. нашао у Бечу, где је, уместо Недићеве Владе, формирана Српска канцеларија, у којој се на челу просветног ресора нашао Владимир Вујић, што је за Љубинку Шкодрић доказ његове нарочите блискости са Немцима.

Године 1945, обрео се у избегличком логору Еболи у Италији. Ту је држао предавања и превео и објавио избор из мисли Томаса Карлајла, философског

²⁴ Цит. према: Б. Жорж, *Исто*, стр. 280

²⁵ Цит. према: *Исто*, стр. 281

²⁶ С. Стефановић, *Старим или новим путевима: одабрани политички списи: 1899-1943*, Нови Сад, 2006, стр.27

узора Божидара Кнежевића.²⁷ Проглашен за ратног злочинца, био је, са многим другима, тражен ради изручења, али се оно није десило.²⁸

Вујић је, после Италије, са породицом смештен у Немачку, у логор за расељена лица Дипхолц, одакле су пребачени у Бразил. Иако тамо никог нису познавали, Иванка Ајдарић је, по усменом сведочењу потписнику ових редова, успела да нађе неки посао (брат Павле је отишао у САД, где се запослио у аутомобилској индустрији), док је њен отац стигао да научи португалски, па су му, по Иванкиној тврдњи, чак нудили и професуру на извесном факултету, али је он умро од срчаног удара 1951. године у Рио де Женеиру.

²⁷ Тако је 5. јула 1946. године председник Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, др Душан Недељковић, Министарству иностраних послова ФНРЈ упутио захтев за обраћање британским и америчким властима са захтевом за изручење издајника – помагача у извршењу злочина окупатора, међу којима је и Владимир Вујић (Д. Суботић, *Српска политичка емиграција у аналима југословенске дипломатије (1945-1971): прилози за дипломатију и дипломатску историју*, Београд, 2004, стр. 121-122)

²⁸ О пребацивању избеглих и расељених лица из логора Еболи у Италији у логор Дипхолц у Немачкој, као и о поступку комисије за екстрадицију оптужених за ратне злочине у Југославији, подробно у М. Пивац, *Кораћи у ноћи*, без места издања, 2002, стр. 51-74

ПРЕДРАТНА РЕЦЕПЦИЈА ВУЈИЋЕВОГ ДЕЛА

Милош Н. Ђурић

Када се појавила књига-манифест Вујића и Сланкаменца *Нови хуманизам*, која је стала на страну бергсонизма и прагматизма, представници наше ирационалистичке мисли ову су књигу топло поздравили. Милош Н. Ђурић је, у *Српском књижевном гласнику* од 1. маја 1923, дао приказ. У њему истиче да живот, воља и нагон претходе свакој логичкој операцији. Досадашња философија је стално заборављала живот, па је поклич „Натраг животу!“, који је тако јасно потекао од најзнаменитијег мислиоца данашњице, Анрија Бергсона, кључан за разумевање савремених праваца мишљења. Бергсонова гносеологија се, по Ђурићу, бави животом, покретом и настајањем. Свет се непрестано рађа; он није статичан. Свест не успева да ухвати његову пуноту, него од површних фрагмената врши разне реконструкције. Јалови скептицизам Иполита Тена и Ернеста Ренана својевремено је паралисао француску мисао, коју је Бергсон опет ослободио и учинио је полетном, јер је његов стил пун сјајних слика и илуминација.²⁹

По Сланкаменцу и Вујићу, чију књигу Ђурић приказује, главно одређење новог типа мишљења је „нови хуманизам“. Они траже не само нову филозофију и нову науку, него и нову религију, која мора да нађе Бога „у животном току“. Такође, они се залажу за обртање свих вредности и стварање нових. Ђурић учача да се савремени филозофи могу поделити на две велике групе – на једној страни је Бранислав Петронијевић са својом групом, док су представници нове философске динамике Вујић и Сланкаменац: „Уносећи у српски свет мисли филозофију живота, тако пуну стваралачке радости и богатих видика, филозофију којој су главна обележја еволуционизам, биологизам, волиционализам и ирационализам, они хоће да у наша филозофска интересовања која заостају за истинама живота унесу више културног динамизма; да српској филозофији коју чека моћан полет и развој и непосредна веза са општим током живота и срашћивање са животом

²⁹ М. Ђурић: Владимир Вујић и Првош Сланкаменац: *Нови хуманизам*. Издавачка књижара Геце Кона, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. IX, бр. 1 (1. мај 1923), стр. 70-74

човечанства, отворе нове перспективе и нове могућности за плоднију и више српску и више човечанску будућност.³⁰

Пошто се нови захтеви живота, по Милошу Н. Ђурићу, боре против окоштаних културних облика, он сматра да је ова књига стигла у право време: „Ми срдачно поздрављамо ову ослободилачку књигу, јер су стваралачки напори г. Вујића, познати и из досадашњих радова, обасјани зорама будућности. Филозофија живота је филозофија оних који долазе и носе ново радосно посланство.“³¹ Оно што је, по Ђурићу, неопходно јесте нова синтеза разума и интуиције.

Зоровавел о Вујићу и Сланкаменцу

У часопису *Мисао* марта 1923. године приказ *Новог хуманизма* дао је Владан Стојановић Зоровавел. Истакао је да је књига симпатична, али да њени аутори не уочавају велику разлику између бергсонистичког и прагматистичког појма истине, која је видљива. Јер, Бергсон сматра да свако стремљење корисности угрожава потрагу за истином, а Вилем Џејмс стоји на позицији да је истина увек инструментална.³² Ускоро ће се у часопису *Мисао* појавити жестока реакција Ксеније Атанасијевић, која сматра да су Вујићеви ставови својеврсно понижаваће филозофије, и да је он, у суштини, претенциозна незналица.³³ То ће изазвати узвратну реакцију Вујића, па ће се развити полемика о којој ће бити речи касније.

Вујићево место у домаћој филозофији

У *Летопису Матице српске* 1925. године, Светислав Марић објављује приказ „Филозофија у нас“, у коме Владимира Вујића сврстава међу мислиоце антирационалистичке оријентације, међу којима су и Владимир Дворниковић, Душан Недељковић, Милош Ђурић, Првош Сланкаменац, Николај Велимировић и Алберт Базала. Марић истиче да Вујић и Сланкаменац своје ставове граде на

³⁰ Исто, стр. 73

³¹ Исто, стр. 74

³² В. С. Зоровавел: В. Вујић и П. Сланкаменац: *Нови хуманизам*, (Београд, 1923. Издање Геце Кона), *Мисао*, књ.11, св.6, 16. март 1923, стр. 475

³³ К. Атанасијевић, Унижаваће филозофије. Поводом књиге *Нови хуманизам*, од Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, Београд, 1923, *Мисао*, Књ. 12, св. 2 (1923), стр. 793-794

филозофији прагматизма и еволуције, при чему је филозофија која тражи вечне истине заувек изгубила било какав значај у савремености, која од мишљења очекује да се врати животу. Пошто проповедају Џемса и Бергсона као мислиоце које без остатка треба следити, и Вујић и Сланкаменац су, као и сви други проповедници, својеврсни догматичари, сматра Марић.³⁴

Новине *Време* доносе почетком 1930. године непотписан чланак „Филозофски живот у Југославији“, у коме се, између осталог, каже: „Владимир Вујић јесте енергични противник интелектуализма и рационализма; у низу својих студија он тражи да филозофија буде човечанска, искрено проживљена.“³⁵ У чланку се, поред *Новог хуманизма*, помиње и низ фрагментарних огледа под насловом „Између човека и живота“, у којима, по аутору чланка, Вујић хоће да руши све што је појмовно изграђено, а да се настојава само на доживљају.

У Београду је 1939. године изашла брошура Милана М. Јовановића, *Филозофија у Срба 1918-1938*.³⁶ У оквиру поглавља о нашој гносеологији, Јовановић филозофа Вујића ставља поред теолога Јустина Поповића, који ваннаучним претпоставкама жели да заснује науку, тврдећи да је сазнање немогуће изван Христа. По Јовановићу, Вујић научне теорије схвата прагматистички, јер оне имају вредности само ако се остварују у оквиру инструменталног поимања истине. У области филозофије културе, Вујић заступа органско схватање о рађању, живљењу и умирању култура. Такође, како тврди Јовановић, Вујић истиче да главна питања нису она о примању или одбацивању Запада него о изградњи јужнословенске културе, која је, из епике се то види, могућа од Алпа до Солуна.

Вујић као припадник новог поколења стваралаца

Новине *Време* биле су блиске политичким врховима Краљевине Југославије. Када је краљ Александар прогласио идеологију „интегралног Југословенства“, *Време* је настојало да покаже какви су потенцијали за стварање нове Југославије. Тако су у васкршњем броју за 1930. годину изашла два темата о

³⁴ С. Марић, *Филозофија у нас, О српској филозофији*, Београд, 2003, стр. 162

³⁵ Аноним, *Филозофски живот у Југославији, Време*, 6-9. јануар 1930, стр. 23

³⁶ М. М. Јовановић, *Филозофија у Срба 1918-1938, О српској филозофији*, стр. 215-229

новим стваралачким снагама – „Смењивање генерација“³⁷ и „Нови на послу“³⁸. О смени генерација у области културног стваралаштва писали су Милош Црњански, Милан Богдановић и Ксенија Атанасијевић. Црњански је, између осталог, рекао, поздрављајући нови правац управљања државом и дајући уверавања да ново поколење трајно ступа на сцену: „При смени која је неизбежна, тресу се услужно старе клеветуше, вичући да је настало лудо доба, и, како од старијих чуше, пропаденије. Док путем дотле, са Авалом плавом, трагом жртава Србије, корача нова држава, живот наш, поворком свих нас што носимо бреме, дишући тешко кроз светле наде.“³⁹ У истом темату, Ксенија Атанасијевић је устала против средњовековних окаменотина у мишљењу, као и против успоравања културног темпа.

Темат „Нови на послу“, доноси изјаве значајних стваралаца нове културе. Реч је дата, између осталих: А. Костићу, С. Станковићу, Б. Малешу, Н. М. Обрадовићу, И. Пржићу, Р. Драинцу, А. Дероку, Ј. Кулунџићу, М. Настасијевићу, као и Владимиру Вујићу. У непотписаном уводнику, истакнуте су особине „нових“ и врсте њихове делатности: „Основни принципи нових генерација били би следећи: радозналост, темељит рад, продубљавање, анализа у духовном и материјалном смислу, повезивања искустава и начела ради целисходности и успеха, брзина са аутоконтролом, савесност, трагање за потпуном истином. [...] У филозофији одуховљени материјализам и анализа нашег расног етоса. У економији употреба и проналазак нових средстава, олакшавање рада човековог. [...] У књижевности ентузијазам за темпо, ритам, слободу и захватање у све димензије духа. У уметности конструктивизам и продубљивање значаја боје. У вајарству израз. [...] То су контуре тог новог, што се ствара, што ће ускоро завладати сасвим.“⁴⁰

О новој књижевности, Момчило Настасијевић је рекао: „Једно је сигурно: и поред свих лутања, тражења, умело се у тренуцима, без самообмане и става, погледати правце у своју рођену стварност. Да ли је ова генерација способна за књижевну смену? Свакако. И по законима механике, и духа. Јер је највећа

³⁷ Аноним, Смењивање генерација, *Време*, 19-22. април 1930, стр.3

³⁸ Аноним, Нови на послу, *Време*, 19-22. април 1930, стр. 4

³⁹ Аноним, Смењивање генерација, *Исто*

⁴⁰ Аноним, Нови на послу, *Исто*, стр. 4

жилавост и најчистије искристалисавање имати смелости да се почне од свога рођеног хаоса.⁴¹ Сличан став изразио је, кад је философија у питању, и Владимир Вујић.

Ристо Ратковић

Када се појавила Вујићева књига *Спутана и ослобођена мисао*, Ристо Ратковић је у *Српском књижевном гласнику* од 1. септембра 1931. године објавио приказ.⁴² Истакао је да Вујић спада у интелектуалце који се баве проблемима наше културе и да је, на известан начин, ова књига генерацијска. Његове основне теме су рационалистичка филозофија, проблеми техничке цивилизације, као и преживелост Запада. Вујић је, сматра Ратковић, неко ко се представља као борац за расну словенску мисао. Међутим, по приказивачу, његова подела на три типа западњаштва (западњаштво 18. века, марксизам, и на крају, западњаштво које трага за великом синтезом најбољег на Западу и у словенству, и за царством Божијим у човеку) је далеко од утемељености. Вујићев неоромантизам је својеврсно занесењаштво, јер он порекло својих мисли не ставља под надзор свести. Његова побуна против оваквог света је илузорна, јер не нуди ништа конкретно, него је пуко средство за одржање датих друштвених односа. Што се стила тиче, каже Ратковић, једина пишчева новост састоји се у томе што ставља атрибуте иза именица.

Велибор Глигорић о неохуманистима

Један од првих жестоких напада на мислиоце неохуманистичког правца, међу које се сврстао и Владимир Вујић, извео је књижевни критичар Велибор Глигорић у својој брошури *Мистика и мистификатори* (1930).⁴³ Тада их је отворено назвао сектом: „Та је секта ставила себи у задатак да у нашој средини изгради чисту народну културу, да ојача запуштене религиозне обичаје, спасе православље сузбијањем слободно мислилачког и материјалистичког рационализма, да ратује против европејства као опасности по народна богатства.

⁴¹ Исто.

⁴² Р. Ратковић, *Спутана и ослобођена мисао*, *Српски књижевни гласник*, књига XXXIV, број 1, 1. септембар 1931, стр. 74-75

⁴³ В. Глигорић, *Мистика и мистификатори*, *Зли волшебници II*, Београд, стр. 197-201

Секта је карактеристична што се бави филозофским проблемима и то чисто метафизичким и спиритуалним, што је привлаче религиозни покрети Азије, славистика, теозофија и крупна питања кризе европске духовности.⁴⁴

Глигорић сматра да је њихова философија идеалистичка и антиматеријалистичка, а књижевност коју пишу идеалистичко–пасатистичка, као и да је реч о групи бергсоноваца који настоје да послератни експресионизам прилагоде наслеђу народне културе. Памфлетиста истиче да су у овој групи, на себи својствене начине, поред Владимира Вујића и Драгиша Васић, Григорије Божовић, Нико Бартуловић, Сениша Кордић, Милош Ђурић, Милан Кашанин, итд.

По Глигорићу, мистика је постала артикал од кога многи одлично живе, што се види по њиховим службеним намештењима у земљи и иностранству. Нови „мистичари“ не силазе на дно живота, него покушавају да „оправославе“ чаршију. Глигорић сматра да иза целе ове групе, на свој начин, стоји Димитрије Митриновић, коме је, како памфлетиста тврди, природа дала дар народних надрилекара, па је Митриновић опчинио своје следбенике философијом „совуљаге, слепог миша и црне мачке“: „У његовом духу укрштали су се путеви који су водили од Светог Саве, преко Његоша и Боже Кнежевића до Мештровића и Николаја Велимировића, да доцније продру и до индискских пагода.“⁴⁵

Године 1931, у левичарском часопису *Стожер*, Велибор Глигорић је објавио памфлет „Неохуманисти“, у коме се обрушио на Вујића и мислиоце његовог филозофског круга.⁴⁶ По њему, у нашој философији, међу млађим мислиоцима, постоји тенденција да се философија одвоји не само од Универзитета, него и од науке, и да из области разума пређе у област чисте уобразиље. Машта се о повратку у Средњи век, којим ће се обновити уморно европско човечанство. На основу идеја о слому европске механичке цивилизације, исказане нарочито код Шпенглера и Кајзерлинга, наши нови философи би, борећи се против инквизиције науке, обновили инквизицију религије. Уместо науке која све разара треба се вратити религији и националној култури, сматрају они. Знамење неохуманистичког мислилаштва у нас је Божидар Кнежевић, коме је,

⁴⁴ Исто, стр. 197

⁴⁵ Исто, стр. 200

⁴⁶ В. Глигорић, *Неохуманисти*, *Зли волшебници II*, Београд, стр. 179-185

вели Глигорић, својевремено Скерлић дао ореол мислиоца–мученика у малој, провинцијалној средини. Мада је филозофија Кнежевићева својевремено значила напредак, данас је она назадак. Глигорић вели: „Божа Кнежевић је мислилац малограђанске интелигенције која, кад дође до свести о сервилности свога положаја, трагичније је незадовољна, жели да побегне из комплекса друштвене нужности у неке више сфере усамљености, у концепцију о вишем човеку који је по своме унутрашњем позиву изнад грубости стварности и који је у мањини пред диктатуром масе.“⁴⁷ Зато код Кнежевића има много „стародевојачког“ незадовољства светом и положајем човека у њему, због чега се он, како каже Глигорић, окреће Карлајловом култу хероја који су изнад приземних маса.

Није случајно да су неохуманисти узели религиозног Кнежевића као свој знамен, јер је Кнежевићева мисао својеврсна противтежа мисли апстрактног Бранислава Петронијевића. Глигорић ставове неохуманиста овако описује: „Против апстрактне метафизике, дијалектике официјелне филозофије, млађа филозофија је истакла потребу везе са животом и бацила паролу о новом хуманизму. [...] Под утицајем Шпенглера и Берђајева, Вујић и Дворниковић најављују еру словенске културе која ће препородити пало човечанство. Издвојили су наш југословенски живот као неки посебни културни организам у зачетку и покушали да у њему пронађу специјалне квалитете који ће му дати индивидуално преимућство у заједници света. Да наш југословенски бол буде дубљи и величанственији од бола нпр. Кинеза, Немаца или Американаца, да наша југословенска меланхолија буде артикал који ће се извозити и Енглезима.“⁴⁸

Глигорић сматра да су нови интелигенти неохуманистичке мисли у ствари малограђански индивидуалисти, који, као пси одани устаљеном друштвеном поретку, тужно завијају на месечини. Неохуманистима није сасвим јасно где да „пласирају“ своје идеје. Док је Шпенглер писао о пропасти Запада, а Ромен Ролан се, скупа са Кајзерлингом, одушевљавао Азијом, изгледало је да ова идеја може да се веже за Азију. Међутим, пошто су се интелектуалци Запада окренули против оријенталног варварства, постало је потребно нешто друго – Владимир Дворниковић се, сматра Глигорић, окренуо идеји свечовештва, као и Николај Велимировић, што је, по Глигорићу, нека врста балканског хришћанског

⁴⁷ Исто, стр. 180

⁴⁸ Исто, стр. 181

социјализма. Владимир Вујић се, сматра он, определио за трикове, за „филозофску натегачу.“⁴⁹

Идеја о словенизовању Европе је стара идеја словенофила, без обзира на неохуманистичку причу о Џемсу и Бергсону. Глигорић примећује: „Његов [Вујићев; В. Д.] тип неоромантика је вештачки конструисан из малограђанског индивидуалисте који у ’комплексу’ своје личности тражи оправдање своје понижености и романтичног лика духоборца Дон Кихота, коме се стварност подсмева, али који упорно иде за својим инстинктима и за својом фантазијом. Тај тип је изашао из ’страначког рационализма’ (рационализам по Вујићу код Руса уопште не постоји) и ушао ’у рођену, словенску мисао’. (По Вујићу постоји човек са две главе.) [...] Неоромантик је ирационалист (верује у мистичну заједницу човечанства, која ће се остварити и без социјалног прогреса, преко округлог сточића или преко голуба-писмоноше), славенофил (латинство и германство банкротирало је, треба словенизирати човечанство).“⁵⁰

Глигорић сматра да је Вујићева мисао „блеф једне интелигенције која се спасава фразерством“; он је, вели Глигорић даље, „чланкописац који пише о филозофији као литератури, коју литерарно познаје, и то једноставно више агитује за једну врсту филозофије него што је уверен у њен реалан мисао. (Његова филозофија је без анализе, са свима могућим примесима, без критеријума и без једне органске повезаности.) Овај антизападњак је у ствари прерушени скерлићевац који се уместо анализе служи демагогијом.“⁵¹

Глигорић, који је стао на позиције одбране социјалне књижевности и њене улоге у будућој револуцији, сматра неохуманистичку мисао слушкињом неправедног друштвеног система: „У њој је видан страх да ће личност пропасти у тоталитету колектива, па се бави немогућом игром да своју подређеност систему маскира суверенитетом духа, надувавши појам личности до појма мисије расе. У том свом послу она ојачава, осећа се прогоњеном, урла пред социјалним прогресом и тугује за Средњим Веком, веком личности.“⁵²

⁴⁹ Исто, стр. 182

⁵⁰ Исто, стр. 182

⁵¹ Исто, стр. 184

⁵² Исто, стр. 185

Марко Ристић о Вујићу и ирационалистичкој философији

У преднадреалистичкој фази свог деловања, Марко Ристић се сретао и разговарао са Владимиром Вујићем, о чему има трага у његовим дневницима, где, између осталог, наводи да се виђао са Миланом Кашанином, Исидором Секулић, Тодором Манојловићем, Светиславом Стефановићем, итд.⁵³ Када је, међутим, чврсто стао на позиције револуционарног надреализма, Ристић је кренуо у обрачун са модернистима за које је веровао да су издали себе из младости, и постали конформисти у служби режима. У тексту „Одломак о модернизму и о ирационализму“, писаном у октобру 1931, а објављеном у првом броју *Стожера* за 1932, пажњу је, између осталих, посветио Вујићу и философима – ирационалистима у нас.⁵⁴

По Ристићу, Вујић „не може да се помири са рационализмом Запада, већ све нешто баје и навија за некакву *словенску мисао*, која је свакако најтајанственија и најнедокучнија мисао коју сам у животу видео.“⁵⁵ По Ристићу, наш ирационалистички правац у филозофији суштински је савезник са традиционализмом и конзервативизмом, и сви левичари, без обзира на извесне разлике међу собом, морају бити будни, баш зато што се ирационалисти праве да су модернисти. Њихов основни став је, упркос свему, пуки идеализам, који не жели да схвати да се односи у друштву могу мењати само на основу дијалектичко-материјалистичког програма; прави циљ ирационалиста је немењање друштвених односа.

Вујићева тзв. „ослобођена мисао“ само је „додола“ (израз Марка Ристића) која својим кривељењем треба да сакрије од људи праве путеве ка ослобођењу. Испод њиховог лицемерног мистицизма, каже Ристић, крије се одбрана капиталистичких односа и приватне својине. Ристић сматра, између осталог, и да се Вујићева тврдња да се „словенска мисао“ може само споља описивати разуме једино ако се схвати да та мисао уопште нема никаквог садржаја. Из перспективе логике, она је галиматијас, јер у њој нема ничег социјалног, научног и материјалног; по Ристићу, она је импотенција и духовна онанија. Из перспективе психоанализе, она је остатак хришћанског осећања кривице; како Ристић каже –

⁵³ Види: М. Ристић, *Уочи надреализма*, Београд, 1985, стр. 260,264,273

⁵⁴ М. Ристић, Одломак о модернизму и о ирационализму, *Зли волшебници II*, стр. 267-273

⁵⁵ *Исто*, стр. 268

„мучеништво, очишћење, искупљење кроз пад, јад и гад, позив на скрушеност [...] „Са идеолошке тачке гледишта, она је тачно на нивоу проповеди једног провинцијског попе (човек – брат, христоликост, царство небеско).“⁵⁶.

⁵⁶ Исто, стр. 270

ПОСЛЕРАТНА РЕЦЕПЦИЈА ВУЈИЋЕВОГ ДЕЛА

Иако је Владимир Вујић после Другог светског рата у Југославији био углавном прећутан, ипак је његово предратно деловање било тако значајно да није могло бити сасвим прецртано. Они који су се бавили нашом филозофијом су га, узгред и са идеолошком осудом, помињали, да би крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века, о њему почело да се пише више и озбиљније. Ово је кратак преглед послератне рецепције Вујићевог дела у нас, при чему су дела која помињу Вујића дата хронолошким редом.

Драган Јеремић

Године 1967. и 1968, Драган Јеремић објавио је у *Савременику* низ чланака под насловом „О филозофији код Срба“. О Владимир Вујићу је писао у поглављу под насловом „Ирационалисти и идеолози југословенске културе (Милош Н. Ђурић, Владимир Дворниковић, 'неохуманисти')“⁵⁷. Јеремић у свом тексту истиче да је основна особина ове филозофије покушај приближавања животу. Њени представници, сматра он, били су идеолошки прагматични: „Тежећи да филозофију претворе у учитељицу живота, они су је стављали у службу конкретних националних, културних и политичких задатака. Ограничавајући интелектуално сазнање на практично-техничку област, филозофи ове оријентације, углавном, веровали су да се до најважнијих истина може доћи помоћу ирационалног и интуитивног сазнања и претпостављали су књижевно-поетски израз строго логичком расуђивању. Филозофија је, по њима, тешње повезана са уметношћу, митом и религијом него са науком и научним сазнањем, а нација и раса нису ирелевантне за филозофску мисао, јер у знатној мери одређују прихватање једних и одбацивање других филозофских схватања.“⁵⁸ Први Срби који су овако доживљавали филозофско стварање били су представници „Младе Босне“, којима су Бергсонов витализам и Гијоова филозофија животне експанзије

⁵⁷ Д. Јеремић, *О филозофији код Срба*, Београд, 1997, стр. 136-150

⁵⁸ *Исто*, стр. 136

одговарали као одлична подлога за осмишљавање борбе за национално ослобођење.⁵⁹

Владимира Вујића Јеремић сврстава у неохуманисте, истичући да је он против механичког преупрошћавања стварности карактеристичног за сцијентизам. Вујић цени уметност, која, иако је фрагментарна, јесте ближа стварности од науке, и може да представља својеврсну школу интуиције, на основу које је могуће изградити нову, синтетичку мисао. Живот је својеврсно божавство, па религија не може бити институционална, него само лична; ипак, Јеремић истиче да је Вујићев и Сланкаменчев став према религији у књизи *Нови хуманизам* позитиван, исто као и према уметности, јер религија проширује обзорја живота. Што се културе тиче, каже Јеремић, она је, по Вујићу и Сланкаменцу, „пролазни облик којим човек настоји да се што више приближи унутрашњој природи живота, а криза културе наступа кад дође до хипертрофије једне њене стране и стварања овешталих калупа.“⁶⁰

Јеремић сматра да су сви заступници ирационализма и нове јужнословенске културне синтезе били пре идеолози него мислиоци, и да су били реакционарни, што је открила предратна марксистичка критика. Њима је више било стало до потврде идеје јужнословенства него до културе. Зато он каже: „Програм који су нудили идеолози југословенске културе био је, поред тога, и скуп разних већ иживљених идеја и схватања и у њему су се, у разним његовим варијантама, наглашавали вера у мисију Југославије и југословенства, панславизам и хришћанство, православље и светосавље, источњачка метафизика и мистика, западњачки ирационализам, патријархална, епска, видовданска етика или свечовештво, али је најчешће у њему било сувише општих декларација и нејасних формулација.“⁶¹ Њих је, сматра Јеремић, поразио напредни марксизам.

⁵⁹ Милош Војиновић, у својој студији *Политичке идеје младе Босне*, каже: „Бергсон и Ниче нису утицали на омладину само путем футуризма, који су у знатној мери обликовали, већ и директно. Потврде о читању Ничеа и Бергсона се често срећу. Милош Ђурић налази за сходно да цитира Бергсона у *Видовданској етици*. Утицај Бергсона и Ничеа на обликовање новог нараштаја приметили су и историчари књижевности. Перо Слијепчевић на студијама похађа курсеве о Ничеу. Сами младобосанци прихватају термине ових филозофа, па говоре о елану и гесту. Били су то термини којима су Ниче и Бергсон означавали есенцију живота.“ (М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Београд, 2015, стр. 236-237)

⁶⁰ Д. Јеремић, *Исто*, стр. 147

⁶¹ *Исто*, стр. 148-149

Андрија Стојковић

Познати марксистички философ Андрија Стојковић писао је о Вујићу у својој историји српске филозофије, али и у каснијим књигама. Тако у својој књизи *Српски народ на размеђу истока и запада* у поглављу „Педагошко-школска теорија и пракса у окупираној Србији 1941-1944“ Стојковић истиче да је Вујић суштински припадао филозофском правцу ирационализма, који је служио као озбиљна основа за окретање нацистичким и фашистичким идејама преуређења друштва.

По Стојковићу, Владимир Вујић и Првош Сланкаменац граде српску националну мисао у духу словенофилства, док Владимир Вујић и Филип Медић уче, слично Шпенглеру, о културама које су затворене у себе, рађају се и умиру, па не могу да се узајамно обогаћују. Његова филозофија историје је, сматра Стојковић, „провиденцијалистичка“, какве су и теорије Николаја Велимировића, Јустина Поповића, Ксеније Атанасијевић, Живојина Перића, Милоша Н. Ђурића и Првоша Сланкаменца. Стојковић истиче да су предратни марксисти оштро критиковали „наше преживеле грађанске и друге културне вредности (косовски и светосавски мит, разне реакционарне и декадентне културне појаве) и њихове носиоце Душана Николајевића, Владимира Вујића, Светислава Стефановића, А.Ушеничника, Милана М. Новаковића и др.“⁶²

У својој *Филозофији историје код Срба*, Стојковић се осврће на утицај превода Шпенглерове *Пропаст Запада* у нас, указујући да је тај превод дело Владимира Вујића који је, по Стојковићу, преувеличавао Шпенглеров значај. Шпенглерове идеје су, делимично, преузимали нацисти, иако га нису могли до краја усвојити. Немачки филозоф је, мисли Стојковић, Вујићу користио да би његове видике могао да прошири на Јужне Словене и да би се ослободио чисто западног погледа на историјску стварност. У истој књизи, Стојковић Вујића сврстава међу „православне ирационалисте“, и каже: „Вујић и Сланкаменац уносе у филозофију историје прагматистичко-интуиционистичку нијансу еволуционизма и релативизма. Под 'словенском мишљу' Вујић подразумева од европског рационализма 'ослобођену мисао' упућену сопственој култури и животу скривеном у специфичностима словенске нације и расе. На трагу

⁶² А. Б. К. Стојковић, *Српски народ на размеђу Истока и Запада*, Београд, 1999, стр. 482

Владимира Дворниковића колико и Достојевског, и Вујић заштрава противстав словенског Истока и католичког Запада између којих види могућност културног повезивања. Таква 'словенска мисао' шира је од панславизма – 'она је дух и смисао хришћанства', али она није још остварена: 'та мисао је мучеништво једне духовне мањине', 'сан, може бити; али вредан сањања, и још вреднији остваривања'. Показало се да је у питању био у траговима профашистички концепт, који је остао само пројект са великим претензијама.⁶³

Радован Вучковић

У својој студији *Поетика српске авангарде*, Радован Вучковић, у поглављу „Трансформације експресионизма на књижевној десници“, истиче да је међу баштаницима експресионистичког наслеђа било оних који су се залагали за синтезу Истока и Запада која би омогућила тријумф антирационалистичких тенденција. У другој половини двадесетих година 20. века и почетком тридесетих део грађанских либералних интелектуалаца окреће се, сматра Вучковић, црквеном мистицизму. Као реакција на „католички експресионизам“ у Словенији и Хрватској у српској књижевности уобличио се „из панхуманистичких утопија, мистичких визија, славенофилске реторике, неки, могао би се рећи, православни експресионизам, чија снага расте упоредо са слабљењем морфолошког конструктивизма након 1924. године, а кулминацију достиже пред Други светски рат.“⁶⁴

У овом контексту, по Вучковићу, веома је битна еволуција Светислава Стефановића, код кога је дошло до кретања у општем смеру „еволуције послератног утопистичког и космичког експресионизма у теолошко-хришћански идеализам“.⁶⁵ Стефановић покушава да хуманизује повест о Христовом васкрсењу као основу за нову религију, религију жртвеног човештва. Вучковић додаје да је окретање Истоку, бергсонизам, антипрагматични и антиевропски идеализам, ирационалистичко-мистички став карактеристичан и за Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца, чији је *Нови хуманизам* био својеврсни манифест новог начина мишљења. Вучковић каже: „У смислу онога о чему се говори у овој књизи,

⁶³ Исто, стр. 335

⁶⁴ Р. Вучковић, *Поетика српске авангарде. Експресионизам*, Београд, 2011, стр. 269

⁶⁵ Исто, стр. 276

интересантна су њихова разматрања о уметности и религији. Прва су у знаку експресионистичке естетике изражавања, засноване на Бергсоновом интуиционизму, а друга у духу исто тако експресионистичке антропологизације религије која је тако карактеристична за целу међународну српску филозофску и летарарну мисао. Тако, на пример, они полазе од бергсонистичке критике платонистичког статичког идеализма и сократовског рационализма и критикују из те перспективе и залажу се за интуитивни пут уметничке спознаје на принципима динамичног и тоталистичког схватања живота.⁶⁶ За све ове ауторе, тврди Вучковић, Балкан је био у средишту занимања – по њима, он је могао бити будућност растрзане и рашчовечене Европе.

Ђорђе Ј. Јанић

У свом огледу „Станислав Винавер као сарадник часописа *XX век*“, објављеном у зборнику *Књижевно дело Станислава Винавера*, Ђорђе Ј. Јанић се, узгред, бави и Вујићевим прилозима овом значајном међуратном часопису. Он је указао на чињеницу да је Вујић веома храбро кренуо у захтев за ревизијом свих дотадашњих ставова о српској књижевности: „И док су остали теоретичари и критичари или говорили о југословенској књижевности или бар употребљавали еуфемизам *наша књижевност*, Вујић је недвосмислено мислио само на српску књижевност, не осврћући се уопште на хрватску и словеначку, нити покушавајући да да основу за неку југословенску синтезу.“⁶⁷

Два су основна става Вујићева, сматра Јанић – прво, српска књижевност је довољно вредна и самосвојна да би могла да буде самостална; друго, треба превредновати не само места појединих писаца у нашој књижевности, него и целокупну њену периодизацију, преузету из западних књижевних теорија. Вујић, по Јанићу, одбацује и грађанско-индивидуалистички и комунистичко-колективистички приступ књижевном делу, које је увек индивидуално јер потиче из психе и физиса самог писца, али и над-индивидуално, јер потиче из културног окружења у коме настаје. Књижевна критика делу мора приступати из перспективе анализе духовног израза, као и на основу критичареве стваралачке

⁶⁶ Исто, стр. 275

⁶⁷ Ђ. Ј. Јанић, Станислав Винавер као сарадник часописа *XX век*, *Књижевно дело Станислава Винавера*, Београд, Пожаревац, 1990, стр. 404

интуиције. По Јанићу, овакви ставови су, у ширем смислу, саставни део експресионистичке поезике.

Јанић сматра да су, кад је у питању ревизионизам у српској књижевности, на сличним позицијама стајали Владимир Вујић, Светислав Стефановић и Станислав Винавер, што се није могло озбиљније анализирати због послератног развоја књижевних идеологија у нас – Стефановић и Вујић били збрисани са хоризонта културе под идеолошком анатемом, а Винаверов статус је био „двосмислен“.

Милан Радуловић

Прва књига која би систематски указала на значај културолошке критике у нашој предратној књижевности требало је да, под насловом *Критичка мисао филозофа и научника*, буде двадесет пети том у библиотеци „Српска књижевна критика“ у издању Матице српске и Института за књижевност и уметност. Било је планирано да се она појави још крајем осамдесетих година прошлог века, али је изашла тек 1996. Разлог њеног непојављивања био је идеолошки, јер је њен приређивач, Милан Радуловић, у зборник унео радове Николаја Велимировића, Јустина Поповића и Владимира Вујића.⁶⁸

Радуловић је, на основу својих истраживања у току припремања антологије, 1989. у Институту за књижевност објавио своју студију *Модернизам и српска идеалистичка филозофија*, у коме је Вујићу посветио читаво једно поглавље, под насловом „Владимир Вујић и експресионистичка идеологија“⁶⁹. Критикујући метафизику не само као поглед на свет, него и као „животно опредељење“, Владимир Вујић је, по Милану Радуловићу, стао уз

⁶⁸ Предраг Палавистра у свом тексту о проучавању и издавању грађе за историју српске књижевне критике пише о препрекама за ову књигу. Између осталог, управа Матице српске је 1987. сматрала да у књизи има текстова који нуде „неприхватљиве“ идеје. Предраг Палавистра је реаговао, написавши критичарима да је „задатак науке и научног објављивања грађе утврђивање истине, а не удовољавање пролазним потребама неких владајућих кругова или идеологија. Јован Цвијић, Бранислав Петронијевић, Ксенија Атанасијевић и други [...] објективно припадају духовном наслеђу српске културе и треба да буду обрађени као стубови српске националне културе у којој се уобличавала и критичка мисао о књижевности.“ (П. Палавистра, Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике. Историја једног научног подухвата, *Српска књижевна критика друге половине XX века*, Београд, 2013, стр.34) Палавистра је сматрао да су Николај Велимировић и Јустин Поповић такође незаобилазне фигуре у изучавању историје српске књижевности.

⁶⁹ М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка филозофија*, Београд, 1989, стр. 213-227

интуитивноистичко-прагматистички витализам управо зарад напуштања зачараног круга метафизике. Он Вујићев антирационализам види као својеврсни покушај да се разоре оквири приземне логике, чему је, поред Бергсона, стремио и експресионизам, као уметнички и светопогледни покрет.

Бавећи се Вујићевим схватањем културе, Радуловић увиђа да је за писца *Спутане и ослобођене мисли* култура *органска* појава која се неизбежно рађа из животног полета. Културом настаје „нова духовност у васељени, какве нема ни у природи ни у историји.“⁷⁰ Културе су, свака за себе, расцветавање до тада невиђених стваралачких могућности, и зато се не могу делити на више и ниже. Оне су само живе или мртве. Мртворођене културе су нестваралачке, подражавалачке, њима недостаје садржај – остала је само форма.

Радуловић сматра да Вујић културе доживљава као својеврсне „космосе“ и „духовне организме“, што је, по њему, „мит о култури као космичкој реалности и антрополошком смислу постојања“. Овај својеврсни „културолошки експресионизам“ се разликује од става „космичких експресиониста“ који су културу доживљавали као „човеково унутрашње духовно стање“. Основна разлика је у томе што Вујић „културу сагледава као симбол човековог постојања у космосу и као сублимацију и есенцију људског живљења“,⁷¹ при чему се позивао на Божидара Кнежевића који је сваку културу називао „песмом испеваном Богу“.

За разлику од експресиониста космичког типа, за које је култура само једна од пројава многоликости индивидуалног постојања, Вујић је живот схватао као биолошку основу за настајање културе. Духовност, као пројава првобитног животног полета схваћеног у бергсоновском смислу, може се показати само у култури, али не и у природном животу. Једино оне заједнице које стварају аутентичну културу живе историјски. Оне које то не могу, или подражавају туђе културне обрасце, не припадају историји. Вујић имплицитно (мада некад и отворено) „доживљај културе изједначава са доживљајем Бога“.⁷² Из таквог, по Радуловићу религиозног, доживљавања културе, Вујић је уобличио своје схватање књижевне уметности, али и књижевне критике.

Позивајући се на Вујићев оглед „Мисли о југословенској књижевности“,

⁷⁰ М. Радуловић, *Исто*, стр. 215

⁷¹ *Исто*, стр. 217

⁷² *Исто*, стр. 218

објављен у *Народној одбрани* 1932. године, Радуловић указује да је аутор *Спутане и ослобођене мисли* уметност речи доживљавао као откровење суштине света пројављено кроз духовност. По Вујићу, аутентично књижевно дело је нужан израз појединца, али и колектива. Зато је оно нешто што се открива целокупном искуству личности: не само у објективацији културе, нити у пуком субјективизму личне свести. То је разлог због кога уметност не може бити плод апстракције, ни интелектуалне, ни идеолошке. Уопштености рађају механизме, али не и организме (а уметност је, по Вујићу, органска појава). Радуловић сматра да је, на основу таквог погледа на свет, Вујић изградио схватање књижевне критике као „живог, органског јединства личног и универзалног, оног универзалног оличеног у 'души културе' или духовној суштини нације“.⁷³

Радуловић Вујића сврстава у представнике панхуманистичке филозофије експресионизма, антиматеријалистичког и противзападноевропског, која је трагала за новом мистиком и борила се против технологизације друштва и комунистичког колективизма. Наравно, он уочава да су „Вујићеве пројекције културне будућности условне, и ограничене, експресионистичком реториком с једне стране, и идеологијом пансловенства и југословенским националним идеализмом с друге стране“.⁷⁴ Словенство-јужнословенство, пре свега треба да буде алтернатива европској култури на умору. Европеизација наше културе, у часу „сумрака Запада“, била би смртоносна. После аутентичне, патријархалне културе словенског Југа, настаће култура која се рађа са експресионистичком мистиком нове европске мисли, чиме ће бити надиђена рационалистичка посусталост Европе, зачета у ренесанси, а у Вујићево време пројављена кроз уморну грађанску културу и идеолошке ограничености комунистичке, пропагандне, културе.

Радуловић сматра да је Вујић дао више као критичар појава које је сматрао неприхватљивим, него што је понудио као визионар. Јер, његов покушај саздавања модерне мистичке културе у стварним историјским околностима био је интелектуална утопија, а не стварна алтернатива. Зато је, по Радуловићу, његова „визија нове културе била уопштена, неодређена, готово бесадржајна“.⁷⁵ Па ипак,

⁷³ Исто, стр. 221

⁷⁴ Исто, стр. 222

⁷⁵ Исто, стр. 223

Вујићево дело не може се превидети у контексту епохе у којој је настало.

Миша Николић

У бирмингемској *Искри* изашао је 1990. чланак извесног Мише Николића (можда псеудоним), „Сећање на ’витеза духа’“, који је био реакција на чланак Татјане Миливојевић објављен у новинама *Дуга*, у броју 420, под насловом „Вујић, витез духа“. Николић сматра да се ауторка чланка кренула на тежак задатак – да прикаже дело овог значајног ерудите, математичара, филозофа и преводиоца. (Занимљива је Николићева тврдња да је Вујић био, као врстан математичар, и аутор једног приручника алгебре, о чему, током досадашњих истраживања, нисмо нашли податке.) Николић каже: „Рећи за Владимира Вујића да је витез духа, значи упознати га и схватити толико, да се једним уметничким потезом пера могао да наслика његов духовни лик и средина у којој се борио, стварао. Неуморно писање, дебате, предавање и превођење, било је усмерено на одбрану истине, која је у то време тако често била извртана, замагљивана разним лажима, чак и нападана. Морао је да крене на медиокритете, који су заглашћивали својим празним надвикивањем и тражили да њихова реч буде последња. Морала се рећи истина духовним сиромасима, који су себе сматрали елитним културним радницима и као такве себе наметали друштву. Најтеже му је било са такозваним родољубима. Њихов параноидни национализам истицали су свугде. Мрзели су све што није било њихово, а егзалтирали су чак и своје најтеже мане, од којих се требало стидети. Није могао да заобиђе ни оне колоне народних вођа, соја никоговића, које је тако пластично умео да прикаже, а њихову игнорантност и арогантност да на сваком месту покаже.“⁷⁶

Пишући о могућим утицајима на Вујића, Николић истиче да је ту, по свему судећи, видну улогу имао епископ Николај Велимировић. Он помиње и могући утицај Јустина Поповића, чија је књига *Достојевски о Европи и словенству* блиска Вујићевим ставовима. Његово предавање „Духовни кључ Библије“ приближавало је сваком Свето Писмо (на трагове овог предавања нисмо успели да наиђемо током нашег истраживања).

⁷⁶М. Николић, Сећање на „витеза духа“, у: Владимир Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, Београд, 2013, стр. 344

Миша Николић истиче да је преводиоцу Шпенглера на српски нарочиту снагу давала његова религиозност: „Може се чак рећи да је био и побожан. Често је говорио да у празном храму и његовој тишини, пред ликом Господњим, налази мир за медитацију, за молитву. Тада су му навирале мисли, које је касније преносио на папир. [...] Видео је и то, да кроз 'царство небеско' народ види етичку снагу и лепоту стварања (културу), а у 'царству земаљскоме' налази свој пад и материјално изживљавање (цивилизацију).“⁷⁷

Нашавши се пред Шпенглеровим делом, Вујић је, сматра Николић, у њему открио многе потврде својих интуиција, због чега је и кренуо да га преводи. Попут Берђајева, аутора књиге *Смисао историје*, и он је знао да историја сваког народа има свој логос; логос јужнословенске културе је, веровао је, одређење за Царство Небеско. Николић каже: „Та јужнословенска култура би се као велика река уливала у море опште словенске културе са истим елементима високих људских вредности. Није видео да би се ма где спутавала уоквирена државним границама, већ је напротив, у својој визији видео њу као катализатора уједињавања целог Словенског југа. Уосталом, уједињавање и разједињавање сваке заједнице, гледао је кроз призму свога аксиома: што ближи 'царству небескоме', ближи смо човеку а са овим и чврстој заједници; што ближи 'царству земаљскоме', све смо даљи од човека и ближи растуреној заједници.“⁷⁸

Николић, који је, очито, био симпатизер Недићеве политике за време Другог светског рата, Вујићево учешће у колаборантској Влади народног спаса тумачио је страхом од последица комунизма по Србе.⁷⁹ Он каже: „Тешко му је падало да над трагедијом народном, види облак бољшевичке револуције. Они, који су водили 'народно-ослободилачки рат', водили су неминовно у братоубилачки рат, како би се дочепали власти. Знајући шта се дешава у Русији под њиховом влашћу, видео је њихов долазак као још тежу окупацију, какву

⁷⁷ Исто, стр. 345

⁷⁸ Исто, стр. 345-346

⁷⁹ Оштрина грађанског рата на просторима окупираних Краљевине Југославије, у којој Титови партизани, вођени комунистима, нису презали од најсуровијих обрачуна с идеолошким неистомисљеницима, подсећала је Вујића на то да се у нас спроводи нова бољшевичка револуција, која ће морати да буде крвава као и она у Русији. Ако се зна да је Вујић уочи Другог светског рата живео у Сремским Карловцима, где је било средиште Руске Заграничне Цркве, која је окупљала емигранте што су учествовали у белом покрету и антибољшевичкој борби, јасно ја да је додир са њима свакако имао утицаја на Вујића, као и читање, на разним језицима, доступне литературе о тоталитаризму и терору у Совјетском Савезу.

ниједан народ у својој историји није имао. Окупатор није дирао у имовину појединаца, они су је одузимали, чак и убијали, ако се неко успротивио томе. Окупатор није дирао у веру, они су је прогонили горе од Турака.“⁸⁰

Гојко Тешић

У својој књизи *Српска авангарда у полемичком контексту (двадесете године)*, Гојко Тешић је указао на Владимира Вујића као једног од најзначајнијих, а неправедно заборављених, књижевних критичара између два рата.⁸¹ Вујић се, по Тешићу, између осталог, бавио и страним утицајима на нашу послератну књижевност, за које углавном није налазио духовно и национално оправдање. Писац *Спутане и ослобођене мисли* је то, сматра Тешић, доживљавао као својеврсни раскол између интелигената и народа оданог традицији. Наш поратни модернизам је, за Вујића, пречесто био копирање западноевропских проблема и решења. Основна особина поратних је, по Вујићу у Тешићевој интерпретацији, начелно и доследно непоштовање сопствене традиције.

Када је Милан Богдановић објавио свој оглед *Слом послератног модернизма* 1934. године, на њега је, поред Станислава Винавера, реаговао и Владимир Вујић који је, по Тешићу, своју позицију утемељио на антимарксистичком идеализму, па није било чудно што је порицао дијалектички материјализам и његов активистички став. За Вујића, Богдановић је био нека врста новог Јована Скерлића. Тешић је указао и на Марка Ристића и његове критике на рачун Вујића као идеолога књижевне деснице.

Александар А. Миљковић

Историчар српске мисли, Александар А. Миљковић је о Владимиру Вујићу први текст објавио у крагујевачком листу *Погледи* јануара 1994, под насловом „Један заборављен српски писац“.⁸² У њему је дао основне биографске податке Вујићеве, и указао на главне правце његове мисли, почев од раног опредељења за

⁸⁰ Исто, стр. 346

⁸¹ Види: Г. Тешић, *Српска авангарда у полемичком контексту (двадесете године)*, Нови Сад, 1991, стр. 107,198, 131,186,188,200,217,328,335,340

⁸² А. А. Миљковић, Један заборављени српски писац, у: В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 348-353

интуиционизам и прагматизам, за Бергсона и Џејмса. Указујући на Вујићево схватање новог хуманизма као ирационализма и антисцијентизма, Миљковић запажа: „Ипак је једној пансцијентистичкој теорији одао пуно признање. То је теорија нашег великог математичара Михаила Петровића о квантификацији диспаратних појава на основу аналогија. Са дубоким уважавањем и разумевањем, чак с нескривеним симпатијама, пише о Петровићевој идеји о 'математичкој феноменологији', 'која даје општу математичку теорију појава' без обзира на њихову конкретну природу.“⁸³

Миљковић указује на Вујићево занимање за Мигуела де Унамуна и донкихотовско мисионарење живота против смрти, духовности против материјализма технике; такође, Миљковић вели: „Од словенских мислилаца најближи му је био Достојевски, а од наших Божидар Кнежевић. Он је знао да словенска мисао није призната и зато је за њу написао да 'стоји као некакав кихотски подвиг духовни'“.⁸⁴

Вујић се нашао под утицајем такозване „философије живота“, чији су представници били, између осталих, Херман Кајзерлинг и Освалд Шпенглер, чију ће *Пропаст Запада* превести, о чему Миљковић каже: „Он Шпенглера изједначује с Бергсоном, чији утицај на Шпенглера спомиње. Међутим, изгледа да га је у овом Шпенглеровом делу највише привукла пророчанска визија пропасти западног света у којем и сам живи и ствара и из којег је потекао. [...] Али не само кад се саглашава са Шпенглеровом констатацијом о немоћи 'прогресистичких снова социјализма', он је и сам већ одавно пре тога био прозreo комунистичку обману и указивао на мисаону беду и неписменост болшевичких полуинтелигената.“⁸⁵ Прототип таквог интелигента је Сретен из *Лимунације на селу*.

Вујић је, сматра Миљковић, имао нарочиту осетљивост за религиозна питања, што је показао у тумачењу Кнежевићевог схватања смисла историје као химне коју човек пева Богу. На крају свог текста у *Погледима*, Миљковић се осврће на оскудност његових биографских података.

⁸³ Исто, стр. 349

⁸⁴ Исто, стр. 350

⁸⁵ Исто, стр. 351

„Оглед о Владимиру Вујићу и његовом делу“⁸⁶ Александра А. Миљковића који је објављен као предговор за издање Вујићеве *Спутане и ослобођене мисли* у Задужбини манастира Хиландара⁸⁷, био је покушај систематског излагања његових основних ставова и погледа на свет. Касније је прештаман у Миљковићевој књизи *Истраживачи, мислиоци, књижевници*⁸⁸. Истичући да је његов антикомунизам уз учешће у раду Владе Милана Недића за време окупације кључни разлог што је био прећуткиван, Миљковић тврди да је његово филозофско и књижевно дело исувише вредно да би било заборављено. Наша култура је опустошена, и она се не може тек тако одрећи Вујићевог мисаоног доприноса. Миљковић истиче да Вујић није био оригиналан филозоф, него, пре свега, филозофски писац, који се ослањао на стваралаштво других. Ипак, то не поништава сасвим његову самосвојност.

Најпознатија и најутицајнија књига Вујићева је *Нови хуманизам*, коју је објавио заједно са Првошем Сланкаменцем, на основу предавања која су њих двојица држала у Скопљу 1922. године. Књига је постала читана јер се бавила двојицом веома утицајних филозофа епохе, Анријем Бергсоном и Вилемом Џејмсом, који су философију ослободили окованости рационалистичком апстракцијом. Упркос разликама, њихове философије су сродне, јер, у име хуманизма, устају против рационалистичке метафизике. Миљковић истиче да се Вујић, први међу нашим филозофима, определио за ирационалистичко-антиинтелектуалистички стил мишљења.

Иако је књига *Нови хуманизам* наишла на одобравања, она је била и предмет великих оспоравања; Миљковић уочава да су иза тих оспоравања стајали следбеници рационалистичког метафизичара Бранислава Петронијевића, који су, пре свега, ударили на Вујића, док је Сланкаменац, скупа са бергсоновцем (каснијим марксистом) Душаном Недељковићем, добио катедру на Филозофском факултету у Скопљу.

Миљковић сматра да се Вујић више занимао за ширење круга филозофа за које се интересовао, него што је престајао да се бави једнима да би се окренуо

⁸⁶ А. А. Миљковић, Оглед о Владимиру Вујићу и његовом делу, у: Владимир Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, Београд, 2006, стр. 11-58

⁸⁷ Књига је објављена у првом (и, за сада, једином) колу библиотеке „Српска мисао“, коју је покренуо потписник ових редова 2006. године.

⁸⁸ А. А. Миљковић, *Истраживачи, мислиоци, књижевници*, Београд, 2006, стр.117-165

другима. Због тога тридесетих година Вујић скоро да и не помиње Бергсона, мада се он баш у то време јавља чувеном студијом *Два извора морала и религије*. Ширећи видокруг, Вујић се окреће Освалду Шпенглеру. Миљковић уочава да је Шпенглер Вујићу био погодан за размишљања на наше теме, јер је Вујић сматрао да сви Јужни Словени припадају истом културном кругу који је, шпенглеровски гледано, снажна историјска морфолошка јединица. Миљковић сматра да је преводилац *Пропаст Запада* на српски визионарски наслутио идеју коју је касније развио Владимир Дворниковић у својој *Карактерологији Југословена*, објављеној две године после појаве Вујићевог превода *Пропаст Запада*. Тада је Дворниковић читав јужнословенски културно-етнички простор узео као нераздвојну целину – управо како је Вујић тврдио да треба чинити.

Миљковић уочава да је својевремено Ксенија Атанасијевић, која је била следбеница Петронијевићевог рационализма, критиковала Вујићев ирационализам, али је 1929, у својим *Филозофским фрагментима*, напустила дотадашње позиције, што је Вујић поздравио као прави преображај, у правцу „животне философије“. Николу Поповића, који је остао на старим позицијама, критиковао је, те исте године, као Петронијевићевог лошег епигона (и Поповић је касније прешао на друге позиције, усвајајући Фројдову психоанализу). Вујић је, сматра Миљковић, имао огромне заслуге за афирмацију филозофског дела Божицара Кнежевића, чије је двотомне *Принципе историје* приредио под насловом *Закон реда у историји*, објавивши их 1920. године, са, по Миљковићу, изврсном уводном студијом.

Миљковић запажа да је Вујићево дело у области књижевне критике, историје и културе, поред интересовања које је показивао за науку, веома обимно и значајно, при чему га та ширина захвата у различите области никад није удаљила од философије. Он је највише волео да се истовремено бави и књижевницима и филозофима, што се види и по књигама које је радо приказивао. Тако је уочио књигу Данијела Морнеа *Историја савремене француске књижевности и мисли*, о којој је писао у *Летопису Матице српске* 1928, нарочито обраћајући пажњу на први део књиге, о развоју „идеологије уопште“, од сцијентизма 19. века до бергсонистичког интуicionизма.

У огледу „О савременој уметности“ објављеном у *Летопису* исте, 1928.

године, Вујић се позабавио утицајем науке и технике на уметност; наука служи техници, а техника је воља за моћ. Једина област људског духа која се опира господарству технике је уметност. Миљковић сматра да је за Вујића то трагање за неизмењеним, елементарним и првобитним најснажнија и најлепша црта савремених уметности. На тај начин се измиче ропству науке и аналитичког насиља и тражи се излаз из савремене цивилизације, која је очигледно на умору.

У огледу о Толстојевој религиозној визији живота и уметности, Вујић, по Миљковићу, настојава на чињеници да је Толстојева религиозност сва прожета духом љубави према ближњем; уметност је, у том смислу, слободно духовно делање, које омогућава широко општење међу људима. Миљковић сматра да Вујић у Толстоја налази схватање уметности по коме она мора да делује тако да усмерава човеков осећајни живот ка добру и љубави. Уметност која не сведочи љубав према ближњем и која не доприноси саздавању заједнице љубави, мора бити одбачена. Због овог става, тврдило се да Толстој пориче уметност као такву, што, по Вујићу, није тачно. Миљковић каже да је Вујић подржао Толстојево схватање јединства етике и естетике, и Толстоја унео међу своје омиљене мислиоце, какви су Божидар Кнежевић, Лаза Костић, Његош, Џемс, Бергсон, Шпенглер, Унамуно или Достојевски.

Вујић је, сматра Миљковић, био кадар да се бави и психологијом, и то као универзитетски професор. У *Летопису Матице српске* 1926. године објавио је оглед „О савременој научној психологији“ који то доказује.⁸⁹ У њему се, по

⁸⁹ У том свом огледу (В.Вујић, О савременој научној психологији, *Летопис Матице српске*, књига 307, број 1, 1926, стр. 20-35), коаутор *Новог хуманизма* каже да је напор модерне психологије усмерен на то да од области душевних појава начини науку. Освајање научног метода је главни циљ оних који се психологијом баве. На Западу се већ деценијама радило на остварењу оваквих циљева. Ипак, процес није био завршен, па је Вујић приметио да, по Ебингхаусу, психологија има дугу прошлост, али кратку историју. Њена историја почиње уношењем научних метода сличних методама природних наука. Основна идеја оних који су решили да утемеље научну психологију почивала је на покушају да се методе из области научног проучавања физичких појава пренесу у област научног проучавања психичких феномена. Мерење, мерљивост, оглед – све то потиче из природних наука. Тако се појавио и назив „експериментална психологија“. Ипак, математичке методе и статистика нису превише применљиве на област душевног живота, па је већи утицај на психологију од математике имала биологија. Развила се физиолошка психологија. Но, највећи утицај је имала теорија биолошке еволуције. Вујић каже да друштвени живот данашњег одраслог човека може бити разумљив као развојни момент, као резултат еволуције из доба детињства, а затим из доба примитивца и, најзад, од животињских предака човекових. Несумњиво је, по њему, да еволуција нервног система значи и еволуцију психичког живота. На основу тога, развила се посебна, тзв. дечја психологија. Пошто постоје различите групе људи, могуће је изучавати њихове типове, али и тзв. социјалну психологију, која се тиче понашања друштвених заједница. Појавила се и психотехника, а ускоро ће се појавити и примењена психологија. Научним изучавањем

Миљковићу, он свестрано, подробно и тачно бавио покушајима научног заснивања психологије, од почетака до психоанализе и транспсихологије. Указивао је и на недостатак озбиљног изучавања психологије у нас. Последње што је Вујић урадио из области филозофије је превод *Мисли* Томаса Карлајла, учињен у логору за антикомунистичке избеглице Еболи у Италији.

Александар А. Миљковић истиче да Вујићево „интересовање за књижевност, и то нарочито за њу, није било узгредно. Оно је за његово стварање било од исто толиког значаја од коликог је било и његово бављење филозофским темама и проблемима. Због тога је Вујић као стваралац на пољу књижевности једнако вредан као и на пољу филозофије. [...]Он је у својим књижевним радовима размрдавао духове, истеривао ствари на чистину и у сударима с књижевним и идејним позицијама с којима се није слагао ишао до краја. Критички прилаз који је унео у нашу ондашњу књижевну, културну и идејну активност био је ипак, у крајњој линији, користан и вредан, па чак и онда кад би идеје које је противстављао изгледале мало прихватљиве, а понека чак и потпуно неприхватљиве.“⁹⁰

Вујић је био нарочито критички расположен према Богдану Поповићу и Јовану Скерлићу. Поводом јубиларног зборника у част Поповића упозорио је на идолопоклонство аутора прилога (осим Антуна Барца и Слободана Јовановића), наговештавајући превредновање слављениковог дела у будућности. У контексту критика Поповићевог схватања естетике био је и Вујићев напад на *Поетику* Винка Витезице. Вујић је, сматра Миљковић, био оштар критичар Скерлића због његове неправедности према значајним ствараоцима и уздизања безначајних, само

подсвесног бави се психоанализа, а, како Вујић сматра, под утицајем Бергсона и Џејмса, могућа је појава и тзв. „транспсихологије“ која ће се бавити емпиријским изучавањем окултних феномена. Ипак, као што је говорио Виљем Џејмс, психологија још увек није наука; она је само „нада на науку“. По Вујићу, ситуација у нас кад је психологија у питању је трагична. Универзитет није ништа учинио да се психологија формира као научна дисциплина. Једини човек који је из наше средине, а који је озбиљно зашао у област научне психологије, по Вујићу, био је Паја Радосављевић, који је деловао у Америци. Што се нас тиче, вели аутор огледа „О научној психологији“, уместо озбиљне психологије, имамо метафизичку пропаганду названу „емпиричком психологијом“, и она стиже са Универзитета. Реч је о тротомнику Бранислава Петронијеваћа, *Основе емпиријске психологије*. Постојала је студија Властимира Вујића, објављена 1888, *Стара и нова психологија*, која је уливала неке наде; али, тим се путем није наставило. Да би се психологија као наука у нас развијала, било би важно да се оформи психолошко друштво, али и катедра на Универзитету у Београду. Јер, како вели Вујић, то што има бораца против нове психологије није разлог да се на њој не ради.

⁹⁰ А. А. Миљковић, *Исто*, стр. 41-42

из идеолошких разлога; ко је Скерлићу био близак из перспективе левичарске идеологије, подржавао га је, а конзервативце није волео и о њима је лоше писао. Уз то, Скерлић је био следбеник Светозара Марковића, кога су наши конзервативци, попут Љубомира Недића и Стевана Сремца, сматрали „злодухом“ српске књижевности.

Миљковић уочава да је Вујић одмах препознао значај прве књиге *Сеоба Црњанског*, који је описао као интегралну песничку везију, а не као класични историјски роман. Непрестано се бавећи и књижевном критиком и општим теоријским поставкама, Вујић је, доказује Миљковић, написао начелни оглед „Проблем књижевне критике“, у часопису *Двадесети век*. Основи Вујићев став је да не иде књижевност за критиком, него критичка делатност за књижевним стварањем. Критика се мора ослободити два застарела мита – материјалистичког и рационалистичког, марксистичког и просветитељског. Она је пре свега индукционистичка и метафизичка, и метод јој је духовно уживљавање. У чланку „За ревизије у историји српске књижевности“ Вујић, сматра Миљковић, тражи нова читања наших писаца, као и ревизију класификација у домаћој историји књижевности.

У Другом светском рату, Вујић је приредио Сремчеву *Лимунацију у селу*, снабдевши је обимним предговором, у коме је величао Сремца као човека, књижевника и идеолога, а обрачунавао се са идејама Марковића и Скерлића представљених у лику сеоског учитеља Сретена.

У свом огледу, Миљковић се бави и послератном рецепцијом Вујићевог стваралаштва, указујући на идеолошке разлоге његове прећутаности. Миљковић описује своју потрагу за ретким и оскудним биографским подацима Вујићевим, и закључује: „И по правцу свог филозофирања, а и као писац и личност, Владимир Вујић нас привлачи већ деценијама. Близак нам је по многим својим филозофским и књижевним симпатијама, мада не увек и по својим антипатијама. Ово друго стога што је на моменте знао да буде претерано личан и нетрпељив, због чега је превидео неке аутентичне и праве вредности у нашој филозофији, књижевности и култури. [...] И макар што смо свесни да повратак Владимира Вујића неће бити ни брз ни лак, чврсто смо уверени да ће он добити достојно место међу

великанима српског народа и српске филозофије, књижевности и културе.“⁹¹

Јован Пејчић

У својој књизи *Књижевни свет. Критичка свест*, Јован Пејчић се осврнуо на Вујићев оглед објављен 1938. – „За ревизије у историји српске књижевности“, истичући да је Вујић њиме многе пробудио из академског дремежа у који су упали. Иако је Скерлић најавио да ће две деценије после његове *Историје нове српске књижевности* морати да се појави свежа писана, боља историја, заснована на новим увидима, ипак се нико није усудио да крене тим путем. Нуђени су само појединачни прилози.

По Пејчићу, Вујић се „заложио за слободан, одтерећен приступ који ће, заснован на модерним критеријумима селекције и исто таквим моделима интерпретације, бити, прво, у стању да на нов начин опише целину српске књижевности у свим њеним естетскоисторијским облицима и вредностима, и друго – показати се способан да као ненаучне одбаци све поставке и идеје које немају основу у стварним чињеницама.“⁹² Пошто је ускоро букнуо Други светски рат, времена за остварење дате идеје није било. После рата, када је победио идеолошки концепт културе, ником није падало на памет да крене Вујићевим путем. Ишло се, сматра Пејчић, путем Марка Ристића, који је живе људе проглашавао „мртвим песницима“.

Бошко Обрадовић

Године 2005. појавила се студија Бошка Обрадовића о позицијама српске „књижевне деснице“ уочи Другог светског рата.⁹³ Велика је штета, каже Обрадовић у својој студији, да је, због идеолошких забрана, Владимир Вујић после Другог светског рата био скоро потпуно прећутан: „Тако Деретићева *Историја српске књижевности* не региструје име овог писца који је иза себе оставио бројне радове из више области: филозофије (као и филозофије историје и

⁹¹ Исто, стр. 57-58

⁹² Ј. Пејчић, *Књижевни свет. Критичка свест*, Ниш, 2004, стр.22

⁹³ Б. Обрадовић, *Милош Црњански и нови национализам*, Београд, 2005.

философије културе), културне и књижевне историје Срба и књижевне критике. Писао је за два водећа српска књижевна часописа (*СКГ* и *ЛМС*), неколико година је био књижевни критичар дневног листа *Правда*, а сарађивао је у свим главним часописима међуратне 'књижевне деснице' (*Новим видицима*, *Народној одбрани*, *Светосављу*, *Идејама*, *XX веку*).⁹⁴

Вујић је, сматра Обрадовић, најбољи представник главних особина неонационализма тридесетих година 20. века зато што је „оштар критичар европске оријентације српске културе, истрајни трагалац за културолошком алтернативом, најзначајнији покретач ревизионизма у културној историји Срба и бескомпромисни противник марксистичке мисли. [...] Са повратком ове личности у историју српске књижевности добија се једна нова слика о међуратној епохи“.⁹⁵

Живојин Ђурић и Драган Суботић

У тротомнику о најзначајнијим личностима и правцима мишљења српске деснице 20. века, Живојин Ђурић и Драган Суботић бавили су се и Владимиром Вујићем.⁹⁶ Истакли су, наравно, Вујићев рани бергсонизам и критику апстрактне метафизике Бране Петронијевића и његових ученика, али су указали и на то да наш философ није био присталица пуке рационалистичке комбинаторике која би вештачки спајала Исток и Запад. Такође, указали су на то да Вујић није био чудак-борац против науке, јер је с највећим похвалама писао о Аласовој математичкој феноменологији, сматрајући је чистим остварењем идеала науке као такве. Вујић се, у ствари, борио против идеологије пансцијентизма.

Учитељи мишљења били су му, сматрају Суботић и Ђурић, Бергсон и Шпенглер, а грозио се сваке вулгаризације философског, чији му је пример био Светозар Марковић, тако сличан Сремчевом Сретену из *Лимунације на селу*. Ђурић и Суботић, наравно, уочавају да је Освалд Шпенглер ипак најснажније утицао на свог преводица на српски, који, у тексту који прати српско издање Шпенглерове књиге, каже да је немачки мислилац слутио да хришћанству Достојевског припада наредни миленијум.

У тексту „Из размишљања о механичким и духовним колективима“, који

⁹⁴ Исто, стр. 117

⁹⁵ Исто, стр. 119

⁹⁶ Ж. Ђурић, Д. Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, *Књига трећа*, стр. 334-379

Суботић и Ђурић сматрају парадигматичним за овог мислиоца, Вујић истиче да је идеал евроамеричке културе потчињавање природних сила да би оне робовањем путем машина производиле за човека оно што ће га тобож ослободити. То ослобођење од робовања природним силама има један, баналан, али злокобан, циљ – самообоготворење, механичку победу над смрћу, па чак и утопијску колонизацију других планета. Подражавајући Бога, човек је стварао карикатуралне копије космоса, у којима су људи били свођени на хедонистичке патуљке. У механичким колективима, насталим у евроамеричкој култури, нема места за Бога, као што га, вели Вујић, „није било за Њега ни у вештачкој творевини гордог разума, у систему нашег метафизичара Петронијевића.“⁹⁷ Механички колективи се иживљавају у демонизму разума, јер је, по Вујићу, одсуство Бога присуство Антихриста.

У механичким друштвима људи се играју живота, не живећи, глуме слободе личности, иако су робови и мртви као механичке лутке. Механичке културе граде киклопски, јер зидају нову Вавилонску кулу. У доба кад самообоготворени разум подиже скеле да сазида кулу, животворни дух се повлачи у катакомбе: „Уз киклопске грађевине струји живљење људи који су потпуно отргнути од тла, земље и духа. У подземље се завлачи дух. Богатство и раскош прате прве у смрт; сиромаштво, чистоћа, ревност духа прате друге у – оживљавање у вечности.“⁹⁸

У механичким колективима нема вере, па нема ни поверења. Овакве вештачке заједнице пуне су, по Вујићу, „апокалиптичних психоза“ из којих се рађају разне сурогатне религиозности, „секте и сектице“. То су „механички култови“ који покушавају да надоместе живу религиозност. Такве су протестантске организације и тајна друштва којима се у свету, нарочито међу „заосталима“, шири англосаксонски утицај. Таква су „друштва борбених безбожника“ у Совјетском Савезу, правом примеру механичког колектива, у коме нема места за Бога. Римокатолицизам је, све више, квазирелигиозни киклопизам, лишен духа и истине. Такав је и капиталистичко-грађански поредак у коме сада нема никаквог истинског духа слободне конкуренције, него њиме већином управља бескрупулозна мањина. Слобода, једнакост и братство могући су само у

⁹⁷ Цит. према: *Исто*, стр. 340

⁹⁸ Цит. према: *Исто*, стр. 341

Христу.

У свом огледу о нашем новом национализму и Западу, Владимир Вујић је, кажу Ђурић и Суботић, истакао да су јужнословенски народи хрлили у слободу да би достигли западну цивилизацију разумског знања као светлости и моћи, али да је то, наравно, била обмана. Западна цивилизација није дошла да друштва обасјаног разумом него до најужаснијих ратова и потпуне моралне деградације.

Ђурић и Суботић подсећају на Вујићев текст „О путу и о животу наше културе“, у коме аутор *Спутане и ослобођене мисли* даје овакву дефиницију Запада: „Запад је скупно име за културу у којој се одиграла радикална промена човечијег душевног живота и у којој је стварно средиште душевног организма померено из ирационалног у рационално, из нагонског и осећајног у интелект, тако да се на ту страну разума проширио душевни живот и превагнуо сасвим на страну интелектуалистичког схватања.“⁹⁹ Вујић није био ни за рационалистичко-активистички Запад, ни за окултно-успавани Исток, него за, по Ђурићу и Суботићу, стварање нове, синтетичке културе, која би била изнад Истока и Запада.

По Ђурићу и Суботићу, Вујићева схема развоја наше књижевности изгледа овако. Стара српска књижевност настала је под снажним утицајем Византије, али се постепено ослобађала тог уплива и окретала самосталнијем и реалнијем приказивању стварности. Та иста књижевност наставила је да тавори у доба турског ропства, док се Запад развијао у правцу тријумфа технике, а уметност му је пролазила кроз разне фазе, од ренесансе, преко барока, до класицизма. Наш сусрет са Европом остварен је преко Доситеја Обрадовића, и од њега у нас почиње прича о разуму, користи, насиљу Цркве над разумом, о прогресу и мрачном средњовековљу, што је био почетак вестернизације и одступања од самосвојености.

После Доситеја пред нашом културом се отварају два пута – један је његов и Лукијана Мушицког, а други је пут повратка народној књижевности, који води ка домаћем, самосвојном романтизму. Српски романтизам је, сматра Вујић, антидоситејевски. Реакција реализма и скрелићевско-поповићевског односа према књижевности је опет повратак доситејевштини. Вујић каже: „И тек у последња

⁹⁹ Цит. према: *Исто*, стр. 352

времена јављају се први знаци неопходно потребне обнове, ревизије наших вредности и стварања плодног неоромантизма као синтезе, плодне и животворне, најбољих тежњи савременог Запада и наше расне мисли и духовног фонда сопствене тежње за својом културом.¹⁰⁰

Ђурић и Суботић уочавају неоромантичарску димензију Вујићеве „словенске мисли“, чији је циљ остваривање христоликог свечовечанског братства, по узору на мисао Фјодора Михајловича Достојевског. Кризу Европе су, кажу Ђурић и Суботић, учили сами Европљани, па се Вујић потрудио, у свом циклусу текстова „Европљани о Европи“, да укаже управо на њихове анализе, да би коначну потврду своје интуиције добио у Шпенглеровој *Пропасти Запада* коју је превео на српски језик.

¹⁰⁰Цит. према: *Исто*, стр. 366

ДУХ ВУЈИЋЕВЕ ЕПОХЕ: ПРЕВЛАСТ ТЕХНИКЕ, КРИЗА ЕВРОПЕ И ПУТЕВИ АЛТЕРНАТИВЕ

Пишући о „духовној кризи данашњице“ у часопису *Нови видици* 1928. године, Владимир Велмар-Јанковић бележи: „Чвор кризе је дакле у овом: самим ослобођењем престаје да делује у нама племенити занос косовске идеје водиље; самом чињеницом ослобођења она је изгубила разлог свога постојања, – она се у смислу активне историјске градилачке моћи исцрпла и више нас не води. Заморену нечувеним напорима великих догађаја, са подсеченом основном и хришћанском традицијом, нашу је душевност још пре првог предаха на важној раскрсници повесних етапа почео да заробљава западни материјализам. Томе се свему придружио рат као централни доживљај наше епохе и њеног човека, као најболније искуство такозваног цивилизованог човека. Свуда, и у Европи и на Балкану, где год има живе душе и човечије неуспаване савести, рат је нанео у напаћену нашу савест ужас сурових немилостивних питања о смислу живота и културе, тих питања пред којима не постоје разлике између победника и побеђених; тих питања која откривају заправо једног јединог побеђеног: самог човека, и једну једину жртву: његово срце извргнуто вечитом страху да се опет не појави у свој својој власти цинични господар ове земље, искидано мржњама, од којих целог живота хоће да се ослободи, то срце, скрушено, осушено, самом себи јадно...“¹⁰¹

Сличне мисли биле су и мисли Владимира Вујића. Оне су уобличене у једном свету који се родио баш у 20. веку, и коначно уобличио после Првог светског рата.

Какав је то свет?

То је свет кризе.¹⁰²

¹⁰¹ В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу. Играчи на жици*, Београд, 2006, стр. 42-43

¹⁰² Бавећи се кризеологијом у 20. веку, Александар Гајић истиче: „Дугорочно гледано, цела модерна епоха представља вековно нарастање једне гигантске кризе чија су циклична надирања попут попуштања бране на различитим, удаљеним напрснућима, где ескалација на једном делу доводи до привременог попуштања и смањења тензије на другом.“ (А. Гајић, *Духовне основе светске кризе*, Београд, 2011, стр. 57)

То је свет „хамлетовских дилема“.¹⁰³

Амерички мислилац Џон Вајтхед у својој књизи *Зграбити ветар*, која се бави историјом културе у 20. веку, истиче да је ово столеће обележено немиром без преседана у свим областима.¹⁰⁴ Традиционална религиозна начела која су западном друштву давала осећај постојаности сасвим су напуштена. Од 18. до почетка 20. века збио се, сматра Вајтхед, низ револуција против традиције, које нису довеле до новог моралног поретка него до додатних преврата и рашчовечења. Мислиоци просветитељства одбацили су традиционалне вредности у име обоготвореног разума. То је, са своје стране, изазвало романтичарско порицање разума у корист дивинизације природе и првобитног човека. Онда је дошао сцијентистичко-материјалистички реализам и, коначно, нихилистички песимизам. Као што је, по Вајтхеду, просветитељство неуспех свог идеализма видело у насиљу Француске револуције, тако је промашај романтичарског правца кретања у култури водио рашчовечењу и окрутности 20. столећа.¹⁰⁵

Хришћанско друштво Запада веровало је да сваки човек у себи има апсолутну вредност (теолошки речено, носи „лик Божји“) и да ту вредност не

¹⁰³ Израз „хамлетовска дилема“ овде није нимало случајно употребљен. Популарност Шекспировог Хамлета, нарочито међу романтичарима, својеврсним претечама експресиониста, позната је. Хамлетов лик стоји на почетку велике кризе европског човечанства, која је настала још у ренесанси, када је антропоцентризам постао стожер западног погледа на свет. Шекспирова трагедија о судбини данског краљевића најбоље одражава сумње, смутње и колебања које су биле захватиле оновременог човека, који се, на овај или онај начин, обрео и у нашем времену. Пишући о овом делу (П. Флоренски, *С оне стране визије*, Београд, 2008, стр. 65-101) познати руски хришћански филозоф, свештеник Павле Флоренски, указује да се главни драмски сукоб у *Хамлету* састоји у „наизменичној смени јунакових свести, које се међусобно искључују, а која се одвија на такав начин да једна свест смењује другу пре него што потоња стигне да се испољи својим сопственим деловањем.“ (*Исто*, стр.83). Шта доводи до такве смене Хамлетових свести? Флоренски сматра да је у питању велика теомахија, „борба богова“, која код гледаоца, макар и не био свестан ове чињенице, води до „мистичког ужаса“. Он додаје: „Натрули нису само људи и њихова воља; натруо није само спољашњи поредак; није само остварење правде натруло – сама правда је натрула, натруло је животно начело, натруо је, страшно је то рећи, бог, који празним очима гледа у то тмурно небо. Безбожност – хладноћа – равнодушност.“ (*Исто*, стр.91) Тај расцеп, расцеп између антропоцентризма који човека ставља у средиште космоса на једној, и нихилизма, који пориче сваку вредност човека и света, биће кључни расцеп у свести европских интелектуалаца све до „постмодерних“ времена, због чега је, између осталог, Хамлет највише тумачен лик у историји европске књижевности.

¹⁰⁴ Подробно излагање дехристијанизације западног друштва дато је у: John W. Whitehead, *Grasping for the Wind: The Search For Meaning in the 20th Century*, Michigan, 2001.

¹⁰⁵ Џорџ Стајнер у својој студији о судбини културе у 20. веку, истиче да је романтизам, између осталог, реакција на буржоаски мир који је наступио после Наполеонових ратова, и који је многе младе људе бацио у стање „сувишних“, какав је Пушкинов Евгеније Оњегин. Романтичарска фантазија наговештава Брехтово осветољубиво обећање да од градова неће остати ништа осим ветрова који хуче кроз њих. Тачно сто година касније, ти апокалиптични колажи и маштовити цртежи последњих часова Помпеје постали су наше фотографије Варшаве и Дрездена.“ (Џ. Стајнер, *У замку Плавобрадог*, Чачак-Београд, 2012, стр.18)

могу уништити ни појединци ни држава. У двадесетом веку, на основу развоја просветитељске мисли од XVIII столећа до тада, тријумфовала је идеја да само разум даје вредност људском бићу што је водило потпуном порицању могућности човековог самонадилажења и сваке оностране стварности („смрт Бога“, коју је објавио Ниче, водила је „смрти човека“, коју је објавио Мишел Фуко). Негирање апсолутне истине имало је за последицу, сматра Вајтхед, ниподаштавање апсолутне вредности сваког човека, а онда су дошли комунизам и нацизам, ГУЛАГ и Аушвиц.

Одбацујући хришћанство као веру и монархију као облик хришћанске организације државе, просветитељи су устврдили да човечанство може да сазда сопствене вредности, којима трансценденција није потребна. Зато су се јавиле идеје социјалиста-утописта, који покушавају да крајње рационално конструишу друштво. Рецимо, по Сен-Симону, у савршеној држави треба да владају „просветљеници“ попут научника, уметника и индустријалаца: на челу свих стоји „папа науке“, а осећањима управља „Академија за сентименте“. Покушај спровођења утопистичких идеја у живот довео је до Француске револуције. Волтер, критичар Светог Писма и организоване религије, доживљавао је Бога Библије као суровог човекоубицу, па се окренуо деизму – лику Бога који се не меша у историју и људске послове. Имануел Кант је веровао да је Бог само велики Часовничар који регулише природу, да је природа биолошка машина, да су разум и искуство једина оруђа познања и да, на крају крајева, сам човек ствара сопствену истину. Жан-Жак Русо је позивао на ослобођење од традиционалног религиозног морала, али је одбацио веру и у разум и у цивилизацију, према којој је првобитни човек („племенити дивљак“ – дете, урођеник, неискварен сељак) супериоран. Русо је веровао да личне слободе могу бити сачуване само у заједници која поштује „друштвени уговор“, који стоји изнад појединца као пројава некакве „опште воље“. (Из русоистичких идеја развиће се, касније, идеологија усређитељске тираније тоталитарних режима, као и пракса културолошког инжењеринга, индоктринације и обмана да би се дошло до праве „опште воље“.)¹⁰⁶

¹⁰⁶ Савремени грчки философ Христо Јанарас о том правцу европског мишљења каже: „Била је потребна [...] огромна и најболнија цена да би се у марксизму открило сво семење западних филозофских основа тоталитаризма, од августиновског утилитаризма до хегеловског панлогизма –

Из русоизма ниче романтичарски покрет, који пориче математичко-механички поглед на свет (Блејк је грмео против Њутна). Уместо традиционалне религије, потребна је 'религија срца', која подразумева окретање природи и средњовековном мистицизму. Романтичари су, попут Русоа пре њих, веровали да су људи по природи добри, док их друштво не исквари, и настојали да дођу до нове реалности, коју неће ограничавати религија, јавни морал, политика. Романтизам је донео, преко Бајрона и бајрониста, веру у аутономно „Ја“ с оне стране добра и зла, у генија кога ништа не сме да спутава, веру у то да је свака врста спознаје добра. Романтизам је, преко Бетовена, славио природну човекову доброту и братство свих људи, а кроз сликаре попут Блејка и Гоје објављивао продор несвесног у свакодневицу.¹⁰⁷

Слом романтизма и његове метафизике довео је до „реалистичке“ реакције: вера у науку, претворена у идеологију сцијентизма и позитивизма, захватила је и уметност, тражећи од ње да служи човеку као „друштвеној животињи“. Наука је постала нова религија човекове самодовољности.¹⁰⁸

Ударац реализму задао је позни плод романтизма – симболизам, који је умногоме био усмерен ка шокирању буржоаске публике. Бодлер је написао *Литаније сатани*, и описао вештачке рајеве наркотика, а Рембо, који је све своје песме написао од 16. до 19. године, да би касније постао трговац оружјем у Африци, живео је животом бунтовника против друштвених норми и исказивао мржњу према традиционалној религији, називајући песника пророком чији је

како би се тоталитаризам открио и пројавио као 'унутарња логика' западне метафизике.“ (Х. Јанарас, *Философија из новог угла*, Врњачка Бања, 2000, стр. 180)

¹⁰⁷ У студији Ридигера Зафранског *Романтизам. Једна немачка афера*, овај философ истиче да је један од кључних обрта које је романтизам донео европској мисли напуштање традиционалног хришћанства зарад нове религије, која је – уметност. За немачке романтичаре, вели Зафрански, „права религија није хетерономија, није откривење које нам долази споља, од некаквог надсветског бога, већ је то развијање стваралачке слободе у човеку до апотеозе Сопства.“ (Р. Зафрански, *Романтизам. Једна немачка афера*, Нови Сад, 2011, стр. 98)

¹⁰⁸ Наука је заиста била нова религија. Познати енглески есејиста Меколи, у свом огледу о Френсису Бејкону, 1831. пева јој праву химну: „она је омогућила човеку да досегне дубине мора, да се вине у ваздух, да безбедно продре у опасне земаљске поноре, да путује копном колима која се крећу без коња, да прелази океане бродовима који плове десет чворова на сат наспрам ветра. То су само неки од њених плодова и то најранији; наиме, то је филозофија која никада не мирује, која се никад не задовољава постигнутим, која никада није довољно савршена. Њен закон је прогрес.“ (Цит. према: Ц. Стајнер, *У замку Плавобрадог*, стр. 10)

метод прорицања заснован на „систематском растројавању свих чула“.¹⁰⁹

Деветнаести век је напустио религиозне традиције, али није успео да их замени постојаним системом вредности: јавило се само још више револуција и дехуманизације. Просветитељство је веру у Бога заменило вером у разум, романтизам веру у разум вером у природу и примитивног човека, реализам је донео веру у могућност „научног“, „објективног“ описа стварности. На крају, модерна је објавила „смрт Бога“ и долазак Ничеовог новог човека који плује на све о чему маштају малограђани, пошто је слободан човек – борац.

Наравно, све би то било другачије нијансирано без дарвинизма. Дарвин је донео идеју да је сав живот плод развоја из неорганског у органски, с преласком старе врсте у нову врсту, при чему је кључни еволутивни механизам опстанак најјачих. То је значило да свет није створио Бог који је љубав, и да круна стварања није човек као икона Божја; свет је плод случајности, а човек је син мајмуноликог претка.¹¹⁰ Ова теза дарвинизма прихваћена је као откривење, и одмах се претворила у социјал-дарвинизам: Џон Рокфелер ју је применио у области економије, да би оправдао индустријски монопол; Адолф Хитлер је Немце прогласио „вишом расом“, уздигнутом на еволутивној лествици, а Јевреје, Словене и Роме нижим расама које треба истребити. Дарвин је и сам био расиста који је веровао да су људи црне боје коже нижа бића. Аустралијски дарвинисти су због тога, све до двадесетих година XX века, имали дозволу за лов на Аборицине.

Одушевљени Дарвином били су и Маркс и Енгелс, аутори „Комунистичког манифеста“, који су веровали да човека обликују природа и економија, и да је он пуки одраз својих материјалних добара и привредних односа. Уместо расе, они су веровали у једну класу – пролетаријат, која ће, кад победи, путем своје диктатуре, остварити утопију звану комунизам, „скок из царства нужности у царство слободе“¹¹¹.

Док се део човечанства још увек опијао сцијентизмом, уметници су бежали

¹⁰⁹ И ова идеја, о песнику као пророку, плод је романтичарског непристајања на свет технике и буржоаски живот. Стајнер каже: „Уметник постаје херој. У свету који су репресивне власти учиниле инертним, уметничко дело постаје најузвишеније достигнуће.“ (*Исто*, стр. 19)

¹¹⁰ Руски философ Владимир Соловјов тим поводом се обраћао домаћим следбеницима Дарвина, који су, у исти мах, били предводници несебичног „идења у народ“ зарад просвећивања и носиоци револуционарног хуманизма: „Нема Бога, човек је постао од мајмуна, зато – љубите ближње своје.“ (Сергеј Левицки, *Огледи из историје руске философије*, Београд, 2004, стр. 168)

¹¹¹ О утицају дарвинизма на правац развоја западног друштва и формирање различитих идеологија видети: Х. Јахи, *Страхоте које је дарвинизам донео човечанству*, Београд, 2002.

у крајњи субјективизам. Импресионисти су сликали своје чулне утиске у свету без апсолута, испитујући сам појам „објективне стварности“. Поентилиста Жорж Сера, у свом покушају да научно истражи начин на који око усваја стварност, дошао је до извесне хладноће и отуђености од предмета сликања, да би се Пол Гоген вратио мистици, видећи у примитивној уметности извор надахнућа: сматрајући савремени живот отуђењем од првобитности, он бежи на Тахити. Разочаран у неплеменити живот „племенитих дивљака“, пада скоро у очај и слика дело под насловом „Одакле смо? Ко смо? Куда идемо?“

А онда је тријумфовала машина. Џон Вајтхед вели да је XX век постао век машине јер су људи од технологије почели да траже смисао живота. Уместо да реши животне проблеме, доба машине је у многим областима свело човека на безлично, безначајно биће. По Вајтхеду, човек је, захваљујући развоју технике, изгубио сваку представу о себи као бићу које носи значење; технологија је укинула потребу за личношћу човековом, јер машином може да управља свако ко је обучен; научна открића постала су сакрални догађаји (попут Међународне изложбе у Паризу или проналазака филма, телефона, радио-апарата, авиона). У том смислу, кубизам је покушао да се суочи с техником свдећи човека на геометријске структуре; футуризам у Италији је ускликнуо да је савремени аутомобил лепши од Нике из Самотраке; дадаисти су величали апсурд као прибежиште у свету машине. Коначно је разорена тријада *Добро-Лепота-Истинито*, чија је разградња, одбацивањем Добра и Истинитог као циља уметности, почела још у романтизму и настављена култом „лепоте ужасног“ (Бодлер и модерна): Марсел Дишан је нацртао бркове репродукцији Мона Лизе, објављујући смрт оригиналности, а затим понудио писоар као естетски објекат, најављујући доба у ком се уметничка дела неће стварати, него *проглашавати*, јер ће заувек остати без своје сакралне ауре.¹¹²

¹¹² На нестанак ауре уметничког дела, као његове битне особине, указивао је Валтер Бенјамин у свом огледу о уметничком делу у доба техничке репродукције. У књизи *Увод у филозофију уметности* Саша Радојчић о Бенјаминовом схватању бележи: „Пре наше епохе, уметничка дела су била чврсто уклопљена у контекст традиције. Пример који даје Бенјамин односи се на културну функцију скулптуре у античком храму. Ауратична вредност уметничког дела је у том случају повезана са културном функцијом, са његовим учешћем у ритуалу. Иста та скулптура се данас налази у неком музеју и више не учествује у ритуалу. Њена аура слаби, првобитно „овде и сада“ је напуштено, аутентичност дела нестаје. Ишчезавање ауре се не ограничава на данашњу ситуацију уметничких дела ранијих епоха, већ се односи и на дела нашег времена. Њихова примарна функција више није културна, него изложбена. Губитак ауре потенцирају уметничка дела која су од

Искуство Првог светског рата довело је до рушења традиционалне европске културе: ужаси машинског, масовног убијања, бојни отрови, тенкови и авијација разорили су идеале, поверење и добру вољу, остављајући духовну празнину. Јавио се јаз између поколења, због непреносивости ратног искуства онима који у рату нису учествовали, као и због гнева против оних који су рат изазвали.¹¹³

На таласу антиратног расположења, раширио се експресионизам, који је устао против предратних традиција и представљао вапај за бекством од лудила рата. Трагајући за неком новом „космичком“, универзалном човечношћу, експресионизам се окренуо крајњем субјективизму. Појавили су се и експресионистички филмови, попут „Кабинета доктора Калигарија“ (Роберт Винс, 1919) који су нагласак стављали на психолошке ужасе и таму која куља из подсвести модерног човека. Фриц Ланг је, 1927. године, у „Метрополису“, показао свет којим владају машине.

Продору у подсвест нарочито доприноси фројдизам, који указује на то да је човек само бојно поље Ероса и Танатоса. Психоанализа коначно укида појам греха и гриже савести због њега: човек није грешан него неуротичан, болестан, и треба да се лечи тако што ће заронити у дубине сопствене подсвести. Надреалисти су одмах усвојили нову идеологију. Мешајући фројдизам и марксизам, трудили су се да нађу начина за исказивање мрачне стране људског бића, сликајући свет у коме су једина поузданост сан и садржаји подсвесног. Основна надреалистичка техника, аутоматско писање, бележење излива несвесног, била је комбинација психоаналитичке технике „слободних асоцијација“ и писања у трансу познатом из историје окултизма.¹¹⁴ Сликари надреалисти нуде узнемиравајуће садржаје снова, а режисери попут Луиса Буњуела („Андалузијски пас“) настоје да шокирају свесно несвесним. Јаловост савременог човека и света исказује Томас Стернз

почетка намењена репродуковању, а њихов технолошки врхунац је фотографија.“ (С. Радојчић, *Увод у филозофију уметности*, Нови Сад, Зрењанин, 2014, стр. 109)

¹¹³ Руски филозоф Лопатин писао је крајем 1915. године: „У небивалој историјској бури која сада бесни не само да се потоцима лије крв, не само да се руше државе [...] не само да пропадају и да се подижу народи, него се збива и нешто друго [...] Руше се стари идеали, бледе доскорашње наде и постојана очекивања... Али оно што је најбитније, непоправљиво и дубоко се у нама колеба сама наша вера у савремену културу: иза њених чврстих контура нас је погледало тако стравично зверско лице, да смо ми окренули главу у недоумици.“ (Цит. према: Т. Ю. Сидорина, *Философија кризиса: Учебное пособие*, Москва, 2003, стр. 39)

¹¹⁴ R. L. Thompson, *The Automatic Hand: Spiritualism, Psychoanalysis, Surrealism*, http://web.mit.edu/allanmc/www/Automatic_Hand.pdf, приступљено 6. јануара 2016.

Елиот у својој поеми *Пуста земља*, која говори о рушењу западне цивилизације захваљујући напуштању хришћанства.

У науци се такође разграђује традиционална представа о објективној истини: Ајнштајнова теорија релативности, Боров модел атома, Шредингерова истраживања и Хајзенбергов принцип неодређености указали су на то да је и у науци антропоцентричност неизбежна. Курт Гедел, аустријски логичар, доказао је да у сваком научном систему морају постојати аксиоми, који се аргументима датог система не могу доказати. Простор и време нису апсолутни.¹¹⁵

Сексуална револуција налази своју гласноговорницу у Маргарети Сејнцер, која се залаже за масовну употребу контрацепције и сексуално образовање од раних дана. И жена, као и мушкарац, треба да буде сексуално слободна. Сејнцерова се залагала и за расну хигијену, еугенику; настала је читава „култура смрти“ као пута ка човековом ослобођењу од биолошких окова постојања¹¹⁶. Побуна у музици огледала се у појави Шенбергове атоналности, у тријумфу цеза, који је, међу интелектуалцима „изгубљене генерације“ сматран новом, виталном формом. Цез је стваралачки израз примитиваца, ослобођених окова цивилизације. Писци „изгубљене генерације“, попут Ернеста Хемингвеја, хтели су да разорене илузије предратног доба надокнаде херојским авантуристичким животом, пркосом опасностима, нихилистичким витализмом акције.

Основно осећање у једном таквом свету је осећање кризе. У књизи Т. Ј. Сидорине *Философија кризе* то осећање је, скупа са његовим узроцима, овако описано: „Током протеклих столећа европске историје настао је прилично стабилан систем идеала рационалности, духовних вредности, традиција у схватању смисла историје, са развијеном богатом културом. Социокултурна криза краја 19. и почетка 20. века означила је крај велике епохе Новог времена и прелаз у нову етапу постојања не само западноевропског, него и читавог савременог

¹¹⁵ Године 1931. аустријски математичар, Курт Гедел, срушио је мит о апсолутној утемељености математичког знања, које је основа природних наука, доказавши следеће: „У сваком довољно комплексном формалном систему постоје *неодређени искази*. Чак и ако се дода неограничен број нових аксиома и правила, увек ће бити истинитих тврдњи о природним бројевима које ће бити формално недоказиве унутар система. [...] Овај резултат неминовно нас наводи на закључак да има одређене несавршености које се не могу отклонити ни на који начин. Имајући то у виду, може се слободно рећи да је људска логика ограничена и да ће нам нека знања заувек бити недоступна.“ (А. И. Зечевић, *Истина, лепота и границе знања. Пут од науке до религије*, Службени гласник, Београд, 2015, 73-74)

¹¹⁶ О појму „културе смрти“ и идеолозима исте видети: D. De Marco, B. Wiker, *Architects of the Culture of Death*, Chicago, 2004.

човечанства. Последице Првог светског рата потврђују неизбежност радикалних промена у начину живота друштва, и њихово остварење. За то доба карактеристична су осећања пустоши, слома идеала, губљења стабилности, навикнутих и невоспостављивих оријентира вечног, обећавајућег, светог... Све што је изгледало као такво – уништено је. 'Како даље? У чему је смисао историје? Смисао живота? Шта даје наду, у шта се може веровати?' Крај 1920-их и почетак 1930-их на Западу је период економске депресије и социо-културног хаоса. Покушаји надилажења нове етапе кризе добијају форме тоталитаризма. Теоретичари и практичари тоталитаризма маме народе перспективама форсиране модернизације и остварења националне моћи, друштву намећу дух милитаризма, руше демократске политичке и грађанске установе.¹¹⁷

Техника као кључ за разумевање модерног доба

Као што смо већ могли да видимо, опсесивна тема Владимира Вујића била је техника. Он је филозоф који је у нас међу првима схватио рашчовечујући потенцијал технике у модерно доба, и то у време кад је у простору домаће културе био доминантан дискурс техничког делања као основне силе прогреса, који није довођен у питање. Тако је Вујић мислилац који је, у доба кад се у нас појавио, био више него савремен.

Познати француски филозоф и критичар модерног доба, Жак Елил, приметио је да човек веома површно доживљава свој однос са техником. Елил је тврдио да више не можемо разумети технику за себе, јер свака нова технологија је само део једног великог система. Он је приметио да савремена техника, која прожима цело друштво, нема ничег заједничког са техником којом се човек делимично служио кроз читаву своју историју. Техника је некада била само помоћно средство – данас је она свепрожимајућа. И, по Елилу, бесциљна – јер, како он каже, техника се развија само на узрочно-последичан начин, пошто комбинација претходних елемената система изазива неопходност појаве наредних елемената тог истог система. Елил каже: „Не постоји сврха или план који се постепено реализују. Нема чак ни тенденције ка људским циљевима. Овде имамо посла с феноменом који је слеп за будућност, у домену потпуне каузалности. [...]

¹¹⁷ Т. Ю. Сидорина, *Философия кризиса*, стр. 12

Не постоји никаква разлика између технике и њене употребе. Појединац стоји пред искључивим избором: или да користи технику како се она једино може користити, у складу с техничким правилима, или да је не користи уопште. Немогуће је користити технику на неки други начин, осим у складу с техничким правилима.¹¹⁸ Техничко мишљење и делање је супротно религиозном погледу на свет, који, клањајући се Богу, поштује и човека. Јер, по Елилу: „Искључиви карактер технике један је од разлога њеног муњевитог прогреса. Данас нема места за појединца уколико није техничар. Ниједна друштвена група није способна да се одупре притиску окружења, осим ако не користи технику. Поседовати моћ технике је питање живота и смрти, како за појединца, тако и за групе; нема те земаљске силе која може издржати њен притисак. [...] У данашње време, техника је достигла такву тачку у свом развоју да се трансформише и развија готово без пресудне људске интервенције.“¹¹⁹

Техника није могла да постане свудаприсутна сила у епохи у којој је човек, из хришћанске перспективе, сматран круном свих живих бића. Тек у епохи просветитељства, када је проглашено да је човек машина (Ламетри), било је могуће да помоћно средство човековог живота на Земљи постане господареће.¹²⁰

Зато је коначни циљ технолошког напретка – рашчовечење човека, што се види и у модерној уметности. Елил је тврдио да савремени уметници беже у лудило управо због немогућности да се побегне од технике: „Откривајући ирационалности наше епохе, антиуметност производи те исте ирационалности, изазива неприлагођена понашања. Она производи експлицитне и видљиве моделе колективних фантазама наше епохе, опседнутост смрћу, одсуство смисла, деструкцију. Модерна уметност је уметност самонегације, то јест немоћи овладавања ситуацијом. Она је супротност магијској или религијској уметности, из које човек црпи снагу за овладавање светом или његово уређивање. Модерна

¹¹⁸ Ж. Елил, *Техника или Улог века*, Београд, 2010, стр. 114-115

¹¹⁹ Исто, стр. 102-103

¹²⁰ Христо Јанарас о просветитељским претпоставкама универзалног тријумфа технике каже: „Логос – логика се не одбацује, али се сматра као природна датост у комбинацији са искуством. Сарадњом искуства и логике човек може да дешифрира дату сврсисходност Природе, и познавајући законе њеног функционисања да је укроти, да је потчини услуживању својих потреба помоћу технике и индустрије. Тако, напредак технике и индустрије у свести добија значење борбено-револуционарног ослобођења човека од мизерије пасивног усвајања неког искуствено непреодољивог метафизичког уредитеља његове среће.“ (Х. Јанарас, *Философија из новог угла*, стр.129-130)

уметност, напротив, припрема овце за клање. То је непрекидно изјављивање како се ништа не може учинити. То је збркано покретање лажних акција које искључиво производе панични ковитлац мува у боци. Тиме што експлицитно одбацује тенденције техничког света, уметност пружа човеку све разлоге, сва оправдања, сва изврдавања, сву испразну таштину неопходну да се, нем и пасиван, потчини оковима система.¹²¹ Вујић је, у свом односу према техници, био „романтичар-реакционар“, који реагује на несавладиву појаву што тријумфује у модерно доба; он, иако зна да се то ново не може избећи, нити савладати, ипак реагује и бори се. Отуда у његовом мишљењу лик Дон Кихота као симбола узалудног, али витешког, отпора очигледностима.

Криза Европе и критика европоцентризма

Владимир Вујић је био критичар Европе и европоцентризма. Али, какве Европе и каквог европоцентризма? Покушаћемо да понудимо одговор, указујући на чињеницу да он у својој критици нипошто није био усамљен. Напротив, био је баштиник једне дуге и озбиљне, управо европске, традиције. Философ и теолог Димитрије Најдановић (докторирао 1940. године код Николаја Хартмана са темом о Фихтеовој философији историје) писао је, у Црњанским *Идејама*: „Јакобинска Француска је антиципација бољшевичке Русије; демократија и активни либерализам антиципација бољшевизма; они су почетак и крај истог покрета.“¹²²

Откуда Најдановићу и његовим сличномишљеницима овакве идеје, попут тврдње да постоји континуитет између 1789. и 1917?

Међуратни неохуманисти, и сами учени на европским традицијама, наравно да нису могли да порекну европску културу у целини. Они то нису ни желели. Оно што су критиковали био је дух европског просветитељства, које се одрекло хришћанске религиозности и традиционалних моралних ослонаца. Неохуманисти су, у ствари, баштинници једне разгранате традиције „противпросветитељства“ (израз Греима Герарда) која потиче управо из Европе.¹²³

¹²¹ Ж. Елил, *Царство бесмисла. Уметност и техничко друштво*, Чачак, Београд, 2015, стр. 25

¹²² Д. Најдановић, *Философија историје Имануела Хермана Фихтеа и други списи из философије, богословља и књижевности*, Београд, 2003, стр. 178

¹²³ Видети: Г. Герард, *Противпросветитељства: од осамнаестог века до данас*, Бањалука, 2011.

Први напади на просветитељство као антихришћанство и идеолошку основу револуционарног беспоретка десили су се још за време Француске револуције. Енглески мислилац Едмунд Берк, француски емигрантски писац Огистин Баријел и избеглица из Савоје који се обрео у Руској империји, Жозеф де Местр, изнели су противпросветитељску аргументацију која је имала утицаја на многе касније критичаре. Не сме се изгубити из вида ни то да је и Жан-Жак Русо, Швајцарац који је пријатељевао са космополитски оријентисаним париским енциклопедистима, на крају постао њихов жестоки противник, који се вратио протестантској религиозности своје женевске младости, као и патриотизму, тврдећи да „тек рођено дете, када први пут отвори очи, мора их усмерити ка отаџбини, и све до свог последњег дана не треба да гледа ништа друго“.¹²⁴

Едмунд Берк је у својим *Размишљањима о револуцији у Француској* сматрао да су револуционари „политизовани“ просветитељски филозофи, чији је циљ био да натерају људе да се понашају у складу са апстрактним идеалима, неостварљивим у пракси. Своју борбу је дефинисао као рат између бораца за стари грађанско-морални поредак и секте амбиционих безбожника који желе да све измене. Француски револуционари су, по Берку, безбожни варвари, који мрзе хришћанску веру, али и самог Бога. Такође, Берк велича средњовековно доба витештва и племства, после кога је Европа кренула путем декаденције. По њему, „француска слобода није ништа друго до пуштање на вољу греху и сумњи.“¹²⁵

Огистин Баријел је, у свом четвортомнику о Француској револуцији, философе-енциклопедисте (Кондорсеа је, рецимо, звао „чудовиштем“) оптужио за ковање завере против хришћанског поретка и људождерски рат против читавог света.

Жозеф де Местр је, са своје стране, револуцију сматрао Божјим допуштењем којим Провиђење кажњава оне што су заборавили на закон Вишњег, и почели да се уздају само у ограничени разум. Де Местр је чак устао у одбрану инквизиције, која, наводно, штити људе од заблуда огреховљеног рација.

Деветнаести век у Европи није био само stoleће идеологије прогреса, него и век стваралаца који се нису мирили са рационализмом просветитељског типа.

¹²⁴ Цит. према: *Исто*, стр. 55

¹²⁵ М. Торуп, *Перверзија разума – контрапросветитељство и двестагодишњи рат против владавине разума*, Београд, 2013, стр. 57

Велики део романтичара нашао се на страни „реакције“. Тако је Новалис величао централну улогу хришћанске вере у европском Средњем веку, јер је она била присутна у свим сферама живота, пуна љубави према човеку, темељ нераскидивих бракова и заштитница уметности, док је просветитељство претворило дивну космичку музику у једноличне и баналне звуке монструозног млина. Семјуел Тејлор Колриџ оптужио је Волтера, Даламбера и Дидроа да су монархе попут пруског Фридриха, руске Катарине и аустријског Јозефа завели под заставу антихриста, постајући „подводачи и проститутке чулности.“¹²⁶

Шатобријан је просветитељске заточнике толеранције оптужио за крајњу нетрпељивост у борби против туђих погледа на свет. Шпански мислилац и политички делатник, Хуан Доносо Кортес, тврдио је да се из учења римокатолицизма да Бог постоји, да је личан и да влада, може извући закључак о државном устројству – краљ постоји, управља и влада, јер су политичка начела само последице принципа религиозних. Порицање Христа, по Доносо Кортесу, води у друштвени хаос; рационалисти су софисти, а „после софиста увек долазе варвари“¹²⁷.

Европски интелектуалци о агонији Европе

Године 1940, у доба већ увелико отпочелог Другог светског рата, хрватски новинар Богдан Радица издао је у Београду књигу *Агонија Европе. Разговори и сусрети*. У њој су дати интервјуи које је Радица скоро деценију и по водио са најугледнијим европским интелектуалцима. Они су углавном говорили о слому постренесансне, рационалистичке конструкције Запада, који води слому Европе као такве. Треба истаћи – Радица је ишао путем који је трасирао, још почетком тридесетих година прошлог века, управо Владимир Вујић у свом циклусу текстова „Европљани о Европи“ објављиваном у часопису *Народна одбрана*. Узимао је интервјуе управо од оних интелектуалаца о којима је Вујић писао елоквентно и темељно.

Познати италијански мислилац, Гуљемо Фереро, изгнан из фашистичког Рима, упозоравао је, преко Радице, да ће Европа, настала на грчко-римским

¹²⁶ Цит. према: Г. Герард, *Противпросветитељства*,: од осамнаестог века до данас, стр. 120

¹²⁷Цит. према: М. Торуп, *Перверзија разума*, стр. 88

темељима, нестати ако се хитно не реши питање легитимности власти. За Пола Валерија, Европа је постала огромно гробље којим хода европски Хамлет, загледајући се у лобање великана – од Леонарда, преко Лајбница, Канта и Хегела, до Маркса. Томас Ман је одлучан – Европа је, под притиском спорта, технике и машинизма уместо поља културе постала поље забаве, што руши либерализам и хуманизам и води нацизму и фашизму. Болесни Андре Жид без наде говори Радици да никад до тада није осећао да је све изгубљено. Берђајев, изгнаник у Паризу, сматра да је демократија дозволила дехуманизацију и дехристијанизацију Европе, након чега се појављују тоталитаризам и неопаганство. Жорж Диамел каже да цео свет зна да је Европа морални болесник, а Ортега и Гасет кризу Европе види у томе што Француска, некад предводница прогреса, више нема својих мисли. Млади народи, по овом шпанском филозофу, имају проблем због својих полуинтелектуалаца, који не желе да мисле, нити да се ослањају на искуства свог народа, него готове формуле „увозе“ из иностранства.

Жилијен Бенда, аутор *Издајства жреца*, мисли да је европска криза, из које настаје тоталитаризам, надасве криза демократије, која се може обновити једино ако се врати својим религиозним изворима, од Сократа и Христа наопако. Шпански мислилац, Салвадор де Мадариага, тврди да је Запад упао у кризу зато што је превише снажно покушао да наметне разум животу који је, иначе, ирационалан. Швајцарац Гонцаг де Рајнолд тврди да је одрицање Европе од хришћанства пут у ужасе новог паганизма. Шарл Морас види да у Европи наступа обновљено варварство, коме се може супротставити дух народних монархија, какве су некад биле француска и српска. Ђовани Папини признаје да је спасење Европе немогуће ако европски човек не схвати да хегемонија „старог континента“ значи више дужности него права.

Франсоа Моријак Радици каже да Европа није само морално, духовно, економски и политички болесна, него је болесна материјално и физички. То је последица великог европског покоља у Првом светском рату. Садашње могућности ратне индустрије су такве да Келн, Ремс и Венеција могу нестати у једном једином тренутку. Стари варвари су рушили само спољашње стене тврђава, а данас, у доба новог, технички моћног, варварства, у рату који се спрема не би остао ни камен на камену. Ужасно је и то што човечанство зависи од воље

једног човека, какав је Хитлер, при чему нико не зна какве гласове он слуша и шта га води.

Жак Маритен, философ „интегралног хуманизма“, лек за огромну кризу Европе види у повратку хришћанским начелима, јер је то једини начин да се избегну фашизам и комунизам. Интегрални хуманизам заснива се на вери у Богочовека Христа, која опет мора да почне да дејствује у историји. Русоове идеје, по Маритену, доживеле су слом.

Гроф Карло Сфорца такође је уверен да је трагедија Европе његовог доба последица ужаса Првог светског рата. Он је Радици рекао да ће Европа, ако напусти идеје за које се, својевремено, борио Мацини, опет потонути у биологију и зоологију. Швајцарац Андре Сигфрид указује на то да Европа, која је до 1914. предводила човечанство, такву улогу више нема. Преузима је Америка. Па ипак, Европа и даље јесте културно средиште човечанства.

Радица је посетио и Максима Горког, док је овај живео у Соренту, пре повратка у Совјетски Савез. По Горком, Европа је исцрпљена, и само је Исток може обновити. Русија није мртва, и она ће свету рећи нову реч. Димитрије Мерешковски је говорио о Совјетској Русији као материјализованом царству Антихриста, али и о нади да ће се у Русији обновити ново, слободарско словенофилство, које ће донети препород и самом Западу. Луиђи Пирандело био је прожет нихилистичким осећањем света, за разлику од Бенедета Крочеа, који је и даље веровао у моћи европског рационализма, док је Маринети клицао машини, прогресу и рату. Адриано Тилгер је ситуацију у Европи поредио са узајамном растављеношћу и мржњом грчких полиса после Пелопонеског рата.

Потоњи разговор у књизи припада Мигуелу де Унамуну, који, доследно својим философским ставовима, говори о агонији Европе као о агонији хришћанства. Он Радици каже да су се Словени, као и Шпанци, борили за правду, и да је Достојевски неприхватљив за большевике као и Мацини за фашисте зато што су обојица борци за слободу. Достојевски је „лудак“, али „искрен и го, као Дон Кихот.“¹²⁸

Јасно је, дакле да су српски критичари Европе, а нарочито Владимир Вујић, у доба њеног сутона имали своје европске узорце. Ако су најугледнији

¹²⁸ Б. Радица, *Агонија Европе. Разговори и сусрети*, Београд, 1940, стр. 510

европски интелектуалци говорили о огромној кризи, па чак и смрти Европе као духовне заједнице, онда се позиција наших мислилаца, попут Вујића, може сасвим разумети. Наравно, човек који је „агонију Европе“ сагледавао као коначни и неумитни процес из перспективе развоја и нестајања култура био је Вујићев учитељ, Освалд Шпенглер, о чему ће бити речи касније.

Руска критика европоцентризма

Интересовање за руску мисао у југословенској култури пре Другог светског рата било је велико. Исидора Секулић постарала се, почетком двадесетих година прошлог века, да приреди и објави књигу руског емигранта, филозофа Василија Зјенковског, *Руски мислиоци и Европа*, у којој је он сажето изнео однос према Европи који су имали значајни писци и филозофи (Гогољ, славенофили, Херцен, Толстој, Достојевски, Фјодоров, Данилевски, Леонтјев, евроазијци). У предговору за ову информативну књижицу, Исидора Секулић каже да се Запад попео на пирамиду еволуције и револуције, али је пао у декаденцију, јер је, за разлику од Русије, заборавио Бога, коме ова велика земља преко својих мислилаца кличе „Господе, дођи!“

У књизи о којој је реч чује се глас Гогоља, коме је јасно да је и Русија болесна, али Европа још више, при чему своју болест Европљани не виде. Херцен, револуционар и противник царске власти, разочаран у идеале у чије име је кренуо у бој, писао је да је Европа, у коју је толико веровао, постала црвоточна и да се приближава слому. Толстој је сматрао да Руси немају потребу да се потчињавају законима европске цивилизације. Достојевски, који је сведочио да је њему Европа драга исто као и Русија, није могао а да не каже домаћим „западњацима“ да је Европа „мравињак“ који је изграђен без Христа, и који неће још дуго моћи да опстане.

Данилевски је био огорчен: „Мржња према Словенству до таквог је степена помутила свако осећање истине и правде у Европи да Европа не само што је стала затварати очи пред страдањима хришћана под Турцима, који имају несрећу да су Словени и православни, него се чак у њој распламтела љубав за Турке, у којима види једини елеменат способан да Истоку саопшти принципе

’праве’ европске цивилизације.“¹²⁹ Леонтјев је просечног Европејца називао „идеалом и оруђем свеопштег разарања.“

Приказујући књигу *Руски мислиоци и Европа*, Јустин Поповић пише 1923. године, да „Европа свим струјама свога живота улази у свој Апокалипсис“ и да је „зато у делиријуму, зато из катастрофе улеће у катастрофу. Ставите ли апокалиптичко питање: чиме ће се завршити Европа? – руски мислиоци одговориће: ако Христом не, онда смрћу без васкрсења.“¹³⁰

Једна од кључних личности чија је мисао утицала на обликовање српске критике западноевропског рационализма је већ поменути Фјодор Михајлович Достојевски. Његов религиозни антропоцентризам имао је снажног уплива на све српске антирационалисте. Тако је Николај Велимировић Ничеовом идеалу натчовека противставио Достојевсков идеал свечовека; Јустин Поповић је руског писца доживљавао као пророчко-апостолску фигуру „православног реализма“; Милош Ђурић је указивао на то да је аутор *Злочина и казне* насупрот човека-разломка истакао целовитог човека, јер код њега, после хладне дантеовске објективности, рај и пакао опет постају својина људске душе; Бранко Лазаревић је сматрао да је у средишту стваралаштва руског романописца човек, као Сунце у Сунчевом систему.

Жеђ за сазнањем гони јунаке Достојевског у борбу. Код њих је огромна љубав према животу, али не и према рационалистичким конструкцијама. Борећи се против еуклидовске логике, Достојевски је, пре Шпенглера, Европу, скупа са словенофилима, доживео као „драго гробље“. Он је, такође, запленио српске антирационалисте идејом словенског месијанизма повезаног са националним тлом које је још увек здраво и нетакнуто егоцентричном самодовољношћу западног човека.

Достојевски је, истовремено, био и прави „контрареволуционар“: као хришћанин, оглашавао се против класне борбе, указујући на љубав, састрадање и свечовештво као путеве духовно-друштвене обнове. Оправдање смисла патње, схватање Европе као света на умору, вера у мисију Русије и Словенства – то су биле основне Достојевскове идеје, које су у нас, бар кад су неохуманисти у питању, неупитно преузимане јер су доживљаване као сопствене.

¹²⁹ Цит. према: В. В. Зјенковски, *Руски мислиоци и Европа*, Београд, 2005, стр.72

¹³⁰ Ј. Поповић, *Сетве и жетве. Чланци и мањи списи*, Ваљево, 2009, стр. 734

Двадесетих година двадесетог века, руски философ и лингвиста, кнез Николај Трубецкој, објавио је, после разорних искустава Првог светског рата и бољшевичке револуције, књигу *Европа и човечанство*, која се непосредно бавила изазовима европоцентризма. Основна теза ове књиге је да су западноевропски шовинизам и западноевропски космополитизам лице и наличје исте стварности: егоцентризма Романогермана који тврде да је њихова култура највиша и универзална.

А како Романогермани намећу свој колективни егоцентризам и како остварују своју премоћ у свету? Једноставно: силом. Јер, силом је могуће победити сваки народ, при чему су Романогермани толико физички јаки, да их силом не може победити нико.

Трубецкој истиче да руска и друге незападне културе нису ни боље, ни горе од романогерманске; оне су, просто, различите. Право на *другачијост* је основно право људи и народа, јер, по руском философу, ниједан нормалан народ на свету, а нарочито народ који има државу, не може добровољно допустити уништавање своје националне физиономије у име стапања с другим народима, макар и савршенијим од њега. Романогермани су, по кнезу Трубецком, били толико уверени да су они човечанство, и да је њихова култура универзална, да су успели да, уз производе материјалне културе подметну своје „универзалне“ идеје, маскирајући њихово парцијално, романогерманско порекло.

Трубецкој, слично Данилевском, сматра да објективно истраживање култура може да их групише само по сличности и разликама, а не по некаквом еволутивном низу. Чак и ако је представа о еволуцији култура тачна, одакле европским научницима право да тврде да је баш западноевропска култура врх еволуционог низа? По њему, Европљани Запада су једноставно за врх еволуције човечанства прогласили саме себе.

Основна теза аутора *Европе и човечанства* је да незападни народи нису ни бољи, ни гори од Романогермана. Они су, једноставно, другачији, и дужност им је да се боре против свеопште европеизације.¹³¹

¹³¹ Видети: Н. Трубецкој, *Европа и човечанство*, Београд, 2004.

Српска критика европоцентризма

Словенофили су Србима из Москве писали, шездесетих година 19.века: „Не залуђујте се тиме да будете Европљани [...] Употребљавају ту реч 'Европљани' као згодан мамац за Словене да би их увели у духовно ропство; и, на несрећу, ми се још и сада препуштамо њиховим обманама. [...] Не ограничавајте своју умну слободу гиздавим псећим огрлицама на којима пише 'Европа'.“¹³²

У првој половини 20. века број српских интелектуалаца који су постали заинтересовани за овакав став, и на себи својствен начин га усвојили, увећао се. Поменућемо неке од њих.

Николај Велимировић

Познати српски теолог, епископ Николај Велимировић је, попут Николаја Трубецкоја, устао против културе Романогермана као универзалне, а, попут Шубарта, веровао је у мисију православних Словена.¹³³ Он је тврдио да древни Индуси и Кинези имају културу много лепшу, разрађенију и утанчанију од европске културе. По Велимировићу, ако се Европа хвали културом, она се хвали нечим ништавним. Он сматра да су три најкултурније земље у историји биле стари Египат, Индија и Кина, у којима су људи својим напорима дошли до великих знања, од правних до астрономских, која су много изнад знања европских. Због самохвалисања Европе културом, нехришћански народи су омрзли њене људе, па и њенога Бога.

А зашто? Зато што култура није све. Напротив, култура је испод онога најважнијег – испод вере у Бога и живљења по закону Божјем. Да је Европа остала хришћанска, хвалила би се Христом, а не културом, и Азија и Африка би је појмили, јер се и древни народи Азије и Африке не хвале делима руку својих и културом, него оним у шта верују и чему служе. По Велимировићу, Богом заповеђена мисија Европа била је сведочење Христа свим народима. Уместо тога, Европа је кренула путем империјалног наметања своје воље, и потчињавања остатка света. И мисионарење речи Божје ту је схваћено као наметање *свог културног обрасца*, униформисање света.

¹³² *Србима посланица из Москве*, Београд, 2006, стр. 31

¹³³ О Николајевом односу према Европи више у: Ђ. Ј. Јанић, *Хаџија вечности*, Београд, 1994, стр. 33-73

Николај Трубецкој је о томе писао у свом огледу *Вавилонска кула и мешање језика*. Бог је помео језике народима и расејао их посвуда управо да би спречио унификацију у злу. Зато су културе различите – и треба да буду различите. Зато Православна Црква никад није наметала неки тоталитарни културни модел: она је доносила само веру, а локалне културе су остајале самобитне, преображавајући се светлошћу хришћанске вере.¹³⁴

Грех Европе, сматра Велимировић, је у одступању од истините Цркве Христове – Православне. Павши у заблуде папизма и лутеранства, Европа је прекинула своју везу са Христом, извором живота, и потонула у таму антропоцентризма. Онда се одрекла и папе и Лутера, и човек европски је обоготворио себе и свој разум, именујући нове идоле „културом“ и „науком“. Јер, култура је хвалисање људи делима сопствених руку, која су пролазна. Прошле су све велике културе – египатска, феничанска, халдејска, персијска, јелинска, римска, а остао је Онај Који Јесте, Вечни Бог над свиме. Што се науке тиче, она је покушај да се истина нађе у творевини, а не у Творцу, што је, по Велимировићу, немогуће, пошто је Истина лична, а не безлична, Бог, а не ствар, Онај, а не оно. По Николају, стари и нови пагани испитују суштину ствари – а ствари немају своју самодовољну суштину, него она произилази из речи Божје. Европљани су полудели од лажног знања – што су више познавали микробе, то су мање знали за Бога.

Велимировић се оваквим ставовима борио против идеологије сцијентизма, јер све што је било антихришћанско у Европи одевало се у „наuku“ и покушавало да се наметне као „научно“: од „библијске критике“ до дарвинизма.

Године 1939, у сенци Другог светског рата, Велимировић пише посланицу хришћанској омладини Европе, тврдећи да је Дарвин, отац Ничеове филозофије и Марксове социологије, замислио свет у коме постоје све силе, осим Бога, духа и морала. Празнину која је остала да зјапи на месту Божјем, Ниче је покушао да попуни измаштаним ликом натчовека, а Маркс пролетерском војском у борби за „хлеб и моћ“. Аријевац Ниче и Јеврејин Маркс сигурно би били одбојни један другом, али су ипак близанци свог оца Дарвина. Један је „риђа звер“, други „црвена звер“, и оба јуре да прождеру Јагње Божје. По Велимировићу, лудило

¹³⁴ Види: Н. Трубецкој, *Европа и човечанство*, стр. 187-200

дарвинизма које су европски универзитети свима проповедали довело је до свеопште несреће, и до тога да су читави народи пошли путем ничеанства или марксизма. Ничеанске наднације и марксистичке интернационале воде човечанство у рат и страхоте, сматра владика Николај. Међутим, он каже да се дарвинизам клони свом крају, јер га нова наука пориче; али, и његова чеда, ничеанство и марксизам, макар да сад делују моћно, такође морају пасти. Николај, шаљући свој благослов европској хришћанској омладини, указује на то да ће Јагње победити све звери дарвиновског порекла – јер је Христос Свепобедник. Велимировић позива омладину Европе да устане против безбожја због којег браћа других раса и другачијих религија (он их назива браћом баш у доба кад у Немачкој и другде буја нацистички расизам) презиру и мрзе Европу. Једино добро што из Европе долази другим континентима је Христова наука и ништа друго. Тек ако се то схвати – европско човечанство ће се опет вратити себи.¹³⁵

Јустин Поповић

Угледни српски теолог, Јустин Поповић, био је најрадикалнији хришћански критичар европоцентризма пре Другог светског рата. Он је своју критику заснивао на порицању европског атеизма, плода апостасије од Христа, који је, по њему, централна фигура људске историје. У књизи *Достојевски о Европи и Словенству* Поповић је узрок савременог стања Европе потражио у антрополатрији римокатолицизма, који је једног човека прогласио незаблудивим по питањима вере и Христовим „намесником“ на земљи. Папизам и инквизиција пробудили су реакцију ренесансе и протестантизма, који су европског човека удаљили од Богочовека и упутили га путем ка човекобогу, кога објављују негативни јунаци Достојевског, од Раскољникова до Ивана Карамазова, и који проговара кроз Фридриха Ничеа. Атеизам Француске револуције наставио се у бољшевичкој револуцији, која је нудила, као и њена претходница, слободу, једнакост, братство или – смрт и уништење за оне који те идеале не прихватају у атеистичком кључу. Европско друштво завршиће у мравињаку под влашћу Великог Инквизитора. Јустин Поповић пише: „Пророштво Достојевског о Европи испуњује се постепено на наше очи. Европско човечанство, вођено духом

¹³⁵ Н. Велимировић, Три авети европске цивилизације, *О Европи*, Петровград, 2003, стр. 174-182

хуманистичке охولة 'непогрешивости', срља из мрака у мрак, из ноћи у ноћ, док се не стропошта у мрклу, вечну поноћ, иза које нема зоре. А тамо човек у човеку не распознаје свога бесмртног брата, јер се то збива једино у светлости сетног и чудесног Богочовека Христа.¹³⁶

У књизи *Светосавље као философија живота*, чије је веће делове објавио пре Другог светског рата, Јустин Поповић покушава да понуди хришћански одговор на изазове рационалистичког европоцентризма.¹³⁷ Настојао је да у својој књизи понуди својеврсну систематизацију свега што је на светосавску тему претходно речено, почев од философије света, прогреса и културе до философије друштва, вредности, мерила и просвете.

Желећи да утекне од Бога, западноевропски човек се, по Поповићу, обзидео делима својих руку, верујући да ће, кад-тад, остварити рај на земљи. При том је заборавио на своју смртност и ограниченост; штавише, прогласио ју је неопходношћу. Ако је смрт коначно исходиште свега људског напора и подвига, ако је она неминовна, ако јој се морамо покорити, онда – онда је све бесмислено. Нудећи бољитак, напредак, срећу човечанству, атеизирана Европа му нуди удобније умирање. Јер, једино право човекољубље је *победити смрт*, а онај ко смрт нуди као решење – човекомрзитељ је. Једини који је укротио „гром смрти“, који је срушио њену тиранску диктатуру био је Богочовек. Његово устајање из мртвих дало је храброст апостолима, мученицима и подвижницима, отворило је двери Царства Небеског. Из тога се родила, по Јустину Поповићу, животворна „философија васкрсења“. А највећи српски философ васкрсења опет је био – Свети Сава: он је Србе васкрсао Еванђељем и, дајући им га као уџбеник вечног живота, као залогу спасења, исцелио их је од сваког назови-хуманизма, чија је утока, сматра Јустин Поповић, анархија и нихилизам.

По овом теологу, где год да Србин погледа, тражећи светлост Истине, он угледа Христа и Светог Саву. Погледавши у „фабрику идола“ европске културе, он угледа смрт чије је порекло егоцентризам. Насупрот овој иловачној пирамиди манијачког антропоцентричног егоизма, стоји богочовечанска култура чији је циљ

¹³⁶ Ј. Поповић, *Достојевски о Европи и Словенству*, Београд, 1981, стр. 300

¹³⁷ Ј. Поповић, *Светосавље као философија живота*, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/DuhovnoUzdizanje/Svetosavlje/Svetosavlje.htm>, приступљено 11. јануара 2016.

преображење човека и природе у есхатолошки сјај Небеског Јерусалима. Европско друштво, опседнуто изградњом „кристалног дворца“ (Достојевски) у коме ћемо сами себи бити „богови“, склоно утопизму, испуњено похотом за стварима, не треба, сматра Поповић, да буде узор нашем човеку: Свети Сава је, просвећујући свој народ Христом, увео исти у Цркву, богочовечански организам у коме је већи и узвишенији онај који више служи Богу и ближњима. Насупрот индивидуалистичком себичњаштву Запада, стоји, сматра Поповић, саборност као осећање заједништва; насупрот самовољи масе стоји слобода деце Божје. Учитель саборности, који је од првог до последњег часа служио спасењу своје браће и свих људи, срећи своје отаџбине, будућности и вечности, по Јустину Поповићу – опет је Свети Сава.

По Јустину Поповићу, за Србе је *светитељ* једини прави *просветитељ*; корен речи „светост“ и „просвећеност“ истоветан је са кореном речи „светлост“. Да би неко могао да донесе светлост свом народу, тај и сам мора да је има. А та светлост није обична, није то пламичак доситејевског „здраваго разума“, него је то бљесак нестворене божанске светлости о којој су говорили исихасти.

Димитрије Најдановић

Философ и теолог Димитрије Најдановић је, тридесетих година 20. века, такође био под утицајем Шпенглера мисли о пропасти Европе и трулежи мегалополиса.

У тексту „Крваво двојништво Европе“, писаном као уводник за часопис *Хришћанска мисао*, Најдановић сматра да се пред његовим савременицима остварују визије Достојевског и Ничеа, „белог и црног пророка“. Сукоб је, крајњи, између теизма и атеизма, а свуда се примећују „пригушено осећање о паду културе (Шпенглер, Унамуно, Папини, Берђајев, Велимировић), недољиви вал свеопштег паничног расположења, израженог у многим философијама страха и смрти, етички и научни релативизам, прагматизам и фикционализам, страховито појачане цинике и скепсе, свуда размахани и разбеснели нихилизам и критицизам.“¹³⁸

¹³⁸ Д. Најдановић, *Философија историје Имануела Хермана Фихтеа и други списи из философије, богословља и књижевности*, стр. 188

По Најдановићу, једини излаз за Европу и човечанство је обнова живота на старим, религиозним темељима, али не без нових социјалних односа, који би подразумевали надилажење дихотомије капитализам-комунизам, јер су оба ова друштвена уређења само два пута ка истом понору, засновани на рационалистичком атеизму, теоријском и практичном, као и на крајњем егоизму оних који покушавају да живе у њиховом знаку.

Момчило Настасијевић

Момчило Настасијевић је био уметник европских искустава, који се, између осталог, формирао и на савременој француској прози. Свој идеал револуционисања језика без раскида са његовом праосновом Настасијевић је видео оствареним управо у Француској. У свом запису са путовања у Париз, песник је уочио да је језик Пруста и Коктоа дошао до убрзања које прати савремени живот јер је у наше доба главна промена у темпу, јер се огромном брзином осећа и мисли.

Песников основни став, дакле, није био антиевропски, него идентитетски утемељен, и то управо кроз захтев саме уметности – бити веран свечовечанској култури немогуће је без проналажења самог себе. У кључном огледу који се бави опасностима рационалистичког европоцентризма у нас, „У тражењу себе“, Настасијевић истиче да смо од Доситеја Обрадовића у непрестаној кризи преласка са усменог (гусларског, народног) на писано стваралаштво, и да, ако се та криза не разреши повољно, чека нас велика опасност по наш целокупни духовни развитак. Основни проблем је што смо се, по Настасијевићу, обрели у „културној туђини“. Док је народ својевремено нашао себе и створио високу културу, данашњи ствараоци беже од себе што даље, у непрестаној трци да достигну стране узоре: „Јер код нас, од буквара до универзитетске студије, све је досад било много више упућено правцем достигнућа других (као да је у питању тркачка стаза) неголи, подешавајући брзину хода према узрасту, кретати се напред тако да сваки даљи корак значи и даље буђење и јачање родних снага. И зар се није, за протекло столеће, иза ове или оне културности, кад јаче кад слабије примењивано, крило увек исто гесло: родити се на дому, тражити привидно себе у иностраном свету, разрешујући се у ствари од свих родних позива; ослобођен сваке опасности

духовног порођаја, вратити се дома, отворити школу брзог и бесплодног рашћења, привидом културе спасавати нашег мучног човека од свих врлети и понора стваралачке жртвености.¹³⁹

Дакле, бежање од себе у окриље туђе културе јесте пут мањег отпора, на коме не може имати стваралачких исхода зато што на њима нема жртве. Зато су у нас, по Настасијевићу, углавном самоуци успевали да даду нешто оригиналног стваралаштва. И Руси су имали сличну ситуацију, расцеп између свога и онога што нуди свет. Али, код њих је тај расцеп био дубљи и искренији него код нас – они су, кад су кретали за туђом културом, чврсто веровали да је то једини исправан пут, док је код нас одлажење у туђину увек било олако, без духовног самораспињања. Због тога су Руси дубоко поставили проблем, из чега се код њих јавила снажна и озбиљна мисао. Наше бекство од себе довело је само до површних, ескапистичких решења, од којих нема стваралачке користи. Ни романтизам, ни реализам, нису у Срба остварени у пуности својих потенцијала управо због имитативности, тако да је наша кратка културна историја новијег доба умногоме провизоријум.

Пишући о Настасијевићу, Станислав Винавер је тврдио да песников циљ није био бежање од Европе, Запада и цивилизације: он просто није желео да буде пуки подражавалац већ неко ко стваралачки прима и преображава примљено. Циљ песникове потраге није био удаљавање од Запада, него налажење изворно свога.¹⁴⁰

А то је, свакако, био и циљ неохуманиста или, како су идеолошки противници волели да је зову, „књижевне деснице“.

Европска алтернатива: философија живота

Философија живота јавила се као правац у европском мишљењу шездесетих и седмадесетих година 19. века, а врхунац је достигла у првој четвртини двадесетог века, да би се касније уклопила у основне правце мишљења

¹³⁹ М. Настасијевић, *Есеји. Белешке. Мисли*, Сабрана дела, Књига четврта, Горњи Милановац, Београд, 1991, стр. 110

¹⁴⁰ О Винаверовом ставу према Настасијевићевом подухвату више у: В. Димитријевић, *Светац српског језика. Рана читања Момчила Настасијевића*, стр.69-126

у оквиру егзистенцијализма и персонализма.¹⁴¹ Њој је, у неку руку, сличан прагматизам, са својим учењем о томе да истина није ништа „објективно“, него оно што користи животу, као и феноменологија која захтева сагледавање појаве у њиховој целовитости, а не фрагментарно. Т. Г. Румјанцева о разлозима појаве „философије живота“ каже: „Криза епохе рационалности довела је до неопходности озбиљне унутарфилософске преоријентације; наступа епоха снажних ирационалних настројења ума, када ирационалност света покушава да се објасни аналогним својствима саме људске природе. Рационалистичка философија испоставила се као неодржива пред захтевима самога живота, који је показао да се не потчињава њеним схемама, нити се може сместити у форме њене рационалне организације. Философија се у својим покушајима да изгради целовити поглед на свет не може ослањати само на разум и науку. Нагласак је стављен на појам 'живота' – као првотне стварности, целовитог органског прогреса, који и треба да буде предмет философског разматрања. Та свеобухватна онтолошка стварност – живот – повезује се са психичким процесом непосредног доживљавања, а могуће ју је спознати само путем директног преживљавања, интуитивног уживљавања у свет свагдашњег живота, његовог смисла и вредности, па се јављају и неklasични жанрови философирања – есејистика, философска поезија и чак невербалне форме философирања. Померају се границе традиционалног категоријално-појмовног апарата, који сада захватају начелно другачије поимање света – животни свет као сферу свакодневног самопоимања.“¹⁴²

Овај правац философирања непосредно је повезан са оштром критиком кантијанско-позитивистичког гносеологизма и методологизма, који почиње од Артура Шопенхауера и његовог дела *Свет као воља и представа*, насталог, између осталог, и на темељима будистичке лектире немачког мислиоца. Изазов за философе живота био је и Хегел, са својим претензијама на панлогичку свеобухватност. Они су тражили напуштање изучавања беживотних питања

¹⁴¹ Више о философији живота у: *Философия культуры. Становление и развитие*, прир. М. С. Каган и др, Санкт Петербург, 1998, стр. 165-168; Т. Ю. Сидорина *Философия кризиса*, стр. 46-57; А. С. Злыгостев, *Материал для подготовки к экзамену по философии*, <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000000/>, приступљено 12. јануара 2016.

¹⁴² Т. Г. Румянцева, *Философия жизни как проект тотальной критики разума. Философия и рациональность в культуре глобализирующегося мира*, Минск, 2009, стр. 68-70

метафизичког конструкционизма. Истина, по њиховом мишљењу, није ни у идеализму, који поистовећује постојање са безличним светом идеја, ни у позитивизму, који живот своди на мртву материју. Познање истине могуће је само кроз непосредно сливање са животом, а основно оруђе познања јесте и мора бити непосредност интуиције, која целину схвата без рационалистичког разграђивања живог познатог као „анализа“. Интуиција није нешто што се учи; она је непосредна, и зато је њен најпоузданији пут – уметничко сазирање у коме нема раздвојености субјекта и објекта. Стваралаштво је пут за човека, а геније је ваплоћена интуиција (и овде је очит повратак на романтичарско схватање креације). Бергсон је уметност доживљавао као својеврсни израз тријумфа „животног полета“; Зимел и Шпенглер су видели трагедију стваралаштва у чињеници да се дела људских руку „стврдњавају“ у пролазне форме, и да су, као и све човеково, осуђена на пропаст.

Сматра се да философија живота наставља тамо где су стали романтичари, пре свега немачки. У немачком романтизму, наиме, био је присутан патос снажне индивидуалности, антибуржоаско усмерење, стремљење ка повратку природи и природном начину живота, све до пантеизма. Немачки романтичари били су критичари рационализма и механицистичког погледа на свет, који су веровали у обнову органског јединства човека и твари. „Праромантичар“ Гете веома је утицао на немачке романтичаре својом тезом о прафеномену као првобитном Једном из кога се развија живот; Освалд Шпенглер, један од најпознатијих философа живота, сматрао је да је његова морфологија културе својеврсни наставак Гетеових идеја. Симбол је суштински „прафеномен“: он је главно оруђе човековог познања. Такође, немачки романтизам кренуо је путем који је философија живота наставила – путем херменеутичке потраге за конститутивним митовима народа и човечанства, што је такође била последица жеље да се превлада рационализам.¹⁴³

¹⁴³ Ридигер Зафрански у својој књизи о романтизму пише о обнови романтичарских настројења у Немачкој крајем 19. и почетком 20. века: „’Живот’ је постао централни појам, као некада ’Биће’, ’Природа’, ’Бог’ или ’Ја’, такође борбени појам усмерен против два фронта. [...] Живот је пуноћа уобличавања, богатство измишљања, океан могућности, тако непрегледан и авантуристички, да нам више није потребна оностраност. Оностраност нам довољно нуди. Живот је полазак ка далеким обалама, а истовремено сасвим близу, сопствена живост која захтева уобличавање.“ (Р. Зафрански, *Романтизам. Једна немачка афера*, стр.223)

Појам „живота“ у философији живота схвата се различито: биолошки (живот организма је основа за сагледавање целине постојања, како природе, тако и друштва); психолошки (као ток утисака и доживљаја, свесних и подсвесних); културноисторијски (потрага за „живим духом“ одређених епоха); метафизички (пантеистички схваћен, живот је основа читавог космичког устројства).

Фридрих Ниче и његови следбеници живот су доживљавали као оно што је природно у односу на оно што је вештачко. Биолошки живот је лек од сваког рационализма и конструктивизма, као и од највеће „болести“ човечанства – хришћанства као религије неспособних и робова, који су својим морализмом „загадили“ саме биолошке основе људског постојања, што морају да се налазе „с оне стране добра и зла“. Повратак првобитном, својеврсни култ силе, схватање истине као „биолошког“ интереса човека („истинитији“ је онај ко је животно снажнији), проглашавање добра и зла за илузије, именовање добрим онога што јача живот, а злом оно што га слаби, култ индивидуе која ће надићи садашњу људску слабост (натчовек) – то су неке од особина оваквог начина мишљења.

Анри Бергсон је представник другог схватања живота у оквиру овог философског правца – то је метафизичко и космолошко схватање. Бергсон је живот поимао као својеврсну „космичку енергију“, „животни полет“, чија је срж у сталном поновном произвођењу себе самог. Биолошки живот није једини, и духовно-душевни живот је пројава пракосмичког полета као и биолошка егзистенција. Срж психолошког живота је чисто трајање, непрестани ток и променљивост, па се он не може спознати разумом, него само интуитивно. Код Бергсона, дошло је до својеврсне психологизације онтологије и гносеологије, што је дало снажан импулс за прихватање његових идеја међу философима и уметницима уморним од рационализма и панлогистичких конструкција.¹⁴⁴

И Ниче и Бергсон, због свог биологизма и психологизма, нису обрађали велику пажњу на човека у историји. За разлику од њих, постојали су и философи

¹⁴⁴ Бергсон је кључни философ српског модернизма после Првог светског рата. Слободан Жуњић о снази његовог утицаја на наше ствараоце каже: „После Дворниковићевих и Петронијевићевих почетних студија, о Бергсону су у афирмативном тону писали М. Н. Ђурић, В. Вујић, П. Сланкаменац, С. Винавер, Ф. Медић, Д. Стојановић, па чак и Н. Поповић. Колики је тада углед Бергсон уживао у нашој средини види се по оцени иначе одмереног Медића [Филипа, нап. В. Д.], који је у предговору за свој превод *Стваралачке еволуције* француског мислиоца прогласио за 'најоригиналнијег филозофа кога је икад човечанство дало'.“ Вујић га је, подсећа нас Жуњић, назвао „ослободиоцем духа људског“. (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд, 2014, стр. 271)

живота, попут Вилхелма Дилтаја, Георга Зимела и Освалда Шпенглера, који су историји посветили нарочито место у свом систему мишљења. Њихово органицистичко схватање живота пренело се у област духовности и културе, која такође има своје законитости, и која се не може свести на рационалистичке узрочно-последичне конструкције. За философију живота веома је важно да сваку концепцију сматра изразом основне интуиције свога творца, коју је немогуће до краја вербализовати. Бергсон је, на пример, био изричит противник Хегелове идеје о развоју философије као својеврсном самооткривању и самопознању Апсолутног Духа; свака философија је, по француском интуиционисти, својеврсно уметничко дело, затворено у себе, које пројављује свога творца.

Једна од најжешћих критика философа овог правца била је усмерена ка пансцијентистичкој претензији на знање као моћ. Наука, која сраста са техником, потчињава свет човеку, али му не даје основни одговор – одговор на питање смисла. При том, наука претендује да зна истину. Због тога, мислиоци попут Бергсона или Шпенглера науци признају само практичну, употребну вредност, оштро поричући сваку њену претензију на коначну реч о човеку и свету. Грозничавом техничком прогресу, чије је оличење научник, проналазач, инжењер, философи живота супротстављају песника, уметника, мудраца. Наука није одговор на питање човештва управо зато што све оно чиме се бави петрификује у предмет, а затим тај предмет рашчлањава, и анализом га „убија“, да би њиме владала и претворила га у средство за техничку употребу. По Бергсону, само она стварност која се не простире, која нема просторну димензију (а то је стварност психе и духа, чија је уметност једна од најбитнијих пројава), може се одупирати пансцијентизму и техници.

Код философа овог правца има пројава неопаганизма. Ниче је сматрао да је свет вечна игра ирационалне стихије, која нема коначног смисла на начин на који је то схватало хришћанство. У живот, по Ничеу, треба ступити у екстази, а са судбином се не треба само помирити, него је и волети.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Зафрански запажа да је Ниче критиковао романтизам јер се христијанизовао, то јест слушао је заносни пев сирена, „али је дозволио да опет буде спутан позитивним хришћанством.“ (Р. Зафрански, *Романтизам. Једна немачка афера*, стр. 216) По Зафранском, „*Заратустром* Ниче одговара на Вагнеров повратак у крило традиционалне хришћанске вере. Против хришћанске догме о греху и спасењу, Ниче у *Заратустри* убацује химну божанској невиности свих ствари, химну ДА и АМИН свему што живи.“ (*Исто*, 218)

Философија живота веома је утицала на уметност – нарочито на симболизам. Личности попут Хенрика Ибзена, Мориса Метерлинка, Скрјабина, Блока, Бјелог, Вјачеслава Иванова не могу се замислити без додира са њом.¹⁴⁶

Руска алтернатива „трећег пута“

Словенофилство

Руско словенофилство је било једна од најзначајнијих инспирација Владимиру Вујићу и његовим сличномишљеницима. То није случајно – Вујић и њему слични су углавном прешли пут којим су ишли и словенофили, попут Ивана Кирјејевског, Алексеја Хомјакова, Константина Аксакова, Јурија Самарина. Свако од руских мислилаца овог правца и сам је „одболовао“ Запад: било начином мишљења кроз који је прошао у свом развоју, било разочарењем у нестанак религиозних стремљења међу западним народима. На њих је значајно утицала немачка идеалистичка философија: пре свега Шелинг, Хегелов и Хелдерлинов колега са студија. Шелингове органицистичке идеје помогле су им у почетним размишљањима о *саборности*¹⁴⁷. Рецимо, Иван Кирјејевски је у почетку био оријентисан према Западу и имао је атеистички поглед на свет; читајући Шелинга, дошао је до Православља¹⁴⁸. Такође, словенофили су сматрали да се од Запада

¹⁴⁶ Амерички хришћански философ Серафим Роуз, у свој студији о ступњевима нихилистичке дијалектике, ову философију назива витализмом. По њему, она је дошла као реакција на либерализам (у коме апсолутна истина хришћанства бива замењена антропоцентричним, сумагличастим „идеализмом“) и реализам (материјалистичку философију радикалног сцијентизма 19. века). Ипак, Роуз сматра да витализам није значио повратак апсолутној истини, поготово не хришћанском открочењу: „На интелектуалном нивоу, витализам представља одбацивање хришћанске истине заједно са извесном псеудодуховном претензијом. [...] Мислиоци попут Ничеа видели су прве сенке те катастрофе и били су у стању да више или мање подробно опишу и предвиде неке од њених последица; ипак, те се последице манифестују у великим размерама тек када ове сенке почну да се прикрадају у срца милиона људи.“ (Јевгеније Роуз - отац Серафим Платински, *Нихилизам. Корен Револуције модерног доба*, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Teologija/Nihilizam/Nihilizam.htm>, приступљено 12. јануара 2016).

¹⁴⁷ Андреј Анисин, у својој студији о саборности у историји руске философије, сматра да је Шелинг за Хомјакова и Кирјејевског имао значење сведока који је, из дубина западне традиције, показао ограниченост западног рационализма и указао на пут ка целовитом знању које рационализам надилази. (Види: А. Анисин, *Принцип саборног единства в историји философској мысли*, <http://asyan.org/potra/A.+Л.+Анисин+принцип+саборного+единства+в+истории+философской+мысли+монография/main.html>, приступљено 21. 1. 2016.)

¹⁴⁸ Николај Берђајев каже да су „словенофили припадали оном универзалном покрету с почетка XIX века који се конвенционално и нетачно назива романтичком реакцијом. Том покрету припадају историцизам, органски дух, поштовање прошлости и жеља да се она продуби љубављу, признавање ирационалног у животу и дозревање и клијање националне свести. Ирационална природа људског индивидуалитета и националног индивидуалитета почињу да се ослобађају жарма рационализма XVIII века. У том времену се родила идеја развоја као органског процеса и та је

може учити свему што је вредно. Како каже Сергеј Левицки: „Њихова покретачка снага уопште није била мржња према Западу већ борба за руску самобитност. Штавише, они су веровали да ће будућа руска култура упити у себе и сва позитивна начела европске културе, асимилијући их на бази православља“¹⁴⁹.

Верујући у свечовечанску мисију Русије, словенофили су били противници националног егоизма; иако је њихов идеал допетровска Русија, у којој је владало начело симфоније између Цркве и државе, „то не значи, међутим, да Русија треба да се затвори у своју националну изолованост. Она треба, на основама православља, самодржавља и народности, да развија православну културу, у чему ће се очигледно показати њено преимућство у односу на Запад, ’који пропада’“¹⁵⁰. Иако монархисти, они су били слободољубиви. Од многих су били несхваћени: руска, западно оријентисана, либерално-демократска, интелигенција називала их је реакционарима; званични, пак, органи цензуре њихова дела нису радо обдаривали печатом одобрења управо због већ поменуте незаторне критичности. Па ипак, словенофилска мисао утицала је много на све руске интелектуалце хришћанског усмерења. Утицала је и на нас, између осталог и зато што су словенофили с пажњом размишљали о Србима и њиховој будућности: Хомјаков је, пред смрт, будно бринући о својој православној словенској браћи са Балкана, написао завештајну посланицу коју су потписали сви словенофили.¹⁵¹

идеја оплодила читаву мисао XIX века.“ (Н. Берђајев, *Алексеј Хомјаков, Фјодор Достојевски/ Поглед на свет Ф.М.Достојевског, Константин Леонтијев/ Оглед из историје руске религиозне мисли*, Београд, 2001, стр. 19)

¹⁴⁹ С. Левицки, *Огледи из историје руске философије*, стр. 45

¹⁵⁰ *Исто*, стр.57

¹⁵¹ У огледу „Српски либерали и словенофилство“, Милан Суботић истражује утицај словенофилских идеја, пре свега њихове „посланице“ Србима, на развој нашег либерализма. Ова посланица имала је значајног уплива на наше политичке и друштвене делатнике. Митрополит Михаило, као поглавар Цркве у Србији, свима ју је препоручивао. По словенофилима, Срби не треба да се стиде пред високоразвијеном материјалном културом Запада, јер они имају много више – очувану православну веру. Треба да се чувају и „понемчених“ Срба, који у Србију долазе из Хабзбуршке монархије, зато што су они вестернизовани и бирократизовани, и имају презир према једноставном животу народа у Србији. Ако победе позападњачени Срби, органско јединство народа биће разбијено, јер ће се формирати отуђена елита, а обичан народ неће бити у стању да очува своју аутохтону духовност. Први српски либерали, иако нису прихватили све идеје словенофила, слагали су се са ставом да се интелигенција не сме отуђивати од народа него да, по Суботићу, мора бити у јединству „са српским сељаштвом као извором и носиоцем традиционалних националних вредности.“ (М. Суботић, *Срицање слободе. Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Ниш, 1992, стр. 145)

Словенофили су развијали и своје естетичке идеје. Рецимо, Константин Аксаков је имао изграђен став о руској књижевности и њеном значају за културу.¹⁵²

Николај Данилевски

У младости, Николај Данилевски је био следбеник социјалистичких идеја Петрашевског (као и Достојевски, који га је сматрао кључним мислиоцем руске самобитности.) Чак је извесно време био у затворима и прогонству. Касније, међутим, Данилевски стаје на позиције руске националне идеје, и постаје конзервативни мислилац. Творац идеје културних типова, човек који је имао утицаја на Освалда Шпенглера, Данилевски је био природњак, али одлучан критичар дарвинизма. Ипак, у области спољне политике, он није имао илузија. Говорио је да је закон спољне политике увек „око за око, зуб за зуб“, и да у међудржавним односима владају „бентамовска“ начела утилитаризма, као и да ту нема места за законе љубави и пожртвовања.¹⁵³

Данилевски је порицао јединство светско-историјског процеса: сваки историјски тип народа или групе сродних народа рађа своју непоновљиву културу, која пролази све фазе биолошког развоја, од рођења до смрти. Општечовечанска историја и прогрес не постоје. По његовом мишљењу, до сада су се јављали следећи културноисторијски типови: египатски, кинески,

¹⁵² А. А. Попов и В. В. Сербиненко о томе кажу: „Он је улагао много напора у философско осмишљавање домаће књижевности и уметности. Подједнако одбацујући и концепцију ’чисте уметности’ (’уметности ради уметности’) и ’натурализам’ у књижевности (натуралну школу), Аксаков је *народност* сматрао основним критеријумом вредновања уметничког стваралаштва. Предмет књижевности, тврдио је он, не мора да буде само ’народно’, али свака књижевност треба да буде израз народног живота ’у писму и речи’. Аксаков се надао да ће књижевност, која је настала као замена за традиционално народно стваралаштво, на крају да уступи место новој ’синтетичкој’ уметности, чијим је праузором сматрао Гогољеву поему *Мртве душе*, с њеним епским садржајем. Међутим, на књижевне процесе свога времена гледао је веома критички. (А. А. Попов, В. В. Сербиненко, Аксаков Константин Сергејевич, *Енциклопедија руске философије*, Београд, 2009, стр. 15) Ово схватање уметности која треба да буде самосвојно народна, али не пуко подражавање старих форми, него пут ка новој синтези, биће карактеристично и за Владимира Вујића, који је одбацивао и „ларпурлартизам“ и „натурализам“.

¹⁵³ О Данилевском види у: Е. В. Соколов, *Културологија*, стр. 162-165; Т. Ю. Сидорина, *Философия кризиса*, стр. 270-275; *Творческое наследие Н. Я. Данилевского и задачи России в XXI веке (материалы международной научно-практической конференции, г. Курск, 26-27 ноября 2014 г., 1-2)* <http://kgsha.ru/files/docs/konf2014/2tom.pdf>, приступљено 13. јануара 2016. Б. П. Балувев, *Споры о судьбах России/ Н. Я. Данилевский и его книга Россия и Европа*, Твер, 2001.

старосемитски, индијски, ирански, новосемитски, грчки, римски, арапски, романо-германски или европски, перуански, мексикански и словенски.

Руски мислилац је веровао да се европски културни тип приближава крају, и да наступа час да Словенство свету понуди своју културу. Словенство је искључивао из Европе и историјски дуг Русије и Словенства видео је у борби против европског духа, а зарад стварања Свесловенског савеза који ће очувати народну, аутохтону културу. Није веровао у идеје Француске револуције, и сматрао је да Русија треба да се удружи с Пруском ради борбе против егалитаристичког духа „демократске Европе“.

У свом главном делу *Русија и Европа*, Данилевски вели да Европљани не сматрају Русе својима зато што се ови не уклапају у њихову идеологију. Они рускословенско начело доживљавају као непријатељско. У дубинама инстинкта Западњака лежи та мржња и неповерење, јер европска цивилизација није свељудска, него германско-романска. Због тога Русија не подлеже критеријумима ни германског добра, ни германског зла.

По Данилевском, народ може имати разне улоге – од афирмативне делатности самобитног културноисторијског типа до рушитељске делатности тзв. „бичева Божјих“ који усмрћују труле цивилизације.

Данилевски је назирао тоталитарно доба западног „новог поретка“, говорећи да је опасност од победе једног културноисторијског типа толика да ће значити *прекид историје*. Он је говорио да не би било већег проклетства за човечанство од остварења једне општечовечанске цивилизације.

Што се монархије тиче, Данилевски вели да је руски народ *целосни организам*. По дубоком националном уверењу, руски цар је живо ваплоћење народне политичке самосвести и народне воље. Царева воља може да доведе Русе у стање напрегнутости свих моралних и материјалних снага („дисциплиновани ентузијазам“). Осамдесет милиона Руса у стању је да чини чуда.

По Данилевском, два су главна тока светске историје: један је онај небески, који, кроз Јерусалим и Цариград, у непомућеној чистоти долази до Кијева и Москве; други, земаљски, људски, са своје стране дели се у два корита, културе и политике, – протиче кроз Атину, Александрију, Рим, – у земље Европе, повремено усахњујући, а затим се опет богатећи све обилнијим водама.

Борећи се за „Божији ток“ светске историје, и његову победу у Русији и међу Словенима, Данилевски је предвидео „сукоб цивилизација“ (израз Семјуела Хантингтона). Упозоравао је Русе да морају остати самосвојни ако не желе да постану робови. Јер, по њему, народ може да служи туђим циљевима само у својству етничког материјала. То ће му се десити ако се одрекне себе и крене путем пуког подражавања другима. Народи од других народа не могу да преузимају ништа осим онога што се тиче егзактних наука и технологије; оно што се тиче народности не сме се копирати ако се хоће самобитност. Цивилизација која тврди да зна шта је интерес целог човечанства није у праву, јер, како вели Данилевски, нико, осим Бога, не зна шта је интерес човечанства.

Ако Словенство не буде развило свој културни тип (слично Латинству, Јелинству, Европејству), то јест ако не буде пронашло свој виши смисао – његово постојање неће имати никаквог смисла. Западна римска империја германске народности коју је саздао Карло Велики темељ је савремених држава Запада. Источна империја, коју су обновили Иван Грозни, Петар и Катарина је империја словенског племена. Почиње велика борба Словена и романогерманског света, и тој борби припада наредни историјски период. Циљ руске политике, мистичко-симболички, али и најреалнији, треба да буде ослобођење Цариграда. Данилевски сматра да Константинопољ мора припадати ономе ко наставља да служи идеји Источног римског царства. Као противтежа Западу и језгро нове културе, Константинопољ треба да пређе у руке онима који су призвани да наставе дело цара Константина. Ослобођени Цариград је потенцијално не само престоница Русије, него и Свесловенског савеза. Русија има срећну судбину – ширећи своју моћ, она не покоравала и не угњетава, већ ослобађа и васпоставља. То је одличан спој моралних побуда са политичком неопходношћу.

Европа ће, кад-тад, напасти Русију. Са уједињеном Европом може се борити само уједињено Словенство – једино тако биће очувана светска равнотежа, сматра аутор *Русије и Европе*.

По Евгенију Соколову, код Данилевског се у размишљањима могу уочити три слоја. Први је идеолошко-публицистички. Руски мислилац своје ставове користи као својеврсно оружје у борби против западног империјализма. Оштар памфлетиста, Данилевски настоји да одговори на питање – зашто Европа мрзи

Русију? Зато је, по Николају Страхову, који је популарисао идеје Данилевског и на кога се Соколов позива, *Русија и Европа* својеврсна „Библија словенофилства“. У другом слоју његовог мишљења, налази се теорија културноисторијских типова, која је својеврсни израз отпора просветитељској теорији прогреса и европоцентризму. У трећем слоју Данилевсковог погледа на свет је уверење да све културе, ма колико различите, ипак припадају општој ризници човечанства.

Константин Леонтјев

Константин Леонтјев је прошао „обраћенички пут“ – од паганског естетског хедонизма до аскетизма, од углађеног дипломате до послушника манастира Оптине пустиње, који је умро као монах Климент. Његово обраћење у хришћанство значило је радикалну промену слике света, која је постала есхатолошки напета и песимистична. И он је, попут Данилевског, веровао у постојање различитих културно-историјских типова, а живот култура је сматрао значајним само ако води „цветајућој сложености“.

Леонтјев је, као и Данилевски, под чијим утицајем је извесно време био, сматрао да су Русија и Европа два непомирљива света. Док је Русија у себи сачувала елементе строго хијерархијски уређеног византијског света, Европа је кренула путем „демократског распадања“. Јер, за Леонтјева је либерална егалитаризација друштва процес који води ка распадању. У њему је буржуј-малограђанин изазивао органско гнушање. Зато је патио видећи балканске Словене како постају буржуји. Русија их мора потчинити себи, да би спречила њихов расап, тврдио је. Такође, Руско царство мора се градити на неједнакости.

И Леонтјев је, као и Данилевски, био поклоник органске теорије културе; организам се, а то важи и за културу, упрошћава приближавајући се смрти – зато треба чувати сложеност друштва, његову сталешку подељеност. Земаљски прогрес, по Леонтјеву, није могућ. Јер, по њему, Еванђеље није обећало земаљску правду, није проповедало јуридичку слободу, већ само моралну, духовну слободу, доступну и онима који носе окове. Због тога је Леонтјев сматрао да је мученика за веру било и у турско доба, а да ће, уз власт белгијског устава, једва бити и преподобних.

Његове реченице, намерно ратоборне, намерно пуне мржње према „просечном Европљанину“, биле су упућене као одлучан изазов, позив на интелектуални двобој, свима који су, међу Русима, веровали у тријумф демократије и егалитаризма. Он је говорио да презире бледо и недостојно човечанство, без порока, али и без врлине, и да страсно машта како ће идеал свеопште једнакости и безумног прогреса бити извргнут руглу.

Леонтјев је био изразити критичар савременог европског национализма јер је национализам његовог доба либерално-демократски, онај који је разорио хришћанско јединство Запада. Такав национализам је, говорио је писац знамените књиге *Византизам и Словенство*, племенски, космополитски, антидржавотворни, противурелигиозни, и у себи има само разорну снагу, а није у стању да пружи било шта стваралачко. Култура није ништа друго до самосвојност народа (зато су, сматра Леонтјев, Кинез и Турчин културнији од Белгијанца и Швајцарца). Самосвојност ће, ипак, сматрао је он, ишчезнути због ширења политичких слобода. Савремени грађански идеализам убија индивидуалност људи, крајева и народа. Све се претвара у један *космополитски тип* – народи, области, градови, умови, обичаји, мода. Развој личности, могућ и у ропству, нема никакве везе са правном слободом личности.¹⁵⁴

За Русију, демократски устав је опаснији од било какве револуције, јер је она свет нарочитог живота. Она не само да треба да отера Турке из Европе него и мора да заустави процес демократизације Словена и да, заузимајући Цариград, створи нови културни тип.

Леонтјев је видео да се иза западноевропске приче о „слободи, једнакости и братству“ крије најсуровији поредак који никад до тада није виђен. Зато је био заступник узвратне суровости, која брани традиционалну цивилизацију. Руски цар је, по Леонтјеву, позван да, као негда цар Константин хришћанство, прихвати социјалистички покрет, стави се на његово чело, учврсти друштво на новим

¹⁵⁴ Његов вапај против свеопште једнакости био је дубок: „Свуда исти, мање или више демократизовани устави. Свуда германски рационализам, псеудобританска слобода, француска једнакост, италијанска распуштеност или шпански фанатизам, који служи истој распуштености. Свуда грађански брак, свуда презир према аскетизму, мржња према сталешкој подели и власти (не свој власти, већ власти других), свуда слепо надање у земаљску срећу и потпуну земаљску једнакост!...Свуда реална наука и свуда ненанучна вера у изједначавајући и хумани прогрес!“ (Цит. према: Милан Суботић, *Тумачи руске идеје*, Београд, 2001, стр. 272)

основама и заустави атеистички социјализам, који руши народе и води их у пропаст безбожништва под изговором социјалне правде.

Леонтјев је био песимиста кад је у питању развој православних словенских народа – у Бугарима и Србима видео је имитаторе европских буржуја, који једва чекају да остваре идеале Француске револуције.¹⁵⁵ Садашња петербуршка Русија је малограђанска савремена Европа. Говорећи о свом песимизму, Леонтјев је записао да је једна ствар веровати у идеал и надати се у његово остварење; друга ствар је волети идеал сам. Као што човек може волети безнадежно болесну мајку, тако може желети и културни опоравак Русије изгубивши веру у тај опоравак.

Цела мисао Леонтјева, који је волео стару, „витешку“ Европу, и презирао малограђанску Европу своје епохе, дала би се свести на један вапај, у коме се мешају љубав према „драгом гробљу“ и мржња према садашњости: „О, како ми мрзимо тебе, савремена Европо, јер си у себи самој уништила све велико, отмено и свето, и код нас, несрећних, разараш својим заразним дахом толико тога драгоценог.“¹⁵⁶

¹⁵⁵ Леонтјев је писао: „Срби су... сви демократе; код њих епска патријархалност прелази на најбољи начин у најпростију буржоаску утилитарност... Код Срба очигледно не налазимо гаранције за јаку монархију... Срби нису могли да поднесу ни оно самовлашће са којим је, на патријархалан начин, желео да њима управља њихов ослободилац и национални јунак, стари Милош.“ (Цит. према: Милан Суботић, *Тумачи руске идеје*, Београд, 2001, стр. 278)

¹⁵⁶ Цит. према: Милан Суботић, *Тумачи руске идеје*, стр. 268

НЕОХУМАНИСТИ И РЕВИЗИОНИСТИ

Велибор Глигорић, пишући своје памфлете (о којима је већ било речи), одређену групу мислилаца ирационалистичког правца у нас, домаћих следбеника философије живота, назвао је „неохуманистима“. Тај израз им је сасвим одговарао; јер, њихов хуманизам није био онај који је почео у ренесанси, и завршио се у ужасима Првог светског рата. Они су настојавали на новом почетку мисли о човештву, која више не може да буде стари антропоцентризам, самозадовољство просветитељско-прогресистичке мисли. Та мисао је веру у Божје провиђење заменила вером у прогрес, а магију техником; она је човека оплићала и опатуљила, лишивши га вертикалне димензије. Први светски рат, као доба када су сви оријентир старе Европе нестали, доба у коме су људи, да парафразирамо Душана Васиљева, газили у крви до колена и остали без снова, донео је велики обрат у философским схватањима широм Старог континента, па се одразио и на наше мислиоце.

Године 1911, познати немачки социолог, Георг Зимел, објавио је оглед *Појам и трагедија културе*, у коме је, по Душану Радуновићу, тврдио да је „савремена култура раскољена на објективну и субјективну страну и да немогућност савременог човека да у себи помири ова два аспекта сведочи о 'трагедији културе' модерног доба.“¹⁵⁷ У свом младалачком огледу *Ка филозофији поступка*, Михаил Бахтин пише: „Читава савремена филозофија произашла је из рационализма и у потпуности је – чак и тамо где свесно настоји да се од ње ослободи – натопљена рационалистичким предрасудама да је само оно што је логичко јасно и рационално, а да се све што је стихијско и неразумљиво налази изван одговорног сазнања, као и свако биће по себи. Одвојене од општег и јединог центра одговорне свести, логичка јасност и непходна доследност су стихијске силе управо због онога што је својствено логичком – због закона иманентне нужности. [...] За то време, трансцендентално јединство објективне културе је у пракси неодговорно и стихијско, сасвим отргнуто од општег и јединог центра одговорне свести; наравно, потпуни раскид је стварно немогућ, и

¹⁵⁷ Михаил Бахтин, *Ка филозофији поступка*, стр. 39

ако о њему стварно размишљамо, онда оно сија позајмљеном светлошћу одговорности.¹⁵⁸ То осећање расцепа између рационалног и свега осталог, рационалног које постаје стихија што руши, и оног другог, суштинског за човека, али баченог у сенку, осећање трагедије културе, основно је код наших неохуманиста, којима је припадао и Владимир Вујић.

Слободан Жуњић, у својој *Историји српске филозофије*, указује да се наша философија ирационализма развила из критике грађанске културе, техничке цивилизације и рационалистичке метафизике; била је то критика која се ослањала на европску традицију: философију живота, источњачки мистицизам, руску религиозну мисао, немачки волунтаризам и витализам, романски интуиционизам и англосаксонски прагматизам. Учитељи наших неохуманиста су, сматра Жуњић, били разни: Фрајер, Милер-Фрајенфелс, Метерлинк, Кајзерлинг, Достојевски, Соловјов, Берђајев, Розанов, Шопенхауер, Ниче, Кроче, Бергсон, Шилер, Џејмс, Дјуи. Није оспораван само рационализам, него су у питање довођени и кантовска реформа философске мисли, демократија и постојећи морал, научно-технички прогрес, природно-научно усмерење хуманистичких наука, итд. Жуњић каже: „Крајњи циљ ирационализма у филозофији није била логичка анализа, а поготово не пука контемплација, већ акција, делање а не чекање.“¹⁵⁹

По Милану Радуловићу, неохуманизам је једна од пројава тзв. „новог мистицизма“, који је био алтернатива класичној европској грађанској култури. Он указује на чињеницу да овај покрет није надањивао само уметнике попут експресиониста, него се ширио и на науку и на философију, за шта су доказ мислиоци попут Владимира Вујића, Милоша Н. Ђурића, Анице Савић Ребац, Ксеније Атанасијевић, итд. Неохуманисти су чврсто веровали да ће новим духом обогатити грађанску културу на умору. Припадници овог правца су веровали и у самобитност Балкана. „Нови мистицизам“ је, на тај начин, по Радуловићу, проблематизовао смисао европског рационализма, довео у сумњу европоцентричне и антропоцентричне принципе, али није успео да створи стварну алтернативу онога што је критиковао, остајући у сфери заноса и духовног идеализма.

¹⁵⁸ Исто, стр. 38-39

¹⁵⁹ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 259

Неки од припадника овог правца мишљења нашли су се блиски представницима православне мисли, тзв. „христоцентричне културе“ (израз Милана Радуловића), која, иако трајна алтернатива материјалистичкој цивилизацији, „кроз цео 20. век није успела да постане и довољно конкретна, историјски и социјално потпуно делотворна и ефикасна.“¹⁶⁰

Мислиоци неохуманистичког правца често су довођени у везу са фашизмом, управо зато што су неки од њих за време Другог светског рата блиско сарађивали са Недићевим режимом.¹⁶¹ То, наравно, није никакво правило: Милош Н. Ђурић, Владимир Дворниковић и Ксенија Атанасијевић, иако неохуманисти, нису имали никаквог додира са Недићевим идеологијом „српске задружне државе“. Милош Н. Ђурић је хапшен и затваран у логор на Бањици, а Ксенија Атанасијевић је трпела прогоне немачких власти због предратне културне сарадње с београдским Јеврејима.¹⁶²

Жуњић указује и на мотивацију оних мислилаца који су постали блиски Недићевом режиму, сматрајући да је велики број српских интелектуалаца веровао да је „сарадња са окупатором нужно зло ради спасавања угрожене нације,

¹⁶⁰ М. Радуловић, *Раскрића српског модернизма*, Београд, 2007, стр. 144

¹⁶¹ Пишући о идејама српске деснице пре Другог светског рата, Ненад Петровић учача да су за домаће десничаре три главне опасности били „град, Европа и демократија“. По њему, Милош Црњански, Димитрије Најдановић, Ђоко Слијепчевић, владика Николај Велимировић, јеромонах Јустин Поповић, Димитрије Љотић, Светислав Стефановић, Владимир Велмар-Јанковић, итд. припадају кругу сличномишљеника: „Велимировићевог *свечовека* и Велмар-Јанковићевог *човека београдске (источне) оријентације* повезује иста нит: 'нови човек' против трулежи Европе којом владају окултне силе слободног зидарства и културни болшевизам устоличени 1789. године“ (Н. Петровић, *Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе, Десна Србија, Нова српска политичка мисао*, Нова едиција, vol. XI, no. 1-4, стр.52) Вујић се уклапа у тај контекст: „Као и теолог Најдановић, он учача да су 'механички колективитети' крај и крах сваке цивилизације. [...] Као и појединац, тако и народи, културе, цивилизације имају своју младост, зрелост и старост, која претходи смрти. Али писац одговор на енигму шта ће бити с Европом разрешава у прилог 'Јужнословенству' као новој духовној појави између Истока и Запада. Њему Вујић придаје велики значај, у духу идеја Достојевског и Шпенглера о словенству у целини, као 'регенератору' посустале Европе која се дегенерише и трули у свом златном кавезу. Млади смо, каже Вујић, ми смо млад народ и не смемо узимати готове облике цивилизације са Запада, који је ионако у добу сенилности, јер младима треба нешто друго.“ (Н. Петровић, *Исто*, стр.49)

¹⁶² Љиљана Вулетић о томе пише: „Одбивши да потпише Апел српском народу против комуниста, већ у првим данима окупације, Ксенија је јасно исказала свој став, и према Немцима као окупаторима и према влади генерала Недића. [...] Повлачење из јавног живота било је за Ксенију велика жртва, али је она, као патриоткиња, за њу била спремна и поднела ју је као нешто природно. [...] Седамдесетих година двадесетог века Ксенија је разјаснила да је тада, у просторијама Гестапоа, 'одговарала на денунцијацију да су се у њеном стану држали масонски састанци, да је носила партизанима оружје у шуму, и да је држала предавање у јеврејској читаоници. Само треће тврђење денунцијације било је тачно. Међутим, са масонима је имала сукоб на Универзитету, а физички није била у стању да носи оружје у шуму.“ (Љ. Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 192, 196)

изложене геноциду на западној а братоубилачком рату на источној страни земље, док су неки, нарочито они окупљени око Љотићевог Збора, ту сарадњу прихватили из идеолошког уверења као легитиман начин борбе против надируће „комунистичке опасности“. [...] Бирајући мање зло, Владимир Вујић се приближио Велибору Јонићу [...].¹⁶³

Владимир Дворниковић

Хрватски филозоф југословенске оријентације, аутор *Борбе идеја и Карактерологије Југословена*, Владимир Дворниковић, у потпуности је делио позиције неохуманиста када је говорио о кризи европске културе. И он је сматрао да је та криза преозбиљна за површна решења, и да се мора ићи у дубину да се могло изаћи из понора у коме се човек нашао обзидавајући се делима својих руку, и верујући у жижак свог разума као у вечну буктињу која ће обасјати све путеве.

У *Летопису Матице српске* он је такве своје ставове образложио, објавивши оглед „Неколике рефлексије о судбини европске културе.“ У њему указује да су озбиљни европски интелектуалци (Шо, Шпенглер, Кајзерлинг, Фробенијус, Берђајев, Фереро, Унамуно) суштински песимистични кад је у питању будућност културотворства на просторима Старог континента. Дворниковић подсећа да „једни забринути, други згађена лица, трећи с гласном осудом или са страхом смртне дијагнозе окрећу главу од данашњег културног изгледа Европе.“¹⁶⁴

Свако од њих, на изванредан начин, тражи излазе и решења. Тако се Кајзерлинг, с којим је Дворниковић био у преписци, окреће далакоисточној мистици, и оснива „школу живота“. Берђајев указује да је решење за „римску фазу“ декаденције Европе ново, антирационалистичко средњовековље. Дворниковић такође сматра да је занимање за разне облике мистицизма и антропософију суштински израз вапијања духа за изласком из рационалистичких стега.

Када се скрхала Европа? По Дворниковићу, то се десило у Првом светском рату. Као што је после Косовског боја проглашена победа босанског краља

¹⁶³ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 317

¹⁶⁴ В. Дворниковић, Неколике рефлексије о судбини европске културе, *Летопис Матице српске*, Год. CI, 1-2/1927, стр. 193

Твртка, а то је, у ствари, био смртоносни убод који ће, после седамдесет година труљења, донети турско ропство, тако је и Европа смртно прободена од 1914. до 1918, када је расточила све своје силе. Европска култура значила је хармоничан спој науке и технике, при чему наука није имала само утилитаристичке циљеве. После рата, дошло је до слома науке, и наступиле су лакоме масе у налету.

Дворниковић се пита да ли је висока романтика германске Европе уопште „излечива“ и напомиње да је немачко кукање над пропашћу Запада на известан начин чудно; Немци се, наиме, у свом песимизму, уопште ни не сећају да постоје Словени, пред којима може бити будућност.

Тумачећи дела Томаша Масарика, Дворниковић је противстављао словенску и западноевропску филозофију. Истицао је да је Масарик, логичар и методичар, аутор књиге *Конкретна логика*, сматрао да је наука нешто што се мора надићи метафизиком, јер је она само оруђе живота, а не циљ по себи. Цела истина је немогућа без религиозног доживљаја, који је западноевропска наука напустила. Осећање космичке целине је осећање божанског. Масариков панетицизам и панхуманизам су на трагу Достојевсковог идеала свечовештва. Масарик је Словен и по томе што, по Дворниковићу, „он осећа оно што је опште као интимно своје.“¹⁶⁵

Владимир Дворниковић је такође сматрао да је Освалд Шпенглер исказао неке од основних дијагноза кад је савремена цивилизација у питању. Године 1936, у *Политици*, поводом смрти писца *Пропаст Запада*, Дворниковић пише текст „Да ли умире Европа?“ у коме вели: „Данашња европска цивилизација досегнула је у бароку свој врхунац и до краја 18. века почела је да прелази у цивилизацију механизма, капитализма и индустријализације. Душа је умрла или се бар одрекла вођства, мозак и техника долазе на њено место. ’Обескорењени човек’ великих градова то је носилац бескрвне цивилизације. Ту влада ’филозофија варења’, хигијена, планска привреда, ум и скепса, ’жабља’ перспектива замењује некадању птичју перспективу заносне стваралачке младости и – ту је крај. Данашња Европа умире, то је најкрупнији резултат Шпенглерове упоредне морфологије култура.“¹⁶⁶

¹⁶⁵ В. Дворниковић, Масарик. Словенска и западно-европска филозофија, *Дело*, 9-12/1991, стр. 474

¹⁶⁶ В. Дворниковић, Да ли умире Европа?, *Дело*, 9-12/1991, стр.477

Европска униформизација планете је форма без садржине. Можда ће се са Истока, из Азије, јавити нова култура која ће заменити посусталу европску, сматра Дворниковић.

Слободан Жуњић указује на чињеницу да је Дворниковић идеје сматрао нечим крајње виталним, што захтева од мислиоца да се удуби не само у мисао философа кога тумачи, него и у његов животни став и стил. Иако нису објективи предмети, идеје су живе и утичу на живот. Вера у јужнословенство код Дворниковића је, сматра Жуњић, последица наде у то да су Јужни Словени сачували осећајност која је на Западу атрофирала у рационалистичким конструкцијама: „Уместо пабирчења културних отпадака са стране и копирања рационалистичких система, Словени треба да се окрену себи и из властитих снага изграде културни и духовни континуитет времена.“¹⁶⁷

Владимир Вујић је од самих почетака са симпатијама пратио рад свог имењака са загребачког Свеучилишта. Приказујући, у *Српском књижевном гласнику*, Дворниковићеву *Савремену филозофију*, објављену 1921. године, Вујић указује да су оне „напредак и добитак“ за нашу „тако сиромашну и тако несређену филозофску литературу.“¹⁶⁸ Дворниковић је успео зато што није остао на статистици савременог мишљења, него га је приказао у жару узајамне борбе идеја. Да би дао динамику филозофских изучавања, он указује да постоје два основа психолошка типа философирања: емпиризам и рационализам. То су „два филозофска темперамента“ о којима је писао и Виљем Џејмс.

Прва књига Дворниковићевог двотомника је оријентациона, друга информативно-инструктивна, каже Вујић. У другом тому, Дворниковић даје обимне библиографије савремених мислилаца, али и истиче да је његово дело само темељ, а да би био потребан колективни рад многих да би се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца постигло оно што су генерације радиле на Западу. Вујић поздравља ову идеју, истичући да се он залагао за формирање филозофског друштва чија би дужност, на првом месту, била израда филозофске терминологије.¹⁶⁹ Он сматра да је Дворниковић поставио задатак достојан

¹⁶⁷ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр.260

¹⁶⁸ В. Вујић, *Савремена филозофија*, *Дело*, 9-12/1991, стр. 224

¹⁶⁹ Занимљиво је уочити да Владимир Вујић *није* учествовао у формирању Српског филозофског друштва 1938. године, уочи Другог светског рата, иако је такву идеју међу првима пропагирао. Међу потписима оснивача су, између осталих, Бранислав Петронијевић, Никола Поповић, Владан

решавања – да се нашој култури омогући да пружи свој допринос општечовечанској мисли.

Када се 1923. године појавила Дворниковићева књига *Студије за психологију песимизма*, која је донела два огледа (један о Хамлету, други о поезији Силвија Страхимира Крањчевића), као и трећи део, који, по Вујићу, скицира „психологију великог песимизма“, аутор *Спутане и ослобођене мисли* истакао је да је Дворниковић добар аналитичар и добар стилиста, што доказује поменути књижевним огледима. Он није само „стручњак“, који својим квази-сцијентизмом убија живо мишљење. Напротив, Дворниковић динамику мишљења тражи у личности као пуном човеку. Он је, по Вујићу с правом, философску терминологију назвао само оруђем док је истинска философија, увек, неко унутарње „разрачунавање“. Пуки „стручњаци“ су према истинским ствараоцима као музички теоретичари према надахнутим композиторима. Зато Вујић поздравља Дворниковића, јер се он не уклапа у схеме оних „који живе међу својим прашљивим преградама и у својим фасицклама“ и који „губе главу када им свежи дах живота прође кроз архиве, и поремети све у глави и када А није под А и Б под Б.“¹⁷⁰ Улазећи у философију људи и живота, а не у схоластику, Дворниковић обећава много тога новог и свежег. Његова идеја „великог песимизма“, заснована на чињеници да религије и философије слично реагују на бол, тај основни податак живота (а често реагују непримањем света као таквог), по Вујићевом мишљењу веома је занимљива и озбиљно постављена, мада захтева даља истраживања. Хришћанство, будизам, Бајрон, Леопарди, Достојевски, Толстој, Бетовен, Шопенхауер само су неке од појава и личности тог „великог песимизма“. Најлепша страна књиге је, сматра Вујић, њена лична црта, њена искрена доживљеност.

Када је Владимир Дворниковић, у загребачкој ревији *Ријеч* у шест наставака 1930. објавио своја разматрања под насловом „Наша културна

Максимовић, Милош Ђурић, Јустин Поповић, Бранислав Стевановић, Тома Живановић, Душан Стојановић, Душан Недељковић, Живојин Симић, Јелисавета Бранковић, Кајица Миланов, Живојин Гарашанин, Владимир Дворниковић, Загорка Мићић. Разлоге за ово не знамо, изузев ако није у питању његова стара критичност према Петронијевићу и његовим ученицима, попут Николе Поповића. (Аноним, *Филозофија у Србији: седамдесет година од оснивања Српског филозофског друштва*, <http://www.srpskofilozofskodrustvo.org.rs/index.php?page=istorijat>, приступљено 5. 1. 2016)

¹⁷⁰В. Вујић, *Студије за психологију песимизма*, *Дело*, 9-12/1991, стр. 301,302

ориентација“, Владимир Вујић је, у тексту „За нашу културу“, поздравио појаву овог огледа, зато што је кренуо у обрачун са „фанатицима“ страних културних утицаја у нас. Пошто југословенској култури предстоји прелазак из сељачке и патријархалне фазе у космополитску, Дворниковић сматра да то може бити или трансформација или деформација. Он је кренуо од анализе карактеролошких разлика западневропског и словенског елемента, указујући на то да Словени не могу прихватити само језгро западне, рационалистичке културе. По Вујићу, то питање, које је он већ постављао на страницама *Народне одбране*, да се поставити једино у светлу могућности да се духовне вредности Запада преобразе у складу са моралним потребама словенских народа. Иако није ишао до краја у својим анализама, што би захтевало настојавање на „донкихотској“ самосвојности нас и нашег, Дворниковић се ипак усудио да мисли независно, и то вреди поздравити.

По Вујићу, основна Дворниковићева мисао састоји се у указивању на то да је човек распет између животиње и неживотиње, и да културом жели хуманизацију, која значи ослобођење од животињства и поглед у вечност. Док је животиња довршена, човек, етиком, стреми ка даљем и вишем. Данашња Европа, у фази духовног и културног опадања, ушла је у потпуни егоцентризам, желећи живот и силу само за себе, док другима нуди слабост и смрт. Дворниковић Европу види као богатог младића из новозаветне повести, који се, кад чује реч Христову да треба свега да се одрекне и пригрли сиромаштво да би се ослободио, дубоко растужи и не пристане на такво опредељење.

Европоцентризам је нешто чега се, по Вујићу који тумачи мисли свог колеге, треба одрећи. Дворниковић оштро осуђује једног Британца, који је, приликом посете Југославији, устврдио да су британски идеали нешто што припада целом човечанству – по Дворниковићу, то није и не може бити тако. Панхуманизам не значи паневропејство, због чега није нимало чудно да Индуси Европљане зову „белим варварима“. Јер, панацеје које Запад нуди, од Пан-Европе и Лиге народа, преко Савеза за интелектуалну сарадњу, до пацифизма, нису прави лекови. Прави лек се може наћи само у унутарју човека, које мора да пронађе нови етос и да надиђе анимално. Дворниковић се позива на немачког мислиоца Лудвига Клагеса који је чвор кризе уочио у научно-техничком развоју Запада, који је човека отуђио од природе као праоснове и наоружао га агресивном вољом

за моћ. На тај начин, Дворниковић је, по Вујићу, стао на једину исправну позицију – позицију духовног кихотизма који тражи обнову морала као обнову Европе.

Ипак, нешто недостаје Дворниковићу да би до краја био „кихотовац“, сматра Вујић – то је прихватање словенског месијанизма, против кога се будући писац *Карактерологије Југословена* буни. Иако југословенска раса има велике културотворне потенцијале, то не сме постати повод за маштовне конструкције које се превише пружају с оне стране стварности, вели Дворниковић; уместо месијанизма, потребне су трезвеноумне прогнозе о томе шта се заиста може, а шта се не може постићи. Вујић сматра да је Дворниковићу, као темељном мислиоцу, насушно да, као Дон Кихот, прихвати месијански занос и буде спреман да прође кроз подсмевање западних снобова и фанатика европоцентризма. Вујић каже да је Дворниковић, упркос свему, „наш“, јер његове идеје су „трансформација хероизма, подједнако чување од рђава Запада и рђава Истока, веза са Словенством, из епике и етоса нашега народа даље, изграђеност културе тог епског света као основ, прва наша брига култура.“¹⁷¹

Занимљиво је да је о овом Дворниковићевом есеју писала и Ксенија Атанасијевић. Она уочава: „Иако разни Словени поседују разне националне културе, писац сматра да они у свету представљају једну културну заједницу. Сасвим правилно утврђује да је заједничко свима словенским културама то што су, у највећим својим претставницима, ориентирани општечовечански и етички. Нама изгледа да је ова чињеница разлог што су се, у крајњој линији, покушаји пресађивања и копирања рационалистичких система романских и германских народа показали, код Словена, неживотворни и неодрживи. У томе смислу Словени могу да постану у садашњости опасност за грабљиву и ’викингску’ цивилизацију Запада, али од њих, с друге стране, најпре може да се очекује избављење од тешке кризе у којој се Запад налази, и због које се јављају пророци његове ’пропасти’ [...] Г. Дворниковић има право: прва брига треба да нам буде стварање специфично наше културе.“¹⁷²

Дворниковићева мисао је била блиска Владимиру Вујићу скоро у свему: од његове спремности да раскрсти са традиционалном рационалистичком метафизиком до наде у стварање југословенске културе. Међутим, мада су

¹⁷¹ В. Вујић, За нашу културу, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 34 (1930), стр. 534

¹⁷² К. Атанасијевић, *Српски мислиоци*, Београд, 2006, стр. 224

обојица били интегралистички оријентисани, они су јасно видели препреке које стоје пред државом Јужних Словена, и све опасности њеног потенцијалног расапа.¹⁷³

Милош Н. Ђурић

Хелениста и философ Милош Н. Ђурић покушао је да, двадесетих година прошлог века, на основу вере у будућност интегралног југословенства као нове словенске синтезе, понуди своје виђење културолошке алтернативе рационалистичком европоцентризму. У *Проблемима философије културе* он је истакао да се савремени Запад окренуо „демонској и сатанској сили апстракције“,¹⁷⁴ због чега не може да разуме великане какав је Махатма Ганди. Јер, „ономе ко залута у лавиринтима европске философије биће јасно зашто су древни мистичари и оци означавали интелект као кугу, упоређивали га са сатаном и блудницом, и зашто је Достојевски у панлогизму Хегелову гледао антихриста.“¹⁷⁵ Ђурић сматра да је догматски логизам извор демонске диктатуре, јер укида човеку праслободу, без које нема стваралаштва, и своди га на пуку апстракцију.

Евроамеричка култура настала је у одметништву од природних токова живота и мишљења; због тога је запала у ћорсокак, јер је човеково богосиновство старије од пуког човештва. Трагедију западног човечанства нарочито осећају Словени, и међу њима посебно Руси; смисао њиховог ангажовања у култури је у томе што „словенски геније одбацује атомизацију духа и на тој атомизацији основану културу и тежи за целином духа и за стваралаштвом које ће донети потпуно преображавање живота и бића.“¹⁷⁶

Хеленски мислиоци су, по Ђурићу, знали да трајне вредности у култури настају само на основу посвећења у свечовечанску мистерију, а не на основу

¹⁷³ Пишући о основним идејама Владимира Дворниковића изнетим у књизи *Карактерологија Југословена*, Срђан Дамњановић истиче његову предатну разочараност у идеју југословенства као нове културе: „Уместо културе, била је на делу снажна 'контракултура'. *Етичка контракултура*, за Дворниковића, означава доминацију сила које су супротстављене стваралачком, радном и етички преобликованом карактеру. Зато је у погледу опстанка Југославије, његов закључак био наглашено песимистичан: 'Југословени, као народ и друштвена заједница, коче један другог и једни друге.' (С. Дамњановић, *Психоанализа у српској филозофији живота, Историја српске филозофије III. Прилог истраживању*, Београд, 2015, стр. 431).

¹⁷⁴ М. Н. Ђурић, *Културна историја и рани философски списи*, Београд, 1997, стр. 408

¹⁷⁵ Исто, стр. 409

¹⁷⁶ Исто, стр. 421

рационалистичког огољавања свега путем анализе. Техника никад не може сама да обавља улогу културе, какву јој сада намењује евроамеричка цивилизација на умору. Повратак мистичком осећању свејединства, стању у коме човек техником неће бити непријатељ ни природи, ни себи, јесте пут којим се мора кренути ако се жели спасење. То је својеврсна „космизација“ човека враћеног битнијим извориштима свог постојања.

Философија Милоша Н. Ђурића, коју Милан Радуловић назива „експресионистичким екуменизмом“¹⁷⁷, настала је под утицајем различитих мислилаца (од домаћих, попут Његоша, Божидара Кнежевића, Лазе Костића, Димитрија Митриновића, преко руских, какви су славнофили, Достојевски, Соловјов, до западних, какви су Беме, Сведенборг, Ниче, Бергсон). Овај експресионистички еклектичар је, по Радуловићу, „у философски дискурс уводио свакодневни језик и језик књижевности, философске појмове је објашњавао поетским сликама, идеје је дочаравао и илустровао кратким подсећањима на садржине грчких митова или књижевних дела, експресионистичке философске визије је васкрсавао кондензованим есејистичким стилем у којему су се преплитали ритмови других мислилаца, ритмови народног говора и језички склопови хеленске књижевности.“¹⁷⁸

Ђурићева мисао је надасве мистички космолошка. Човек је микрокосмичан, и његова судбина је судбина васионе. Сасвим у складу с руском религиозном философијом, Ђурић сматра да је суштина космичког устројства свејединство, оно о коме је писао Владимир Соловјов и његови следбеници у Русији. Органско јединство духа и света, „богосиновство“ – то је циљ космичке еволуције у коју је човек ушао.¹⁷⁹ Човек мора превазићи себе, али не ничеовским натчовеком, него достојевсковским свечовеком. Саживљавање са космичким животом и његовим ритмовима враћа човека праизвору, који је у Богу. Будућност

¹⁷⁷ М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, стр. 189

¹⁷⁸ *Исто*, стр. 192

¹⁷⁹ По С. В. Черткову, „свејединство је ’философска категорија’ (идеја, принцип) која изражава органско јединство универзалног светског бића, узајамно прожимање и подељеност делова који га чине, како међусобну, тако и са целином, уз квалитативну специфичност и индивидуалност. [...] Пошто је основни недостатак философских теорија, које су у то време владале Европом, видео у апстрактној рационалности која нарушава одвајкада свету својствено јединство, Соловјов је настојао да изгради философију као систем позитивних начела путем преосмишљавања апстрактних принципа, њихове органске синтезе са интуицијом и идејама, које повезују свет у његовој живој конкретној целовитости и значењу, и, пре свега, с религиозним искуством и вером.“ (С. В. Чертков, *Свејединство, Енциклопедија руске философије*, Београд, 2009, стр. 687-688)

је, по Ђурићу, у теургији која симфонично спаја све људе са Богом и васионом. Стварност се, никада и нигде, не објављује индивидуалистичкој мисли, која је рационалистичка. Ђурић сматра да се, због тога, мора извојевати победа над тиранијом панлогицизма и интелектуалне апостасије. Пут од Бога ка човеку и од човека ка Богу је у прегалачком и стваралачко-јуначком односу према свету.

Из оваквог Ђурићевог односа према космологији и антропологији, извире и теургијско схватање културе као сарадње с Богом и наставка космичког стваралаштва. Таква култура може бити, и јесте, органска култура. Насупрот њој, стоји култура неорганска, чије су одлике, према Ђурићу, у томе да је лишена јединства, нерелигиозна, склона машинизму и техници, специјалистичко – фрагментаристичка, малограђанска, заснована на култу новца и расточена у равнодушности према свему.

За разлику од Вујића, Ђурић није веровао у шпенглеровску „пропаст Запада“, него се оптимистички надао обнови културних образаца, и новим полетима стваралаштва. Биће то, сматрао је он, екуменска култура по преимућству.

Када је Милош Н. Ђурић објавио своју *Философију културе*, Владимир Вујић се огласио приказом у *Летопису Матице српске*. Тада је рекао да је Вујић по духовној жеђи, извнредној начитаности и ерудицији, веома занимљив лик наше нове мисли.

Вујић сматра да су три основна правца Ђурићеве мисли: критика рационалистичког индивидуализма, осећање за кључно питање – питање културе, као и вера у мисију Словенства. Због тога је, вели Вујић, у питању мислилац неоромантичар, који се, за разлику од наших старих западњака, одликује жељом да синтетише наше живо стваралаштво са савременим европским немирима, остајући самосталан дух. Ђурић веома добро поима колико су наш земни живот и наша личност „само узано свесно поље укрштања двају великих духовних области: подвесног (подиндивидуалног) и надсвесног (надиндивидуалног) живота духовног.“¹⁸⁰ Он је одмах осетио прекретнички значај Бергсонове мисли, и кренуо за њом на путу ка ослобођењу.

¹⁸⁰ В. Вујић, Приказ *Философије културе*, *Летопис Матице српске*, Год. СII, 3/1929, стр. 453

По Вујићевом мишљењу, пре Ђурића само је Божидар Кнежевић осећао проблеме историје. Ђурић сада одлично схвата Андрија Бергсона и његову мисао. Зато му је мисао динамичка и стваралачка, а не пукост конструкције. Основно Ђурићево питање је, сматра Вујић, како доћи до свечовечанске зрелости сачувавши детињу душу.

Ксенија Атанасијевић

Философски развој Ксеније Атанасијевић био је занимљив. Она је почела свој пут као верна следбеница Бранислава Петронијевића и његове метафизике. Иако млада, одмах после Првог светског рата, укључила се у модерне токове књижевности и културе, па је покренула, са писцем Илијом М. Петровићем, први књижевни часопис у ослобођеном Београду, *Дан*, у коме су, мада је кратко излазио, сарађивали сви битни „почетници“, од Винавера и Црњанског, преко Андрића и Љубомира Мицића, до Сибе Миличића и Јосипа Косора. Била је прва жена која је докторирала на Београдском универзитету, са темом *Бруново учење о најмањем*. Постала је и прва жена доцент у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак, на основу сплеткарења у извесним универзитетским круговима, није јој дозвољено да напредује у звање ванредног професора.¹⁸¹

Вујић је у то време оштро нападао схоластичку метафизику Петронијевића и његових следбеника, међу којима су се истицали Ксенија Атанасијевић и Никола Поповић. Сматрајући да су питања којима се они баве непотребна и беживотна, Вујић је, између осталог, указао и на Ксенијину студију о Ђордану Бруну, кога је она назвала претечом Петронијевића. Ксенија Атанасијевић је одговорила оштро, тврдећи да Вујић и слични њему, философски слабо образовани, унижавају философију, нападајући књигу *Нови хуманизам* Вујића и Сланкаменца: „Комбинацијом масе алкаво и на дохват преведених цитата, набацаних у много махова без везе и без смисла, и невештог и неугог казивања опет тих истих идеја својим речима, они грубо денатурализирају и вулгаризирају господствену философију интуиције гениалног Бергсона, не увиђајући колико је и

¹⁸¹ Овај случај подробно је описан у књизи Љ. Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, стр. 40-156

она сама још увек од појмова (јер се без њих у философији *не може*) и експлоатишу дубоко човечнога Џемса, нарочито аберације његове старости.¹⁸²

Вујић је, у одговору, настављао да критикује рационалистичку метафизику, и тврдио да метафизичари нису само занесењаци у очима обичног света, него и у очима других, аутентичних философа, какви су били Протагора, Хјум, Кант, Џејмс. Аутентични мислиоци су увек били против мртвог схематизма метафизике, а за философију која тражи и налази одговоре на животна питања.

Кратко време после полемике, Ксенија Атанасијевић и Владимир Вујић нашли су се на истом задатку – а то је показивање и доказивање да мисао другог Петронијевићевог ђака, Николе Поповића, није самосвојна. (Иначе, Никола Поповић је био најжешћи противник доласка Ксеније Атанасијевић на Универзитет, и наставиће да интригира против ње све док није уклоњена са Универзитета!)

Наиме, 1. јуна 1924, Ксенија Атанасијевић у *Српском књижевном гласнику* објављује критички осврт на Поповићеву књижицу *Три предавања из философије*. Она показује да Поповић невешто склапа реченицу, јер не уме да се одвоји од немачких фразеа и синтаксичких обрта, због чега му је писање натегнуто. У сва три предавања, каже Ксенија Атанасијевић, има много општих места, прескакања онога што је битно, итд.

Већ у октобру, у *СКГ* Владимир Вујић се оријентише на критику једне Поповићеве брошуре на немачком, која је, по Вујићу, писана само зато да би доказала да је у извесним областима Кант био претеча Петронијевића, мада је своје младалачке идеје, о којима Поповић пише, сами Кант касније напустио. Вујић вели да Поповићев мотив за писање брошуре није научни, него пропагандни, чиме се дешава чудо претварања покојног Канта у живог Петронијевића. На ова два напада, Поповић је одговорио у чланку „Имануел Кант и природне науке“, објављеном у часопису *Учитељ* новембра 1925. Он тврди да је Вујићево свођење његовог рада о Кантовом схватању простора на пропаганду Петронијевића крајње злонамерно, а да Ксенија Атанасијевић нема никаквог права да се јавља у ставу многоученог учитеља, јер је њен оглед о Канту препун грешака и незнања и преписан од извесног немачког аутора, Дојсена. На крају,

¹⁸² К. Атанасијевић, *Српски мислиоци*, Београд, 2006, стр. 193

Поповић изражава чуђење што је *СКГ* уопште пристао да му такви буду сарадници.

У фебруарском броју часописа *Мисао* за 1926, Ксенија Атанасијевић и Владимир Вујић заједно одговарају на критику Поповића, а њихов текст „Поводом случаја г. Николе Поповића“ излази као сепарат. Вујић је оштар: иако је Петронијевићева метафизика беживотна, она је ипак саздана са даром једног мислиоца; за разлику од Петронијевића, Поповић дара нема. По Вујићевом мишљењу, он препричава једну исту тезу, и, као мађионичар, све до отужности, изводи исте, провидне интелектуалне трикове. Са својом докторском тезом, којом ће стећи будуће положаје на Универзитету, Поповић, по Вујићу, личи на онога што је све положаје освојио једним јединим радом – „О падежима без предлога“.

Ксенија Атанасијевић указује на чињеницу да се Поповић не осврће на све критичаре свог мишљења, него само на њу и Вујића, мада су и остали судови о његова *Три предавања* били негативни (рецимо, Светислав Марић истиче да је Поповић човек без оригиналног мишљења и да је лошег стила).

После доказног поступка у коме је подробно побила Поповићеву аргументацију, Ксенија Атанасијевић се осврће на његову поезију, која је управо доказ неталентованости опонента. Она наводи стихове из Поповићеве песме „Слобода“, у којој дотични римује „тебека“ са „човека“, као и његове баналне афоризме. Јер, по Ксенији Атанасијевић, „нема у г. Поповића ни трунке смисла за обухватање читавих филозофских система, за велике синтезе, за широке погледе [...] Испод неплодних разглабања г. Поповића свака поставка излази спарушена и умртвљена, као што његово писање на свему чега се дотакне оставља утисак наивности.“¹⁸³

Бранислав Петронијевић је написао текст у одбрану свог ђака, не полемишући са ставовима Владимира Вујића и Ксеније Атанасијевић, него само наводећи извесна позитивна мишљења о Поповићу, објављена на немачком. Када је савет Филозофског факултета једногласно изабрао Ксенију Атанасијевић за ванредног професора, Петронијевић се томе успротивио, фаворизујући Поповића. После многих интрига, Ксенија је напустила Универзитет.¹⁸⁴

¹⁸³ Цит. према: Љ. Вулетић, *Исто*, стр. 68

¹⁸⁴ На њену страну је, у часопису *Слободна реч*, стао Владимир Дворниковић, још један из круга неохуманиста, који ју је бранио од оптужби за плагијат, коју је против ње изнео археолог Милоје

Године 1929, у *Летопису Матице српске*, Вујић објављује приказ Ксенијиних *Филозофских фрагмената* истичући да је ауторка најзад изашла из празнине интелектуализма, и да је, као доскорашњи строги рационалиста, најзад кренула новим путевима.¹⁸⁵ Вујић није штедео похвале за ову „конверзију“.¹⁸⁶

У време хајке на Универзитету, Ксенија Атанасијевић коначно напушта метафизички начин мишљења и гради сопствену философију живота, нарочито изражену у књизи *Филозофски фрагменти*. Њена занимања постају етичка, али и естетичка; она креће за философском мишљу у нашој народној поезији, код Његоша, Милана Ракића, Момчила Настасијевића, итд. Како каже Милан Радуловић, основни проблем којим се она бави је како да се постојање учини вредним иако све, на први поглед, указује на његову бесмисленост. По Радуловићу, извори њеног мишљења су антички философи, хришћанство и просветитељство у најширем смислу. Христова личност и поуке о пролазности земног и вечности небеског остављају дубок траг на њеном мишљењу. Занима се и за разне врсте мистике, па и окултизма. Естетика Ксеније Атанасијевић заснива се на ставу да, како каже Радуловић, „хармонија уметничке форме није истовремено и реална животна хармонија.“¹⁸⁷ Песник, по њој, узраста до надсветовног превазилазећи свагдашње искуство бола и страдања.

Занимљиво је истаћи да је српска философкиња са великом пажњом почела да прати мислиоце који су били далеко од њених младалачких занимања за метафизичко. Тако је у *СКГ* 16. маја 1936. објавила некролог поводом смрти Освалда Шпенглера, у коме, између осталог, каже да је прерано умро „непоштедни презиратељ школске филозофије и њених кукавних представника;

Васић. Дворниковић је уочио да је оно због чега је Ксенија Атанасијевић оптужена за плагијат опште мисаоно добро човечанства, и да не припада ником понаособ: „То су историјске чињенице које немају ни одређеног личног стила ни аутора чије је име обележено као историјског проналазача, и свакоме је слободно да се послужи тим историјским аксиомима по вољи.“ (Цит. према: Љиљана Вулетић, *Исто*, стр. 123)

¹⁸⁵ В. Вујић, Д-р Ксенија Атанасијевић: *Филозофски фрагменти*, Београд, 1929., *Летопис Матице српске*, год. 103, књ. 321, св. 1/ 1929, стр. 151-152

¹⁸⁶ У свом прегледу нових философских књига домаћих аутора у *Новим видицима*, Вујић бележи да она „поред све местимичне носталгије за рационализмом, и поред све ограђености и општости, даје ипак признања савременим схватањима; признаје да вредност и озбиљност једне философије не зависи од њене диалектике и систематисања; одаје част новим схватањима, ближим нашим душама но ’логицистичке игарије’ савремених Немаца, ближим чак но и ’све зграде раније европске филозофије’; трвди да је крајње време да се и у нас уселе далекосежна животворна и дубоко човечна гледишта ’ма и не била ухваћена у академске формуле.“ (В. Вујић, *Кад је реч о нашим философским оријентацијама...*, *Нови видици*, Год. 1, број 2 (1928), стр. 251).

¹⁸⁷ М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, стр. 243

господствено сабрани приватни научник; обожавалац Гетеа и доследнији следбеник Ничеу него што је сам тога био свестан; поседник страховито обилних знања из свих духовних области; епохални изграђивач једнога нацрта за морфологију светске историје; проповедник пропасти нашега механизирани и машинизирани дотрајалога Запада; луцидни сагледалац крајње суштине технике; противник милосрђа и саосећања; и до краја доследни одбацивач колективне психозе Трећег Рајха¹⁸⁸. Уводећи појам судбине у разматрање развоја културе, сматра Ксенија Атанасијевић, Шпенглер је очистио општеприхваћени појам историје, повевши истраживања у сасвим новом правцу, због чега значај његовог дела неће и не може избледети. Шпенглерова заслуга је у томе што је историју, коју је, због сувих и досадних историчара, Шопенхауер с презиром одбацивао као крајње супротну философији, опет вратио у центар философске пажње.

Ксенија Атанасијевић запажа да као што је Коперников хелиоцентрични систем оборио геоцентрични Птолемејев, тако Шпенглер укида повлашћено место које је у историји света придавано евроамеричкој култури. По њој, Шпенглер, као философ историје, не указује средишњу пажњу ни једној култури јер све су оне потекле из извесне предестинираности и заједнички постају и нестају. По Ксенији Атанасијевић, Шпенглер је визионар, који, на основу своје огромне ерудиције и непреварне интуиције, иако није пророк, јасно сагледава пропаст сопствене, „фаустовске“ културе, која је неминовна.

Значај Шпенглера је у његовој борби против мртвачких апстракција философског универзализма, у чему није сам, јер мислиоци попут Џемса, Берђајева, Шестова, Куденхофе-Калергија, Кајзерлинга, Масарика, Бергсона, Крочеа, Милер-Фрајенфелса иду сличним путем. Он их, међутим, превазилази обиљем примера и аналогија, којима поткрепљује своје тезе. Не постоје вечне философске истине – све су оне само плод дате епохе. Системи у философији су смешни, јер ништа не могу да објасне, него су пуке конструкције разума. Оваквим тезама својим, каже Ксенија Атанасијевић, Шпенглер је ситне философе, самопроглашене за „научнике“, бацио у прашину, где им је и место. Будући доследан, он је чак и својој философији порекао универзалност.

¹⁸⁸ К. Атанасијевић, Освалд Шпенглер, *Српски књижевни гласник*, нова серија XLVIII, бр. 2, 16. мај 1936, стр. 146

Философкиња указује да је у нашој средини велика срамота што се, у настави философије, Шпенглер прећуткује, јер је важније упознати живог Шпенглера него учити неокантовске апстракције, које ником ништа не значе. Словенима је Шпенглер нарочито близак због култа Достојевског, који немачки мислилац гаји.

У својој студији о техници, Шпенглер је, каже Ксенија Атанасијевић, устао и против идеалистичког и против материјалистичког схватања исте, показујући да је реч о својеврсној, неопходној тактици живота, чиме је стао на страну свог учитеља Ничеа. Помоћу технике човек завлада светом, али постаје роб машине.

У свом спису *Године одлуке*, Шпенглер заборавља на своју визију хришћанства Достојевског и постаје усхићеник ничеовске „воље за моћ“, па, како каже Ксенија Атанасијевић, сурово пориче све снове о правди, миру и једнакости, истичући да је данашње доба епоха човека–звери у борби за победу, при чему са висине гледа незрела и романтичарска нацистичка самопреузношења.

Свој некролог немачком мислиоцу наша философкиња завршава тврдњом да према Шпенглеру Хегел изгледа површан, заслепљен оним што је небитно, а о другим немачким философима да се и не говори: „Достојну висину, после овога поређења, сачувао би можда само Божидар Кнежевић, који се, исто тако, подигао до визије козмоса, уоквирене историјом“. ¹⁸⁹ Зато она с великом пажњом очекује да Шпенглер буде преведен на српски језик.

Владимир Велмар-Јанковић

Владимир Велмар-Јанковић је код нас недовољно изучаван. Осим *Погледа с Калемегдана*, о њему се мало писало. Пре рата је, због блискости са „десним“ идејама, нападан као фашиста, а Велибор Глигорић је као „фашистичку“ прочитао његову драму *Државни непријатељ бр.3*, због чега се писац јавно ограђивао од фашизма.¹⁹⁰ У последње време, кренуло је занимање за њега не толико као писца,

¹⁸⁹ Исто, стр. 150

¹⁹⁰ Од оптужби за фашизам, тобож присутан у његовој драми *Државни непријатељ бр.3*, Владимир Велмар-Јанковић бранио се, између осталог, и у писмима упућеним *Политици*. У једном од њих он каже: „На јавном конгресу покрета којем сам припадао, 1. јула 1934. године у Загребу, ја сам рекао ово: 'Фашизам и хитлеризам потекли су из империјалистичких и реваншарских побуда, што у основи значи спремање њихових нација на освајачки рат, европско-колонијални [...] Сем тога, ова два покрета ослањају се на друштвену структуру њихових земаља у којима влада реч већине

колико као једног од кључних идеолога Недићеве колаборације с Немцима, о чему је објављена и обимна књига Александра Стојановића *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*¹⁹¹. Иако је Велмар-Јанковић био драмски писац, романописац, приповедач, есејист, а после емиграције у Шпанију чак и творац специфичног психолошког правца, „орексизма“, који се бавио психолошким утемељењем животне оријентације, његов лик у нашој култури је сведен скоро само на лик Недићевог идеолошког саветника. Сарадник великог броја листова и часописа, активан и као полемичар и као мислилац који се усрдно посвећивао питањима културе, Велмар-Јанковић још увек чека подробне изучаваоце свог стваралаштва.¹⁹²

Владимир Велмар-Јанковић је настојао да понуди своје одговоре, не само у драмама и прози, него и у књигама каква је *Духовна криза данашњице* и *Поглед с Калемегдана*.

У огледу *Духовна криза данашњице*, објављеном 1928, Владимир Велмар-Јанковић указује на потпуну ослабљеност стваралачких сила у новој држави. Десило се оно најтрагичније: после политичког ослобођења и стварања државе, упало се у духовну кризу великих размера, а ослобођени су се показали као недостојни жртава којима смо се искупили. Уместо полета, завладала је чамотиња у култури.

индустрије, и у послодавачком и у радничком смислу.“(В. Велмар-Јанковић, Г. Велмар-Јанковић поново тврди није фашиста, *Нове српске органске студије*, год. V, 3/2004, св.2, стр. 344)

¹⁹¹ Види: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд, 2012.

У својој дисертацији о политици Недићеве Владе о овом плану Стојановић пише следеће: „Његов идејни творац био је помоћник министра просвете Владимир Велмар-Јанковић, који је још од двадесетих година био дубоко фасциниран *Начертанијем* Илије Гарашанина и идејом о потреби постојања једног општенационалног плана чијој би се реализацији посветило неколико генерација Срба.“ (А. Д. Стојановић, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9501/bdef:Content/get>, приступљено 15.јануара 2016.)

¹⁹² Свакако да би ту имало шта да се чита: рецимо, у *Срећи А. Д. и Државном непријатељу бр.3* он је, по Марти Фрајнд, покушавао да користи и филмску технику. Његови ликови су, сматра она, трајно обележени последицама Првог светског рата који је разорио прогресистичке илузије европске цивилизације деветнаестог века, при чему су се људи нашли у очају, сиромаштву и пустињи насталој дејством технике. Она каже да је Велибор Глигорић Велмар-Јанковића као фашисту напао на основу својих идеолошких умишљаја, а не на основу онога што је могло да се види на сцени; јер, на сцени се Асторово царство распада у хаосу, а земља Тома Кастра после њега остаје у беди и незнању, што показује да су утопистичка решења штетна, пошто иза њих стоји „нереалност и изопаченост тоталитарних схватања насталих у умовима опседнутим апстракцијама и фиксним идејама“ (М. Фрајнд, *Комади Владимира Велмар-Јанковића или Драма као документ о проблемима и дилемама једног времена*, *Нове српске органске студије*, год. V, 3/2004, св.2, стр.357, 358)

Зашто се то десило? Зато што је ка ослобођењу водила једна светла мисао, мисао косовског заветништва, али, када је она конкретизована кроз ослобођење и стварање државе, испоставило се да се сада не зна куда и како даље. По Владимиру Велмар-Јанковићу, главна основа наше кризе, и духовне и материјалне јесте у томе што смо изгубили веру у косовски идеал, а нови још није нађен. С обзиром на чињеницу да је чак и хришћанска вера у идеји „освете Косова“ била подређена националном ослобођењу, и она је, кад је држава створена, запала у кризу. Велмар-Јанковић бележи: „Остали су нам облици хришћанства, те можда једине традиције кроз коју је остварена веза наше модерне и преткосовске повести, остали су нам облици, али то више није хришћанство из прошлости. То није више она жива снага духа, која нас је у најтежим вековима мрака и ропства подржавала, него је сад већ померена, подривена, бивша моћ.“¹⁹³

Оставши без снаге националног заноса и без хришћанске вере, данашњи човек се нашао у безизлазу; над њим је власт успоставила тиранска машина, која му наређује, по Велмар-Јанковићу: „Умри, али продукуј и троши... умри, али продукуј и троши...!“ То је тај насилнички императив који се не утишава него све више убрзава свој гроктави кобни ритам и својим гвозденим треском и тутњем бетонских фабрика пресеца сваки мир, у који би хтео да се повуче данашњи човек да саслуша глас боље савести. Мир који би човек могао да нађе у тишинама личне философије, у враћању природи, у стваралачком раду, слободном од притиска стицања и нагомилавања успеха.¹⁹⁴

Од свега тога, неки покушавају да побегну у Европу, а неки да се сакрију и утекну од свега. Ипак, човек у нама се буни, сматра Велмар-Јанковић, и види да може да буде бољи него што јесте. То је побуна против датости, а за задатост. Јер, наш народ никад није могао да опстане без великих заноса. Средњовековни владари се јесу убијали и о власт отимали, али су се одрицали престола и ишли у монаштво; глава Лазарева је пет векова обасјавала нашу историју, и доносила слободу, иако се могло одрећи од ње ради поклоњења јачем.

Наша култура је могућа зато што смо ми млад народ, јер, по Велмар-Јанковићу, „наша највећа и најпоузданија традиција то је *пет стотина година*

¹⁹³ В.Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр. 41

¹⁹⁴ *Исто*, стр. 42

патње према пет стотина последњих година западне културе.¹⁹⁵ Због тога, то јест због етичности наше праоснове, ми смо још увек млад и културно потентан народ; можемо да изађемо из клонулости много лакше него што је то могуће онима који су у фази својеврсне декаденције. Зато је време да се отпочне дело борбе против онога што аутор *Духовне кризе садашњице* назива „колонијалном псеудокултуром“. Он каже: „А први корак том делу, то је организација отпора противу слепог примања страних духовних утицаја, то је *ревизија* многих вредности које смо примили са Запада без устезања и некритично, у превеликој ревности неслободних људи. Постоји и духовна грудa. Њу ваља бранити. И бранити је не само противу стране најезде него и противу схватања нашег ситног реалисте, који хоће да се наруга сваком већем заносу, сваком сну о будућој величини; коме је тобоже досадио живот ’у облацима’ и коме је прече и ’реалније’ задовољство практичног, макар и балканског смисла живота.“¹⁹⁶ Борба за културу биће, у исти мах, и борба за једну нову, човечнију заједницу, за солидарност која ће надићи саможивост капиталистичке Европе.

У програмском чланку „За прву оријентацију“¹⁹⁷, Велмар-Јанковић истиче да нова, јужнословенска култура треба да стоји „изнад Истока и Запада“ (израз Николаја Велимировића), и да се мора ослободити пуког преношења западних културних вредности, налазећи основе погледа на свет који ће бити самостални и који ће утемељити величину јужнословенске културе, али и настојати да, поред Запада и Европе, не забораве Исток и Азију.

У већ поменутом огледу *Духовна криза данашњице*, Велмар-Јанковић упозорава да је у току бекство од нас самих и од сопствене, тешке и кржаве, али херојске прошлости, зарад утапања у површно схваћене западне вредности. Да би се опстало на Балкану, не може се живети без заноса и идеала. Подражавати Запад, уморан од себе и својих институција, кобно је; јужнословенски народи су млади, и пред њима је будућност, која се може засновати на својој традицији. Петсто година патње су извор нове културе за разлику од петсто година западног прогреса, који је Европу довео до декаденције. Он каже да се без самопоштовања никад нећемо ослободити осећања да не можемо стићи Запад.

¹⁹⁵ Исто, стр. 50

¹⁹⁶ Исто, стр. 53

¹⁹⁷ В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр. 35-36

Јужнословенство је део великог словенског света, а идеја самосталне културе не може се одвојити од идеје сопствене историјске улоге. Да би се покренуо у нама већ постојећи потенцијал, мора се претходно обавити ревизија свега што смо примили са Запада; јер, долази време кад ћемо стећи увид да се од увоза западних отпадака више не може живети. Не значи то да треба вечно да живимо уз „мач и плуг“, али значи да морамо кренути од величине нашег Средњег века и наше народне песме, да бисмо наставили пут ка себи.

У огледу *Ревизија основних књижевних историјских ставова*, аутор *Погледа с Калемегдана* истиче да потреба за самосталном културом не значи никакву претенциозност; наиме, ми смо мали народ, и, уз то, народ који није чак ни свестан колико је мали. Тај и такав народ мора много да учи од других да би уопште и могао да помисли на стварање у складу са својом „почвом“. Једном речју, примитивизам није оригиналност. Некритичко преношење западних узора и идеја није од скора – оно је почело пре Првог светског рата (ту Велмар-Јанковић мисли на *Српски књижевни гласник* и његове уреднике). Они који сад грде авангардисте не чине то по сили уверења да не треба копирати туђе, него зато што су сами критичари у годинама; стари су, па им авангарда смета јер сами више ни у чему не могу да предњаче. Заиста, сматра писац у огледу *Ревизија основних књижевних историјских ставова*, у наше доба битна су само она дела у којима се збива сукоб између спољашњих утицаја и онога што је наше, балканско.

Оптужба на рачун *Српског књижевног гласника*, записана у огледу *Књижевне ревизије* састојала се у следећем: „Жртвујући пут своје аутохтоне личности за вољу обрасца који му је засенио очи, многи гласниковац, чак и кад је интелектуално успео, везао је у себи балканца – роба који бежи од своје сопствене заосталости са полу-Европљанином, колонијалцем, који више воли да метанише пред туђим олтарима него да се ухвати у коштац са самим собом.“¹⁹⁸

У *Погледу с Калемегдана*, писац дефинише „београдског човека“ као „Неевропљанина“. Европски човек је произашао из цезарско-латинског Рима, баштиник је латинског језика, римокатоличке вере и лутеранске реформације. После заједничког Средњег века и ренесансне репаганизације, човек Запада је стигао до доба рационализма и технике, наоружан индустријом и капитализмом.

¹⁹⁸В. Велмар – Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр.103

Београдски човек је, са своје стране, претрпео велике утицаје Византије и Турске; много веће него што су били утицаји Рима и западноевропске историје. На Србе је, каже Велмар-Јанковић, утицао византијски тип монархије, православна вера Источног римског царства, његова уметност, судство, администрација – све државотворно и културно плодно дошло је из царства Ромеја. Ипак, Срби су умели да буду самосвојни, не поистовећујући се сасвим ни са Цариградом и идући својим путем у историју.

Не осећајући ни духовну, ни световну власт папског Рима, Србин својим менталитетом не припада западноевропској цивилизацији. Он је био поштеђен догматских сукоба у Византији, верских ратова у Европи, авантуре хуманизма и ренесансе (спречили су је Турци), која је водила индивидуализму и Француској револуцији. За разлику од капиталистичког схватања, код Срба је преовладало, као социјалније, и вековима дуго, задружно-породично схватање својине.

Зато је највећа опасност за београдског човека и његову оријентацију продор Запада кроз идеје материјалистичко – позитивистичке. Рушење традиционалног, патријархално-јуначког схватања живота, праћено је потонућем у моралну разобрученост и заборав предањског. Друштво које васпитава кукавице и користољупце ће се сломити у критичним тренуцима. Зато је неопходно супротставити се како терминалној фази западноевропског капитализма, тако и болшевизму, који је само једна од псеудоморфоза западне мисли. Београдски човек, у складу са оним што је говорио Николај Велимировић, мора да стоји изнад Истока и Запада.

У уводнику за часопис *Нови видици*, чији ће уредник бити, Владимир Велмар-Јанковић истиче основна начела на којима ће се рад часописа заснивати, указујући на то да јужнословенско државно јединство има велики културотворни потенцијал, због чега се више не могу копирати само западне вредности, него се мора окренути сопственим изворима надахнућа. Духовно ослобађање је могуће на путевима аутентичности, на којима ће се избећи робовање материји. За културу у настајању је, сматра Велмар-Јанковић, подједнако важан и близак човек Истока и Азије, колико човек Запада и Европе. Он додаје: „Дубоко смо уверени да ћемо наћи разумевања и помоћи нарочито код свих оних који су, с једне стране, истински доживели Рат као централни доживљај нашег времена, и који га још и

сад, кроз беду данашње моралне кризе, проживљују, – с друге стране, код свих оних који не могу више да поднесу став понижења који нам намеће ниво наше досадашње колонијалне културе. Далеко од сваке охолости и шовинизма, али далеко и од потребе метанисања пред јакима и великима, у поколењу које долази и које у дну душе осећа вечну верност према посланству словенских народа, има жеља да се не само снажно каже свима него и делом мира, достојним наше досадање патње, покаже и докаже, упркос презиру великих и насупрот ропској малодушности нашој: духовна криза данашњице.¹⁹⁹ Јасно је да је Велмар-Јанковић у својим кључним исказима био против сваког шовинизма, а нарочито против расизма. Идеја „расног“ у Велмаровом дискурсу подразумевала је само изражавање стваралачке самобитности.²⁰⁰

Као и Владимир Вујић, тако се и Владимир Велмар-Јанковић залагао за ревизије у нашој култури, и против лепљења типично западних „етикета“ на домаћу књижевност. Тако је, у већ поменутих *Књижевним ревизијама* оштро критиковао идеологију *СКГ* као идеологију људи духовно лењих, склоних копирању западних узора и олаком опонашању свега туђег. Он каже: „Гласниковски „поглед на свет“ био је састављен са једне стране из те неодређене и неизрађене мешавине остатака нашег варварског XIX века, а с друге стране из непрерађеног туђег наноса који је бистрином и трудом претворен у интелектуалну својину.“²⁰¹

„Гласниковци“, по његовом мишљењу, никад нису били револуционари. Они су, увек и свагда, били људи компромиса, духовног комфора и безбедне удаљености. Зато су њихови подухвати углавном остајали јалови. Око њих су се ускоро појавили епигони, који су таквим путем наставили: „Епигони су видели да

¹⁹⁹ В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр.36-37

²⁰⁰ У *Народној одбрани* пренети су одломци из текста Владимира Велмар-Јанковића „Мисли о „расном“, из којих се види да је појам расе за њега био нешто сасвим друго од расистичких схватања националсоцијализма. Пре свега, Велмар-Јанковић тврди да је расно оно што је вечно, а не оно што је дневно, расно везано са појмом вечног, а не са појмом дневног. Он каже да је расно морална снага и храброст, и да може да буде плодотворно само у служби виших идеала. Расно не постоји без хуманости и сапатње према другима, и нераздвојно је од човечности. По Владимиру Велмар-Јанковићу главна опрека је – „расно и ропско“. Робови нису само физички; то су, пре свега, они који не умеју и не смеју да мисле слободно, као ни да своје мишљење спроведу у дело. Да би се заједница ослободила ропског стања, мора се дуго чистити; тек тако ће бити способна за стваралаштво. Због тога је расно „могућност очишћења и синтезе.“ (В. Велмар-Јанковић, Мисли о „расном“, *Народна одбрана* 24/1929, стр. 410)

²⁰¹ В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр. 101,

се европствовањем може доћи до лепих друштвених положаја. Да је довољно макар и површинском европеизацијом доћи до културног изгледа, да је довољно постати шегрт, последник, поклоник у сенкама извесних катедара па удобно моћи напредовати у 'духовној' каријери.²⁰²

Као што се Владимир Вујић у Другом светском рату, приређујући Сремчеву *Лимунацију на селу* и снабдевајући је опширним предговором обрачунавао са „сретенизмом“ следбеника Светозара Марковића који су, по њему, постали комунисти и партизани, тако је његов имењак искористио рат да Јована Скерлића, „архи-гласниковца“, избаци из школских програма. У тексту „Скерлић, писац школских уџбеника“, објављеном у часопису *Српски народ* јула 1942, он објашњава зашто његова историја наше новије књижевности више неће имати места у школи.

На почетку текста, Велмар-Јанковић истиче да Скерлићу, без обзира на ревизије које предстоје, остаје значајно место у нашој књижевности, јер је он био честит, исправног ума, бистрог расуђивања, оштар критичар осредњости и уносилац виших мерила у наше стваралаштво. Ипак, био је пун непрерађених западних идеја, судио је превише брзо, а као многи професори Универзитета који нису могли да врше политичку власт, хтео је власт у култури. Читаву српску књижевност представио је, због својих рационалистичких заблуда, као слабу и без много вредности. Од њега су страдали, између осталих, Ђорђе Бранковић, Јован Рајић, Лукијан Мушички, Јоаким Вујић, Милован Видаковић, Сима Милутиновић Сарајлија, Стерија, Љубомир Ненадовић, итд. Ђура Јакшић му је превише „романтичар и идеалист“ (што су за Скерлића погрде), у драмама Лазе Костића речи потискују ствари и појмове, Јаков Игњатовић пише дела чији је морал бедан, чије су слике ружне, а утисак који изазивају мучан, Милован Глишић пише приче без велике уметничке вредности, Лаза Лазаревић нема уметничке снаге, Светолик Ранковић се изражава новинарски, Змај је без знања и понекад упадне у „алкохоличарске изливе“, Војислав Илић много позајмљује од других, Љубомир Недић је био ћудљив и раздражљив. Пошто у Недићевој Србији главна брига мора да буде о омладини, Велмар – Јанковић тврди да Скерлићева *Историја* више не

²⁰² Исто, 105

може бити средњошколски уџбеник: „За то би довољан разлог био оно што је написао о Змају и Војиславу.“²⁰³

Између идеја Владимира Вујића и његовог имењака, Велмар-Јанковића, било је доста сличности. Обојица су, наиме, веровала у снагу стваралачког генија, који мења законитости свакодневице, и у херојство стварања, које може да пробуди успавани народ – тако је, на пример, Велмар-Јанковић истицао да је Карађорђе, пре но што је уопште дошао на мисао о устанку, већ морао да се осећа као слободан човек.

Обојица су имали поверења у стање првобитне невиности свог народа, коју су искварили његови интелектуалци, неспособни да се самосвесно сретну са туђинским културама. Попут Хердера, немачког романтичарског идеолога (на кога се касније надовезало читање Шпенглера и других мислилаца „сумрака Европе“), сматрали су да у историји делује органско начело, и да историјски процес зависи од природних процеса рађања, раста и пропадања. Одбацивали су идеју линеарног прогреса, тако драгу просветитељима, као и став да све културе морају да се уобличавају према неком глобалном моделу који је универзалан.

Сматрајући да је пут удубљивања у себе једини прави пут за уметност и уметника, били су против утилитарног рационализма, тако карактеристичног за рану, пре свега „скерлићевску“ идеологију *СКГ*, као и за његову малограђанску верзију, за коју је, по њима, био крив Богдан Поповић. Обојица су се залагали за ревизију свих културних вредности које су, у његово доба, силом друштвене моћи и надирућих идеологија постале неоспорне. Уздали су се у стваралачку моћ народа, коме треба да служе национално оријентисани интелектуалци, та нова, саможртвена елита.

Вујић, као оштар критичар технизације човечанства, је одушевљено поздравио Велмаров комад *Срећа А. Д.* у коме је видео остварење својих идеја о нечовечности технике.²⁰⁴

²⁰³ В. Велмар-Јанковић, Скерлић, писац школских уџбеника, *Српски народ*, 17. јула 1942, стр. 13

²⁰⁴ Драма је, иначе, била играна, а и штампана, а да се није знао њен аутор, тако да ју је Вујић приказао као дело Анонима. Приступајући штампаном тексту драме, Вујић уочава његову сличност са филмским сценаријем. Аутор „обликује филмски, претрвано, темпом ’на кратко и на живо’, јер се не ради не само о Америци но и о једном хипермодерном, хипертехничком свету, свем изграђеном на разуму – а тај је увек кратак – и на нерву машине – а тај је увек брзог ритма. [...] Да не би писао у облику у коме би се огледало трагично гађење, велико гађење, према тим колективистичко-рационалистички-материалистичким сновима западног човека, Аноним је

Светислав Стефановић

Владимир Вујић је био близак Светиславу Стефановићу. Били су пријатељи, а од средине тридесетих година 20. века, слично су размишљали и о разним друштвеним питањима.

По Зденки Петковић-Прошић, Светислав Стефановић је био идеалиста читавог живота, мада је мењао уверења; и кад је био левичар и републиканац, и кад је стао на страну корпоративизма, преведећи Мусолинија, он, англиста који никад није посетио Енглеску, увек је имао на уму проширење културних обзора свог народа: „Први радикалан раскид са традицијом, први екстремни захтеви за слободу песништва и уметности; први преводи савремене енглеске поезије, превођење Шекспирових дела; трагање за тајанственим везама које је откривао у стваралаштву индоевропских народа; па онда одлазак у воде антропософије, жеђ за јединственим покретачким елементом, за заједничким именитељем целог света; политика и друштвени ангажман, рад на међународној афирмацији српске књижевности и у ПЕН-у; чак и његова размишљања о раси, блискост идејама фашизма, прихватање националног као суштине бића једног народа (при крају живота) – сви ови, само делимично набројани Стефановићеви подухвати, напори и путеви били су задојени идејом да српску културу отвори светској, да је учини светском.“²⁰⁵

Светислав Стефановић је свој политички ангажман почео, како је сам сведочио, као следбеник идеја Светозара Марковића, Маркса, Енгелса и Ласала, као и нашег романтичког национализма. Касније ће доживети многе мене, да би се приближио ставовима националног социјализма, при чему не напушта своју визију Марковићевих идеја применљивих код нас. За разлику од Владимира Вујића, коме је Светозар Марковић прототип комунисте, Стефановић се свог младалачког узора не одриче чак и кад постане десничар и преводилац Мусолинијеве књиге о фашизму. Тако 1938. године, у *Новој смени*, он о Светозару

изабрао, сасвим адекватан облик, филмско-драмске карикатуре скеча по кратким сценама. Он тачно познаје атмосферу Запада у колико је он идеологија по којој човек треба да се рационалише да би постао јединка без личне слободе и личне духовности.“ (В. Вујић, *Стара и добра наша теза у савременом облику*/Аноним: *Срећа А. Д.*; Издање „Скерлић“, Београд, 1935, *Правда*, 6. април 1935, стр. 8)

²⁰⁵ З. Петковић-Прошић, *Критичке идеје Светислава Стефановића*, Београд, 1999, стр. 230

пише као о „визионару и антиципатору националног југословенског социјализма“²⁰⁶. По њему, Марковић је указао на значај српског народа на Балкану, као и на значај његове сељачке задруге за формирање државе оригиналног типа. Марковић је, сматра Стефановић, веровао да Срби не морају да имају капитализам, и да ту разорну фазу у развоју друштва могу избећи. Социјализам је за њега, сматра Стефановић, био етички покрет – преображај човека води преображају друштва, а не обратно. Марксистички, квазинаучни социјализам, у Совјетском Савезу доживео је слом – сада нам је потребна Марковићева визија друштва у којој ће профит бити надзиран, у коме ће вишкови бити одузимани у корист заједнице, и где ће подела рада бити рационална. Стефановић је веровао да ће обнова села бити кључ ослобођења од ропства у које је савременог човека одвело отуђење од Бога и себе, а нарочито је настојавао на одбрани породице, коју у Совјетском Савезу систематски руше и уништавају.

Године 1936, Стефановић је у *Летопису Матице српске* објавио свој оглед „О расном питању као културном и националном проблему у Југославији“, у коме се заложио за „славизирање“ нашег дела Европе, у коме треба да победи „динарски човек“, као неко ко у себи има и херојства и хуманизма. Он мора да изгради нове форме друштвене организације, које би спојиле у себи и индивидуално и колективно. „Чојствени“ расни тип, како га зове Стефановић, мора да буде не само јунак, него и самилостивац, и мора у себи да има не само Марка Краљевића, делиоца правде великашима, него и Матију Гупца, који се борио за правду малог човека. Кључни узор у том преображају ипак мора бити личност Светог Саве, „државника и просветитеља, дипломате и мистика, вечитог измиритеља зараћене браће, зараћеног Истока и Запада, духа универзалног и духа националног, борца и творца, јунака и светитеља, који је Христову универзалну цркву начинио црквом свога народа и био прва велика, можда до сад највећа југословенска синтеза у њеним великим духовним и културним стремљењима.“²⁰⁷

Вујић је пажљиво пратио Стефановићев рад. Када су се појавила сабрана дела Светислава Стефановића, Вујић је објавио њихов приказ у својој рубрици „Над нашом књижевношћу“. Вујић сматра да, иако живимо у доба кад многи објављују сабрана дела иако нема разлога за то, плодни и вредни Светислав

²⁰⁶ С. Стефановић, *Старим или новим путевима. Одабрани политички списи 1899-1943*, стр. 233

²⁰⁷ Цит. према: З. Петковић-Прошић, *Критичке идеје Светислава Стефановића*, стр. 138

Стефановић, који већ дуго делује на нашој књижевној сцени, има пуно право на такво издање.

У прве две књиге својих дела, где су огледи, Стефановић је највише доприноса нашој литератури дао упознајући нас са енглеском поезијом: Розетијем, Свинберном, Браунингом, трудећи се да кроз њихово стваралаштво прикаже разне аспекте песникових могућности – сликарску, музичарску, мислилачку. Битни су и есеји о мистици и мистичарима у енглеском песништву, као и о „Пра-Хамлету“.

У другој књизи огледа, сматра Вујић, два најзначајнија есеја су онај о Лази Костићу и онај о политичкој поезији, писан поводом Змајеве стогодишњице. Оглед о Костићу писан је као предговор за антологију његовог стваралаштва коју је приредио, и 1923. у Загребу објавио, Стефановић. У њему је дат приказ овог великог песника најзад слободан од, како Вујић каже, „дугогодишње француско-српске класицистичке тираније“, која је дозвољавала Скерлићу да Костића опише као човека са нешто талента и много сујете, а Павлу Поповићу да устврди како је имао више културе него песничког темперамента. Оно што је Стефановић урадио за рецепцију Лазе Костића је исправно осећање духа епохе у којој је песник „Спомена на Руварца“ деловао; за разлику од усамљеника Његоша, Костић је сав био погружен у своје доба, у национални покрет српске омладине. Вујић каже да је Стефановић осетио снажни замах омладинског нараштаја коме је Лаза Костић припадао – „змах је то био, по њему, стваралачки и органски, редак у наше расе, замах колективног народног стваралачког духа.“²⁰⁸ Иако је Змај лиричнији, а Ђура Јакшић реторичнији од Лазе Костића, овај је ипак најпунији израз тог нашег романтичарског полета, који је, по Стефановићу, све најбоље дао од седамнаесте до двадесет седме године живота, због чега га Скерлић није ни прихватио, јер је, по Вујићу, „схватио национализам као заблуду, одушевљење као алкохоличарство, романтизам као болесни излив неуравнотежене душе“²⁰⁹. Стефановић је, сматра Вујић, изврсно уочио да се наш романтизам веома разликује од романтизма на Западу – српски романтизам је права младост и истински полет, а западни сетно освртање за прошлом младошћу и снагом.

²⁰⁸ В. Вујић, Сабрана дела Светислава Стефановића, *Народна одбрана*, Год. VII, бр.10 (1934), стр. 156

²⁰⁹ Исто.

Костићев национализам, по Стефановићу кога Вујић наводи, био је шири од Његошевог и Радичевићевог. Вујић каже: „Костић даје епохи филозофску и естетску подлогу. Две су тезе основне: прво, улога српског народа као двоструке синтезе – старе паганске културе са хришћанском и Истока са Западом. Затим: слободњачка и ослободилачка улога српског народа. 'Слобода збора, дела и вере' – како каже Лаза Костић. Не само да се свети Косово, да се ослободи цео српски народ – него и сви други народи који су још робови, и сви људи који су робови. То 'Србовање' тада није искључивало Југословенство: Костић, верни израз епохе, не само да велича Штросмајера, Рачког, Прерадовића, но је и у скоро завереничком додиру са Хрватима, са Бугарима. Све је то, наравно, рационалном Скерлићу изгледало као – дим и пијанство. И сухоме Недићу, геометричару и алгебричару наше књижевности као – лудорија и неозбиљност. Уосталом линија Недић-Скерлић-Поповић логична је. Први је изрекао речи 'мамурлук' и 'логоманија' за Костића, други су то прихватили слепо, данас нам још ученици уче по школама те невероватне смелости ситних људи о великом песнику“.²¹⁰ Стефановић је, по Вујићу, указао да Костић умире у доба без полета, кад хладна светлост поезије Војислава Илића пада на све, и када се гаси жар националне борбе. Тек данас, када се тај жар опет јавио међу младима, могућа је права рецепција Костићеве поезије и мисли.

Други битан оглед Стефановићев је о Змајевој политичкој поезији, коју је Љубомир Недић сматрао пуким политичким новинарством у стиху, док је баш политичко песништво било у традицији европске поезије читав један век. Често су највећи и најетеричнији лиричари, попут Блејка и Шелија, били најстраственији политички песници, уочава Стефановић, а Вујић то сматра сјајним запажањем, и тврди да Змајева политичка поезија није ништа мање важна од његове лирике и песама за децу. То је веома битно рећи у доба када је пред нама задатак да, по Вујићу, буде извршена ревизија рационалистичких конструкција досадашњих надзорника наше књижевности.

Вујић се позива на Змајев аутопоетички исказ из 1866, у коме он објашњава потребу за политичком сатиром: „Док се коров и коприва не истреби, не може се добро семе сејати; док се лажни апостоли не открију [...] не може

²¹⁰ Исто.

истина процвати; док се ропски духови не изобличе, не може се родољубље узвисити; док се кукавице не исмеју, не могу јунаци у правој светлости синути; док се дремеж не прошиба, не може се свеснији живот пробудити; док се шерети не поругају, тешко ће се стални карактери развити; док се опаки обичаји не продрмају, неће се добро укоренити; док се на надрикњиге прстом не покаже, не може се право знање и наука раширити.“²¹¹ Вујић се сасвим слаже са Стефановићем који тврди да још увек немамо политичке поезије боље од Змајеве, и да она има трајну вредност у нашој историји књижевности.

За време Другог светског рата, Стефановић се нашао на челу Српске књижевне задруге, у којој је, између осталог, објавио своју *Нову антологију српске лирике*, стајући на национално-романтичарске и конзервативно-педагошке позиције; био је то онај који је некад „ватрено заступао европеизацију Србије у костићевском смислу укрштаја култура, и који је због тога туговао за губитком европске линије на уштрб народног одушевљења за симплификовани језик Вуков и ’шалајску’ Бранкову поезију.“²¹²

У свом предговору писаном у ратно доба, Стефановић велича и Вука и Бранка, и, како каже Зденка Петровић-Прошић, његове књижевне идеје и погледи се стапају са његовим политичким опредељењем. Слично се десило и са Владимиром Вујићем, који, објављујући Сремчеву *Лимунацију на селу* у ратном колу СКЗ, снабдевајући је својим предговором, Сремчеву сатиру на рачун раних српских социјалиста и радикала претвара у својеврсни манифест оданости идеологији Недићеве Србије.

²¹¹ Исто.

²¹² З. Петковић-Прошић, *Критичке идеје Светислава Стефановића*, стр. 140

ДВЕ ВУЈИЋЕВЕ КЊИГЕ: ТРАГОВИ ДУХОВНЕ ЕВОЛУЦИЈЕ

За живота, Вујић је објавио само две књиге: *Нови хуманизам* (са Првошем Сланкаменцем) и *Спутану и ослобођену мисао*. Настојаћемо да их обе прикажемо једну за другом, да би се могао стећи увид у постепени развој његовог мишљења које, од виталистичко–прагматистичког интуиционизма, води ка хришћанској („светосавско-достојевској“) културолошкој алтернативи заснованој на идеји Словенства као мистичке силе која ће, утемељена у етици изнад технике, препородити уморни Запад. Пошто огледе у *Новом хуманизму* Вујић није све написао, али се са свим Сланкаменчевим ставовима слагао, изложићемо и садржај онога што је у књигу унео његов колега по перу и, у то време, саборац.

О *Новом хуманизму*

У предговору за књигу *Нови хуманизам*²¹³, писаном јуна 1922. године у Скопљу, Владимир Вујић и Првош Сланкаменац истичу да је књига настала на основу предавања која су држали маја месеца те године у овом граду, и да је њена суштина у излагању основних идеја Виљема Џејмса и Анрија Бергсона, али да је писана из „слободне, личне перспективе“²¹⁴, при чему је њен циљ да укаже на философију каква ће бити у блиској будућности. Ова философија, кажу аутори, животна и радосна, изазвала је велику буру – одушевљење на једној, а протесте на другој страни, па је ред да се наше читалаштво упозна са њом.²¹⁵

²¹³ По Слободану Жуњићу, појам „нови хуманизам“ Вујић и Сланкаменац преузели су од енглеског мислиоца Фердинанда Шилера (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 272). Шилер је, независно од Виљема Џејмса, развио своју верзију прагматизма, коју је звао новим хуманизмом, а касније и волунтаризмом. По Шилеру, човекова делатност може се дефинисати једино у вези с његовим циљевима. Стварност је истоветна са искуством које се мења у складу са деловањем. Наше мишљење је истинито ако одговара циљевима које смо поставили. Шилер је устајао против академске мисли свог времена, сматрајући је мрачњачком. (В. И. Красиков, *Американска филозофија класическог периода: реализм и прагматизм*, *Вестник КЕМГУКИ*, 29/2014, стр.1-7)

²¹⁴ В. Вујић, П. Сланкаменац, *Нови хуманизам*, Београд, 1923, стр. 3

²¹⁵ Заиста, Бергсонова философија била је од многих дочекана са заносом. Марвин Пери, у својој *Интелектуалној историји Европе*, каже: „За оне који су му се дивили, Бергсонова филозофија представљала је ослобођење личности од принуда позитивизма, механизма и материјализма, и показала стваралачки потенцијал интуиције, те мистично искуство и поетску имагинацију – оне стране живота које се опирају категоризацији од стране научног ума. Био је то протест против

Књигу отвара Вујићев оглед „Интелектуализам и Хуманизам (Стара и нова филозофија)“, који представља основне разлике између мисли традиционалног рационализма и хуманистичке филозофије, чији су представници амерички прагматиста Џејмс и француски интуициониста Бергсон, онај који је напустио математику као „најобјективнију“ науку и темељ слике света, и кренуо у потрагу за новим.²¹⁶

Напуштање математике као темеља за „објективну истину“ значило је нови приступ истини. Темељ старог философирања је древно уверење, још Платоново, да је стабилност боља од променљивости; да је она божанска, а да је несталност земна. Само непомични облици света идеја заслужују да човек за њима трага и да им служи. Животно шаренило не може бити истина; истина се постиже само издизањем изнад свакодневице. Наша стварност је бледи израз вечне реалности. У леденој архитектури света идеја, дух се затвара у себе самог, одбијајући да изађе у сусрет препрекама свакодневице. Потпуни човек не може бити задовољан пуким интелектуализмом, који доноси спокој једино разуму. За рационалисту, каже Вујић, стварност је превише раскошна и разметљива. Разлика између разума и пуноте живота је много већа него разлика између позоришне сцене и уличне вреве, између живог тока и дводимензионалног преупрошћавања. Интелект симплификацијом убија стварност, а затим врши аутопсију покојника.

Вујић у својој првој књизи истиче да интелектуалистичко реконструисање живота увек даје искривљену слику о њему. Довољно је сетити се парадокса античког философа Зенона, који је, на основу аналитичких претензија разума, дошао до закључка да кретања нема, па чак ни да стрела не може да лети, а јасно је, по Вујићу, да такве парадоксе живот решава собом самим, својим креативним замахом. Постоје, по Бергсону, „привилеговани тренуци душе“, „свесни и

модерне технологије и бирократије, против свих оних карактеристика масовног друштва које као да је гушило индивидуалну јединственост и спонтаност.“ (М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, Београд, 2000, стр. 415).

²¹⁶ Руски философ Виктор Лега, у свом чланку о Анрију Бергсону у *Православној енциклопедији* (Виктор П. Лега. Современная западная философия. Анри Бергсон, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/431826/>, приступљено 27. 1. 2016), указује на занимљиву чињеницу да се Бергсон у младости заносио математиком, и да је, захваљујући свом претходном образовању, био подозреван према философији. Постао је чак и професор математике, бавећи се проблемима времена у овој научној области. Занимљиво је указати на чињеницу да је и Владимир Вујић имао философско и математичко образовање, и да му је учитељ у области математике био Михаило Петровић Алас. Вујић је високо ценио математику као идеал науке, али је одбијао да је призна као меру и проверу стварности. То је била општа тенденција ирационалистичке мисли његове епохе.

стваралачки“, када човек излази из навикнутог и уобичајеног, и сагледава оно што се навикнутим оком не може видети.

Уметност и философија, каже Вујић, почивају на интуитивним визијама, које уметник и мислилац могу остварити у свом делу са више или мање успеха. Само пажљиво изучавање интуитивних пројава духа може да доведе до познања човекове целовитости. Животни полет је темељ те целовитости; нема стварности више и ниже, као што се мислило од Платона до Бергсона.

У чему је разлика између интелектуализма и хуманизма?

Интелектуализам, сматра Вујић, види у незаинтересованом спекулативном сазнању највишу форму сазнања, једину достојну човековог духа. Он такође сматра да мора постојати поклапање између наше интелигенције и реалности, и реалност треба да одговара унапред постављеној рационалној схеми. Хуманистичка философија, чији су творци Џејмс и Бергсон, полази, по Вујићу, од претпоставке да живот није материја која се разуму даје као задатак за решавање, него живи ток свести, у који се улази интуицијским саживљавањем.

У огледу „Положај и задатак науке“, Вујић се бави математиком као темељном врстом научног познања стварности, указујући на чињеницу да се, донедавно, мислило да је математизована природна наука открила све законе универзума, па су се, како он каже, „планете окретале по њеним законима, светови су се покоравали њеним простим схемама, моћним оруђем математике она је продирала у све области, експериментом она је упутила посао људског разума на један ограничен део искуства, на један одређени правац испитивања“²¹⁷.

Научно истраживање значи математизацију појава; математика је, пре свега, аналитика, рашчлањивање; у крајњој линији, научно разумевање неке појаве је изградња механичког модела те појаве. Галилеј, Кеплер, Њутн ишли су оваквим путем. Математички функционални односи постају, на тај начин, закони космичког устројства. Зато је математика врхунац рационализма. По Вујићу, „идеал научног сазнања је математичко-механистичко сазнање, а то је сазнање разумом, *per rationem*, интелектом“²¹⁸. Природна тежња интелектуализма је редукција свега живог на мерљиве елементе, и Вујић тај процес назива „сциентификацијом“.

²¹⁷В. Вујић, П. Сланкаменац, *Нови хуманизам*, стр. 36

²¹⁸ *Исто*, стр. 38

Али, сада се зна да рационалистичка метафизика не мора бити основа науке. Научник се може бавити својом делатношћу, а да не мора да верује да је разум све. По Вујићу, „може се допустити метод научног сазнања, али не као једини метод сазнања стварности, тако да сциентификација значи једнострану обраду стварности за извесне сврхе – које могу бити далеко од сазнања суштине света и живота, и могу бити *чисто практичне природе*“²¹⁹.

Данашње време је раскинуло са схватањем математике као божанствене догматике, чији кључ отвара све тајне космоса; теорије немају ореол непогрешивости, јер се оне, лако и брзо, мењају, у складу са потребама човековим. Вујић указује на то: „Чим се појави каква чињеница која се више не може објаснити хипотезом постављеном унапред, цела ’теорија’ није више поуздана, није тачна, није истинита; и руши се да уступи место новој хипотези, која ће донети изграђивање нове теорије, све до појаве какве чињенице која ће и ту теорију срушити и донети, нужним начином, нову и другу хипотезу, те и нову и другу теорију.“²²⁰ Чињенице живота руше теорије, а то води сасвим новој, „неплатонистичкој“ визији науке.

По Вујићу, који се ослања на Виљема Џејмса, сав смисао науке је практичан. Свака теорија има „инструментални карактер и практичну сврху“. Математика је само једна конвенција и симболика, која се мења у складу с практичним потребама. Из математичке природе наука произилази техника: техника биологије је медицина и хигијена; техника социологије је социјална хигијена; техника психологије је терапеутика.

Наука је, каже Вујић, приморана да, зарад својих циљева, врши декомпоновање стварности на моменте, док је живот бујни ток. Међутим, битно је да мислећи човек буде свестан о чему је реч, и да зна да банкрот рационалистичког сцијентизма, који је претендовао на апсолутно познање стварности, није банкрот науке као такве. Наука је функција човековог интелекта која има практичне циљеве сналажења у свету у коме постојимо – и као таква она има своју, веома значајну улогу, и имаће је у будућности. Таква наука почива на ономе што је Виљем Џејмс поставио као инструменталну теорију истине.

²¹⁹ Исто, стр. 40

²²⁰ Исто, стр. 41

По Џејмсу, истинито није оно што опонаша прошло; истина наговештава оно што ће бити, то јест, припрема нас за делање у будућности. Старо схватање је подразумевало да је истина откриће, а ново схватање је сматра проналаском. Истина се проналази да би стварност била искоришћена, а не да би била истражена на основу неке апсолутизоване појмовне схеме.

И овде се противстављају интелектуализам и хуманизам. Вујић каже: „Живот, у ономе што је битна и интимна природа његова, измиче механистичко-математичким мрежама разума; а наука је, у основи, свођење целог бића, у свима његовим појавама, на механику. Процес сциентификације је процес уношења математике и механике, мере и количине, у све појаве животног искуства. А развој живота је уношење неодређене количине и немерљиве енергије свесности у нова и нова бића и облике непрекидно стваране током и замахом живота.“²²¹

Пут којим су кренули Вујић и Сланкаменац већ је био пут нове европске науке, која је напуштала Њутнову визију космоса²²². Математика и природне науке више не омогућавају потпуно спознају стварности.²²³

У огледу „Смисао уметности“, Вујић се ограђује од психологистичког и социолошког приступа уметности, сматрајући их рационалистичким преупрошћавањима. Реч је о пренаглашавању емоционалне стране уметности, која се изучава или индивидуално психолошки или колективно психолошки. Али, као и сваки интелектуализам, и овај не може да открије суштину уметничког стваралаштва.

По Вујићу, уметност има за циљ непосредно сазнање стварности у њеној интимној бити. Ово сазнање, за разлику од математичког, нема у својој основи потребу за рашчлањавањем појава, нити прагматичку употребу теорија и

²²¹ Исто, стр. 62

²²² Марвин Пери каже: „Све до последњих година деветнаестог века, мишљење које је западни ум имао о физичком свемиру умногме је почивало на класичној Њутновој физици и укључивало је следеће принципе: (1) време, простор и материја јесу објективна стварност која постоји независно од посматрача; (2) свемир је циновска машина чији се делови стриктно придржавају закона узрока и последице; (3) атом, недељив и чврст, основна је јединица материје; (4) загрејана тела емитују зрачење у непрекидним таласима; и (5) даљим истраживањима, могуће је достићи комплетно познавање физичког свемира.“ (М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, стр. 460)

²²³ Вилхелм Дилтај је, како сматра руски филозоф Владимир Лега, уочио да науке засноване на разуму нису cadre да спознају истину о свету. Једино што омогућава спознају света је доживљај, и само доживљај може да изгради науку о духу. Природе науке су, сматра Дилтај, описне, а духовне дају тумачење. (о томе више: В. П. Лега., *Современная западная философия. Вильгельм Дильтей*, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/431823/>, приступљено 28. 1. 2016)

хипотеза; уметност се креће путем интуиције. Вујић подсећа да се уметник непосредним замахом баца у срж објекта, одакле га поима.

Док се наука задовољава проналаском практично употребљивих симбола, уметност има за циљ непосредно поимање стварности, без симболичког посредовања. Она се бори и против друштвених конвенција. Животни елан се изражава импресијом; уметност је експресија. И она симболизује, али на сасвим други начин.

Вујић тврди да је уметничко дело својеврсна „материјализација утиска“, која се одвија кроз борбу са одређеним материјалом: речима, каменом, глином, бојама, тоновима, гестом, покретом, итд. Смисао уметничког рада је у непрестаном пробијању кроз материју коју треба уобличити. Управо зато што материјал има огроман број могућности, уметник никад није задовољан оним што је постигао – увек постоји начин да се каже нешто ново, да се материјал савлада на другачији, бољи, аутентичнији начин. Пут уметника је тежак пут од интуиције до израза, на коме су могуће свакакве препреке.

Још један узрок уметничке фрустрације је чињеница да ниједно дело не може обухватити сву стварност – оно је исечак стварности. Уметност је фрагментарна зато што је живот неухватљив. Она, упркос свему, не може бити тако пуна полета као живот; ипак, њени фрагменти су, за разлику од научних теорија, блиски животу. Ако је живот стваралачки полет, уметност је, по Вујићу, стваралачки напор. Пошто уметност развија интуитивну силу људског духа, уметник је, као учитељ интуиције, истовремено и онај који има ослободилачку улогу, јер уметност раскива окове рационализма (у коме је разум заинтересовани посматрач и активни преобразитељ стварности у складу са својим дводимензионалним схемама), којима је савременик окован. По Вујићу, уметност има за циљ да потискује симболе праксе и да припрема дух за ослобођење у изградњи будуће културе.

Раније се схватало да је циљ уметности да „улепша“ грубу стварност насталу деловањем „техничког“ разума. Реалан је био математички конструисан универзум, а све остало је било „машта“. Међутим, по Вујићу, савремена философија, нарочито Бергсонова, каже да је живот реалност, а да су математика и механика својеврсна идеалистичка конструкција. Уметност, наравно, није

„улепшавање“; она је виђење стварности много реалније но што се чинило.Реално се може схватити само кроз идеално, каже Бергсон.

Ми, сматра Вујић, видимо само етикете налепљене на предмете и појаве. Речи означавају најбаналнију страну ствари, и налазе се као велови између нас и сржи појава. Уметник је дужан да продре кроз те велове својом интуицијом, која није ништа друго да развијен инстинкт. У средишту човекове личности, по Вујићу, душа додирује све друге духовне снаге, као и сублиминално јаство. Обични људи, у стању хипнозе, постају изузетно осетљиви на уметност, и у њима се буде запретане силе талента.

Ако је циљ уметности да развије интуицију као нови начин познања, а ако она не успева да се издигне изнад фрагментарности, можда философија има већу способност за тако нешто. У ствари, по Вујићу, који је на Бергсоновом трагу, циљ је метафизика која би све схватила на непосредан начин. Циљ те метафизике је стварање „течних појмова“, који не би били догмати рационализма; њен смисао би био у томе да прати живот у његовој еволуцији и да му помаже.

У поглављу „Вредност религије“, Првош Сланкаменац истиче да нова философија и Бога схвата на други начин но што је до тада био схватан. Бог, као човеку онострано Врховно Биће, више не постоји; ново божанство је живот, изван кога нема никаквих врховних вредности. Бог није недостижан – он је сада стварност наше душе. Религија је увек била најкраћи пут до сусрета са животом. Зато се више не поставља питање да ли је религија истинита. Она је данас ту да појача животни полет човека и његове заједнице, да га веже са универзумом; пунота живљења је и пунота достојанствене самосвојности, па је, како би то рекао Виљем Џејмс, религија човекова потпуна реакција на живот.

Бог теологије, хладан и отуђен, уступа место „Богу искуства“, који је човеку ближи од његовог сопственог даха. Људи до таквог Бога долазе различитим путевима, и у разним религијама. Снажан осећај религиозних људи је обраћење – конверзија; њему претходе сумње, искушења, трагања, суочавање са светским злом. Јавља се феномен „поново рођених“, који су свесни да Бога има – из сопственог доживљаја. За нову философију, из те перспективе, сасвим је јасна и вредност мистичких доживљаја, који су донедавно сматрани „ненаучним“, а сада се види да постоје и да тек предстоји њихово изучавање. Дакле, Бог треба да

са неба сиђе у живот: религија треба да се окрене животу, а не Богу трансценденције.

У тексту „Трагедија културе“, Првош Сланкаменац тврди да се живот света развија у правцу „свести и слободе“. Живот природе и живот човека се разликују: природни живот је раскошан, препун боја и облика, у сталним менама. Ипак, врсте у којима се живот пројављује су типске; свака јединка је представник своје врсте, и у њој живи и умире.

Човек је успео да се издигне изнад природе, и да је натера да му служи. Он, зато што је свестан и стваралац, може и да мења животне облике, онако како му одговарају. Пошто није пасивни представник врсте, човек гради нове облике; сва његова вредност је у стваралаштву. Наука, уметност, религија, друштвени живот пројаве су људског постојања у његовој разнообразности. Тако настаје култура – као надградња основних нагона, оних за опстанком и за продужењем врсте. Највећи проблем културе је човекова склоност да апсолутизује резултате до којих је дошао, што одмах снижава енергију потребну за нове стваралачке напоре. Чим човек извесно културно достигнуће прогласи непроменљивим, оно га кочи у развоју. Зато се увек мора ићи даље, не мирећи се са постигнутим.

По Сланкаменцу, „култура је пуноћа живота; она се јавља као хармонични сплет свих досада стечених културних вредности; као ткиво, у којем је потка општи стваралачки ток живота, а шаре су доживљаји личног стваралачког рада, хармонично размештене по јединству осећаја самозадовољства.“²²⁴ Још од праисторијских времена, када је човек јео месо животиње, а њену кост користио за цртање, постоји тежња да се надиђу основне биолошке потребе и да се човек искаже као стваралац.

Култура раних цивилизација, попут египатске, била је сирова и крута, с обзиром да је живот био ропски, једноличан. Али, пуноћа културног стваралаштва достигнута је у старој Грчкој. У њој је било много стваралачког полета, који се огледао у разноврсности форми и облика. Богови Грка били су племенити и леви људи, због чега је у то доба владао, по Сланкаменцу „ведри хуманизам“. Наука и философија им није била мрачна, него светла и радосна, а морал није био крут и није ометао живот. Античка Грчка је, једном речју, била царство спонтаности.

²²⁴ В. Вујић, П. Сланкаменац, *Нови хуманизам*, стр.136

Римска култура је, пак, била формалистичка, али изванредне организације. Њихов живот, заснован на јурoдичком погледу на ствари, био је једнолични живот господара света.

Са хришћанством, сматра Сланкаменац, у Европи побеђује „ропски“ тип живота, који велича личност, али болећиву и лишену самосталности. Човек се одрекао овог света да би сваки тип задовољства пренео у вечност. Свет је „долина плача“, и овај живот је небитан. Стваралаштво је пресечено, јер је човеков полет непотребан. Бог је активан, и његово дело је и Голгота. Човек је пасиван – моли се, ћути, трпи. Црква и монархија су све. Ово доба је заиста мрачно. Овде се, наравно, у Сланкаменчевим ставовима осећа снажан утицај Ничеове мисли, која у хришћанству не види ништа више од човековог робовања једном имагинарном, али окрутном, Богу.

А онда је, по Сланкаменцу, дошла ренесанса, која је опет открила све животне радости. На њеним сликама човек је обнажен и срећан. Стваралаштво буја. Само се мрачни типови, попут Савонароле, дижу против новог поретка ствари, док папа Александар Борџија, спаљујући га, брани новостечену слободу човека, сматра Сланкаменац.

Историја Новог века је историја слободе. То се нарочито одразило у науци, с њеним култом скептицизма као методе и намером да се неограничено бави истраживањима. Разум је тријумфовао, и Нови век је, у том смислу, заиста доба разума. Ипак, живот се не да свести само на разум, каже Сланкаменац, и свака таква претензија је штетна. Полет живота не може бити заустављен, па је дошло доба револуција, које руше преживеле форме и крећу даље. Иако је револуција рушилачка, мора се бити свестан да је њена појава нужна – превише старих форми не може се другачије уклонити са човековог обзорја. Наука са својим специјализацијама није живот – живот увек буја и тече даље, а аналитика не може то да спречи.

За стваралаштво у култури су потребни људи који живе пуним, интензивним животом, и који појаве не анализирају на начин научника, него им приступају као живим целинама. Они су свесни онога што Георг Зимел зове „трагедија културе“: реч је о напетости између живота самог и културних форми

кроз које се исти пројављује. Животном полету се мора омогућити да се свагда ваплоти кроз спонтаност и стваралаштво.

Животни полет се остварује у интуитивности уметничког, али се не сме заборавити ни чињеница да је друштвени живот право подручје за развој будуће културе. Друштво је органско и не дозвољава да буде механизовано, онако како то желе рационалисти. Главна криза данашњег друштва је у сукобу његових преживелих форми (држава, нација, сталеж, црква) са револуционарним видовима новог, попут социјализма, комунизма, анархизма, који, са своје стране, опет нису ништа друго него рационалне конструкције, то јест нека врста тоталитарних теорија. Због тога у друштву стално рат и стална превирања. Зато је потребно да настане ново друштво, заједница спонтанитета, због чега мора да се надиђе фрагментарност савременог живота, и да се живи целовитошћу. Пунота културе је пунота личног живота. То мора бити циљ будућег друштва – да се свако пројави као стваралачка личност. Због тога наука треба да остане у својим, практичним оквирима; она није довољна да би се човекова целовитост остварила. Уместо науке, уметност (као материјални израз наше интимае) и религија (схваћена као веза са универзумом, лишена постојаних форми црквености) треба да обогате човеково постојање.

Сланкаменац каже да живимо у доба велике кризе културе, и да нова философија мора да у човечанству покрене нове снаге које ће га повести ка поново стеченој пуности живљења. Човек, као средиште космоса, биће и жижа новог хуманизма.

У свом огледу „Џемс и Бергсон“, датом у додатку *Новог хуманизма*, Владимир Вујић уочава да постоје „праволинијске“, „административне“ биографије људи са бурним душевним животом, у чијим умовима се збивају праве револуције. Џемс и Бергсон, које Вујић назива ослободиоцима човековог духа, имају такве, споља незанимљиве, али духовно богате, биографије. Џемс је био харвардски доктор медицинских наука, који је на истом универзитету провео своју каријеру, прво као професор физиологије, а затим и философије, и као харвардски професор је и умро 1910. Математичар Анри Бергсон је такође био професор у Паризу, где је постао члан Академије 1914. године. На први поглед, „банални животи“; у суштини, и један и други доказују да пробоје у области

људске мисли увек врше генијални умови, који изражавају мисао читавих поколења. Вујић каже да људи осећају огромно задовољство кад се сретну с умовима који у потпуности исказују њихове скривене мисли и чежње за изражавањем нечег најдубље новог.

Цемса и Бергсона не би било без кризе идеологије сцијентизма, за коју се веровало да је кључ за све тајне света. Ипак, Вујић уочава да је уследило велико разочарење јер се, по њему, „показало да су научне теорије само средства за поједине области појава, средства која се могу заменити другим; да све те теорије нису ништа чврсто, непомично, догматичко, да се рађају, развијају и умиру, да су оруђа која служе практичкој сврси; теорије имају да објасне појаве под извесном хипотезом и да у тој и тој области појава омогуће наше господарење појавама, утицај на њихове мене и предвиђање нових појава; једном речи, теорије, постале из хипотеза, само су врло гипка и повитљива оруђа духа људског, али која се могу и смењивати увек новим и новим.“²²⁵ То је био узрок за разочарење многих у науку, мада је свако сазнање о ограничениости људских спознајних моћи у суштини лековито.

О чему је реч? Идући за науком и техником као организационим силама друштвеног живота, човек је изгубио свој унутрашњи живот, и све што у њему није могуће рационализовати. Уметност, религија, мисао закржљале су, као и осећајност, због чега се није могло живети у пуном обиму хуманитета. Због тога, Вујић указује на осећање савремене спутаности: „За пуно и хармоничко преживљавање свих својих стваралачких снага, човек нити има могућности у садашњим стегнутим и мртвим облицима, нити у бестијалним изливима убијања ради економске експанзије, нити има гаранције у будућем ’колективистичком царству’ у коме се лична вредност има да редукује на број. Осећајући своју индивидуалност угрожену, модерна душа тражи излаза, чезне за променом, жели ново и ’нову веру’.“²²⁶

Нова вера не може бити ни вера Цркве, ни вера у науку; обе су банкротирале. Потребна је вера у овај свет и његове силе, а не тражење оностраности, која је, сасвим у складу с платонистичким рационализмом наше

²²⁵ Исто, стр. 171

²²⁶ Исто, стр. 172 - 173

културе, једини „оригинал“, док је наш живи живот само копија. А нема друге стварности осим оне у којој живимо, крећемо се и јесмо.

Жудња за ослобођењем од пукости картезијанског начина мишења и за обновом живота довела је до појаве таквих људи какви су Џемс и Бергсон. Њихово кључно становиште је антиинтелектуалистичко, због чега је и хуманистичко, па није чудо да су они многе привукли, како Вујић каже, „својим одсудним обртањем од веровања да се разумским апстракцијама може схватити суштина живота, својим одлучним тврђењем да логика и живот немају заједничке мере, да рационалне схеме разума не могу обухватити ирационалну разноликост и бујност живота, да је слика праве и интимне природе живота у нашој интуитивној и стваралачкој личности и да ваља развијањем интуитивних способности створити могућност за новог, хармоничког, слободног човека“²²⁷, који ће умети да гради ново. Ако је досадашња философија била само „систематска злоупотреба терминологије“, нова је, у извесном смислу, сматра Вујић, нада у то да ће смрт бити побеђена. Џемс и Бергсон су, баш због тога, мислиоци будућности, чија су дела „проста и јасна као светлост“.

Нема потреба да се истражује ко је на кога утицао: кроз њих проговара епоха, и није нимало чудно да су се узајамно поштовали. Тако је, вели Вујић, Бергсон говорио о Џемсу: „Нико није тако жарком љубављу волео истину; нико је није тражио са више страсти. Неизмерни немир га је покретао; и, од науке до науке, од анатомије и физиологије до психологије, од психологије до филозофије, кретао се он, капајући над великим питањима, не бринући се ни за шта друго, заборављајући сама себе. Целог свог живота посматрао је, експериментисао је, размишљао је. И, као да није довољно урадио, сањао је још, успављујући се у вечити сан, о изванредним искуствима и натчовечанским напорима којима би могао продужити и преко смрти, да ради са нама за све веће добро науке, за све већу славу истине.“²²⁸

Џемс је одавао признање Бергсону: „Дуго сам се и лојално борио пред дилемом која је била преда мном. Сад ћу вам признати нешто што ће, без сумње, побудити ваш интерес. Ни данас, ја се не бих ослободио, не бих тако лаке душе подредио логику нечем другом, или, не бих је избацио ван најдубљих области

²²⁷ Исто, стр. 174

²²⁸ Исто, стр. 176

филозофије, да бих јој дао оно место, законито и часно, које јој припада у свету просте људске пракције, – да нисам претрпео утицај једног француског писца, врло оригиналног и релативно младог, професора Анри Бергсона. Читање његових дела ме је осмелило. Да нисам читао Бергсона, ја бих, вероватно, сам за себе, црнио хартију за хартијом, и био још увек на истом месту.²²⁹

Поред револуционарног обрта философирања, обојица су имали још једну заједничку особину – занимање за парапсихологију, феномене окултизма, медијумнизма, хипнозе, телепатије, привиђења, оно што Вујић, под наводницима, назива „мистичким појавама“, које званична наука одбацује, иако у њих верују милиони; били су и председници Друштва за психичка истраживања. Џемс се за ову тему заинтерсовао јер научно неклассификоване појаве остављају велики простор за истраживање и нова открића. И Бергсон се овом пољу окренуо зато што је веровао да се психологија не може заснивати на рационалистичкој метафизици. Због свега овога, они су и хваљени и оспоравани. То није случајно јер, како каже Вујић, „све наде и тежње и сва очајања савременог човека, његово тражење вере и Бога, његова силна потреба за емоционалним, пуним и интензивним животом, његови снови о пунијем *духовном* животу, ослобођењу свести и људске личности, његове најдраге и најтајније слутње о развоју личних, својих, интимних снага интуиције и доживљавања, – све је то узбуркано идејама филозофија Џемсове и Бергсонове.“²³⁰ Они човека воде ка ослобођењу од стега рационализма и ка новим стваралачким узлетима.

Последњи оглед Првоша Сланкаменца у књизи *Нови хуманизам* тиче се нове психологије, и зове се „Психичка истраживања“. У ствари, реч је о занимању Џејмса и Бергсона за парапсихологију и окултно. Сланкаменац каже да је ван видног поља науке остало много појава, какве су екстазе, чудесна излечења, хипноза, сугестија, читање мисли на даљину, видовитост, спиритизам, итд. Наука је, својом логиком, одбила да се бави овим појавама, али појаве не могу бити ни научне, ни ненаучне, него су или стварне или нестварне. Зато је наука дужна да потражи методологију која ће и овакве појаве истражити. Зато су и Џејмс и Бергсон почели да се занимају за окултно, као поље којим је могуће проширити културно стваралаштво. Јер, човеков живот није само свестан; он има и дубине

²²⁹ Исто, стр. 176-177

²³⁰ Исто, стр. 179

подсвесног. Џејмс је, на основу својих истраживања, утврдио да постоји „сублиминално ја“, које било када може упасти у наш уобичајени живот. Мистичка искуства постоје, али то не значи да постоји други, трансцендентални свет; све ове појаве су, у ствари, само пројаве човековог душевног живота.

Вујићева и Сланкаменчева књига је, у доба кад се појавила, била схваћена као својеврсни манифест новог начина мишљења, и није значила мање од програмских текстова Милоша Црњанског, Станислава Винавера, Тодора Манојловића. Она се сасвим уклапала у поклич Милоша Н. Ђурића да је Бергсон „један од најзнаменитијих савремених филозофа, аутор филозофије органског развића и генетичке метафизике, које наше филозофско чуло данас најбоље задовољавају [...] После Декарта, ми не знамо да је игда галски будизора петао тако моћно закукурикао и филозофском човечанству нову оријентацију навестио као кроз филозофију Анрија Бергсона.“²³¹

Иако је дело Вујића и Сланкаменца било апологетика философије ирационализма, оно, по Слободану Жуњићу, није значило окретање произвољности, нити бежање од озбиљних философских истраживања. Био је то, понављамо, протест против апстрактне метафизике Бранислава Петронијевића и његовог круга.²³²

Спутана и ослобођена мисао

Књига *Спутана и ослобођена мисао* појавила се 1931. године у Београду у издању Геце Кона. У краткој „Белешци о мисли ове књиге“, Владимир Вујић истиче да је њен пут, „пут од страначког рационализма у рођену, словенску мисао“²³³ не само пут појединца, него и читаве генерације. Истовремено, то је пут којим мора проћи сва јужнословенска мисао, ако хоће да се коначно ослободи и прогледа.

²³¹ Цит. према: Р. Вучковић, *Поетика српске авангарде*, стр. 202

²³² Жуњић о Вујићевом и Сланкаменчевом схватању проблема познања каже: „Појмови, по њима, тотално промашују живот, док разум својом апстрактивном моћи не може да живот захвати на интегралан начин – он даје само исечке делова искуства, а то за последицу има да интелектуализам слика само фрагментарног човека. *Нови хуманизам* је стога природни резултат дубоке конвергенције идеја и заједничких ставова двојице врских мислилаца и списатеља у односу на духовне и практичне проблеме времена.“ (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 273)

²³³ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, Београд, 2006, стр. 61

Ова мисао се рађа на нашој „расној“ основи, утемељена у етичким вредностима епско-патријархалне прошлости, али не остаје при њој, него се мора саобразити новим захтевима епохе. Вера у посебност јужнословенске културе на заједничким предачким основама била је, како смо већ видели, својствена свим неохуманистима. Владимир Дворниковић²³⁴, близак Вујићу, веровао је у стварање једне такве културе исто као и Милош Н. Ђурић²³⁵ – свако са својом акцентуацијом, наравно.

У уводу за поглавље „У кругу Бергсона и прагматизма“, Вујић истиче да му је окретање интуicionистичко-прагматистичкој мисли помогло јер је разбило рационалистички оквир његовог дотадашњег мишљења, што му је помогло да увиди „духовне чињенице живота“. Витализам и прагматизам су, по Вујићу, имали значај „припреме и пролаза“²³⁶.

Оглед „Бергсонова филозофија са нарочитим обзиром на филозофију уметности“, каже Вујић, нема за циљ да систематски изложи мисао генијалног филозофа, који је, уз то, био и мајстор стила, један од духова којима се дивимо. Циљ му је само осврт на основне Бергсонове идеје везане са естетику и филозофију уметности.

²³⁴ Тако је Дворниковић сматрао да се „животна снага Југословена сагледа у отпорности и снази трпљења која је довела до 'хероизације засебног духа и стила'. [...] Темперамент и народна колективина осећања изражавају се кроз народни мелос као израз најдубљих осећања и југословенске психе. [...] Југословенска туга и расположење се изражавају као севдах, дерт, жалба, што ствара музички и психолошки контраст према европском западу. [...]“ (Б. Надовеза, Владимир Дворниковић и југословенски традиционализам, *Нове српске органске студије*, год. 2, 1-2/2000, св. 1, стр. 135).

²³⁵ Милош Н. Ђурић у *Филозофији панхуманизма* пише: „Ми смо извојевали само уједињење својих земаља, али свога духа још нисмо ујединили. Ујединимо своје прошлости, јер то ће уједињење дати укрштај који ће донети најбогатијих последица. Амалгамишимо се једни са другима, плаховити са мирнима, и мирни са плаховитима, источни са западнима, и западни са источнима. Тај ће укрштај бити богат и плодан, и он ће донети наш израз, као што је укрштај божанствене, небеске Јевросиме са земаљским Вукашином из низина донео Марка Краљевића. (М. Ђурић, *Филозофија панхуманизма. Један покушај нове југословенске синтагме*, Београд, стр. 103)

²³⁶ Наравно, реч је о надилажењу филозофије просветитељства ради достизања сопствене, аутентичне, „словенске мисли“. У *Дијалектици просветитељства* (Сарајево, 1974), Макс Хоркхајмер и Теодор Адорно су уочили да су просветитељска еманципација разума и тријумф рационалистичког, радикалног антропоцентризма водили позитивистичко-утилитаристичкој редукцији света на квантитет, варваризму у култури, као и робном фетишизму. Коначни резултат: просветитељство је све тајне света прогласило непостојећим, одстранило смисао из знања зарад могућности манипулације стварима, редуковало културу, математизовало науку, довело до робне привреде засноване на тржишној вредности, отуђило човека од природе дајући му непотребну моћ у односу на ту исту природу и кренуло да намеће апстракције које су основа тоталитаризма.

Пошто је основна идеја француског философа интуиционистичка, а интуиција је најбитнија у уметничком стваралаштву, онда се, бележи Вујић, први део расправе мора посветити самом појму интуиције, док ће други део бити посвећен њеној улози и философији уметности.

Бергсон сматра да је права стварност „еволутивни ток животног елана“, то јест чисто стварање и чисто делање коме нема препреке и починка. Материја је садржај стварности, а време је прогресивно и реално стварање. Свет и живот су „стваралачки акт једног чисто духовног импулса снаге“. У таквом свету, јавља се човек, чија слика је код Бергсона сасвим другачија од слике настале у картезијанству. Психички живот човеков не подлеже законима какви су физички јер, како каже Вујић, „психички доживљаји немају свог мерљивог интензитета, нису бројно подвојени, ирационални су и немају заједничке мере са оним што је квантитет, мера, количина, правило, закон“²³⁷. Какав је психички живот, такав је и живот уопште – ирационалан, немерљив, заснован на животном полету који и ми, у тренуцима стваралачког напора, дубоко осећамо. То осећање је интуиција, коју Вујић овако дефинише: „Интуиција је оно директно сазнање сопственог психичког бића наше личности, оно непосредно схватање наше унутрашње праве личности, она директна комуникација којом се права наша природа излива у нашу свесност, непосредни контакт наше интимне природе и наше свесности, оно, најзад, што је директан доживљај и што се може изражавати различитим дескрипцијама, али се не може дефинисати.“²³⁸ Интуицијом се сагледава читава стварност; али, она не може бити само нешто чему се препуштамо, него и нешто што се мора заснивати на ставу наше воље, на хтењу да стварност непосредно познамо.

Дужност философа је да васпитава интуицију, да је употреби у изградњи системског мишљења. Кант није успео да обнови философију зато што је за њега интуиција била „инфраинтелектуална“, мада постоји и ултраинтелектуална интуиција, која подиже мислиоца у горње слојеве животног полета. Интуиција философа мора постати непосредно виђење предмета о коме се философира.

Стара наука видела је појаве само кроз „главне моменте трајања“, а нова би морала да сагледа живе токове постојања, без обзира што то у практичном, дакле

²³⁷ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 68

²³⁸ *Исто*, стр. 69-70

техничком, смислу не би било употребљиво. Због тога је, по Бергсону кога Вујић наводи, философија поклапање људске свести са живим начелом од кога води порекло, долазак у додир са стваралачким напонам.

Вујић, наравно, примећује да рационално сазнање и интуиција не могу тек тако да се здруже, поготово што Бергсон не успева да до краја дефинише интуицију и она у философији значи „нарочито разрађен инстинкт“. Да би се интуиција поближе описала, потребно је позабавити се инстинктом.

Стваралачка еволуција је, по Бергсону, развила три врсте живота: вегетативни, нагонски и интелектуални. Вегетативност припада биљном свету, а човек увек дејствује у складу са интелигенцијом неодвојивом од инстинкта. Иако су ове појаве нешто што се не може до краја дефинисати, Бергсон запажа да интелигенција јесте способност прављења вештачких објеката, а особено оруђа којима се граде нова оруђа, и да она стално варира ту врсту произвођења; инстинкт јесте способност да се употребе, чак и конструишу, организовани инструменти.

Инстинкт се сврстава у област несвесног, али он није несвестан на начин на који камен нема свести; у интуитивном чињењу свест присуствује, али не у првом плану. Инстинкт и интелигенција се разликују по начину на који приступају стварности: свест у инстинкту иде ка остварењу у прецизним поступцима; интелигентна свест истражује односе и форме. Бергсон каже да има ствари које само интелигенција може да тражи, али које, сама по себи, никада неће наћи. Само инстинкт би могао да их открије, али он се таквим трагањем не бави. Интелигенција се бави анализом и синтезом, али живот се не да анализирати, јер је то живи континуум. Зато, како каже Вујић, „оно што је битно у инстинкту не може се изразити интелектуалистички, па се, према томе, не може ни анализирати. [...] Он је према интелигенцији оно што је вид према пипању. Наука би само могла да инстинкт преведе на свој језик интелигенције; али би тиме пре конструирала једну имитацију инстинкта но што би продрла у њега сама“²³⁹.

По Бергсону, „инстинкт је симпатија“, „интуитивно сазнање, само неразрађено“. Зато је уметник интуициониста који управо интуитивним трудом

²³⁹ Исто, стр. 80

руши препреке између себе и објекта. Уметник ствара нове форме, чинећи од механички спознатих кривих линија уметничко дело; тиме је он у додиру са животним еланом, који стално саздаје нове форме. Ту је битно и време стварања – од њега зависи стварање само.

Уметничко дело је непредвидљиво. Вујић каже: „Ако је сликар пред платном, боје на палети, модел позира, а ми видимо све то и знамо, познајемо начин рада сликарева: да ли ми можемо предвидети оно што ће се појавити на платну? Имамо све елементе проблема, знамо, на један апстрактан начин, како ће бити решен, јер познајемо и модел и начин сликања, те ће портре личити на модел и на сликара. Али конкретно решење уметничково тога проблема доноси собом оно нешто непредвидљиво, оно 'ништа' које је 'све' у уметничком делу. А то 'ништа' узима себи време и ствара себе сама, у реалном времену, као форма. Са таквом слободном генезом, са током слободног стварања, у њему и са њим, има да пође развијени и раширени инстинкт, поставши интуиција, те да нас уведе у нова адекватна сазнања.“²⁴⁰ Ако би интуиција постала основа човековог односа према свету, као код уметника, она би превазишла ограничења науке. Наравно, интелигенција је светилник око кога се интуиција организује.

Нова философија сазнања, по Вујићевом читању Бергсона, мора бити колективно дело, које, као проширење човечности, може довести до човековог самонадилажења. Вујић објашњава Бергсонову визију: „Ток еволуције није, истина, предвидљив, и не може се одредити унапред, али, применом интуиције, зар се не може назрети перспектива новог човечанства, које би, можда, било господар смрти? У човечанству какво је данас у нама реализирано, интуиција је остала неупотребљена, и она је жртвована интелигенцији. Њена крајња и највећа улога била би да, обновљена и оснажена, извуче нове линије еволуције које би довеле до максимума инвенције и слободе, до победе над смрћу.“²⁴¹

Баш зато што није систематска, Бергсонова мисао је позив на ново стваралаштво; она одговара целовитом човеку. Разум се не сналази у живом животу, од кога се ограђује системима, великим и раскошним палатама у којима нема светлости и ваздуха. Човек воље и осећања у тим палатама се гуши, и зато жели да их напусти, што му Бергсон омогућује. Бергсоновци рационалисте

²⁴⁰ Исто, стр. 84

²⁴¹ Исто, стр. 86

оптужују за сецирање лешева, одговарајући на оптужбу рационалиста да су несистематични.

Основне Бергсонове тезе о интуицији су: она је једина могућност схватања стварности зато што је стварност животни елан, сличан нашем психичком животу који је чисто каквотно делање, без ичег количинског у себи; интуиција настаје из инстинкта који је, поред разума, главни елеменат свесности; она је, како каже Вујић, „инстинкт способан да о свом објекту рефлектира“; због тога, вели писац *Спутане и ослобођене мисли*, „интуиција је одиста инстинктивна способност која се може елаборирати, проширити и систематисати као средство сазнања, ако она – као и инстинкт – није ништа друго до 'симпатија', тј. субјективни психички доживљај којим, интроспективно, сазнајемо себе сама у психичком активитету; и интуиција одиста, тако проширена и разрађена, примењена рефлексивно, екстериоризирана, јесте начин сазнања који би ушао у срж реалности саме, ако је све око нас, као и ми сами, креативна струја свесности“²⁴² – њоме се све своди на свесну динамичност нашег јаства; будућност човекова је у примени интуиције као новог гносеолошко-метафизичког оруђа за самонадилажење; у том смислу, уметност као интуитивна делатност има великог значаја за разумевање стварности.

У другом делу расправе, Вујић се бави философијом уметности, разликујући је од естетике. Основна питања естетике јесу философска, али и психолошка, ако се у обзир узме питање „естетског уживања“. С друге стране, не може се тврдити, као што естетичари мисле, да је главни циљ уметничког стварања „лепо“; уметност је нарочита људска делатност, а, по Вујићу, „што су продукти уметника емоционалне природе и што се може наћи у уживању њиховом елемената из естетичног уживања психолошког субјекта – то је друго питање“²⁴³. Друго су и питања историје књижевности и њеног социјалног ефекта.

Естетика се, дакле, бави естетичким, а философија уметности уметничким. Та врста философије се, пре свега, бави искуством уметника приликом стварања и резултатима теорије уметности. Такође, бави се и питањем гносеолошким – одређивањем уметничког стваралаштва као нарочитим видом сазнавања света. Управо ту се и јавља питање интуиције.

²⁴² Исто, стр. 92

²⁴³ Исто, стр. 96

По Вујићу, теорије веризма и натурализма, есенцијализма и рационализма, сензуализма, илузионизма, „уношења свога ја“, теорије биолошке или социолошке нису кадре да нам објасне феномен уметности, иако од свих њих има понешто у том феномену. Јер, „док год се иде путем психологистичних објашњавања, падаће се на идеје које су често и врло апсурдне и врло комичне, и десиће се да уметник буде и директор марионет-позоришта, и петао који се шири испред женки, и некакав фреголино-мајстор и мађионичар илузије“²⁴⁴. Уметнички нагон је, пре свега, сазнајни нагон. О томе говоре сами уметници, али и озбиљни естетичари-философи, попут Крочеа.

Наравно, уметничко сазнање није дискурзивно, него интуитивно, при чему је у том случају интуиција, каже Вујић, „уметничко фиксирање опажајних елемената“²⁴⁵. На тој основи треба градити нову философију уметности које, као такве, још увек нема; јер, по Вујићу, „називана разним именима, описивана на разне начине, констатована небројено пута до сада, уметничка интуиција је остала проблем за филозофију, за нарочити тешки и научни напор филозофских рефлексија“²⁴⁶.

У трећем делу расправе, Вујић се опет бави Бергсоновим схватањима у области уметничког стварања. Наш мислилац подсећа да је Бергсоново учење једна „вера“: интуиционистички метод јесте добар под условом да је стварност онаква каквом је аутор *Стваралачке еволуције* описује. У супротном, кључ тајне је у рационалистичком приступу стварности.

Вујић упозорава да сам Бергсон није понудио решење за замену рационалне свести интуитивном, и да има много примедба на које треба одговорити пре но што се тако нешто оствари: „Узевши у посматрање позитивну страну интуиције у Бергсона, објекције се нагомилавају и намећу пажљивом и критичком посматрачу, и све се, најзад, могу кондензовати у једну садржајну објекцију: о извођењу интуитивног напора. Јер, и под претпоставком о суштини реалности као и о свесној креативној струји, остаје увек отворено питање о томе како се има разрадити, решити и применити интуиција.“²⁴⁷

²⁴⁴ Исто, стр. 101

²⁴⁵ Исто, стр. 102

²⁴⁶ Исто, стр. 104

²⁴⁷ Исто, стр. 107

У *Стваралачкој еволуцији* Бергсон је наслутио да се интуитивна свест најбоље користи у области уметности. У свом делу *О смеху* он је уметничко стваралаштво доживео као продор у унутрашњост предмета путем саосећања. Управо ту је тајна. Вујић каже: „Интуитивни напор човеков је реализован у активитету уметника; интуиција је пројигирана из свести као креација уметничка; интуиција је екстериоризирана у уметничким делима. Уметничко стварање је одиста 'инстинктивно стварање', како се то често констатовало. Свест интуиција није остала затворена у човеку; и док је свест интелигенција ишла својим конструкцијама за објектом, докле се и свест интуиција манифестовала у уметничким креацијама, покушавајући непрекидно да кроз геније уметника постигне свој објект. Ту лежи значај интуиције у проблему филозофије уметности. [...] Уметник је према научнику човек који види према слепорођеном. Његова визија иде онамо куда снага онога другог не може доћи; он је визионар и чудо његово – јесте уметност.“²⁴⁸

Проблем који је Бергсон поставио – како екстериоризовати интуицију, решен је уметничким стваралаштвом. Уметност је, у својој бити, интуиција. Зато је филозофија интуиције филозофија уметности. На жалост, Бергсон се није ангажовао у правцу раскривања ове далекосежне мисли, него се, попут Канта, зауставио на пола пута. Бергсонова маштарија о „ултаинтелектуалности“ интуиције неостварива је – она се неће остварити ни у будућности; али, по Вујићу, интуиција се реализује овде и сада, у уметничком делу, јер се уметност окреће индивидуалном, ка ономе што човеку бежи из видног поља, од чега нема практичне користи и што човек интелигенције не може ни да види.

Бергсону је, каже Вујић, с правом замерано да је он више антиинтелектуалиста него интуicionиста, јер није успео да афирмативно прикаже све сазнајне могућности интуиције. Зашто се Бергсону то десило? Зато што није хтео да се уживи у потенцијале уметничког. Превидевши стварну и делатну област интуиције, која се остварује у уметничкој креацији, Бергсон је деловање интуиције пренео у будућност.

У огледу „Прагматистичка филозофија и савремена култура“ Вујић уочава да прагматизам јесте битна одлика савремене културе на једној, али и основа за

²⁴⁸ Исто, стр. 109

нову културу на другој страни. Школска философија одбацује прагматизам као „увоз“ из Америке у Европу, а не увиђа да је реч о мисли у настанку, која има велики стваралачки потенцијал. И прагматизам је гносеолошка теорија, која, по Вујићу, значи следеће: „Та се теорија може назвати и ’инструментална теорија истине’, и она се састоји, укратко, у овоме: истина није ништа друго него оруђе, инструмент, којим се човек служи да се лакше и практичније снађе у животу; ’истинито’ значи ’практично’, истина се увек и непрекидно ствара као најугодније и најпрактичније оруђе којим ће човек савлађивати свет.“²⁴⁹ Наравно да је ово умногоме утилитаризам, јер истина престаје да буде „логички идеал“, а постаје оруђе за господарење светом, то јест, по Вујићу, „једна динамичка творевина која је непрестано у изградњи, а не једна статичка целина која је непомична у својој ’светости’; према њему, истина је нешто што је у руци и моћи човековој, а не нешто што је више њега, изнад стварности у којој он живи, нешто што је идеално узвишено и неприкосновено, ван човекове моћи, нешто чему човек има да се безусловно покори“²⁵⁰. Реч је о великом обрату у култури. Ово, по Вујићу, значи и релативизацију – једна истина се свргава, да би се усвојила друга, која је кориснија. Тако долазимо до „релативитета“, који господари и савременим научним теоријама. Противуречне истине су, парадоксално, подједнако тачне. Једино мерило истинитости је број људи који одређену „истину“ користи као своје оруђе. Број је кључ за „истинитост“, јер живимо у доба демократије и толеранције.

Прагматизам је, каже Вујић, теорија која има за циљ да човека учини господарем света. Развој човековог интелекта је еволутиван – са циљем да се стекне моћ. Савремени идеал је сила и моћ; култ разума је култ силе. И прагматизам то теоријски заснива. Ако се све то споји са натурализмом и еволуционизмом, уз схватање света као огромне машине којом се може управљати, јасно је да је прагматизам израз духа времена.

Пошто више нема апсолутне истине, онда су могућа истраживања у области неоспиритуализма, попут теософије. Вујић каже: „Теозофске истине су истине јер служе, јер су корисне, макар као слаб сурогат, правом религиозном

²⁴⁹ Исто, стр. 116

²⁵⁰ Исто, стр. 117

надахнућу и снажном религиозном животу личности, који је тако редак данас.²⁵¹ Наравно, Вујић каже да оваква теорија истине јесте симптом умора западне цивилизације и онога што се већ назива „пропашћу Запада“. Ипак, прагматизам није само утилитаризам. Он је својеврсни антиинтелектуализам јер је, по Виљему Џејмсу, „радикални емпиризам“. Због тога он заступа човекову целовитост у односу на рационалистичког човека-разломка, какав је у савремености. Вујић вели: „Ограничавајући тако моћ интелекта, свдећи га на једну функцију праксе, корисне и потребне праксе, схватајући интелектуално сазнање као једну врсту сазнања, а не као пуно и интегрално иживљавање човека према свету, прагматистичка оријентација у филозофији постаје у пуном смислу речи хуманистичка.“²⁵² Мртве схеме разума не могу саздавати живот. Као и Бергсонова филозофија, тако је и ова реакција на тоталитарни рационализам. Вујић каже: „Једностраност и кржљавост савремених схватања по којима човек разумом куша да конструише себи свет у коме ће имати да утроши своје живе силе, довеле су до незадовољства модерни дух и модерну мисао; човек се осећа скучен, везан, непотпун, без замаха и без снаге. Нумерисан, нивелисан, механизирован, сведен на број, статистику, и на регистраторски апарат, рационализован до немогућности, техницизиран до савршенства, жив човек се осећа у једном лажном свету.“²⁵³ Рушећи лажни свет разума, прагматизам отвара путеве ка уметничком и религиозном, што значи отварање за могућности нове културе. По Вујићу „као једна врста најрадикалнијег емпиризма, као хуманистичка филозофија, као интуитивизам, прагматистичко филозофирање прима у себе све савремене тежње мислилаца којима се иде на једну обнову духа и на нове културне вредности“²⁵⁴.

Није чудо да философи толико расправљају о Џејмсу и Бергсону – дошло је до превирања у култури, која наговештавају нове путеве после слома савремене западне културе.

Јер, „нешто може бити или *A* или *non-A*, вели начело логике. Али може бити, истовремено, и једно и друго, вели живот“²⁵⁵. А нова култура биће животна

²⁵¹ Исто, стр. 120-121

²⁵² В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 122

²⁵³ Исто, стр. 123

²⁵⁴ Исто, стр. 124

²⁵⁵ Исто, стр. 126

култура, без схоластичких схема. Савремени мислилац је дужан да у прагматизму разлучи оно разорно од оног стваралачког, и да за стваралачким иде.

Поглавље „У сенци Боже Кнежевића“ Вујић отпочиње сведочењем да је за њега Кнежевић наш парадигматични мислилац, онај који предочава „сву трагичност и сву узнесеност“ нашег мишљења, због чега му се у разна времена, и разним поводима, враћао, јер се у Кнежевићу откривала како спутаност домаће философије, тако и могућност њеног ослобођења²⁵⁶.

У првом огледу, једноставно названом „Божидар Кнежевић“, Вујић подсећа на мисао свог философског учитеља: „Поносит и племенит човек никад не тражи ни среће од судбине, ни милостије од људи. Он је задовољан кад је судбина учтива према њему, и кад га људи пусте да мирно иде својим путем.“²⁵⁷

Окружен чуђењем и подсмесима паланке, Кнежевић је, по Вујићу, ишао својим путем, са богатим и снажним унутрашњим животом. Његова спољна биографија је само „административна хроника“. Његова права биографија, она унутрашња, може се наћи у *Мислима* које је иза себе оставио, писаним, каже Вујић, „крвљу личности“: „Ходник живота је тесан и низак, те деца, мала и матора, лако и весело пролазе кроз њега. Виши људи тешко се провлаче, те обично изразбијани кржави и рањави доспеју до гроба да се у њему одморе. [...] Кажу да је сваки своје среће ковач. Само што судба једном даје и чекић и готово усијано гвожђе, а други га мора ковати често хладно, а често и голом песницом. [...] Ако никојим путем не можете да нађете племенито и лепо, а ви гледајте чему се будале и пакосни људи смеју; ту ћете га сигурно наћи колико-толико. [...] Човек је ствар којој би се понеки пут и бог обрадовао, а од које се често и ђаво застиди.“²⁵⁸

Године 1898. Кнежевић је објавио *Ред у историји*, први том својих *Принципа историје*; три године касније, излази *Пропорција у историји*. Из њих су касније извучене *Мисли*, које су Кнежевића учиниле популарним; али, његово

²⁵⁶ Божидара Кнежевића учили су још пре Првог светског рата претече другог таласа модернизма. Димитрије Митриновић је анализирао и Кнежевићев стил: „Он тврди нешто, а не образлаже своју тврдњу, мјесто да своју идеју излаже критички, аналитички, он је представља имагинацијом, он је описује, он слика. [...] Он је идеје које су му се свидјеле у својој интелигенцији прекаљивао, синтетизирао, задовољавао своје сопствене умне потребе. [...] Његов систем је плод његовог осјећања идеја, и отуд он и није систем чисто научне идеологије.“ (Цит. према: М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка филозофија*, стр. 47)

²⁵⁷ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 129

²⁵⁸ *Исто*, стр. 131

главно дело, због своје „суве целовитости“, није било пажљиво читано. Вујић каже да би неки скрупuloзно-зловолни истраживач, који би се бавио утицајима на Кнежевићеву мисао, могао доћи до закључка да је она сасвим „неоригинална“, и да има много позајмица из европске мисли; али, додаје он, „не треба заборавити да се разлагањем резултате у компоненте у механици материјалне тачке може постићи све, а да се таквим разлагањем у динамици живе личности испусти из вида она лична компонента која је врло ирационална али најснажнија и од најутицајнијег деловања на стварање живе резултате; она компонента коју даје жива индивидуалност духа који прерађује и прорађује идеје те долази до своје реакције на свет и околину, до свог схватања и свог гледишта и тиме испољава једну личну духовну снагу која увек има вредности и увек један морал и једно уверење које је интегрално и које ваља поштовати“²⁵⁹. За Кнежевића су, сматра Вујић, битни како лични, тако и социјално-културни аспект његовог дела, а они су за нашу средину веома значајни.

По Вујићу, *Принципи историје* Божидара Кнежевића не баве се историјом у ужем смислу речи, него историјом природе, човека и човекових дела. Реч је о законима еволуције свих појава, као и историјским законима. Треба се, веровао је Кнежевић, попети на висину прапринципа да би се сагледала целина постојања. Разумевање једне појаве је разумевање њене историје – постања и развоја. Јер „људи, биље, животиње, планете, сунца, државе, религије, народи, филозофије” – све подлеже еволуцији. Пошто је еволуција нешто што се збива у времену, време је, по Кнежевићу, највиши критеријум сазнања, те је и историја, као наука о времену, највиша филозофија. Еволуција тече по законима реда и пропорције. Циљ еволуције је да све достигне склад идеалне пропорције, после чега прогрес престаје, а почиње разарање свега постојећег. Можемо закључити да је свет овакав какав је такав само једном; не можемо знати коме је и зашто он потребан. Све је настало ни из чега, и у ништа се враћа, при чему је време огромна књига у којој се пише биографија Бога.

Вујић запажа Кнежевићеву систематичност и ерудицију, које дају монументалну слику: „Човек, читајући редом дело, присуствује у огромној радионици божијој, такту и раду огромних чекића који кују и стварају свет и

²⁵⁹ Исто, стр. 135

пролази кроз све фазе целокупног развоја: од одвајања планета из заједничке масе, до стварања човека, до стварања живота друштва; до стварања религије и наука и филозофије, до уметности, до смисла праве цивилизације и културе; до идеала човечанства које тежи хармонији: слободи духа. Човек стиче о себи појам сићушности, мајушности, и као да га је нестало, да се изгубио у свему оном огромном такту којим хуји и бруји ток еволуције свега, од хаоса до хаоса, од почетка развоја до смрти развоја. Историја човека и човечанства, на коју је човек толико поносит, није ништа до један кратак низ момената.²⁶⁰

За Кнежевића, Бог је врховни идеал, од кога религија почиње, а којим филозофија окончава; он каже, а Вујић га наводи: „Бог је оно што је вечито и стално, што је пре свега и после свега, што не зависи ни од чега, што нема потребе никакве, чему ништа не треба, што се само одржава, и одржава све остало, што је савршена хармонија увек и савршена истина. Све може бити или не бити, само бог мора бити. Бог је савршен, безграничан, разум.”²⁶¹

Иако је човек мали, пролазан и прелазан, он је ипак најлепша химна коју је свет испевао Богу. У њему је еволуција дошла до самосвести, до духа. Кроз њега истина долази до правде. Он ствара цивилизацију, која је својеврсни „суперлатив“ еволуције. Смисао цивилизације је да све постави у складу са правдом. Само удружено човечанство у стању је да сазда свет испуњен правдом. По Кнежевићу, на кога Вујић указује: „Све досадашње цивилизације човекове биле су само, више-мање, јереси природе, њене чистоте и законитости. Праву и чисту религију може исповедати само потпун, зрео човек, само човечанство. У форми и фази националних држава и државних јединица, човек може исповедати само јереси.”²⁶² Савест, племенитост и љубав су закони будуће цивилизације, а поштени рад је једина молитва Богу. За сада, само велики духови виде будућност.

По Кнежевићу, филозофија је мапа стварног света; што је дубља, она је тачнија. Зато се мислилац мора трудити да је што више оспособи за сусрет са истином стварног света. Он се по неопходности пење на висину да би могао да сагледа ствари у њиховим истинским обрисима – у целовитости и правилности; из близине се виде само прекиди и неправилности. Управо је то разлог због кога је

²⁶⁰ Исто, стр. 139-140

²⁶¹ Исто, стр. 140

²⁶² Исто, стр. 143

Кнежевић пролазио између својих савременика као месечар; гледао је са висине апсолутних истина, и није, како каже Вујић, примећивао малограђанске „буре у чаши воде“.

Наша философија је без велике историје; мислиоци су нам ретки, усамљени, и између њих нема континуитета, као што нема ни философских школа. Зато је њихова појава величанствена, сматра Вујић: „Они су сами пробијали свој пут и сами себи тражили везе са филозофијом Европе, преко лектире, каткад преко школа на западу. Они су се одиста колосалном духовном снагом пробијали из масе и тражили свој пут и долазили до свог изражаја сами, потпуно сами. И свака таква појединачна енергија духа која је успела пробити се, формирати се и изразити се, створити своје гледиште на свет, своју слику света – сваки такав дух је једна сјајна појава наше културе. Без филозофске традиције, без атмосфере духовне из које клијају правци опште мисли, често и без техничких, материјалних услова лектире, приморани да развију огромне енергије да савладају лектуру на другим језицима, овакви мислиоци одиста представљају необично јаке изворе духа, потпуно самосвојног, из мистичног врела, из дубина једне још примитивне расе.“²⁶³ Они су као жреци древних култова, обавијени велом тајне; они су муцања као припрема за велику песму, за културу која ће доћи.

Наравно да је Кнежевић примао разне утицаје („ту има и еволуционизма, на првом месту, па деизма, и материјализма, и платонизма, и карлајлизма, и биоеволуционизма и психоеволуционизма и разних других струја и живих река мисли“²⁶⁴, каже Вујић). Али, ипак, његова снажна мисао је то оригинално уобличио. У парадигматском смислу, могло би се рећи да је он својим спиритуалним еволуционизмом код нас први надишао вулгарни материјализам.

Философски системи се могу оповргавати, али њихов морал остаје, јер је морал језгро погледа на свет и живот. У том смислу, Кнежевић је, са својом идејом остварења правде у историји, кадар да буде вођа ка будућности и учитељ те будућности.

Задатак човеков је, по њему, рад на остваривању хуманог идеала: правде, једнакости, љубави и племенитости. Као и сви велики духови, и он је својим концепцијама о свету и човеку, донео светлост да би човек, путујући кроз

²⁶³ Исто, стр. 146-147

²⁶⁴ Исто, стр. 147-148

историју, стигао до својих циљева – правде и истине. Кнежевић је, по Вујићу, као и сви мислиоци, био васпитач и вођ.

Свој оглед, писан као увод за избор из Кнежевићевих *Принципа*, и објављен као *Закон реда* 1921. године код Геце Кона, Вујић завршава сећањем на свог професора: „Прошао је живот у мраку и готово неопажен, прошао је кроз ниски ходник живота и отишао гробу да се одмори. Прошао је кроз мрак да би из њега видео шта раде они који су осветљени. И из мрака мог сећања, из младих дана, одваја се преда ме слика његове значајне физиономије. Имао сам част бити његов ученик у гимназији. Сећам се и сад његова лица, главе и израза. Значајна глава једног мислиоца, избраздано лице борама рада и размишљања, над чијим се овалом диже готово два пута дуже, веће и пространије чело са ретко отвореноплавом, више риђом, косом; а испод чела очи хладног зеленоплавог одсјаја, очи које су одиста биле прозори једне велике и умне душе. Имало је нечега у њему целоме од онога што је натерало Наполеона да каже за Гетеа: 'Ево човека!' Живео је тако мирно и у мраку, осветљен и загрејаван оним пламеном који чува душу и даје живота души 'мудраца на дну њихових једноликих часова'."²⁶⁵

Значај Кнежевића за Вујићево поимање нашег самосвојног пута у области философије је, између осталог, у снажном наглашавању улоге човека у космосу, јер, како каже Драган Јеремић, „иако је Кнежевићев систем по свом основном постулату деистички, он је антропоцентричан по томе што је човека, који је хелиоцентричним системом доспео на периферију васионе, вратио у центар светског збивања, показујући како прави центар васионе није једна тачка у простору него један моменат у времену“²⁶⁶. Кнежевићево сватање историје заснива се, по Слободану Жуњићу, на увиду да је „историја сада највише филозофија, јер је наука о времену и развоју, односно о пореклу и поретку ствари у *космосу*“²⁶⁷. Вујићева мисаона еволуција управо је и текла по путањама Кнежевићеве еволуције од космизма ка историософији: Вујић је пошао од бергсонизма, лишеног снажнијег осећања за историју, преко шпенглеровског схватања о историчности сваке културе, до хришћанско-есхатолошке визије

²⁶⁵ Исто, стр. 150

²⁶⁶ Д. Јеремић, *О филозофији код Срба*, стр. 53

²⁶⁷ С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 205

човека и света. Због тога му је Кнежевић, погружен у сазирање тајни историје, са космичким визијама смисла човековог пребивања у времену, био својеврсни путовођа ка новим мисаоним концепцијама, насталим после почетног заноса Бергсоном.

У огледу „Мисли о Божидару Кнежевићу (1865-1905)“, објављеном о двадесетогошњици смрти нашег филозофа у *Српском књижевном гласнику*, Вујић уочава да Кнежевић није био историчар у уобичајеном смислу речи, иако је преводио Бекла и Карлајла. Није истраживао и критички проверавао изворе, нити је давао синтетичке погледа на епохе. Иако је и по образовању био историчар, он је надасве филозоф. Није чак ни филозоф историје у уобичајеном значењу те речи – он је човек који је кренуо од историје космоса, захваћен жаром визионарства. Историја је за њега била историја свега постојећег, а не само човекове цивилизације. Он је, као „племенити самоук“, спадао у ретке наше људе који мисао морају да домисле до краја – то јест, да се отворе за вечна питања. Занет огромном грађом, писао је стилем тешким, утегнутим у скоро математичку формулативност; плашио се расплутности ако се не стегне. Због тога *Принципи историје* нису радо читани, док *Мисли*, у којима је врстан афористичар, јесу.

Као човек космичке визије, Кнежевић је био религиозан; истовремено, он је песимиста²⁶⁸. Божја огромност све превазилази; човек је само трун прашине у космосу, са свом својом историјом. Религиозност прожета горчином – то је Кнежевић. Зато су његове *Мисли*, извађене из великог двотомника о начелима историје света и човека, нешто што одаје „несрећног човека“.

Преводилац Бекла и Карлајла, он се нашао под њиховим утицајем; иако је за првог све материјална неминовност, а за другог у историји делују Божји агенси, вођи и хероји, закључак изведен из дела оба ствараоца је јасан – историју одређује Бог, макар и преко великих људи. Зато је, по Вујићу, Кнежевић распет између неминовности и личног Бога.

²⁶⁸ Драган Јеремић уочава да је у *Мислима* Кнежевић своје филозофирање више окренуо религиозности, као и учењу о вишем човеку. (Д. Јеремић, *О филозофији код Срба*, стр. 53-54). И Вујићева мисаона еволуција је била својеврсни пут ка религиозном схватању света и човека, мада се мора признати да Кнежевић никада није постао хришћански религиозан: „Његови упечатљиви ставови јасно показују да превага позитивизма у српској филозофији XIX века није уопште била лишена спекулативних елемената, као што ни његов теизам није био идеалистички, већ материјалистички и пантеистички“, каже Слободан Жуњић. (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 207)

Уздижући аристократичност мисли изнад просечног живота у свакодневици, Кнежевић је, каже Вујић, у предратно доба Србије, многима био прави помоћник у отимању из учмалости и учитељ спремности на борбу са средином.

О Кнежевићу су, каже Владимир Вујић, писали Јован Скерлић и Бранислав Петронијевић. Скерлић га је посматрао као политичког активисту, и видео у њему несрећног човека у заосталој средини, при чему му је сметала Кнежевићева искрена религиозност, коју је покушао да рационалистички редукује. Петронијевић га је сматрао несистематичним мислиоцем, што је, из перспективе једног метафизичара, грех који се тешко прашта. Вујић га је сматрао историчарем, што овај у суштини није био.

Трећи оглед посвећен Кнежевићу у *Спутаној и ослобођеној мисли*, Вујић је насловио као „Лик Божидача Кнежевића“. Основни став Кнежевићев био је визионарски (наравно, не у смислу окултизма); он је тврдио да се „хармонија света слуша очима“. Као што је Бетовен свет „гледао ушима“ (Вујић), тако га је Кнежевић „слушао очима“, и у њему сагледавао меру и хармонију испод крвавих сукоба и хаоса са којима се свагда срећемо. Кнежевић је, по Вујићу, „та љубав за широком, слободном, обимном, далеком перспективом слична Његошу (’Ко на брегу и ако малу стоји, више види но онај под брегом’), тај орловски поглед коме је увек мала висина са које сагледава што више живота, слична гледању динарских горштака, слична извесној духовној потреби наше расне мисли“²⁶⁹. Још једна је сличност Кнежевића и Његоша – религиозност, о којој Вујић каже: „Кнежевић је дубоко религиозан, као и Његош, религиозан на један интиман, свечан, поетски начин, једини, уосталом, на који се ваистину религиозан може бити. Све може бити, а не мора бити, али Бог мора бити. Визионарство ове врсте, перспективност оваквих размера горостасних, носи собом религију која значи осећање, непосредно, животно и силно, Бога свуда и у свима стварима.“²⁷⁰

Из те перспективе свет је за њега, по Вујићу, „огромна једна фаталност у коју је ужлебљена једна сићушност, човек са својом историјом“²⁷¹. Песимизам се Кнежевићев рађа из те несразмерности. Али, као човек наше расе, Кнежевић у

²⁶⁹ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 162

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ Исто, стр. 163

безмерју сагледава правду која не држи само земљу и градове, него и сав космос, и она је мала искра великог Божијег пламена. Иако је његова мисао стремилa аристократичности, он је увек осећао љубав за свог брата – човека, и у томе је било његово племенито двојство. Зато је, тако искрено посвећен трагању за смислом, могао да каже да је „све пепео осим истине“²⁷².

Кнежевић је Вујићу свакако импоновао и због одбијања да саму филозофију апсолутизује: „Филозофија, за овога мислиоца, не поседује неприкосновеност и непогрешност; системе њене он сравњује са пропадљивим палатама из чијег ће се материала дизати нове зграде. Религија је надмоћна и над филозофијом и над науком, као исконска и примарна сила људскога духа“, каже Ксенија Атанасијевић.²⁷³

После поглаваља о Божидару Кнежевићу, долази „Спутана мисао“, коју Вујић почиње констатацијом да је мисао окована „увек док је везана за туђу и њој потпуно подложна; тако је наша мисао давала изглед лажног уобличења и ишла чисто рационалистичким напорима, против своје судбине и своје суштине“²⁷⁴.

Она почиње обрачуном са Браниславом Петронијевићем и његовим покушајем заснивања нове геометрије која, на супрот класичној геометрији са њеном идејом о бескрајној дељивости простора, креће од идеје дискретног простора и недељивости тачака у њему. Тиме наша философија скреће у најсувљу, беживотну схоластичку област, у којој се, поред Петронијевића, појављују и његови следбеници, попут Николе Поповића и Ксеније Атанасијевић. Рецимо, Ксенија Атанасијевић је у свом докторату елаборирала учење Ђордана Бруна о најмањем, проглашавајући га Петронијевићевим претечом.

Вујић каже да се неће бавити подробном анализом њихових метафизичких конструкција, него да ће поставити конкретна питања – одакле та неосхоластичка проблематика, да ли је она историјски и друштвено неопходна, колико је у континуитету са неком претходном мишљу, има ли везе са савременошћу, са европском филозофијом, какве су јој практичне последице – рецимо, у области математике.

²⁷² Исто, стр. 164

²⁷³ К. Атанасијевић, *Српски мислиоци*, стр. 54

²⁷⁴ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 165

Пошто је наша философија без континуитета, очито је да је Петронијевић своје идеје позајмио, и то од Лајбницевог монадологије. Тако су Петронијевић и ученици му, у земљи у којој нема философске традиције, одмах почели да се баве суптилиним проблемима немачке метафизике 17. века. То је схоластика, слична средњовековној, концилској. Философија може одговорити на сасвим природне потребе људског духа, али Петронијевићева мисао не одговара на те потребе, а ништа не користи ни математици. Вујић је одлучан: „Хипотеза дискретума, вештачком дијалектиком поткрепљена, не служи ни практичком математичару, ни филозофу живота, ни човеку у животу, нити каквој било практичкој, било моралној, било уметничкој сврси. Она служи једном метафизичком систему, коме је она, може бити, један од украса и неопходно потребних састојака архитектоники; за живот она нема никаквог значаја.“²⁷⁵ Оваква Вујићева позиција је утемељена на крајњем прагматизму џејмсовског типа – истина може бити, и јесте, само оно од чега живот има користи. Свако апстрактно мишљење је ћорскокак, и никуд не води.

Философија не сме остати у кули од слоноваче; она треба да зарони у живот, и да у њему нађе себе; не сме бити метафизички „спорт“. Петронијевићева мисао није актуелна ни кад се сагледа из европске перспективе, у којој такође бива напуштена метафизичка област зарад постављања суштинских питања, где је „терен борбе проблем живота и човека творца у животу, проблем развијања интуитивних снага човекова духа, проблем снаге живота и стваралачке снаге човековог духа, проблем слободне воље и акције духа за све већу слободу и стварање“²⁷⁶. Таква философија води само даљем отуђивању од философије, њеној депопуларизацији.

Када је Ксенија Атанасијевић одговорила на Вујићев чланак објављен у *Српском књижевном гласнику*, сматрајући да он понижава философију својим ставом, Вујић је написао одговор „О ’достојанству’ философије и ’унижавању’ философије“, у коме је подсетио на наивне приче београдске чаршије о младом занесењаку Брани Петронијевићу, који је за малограђане био некакав, од света одвојени, маг и спиритиста. Иако се човек с благом иронијом може односити према тој заблуди, ипак у њој има и зрнце истине, јер „мајстори метафизике свели

²⁷⁵ Исто, стр. 172

²⁷⁶ Исто, стр. 174

су се за обичан свет на чудне фигуре, каткада и смешне, помало тајанствене, али увек потпуно одвојене од стварног тла живог живота²⁷⁷.

Но, нису само обични људи устајали против метафизике; то су чинили и велики мислиоци, који су одбијали да философију и метафизику изједначе, враћајући се животним изворима. Такви су били Протагора, Хјум, Кант, Џејмс. Дакле, простонародни презир према метафизици није једини став; по Вујићу, кроз историју људске мисли води се „борба против рационалистичких испредања система, борба за веће људско и човечанско иживљавање насупрот мртвом схематисању. [...] Није, дакле, здрав разум усамљен у свом одбацивању оне метафизике која је изражена интелектуализмом; није 'достојанство филозофије' у лицу рационалистичке метафизике 'унижено' само 'обичним' и 'нижим' људима, него оно, кроз целу историју људскога рода, трпи оправдане нападе смелих и генијалних духова.“²⁷⁸

Иако метафизичари чак и признају да су њихови противници можда у праву кад хоће да се врате животу, тај повратак, по њима, ипак није философија. Вујић хиперболише: „Није довољно да једна филозофија буде интиман израз спонтаног живота душе и духа; није довољно да једно гледиште на свет буде покретач племенитих и добрих дела љубави; није довољно да једна слика света буде пуна лепоте и израз животне лепота: све то није довољно, јер све то 'није филозофија', јер све то 'унижава' филозофију, јер све то није права 'достојанствена' филозофија. Није филозофија зато што није 'по правилима' рационалистичке дијалектике; није филозофија зато што није метафизика и што није пошла од уверења у апсолутну свемоћ разума и појмовне систематике; није филозофија јер није интелектуалистички оријентирана; није филозофија – јер је хуманизам.“²⁷⁹

По метафизичарима, једино рационализам не унижава философију; али, то је мисао „уседелица“, каже Вујић. За крај свог текста, Вујић се позива на роман Димитрија Мерешковског о Леонарду да Винчију, из циклуса *Васкрс богова*, у коме Леонардо својим конкретним, на искуству заснованим увидима, порази у

²⁷⁷ Исто, стр. 177

²⁷⁸ Исто, стр. 178-179

²⁷⁹ Исто, стр. 180

расправи схоластичаре приликом једног интелектуалног двобоја на двору тиранина Лудовика Мора. Права мисао је хуманистичка, а не схоластичка²⁸⁰.

У чланку „Идеал науке“ Вујић се бави феноменолошком теоријом Михаила Петровића Аласа, коју је он разрађивао од 1896. до 1921. (при чему му је, у једном периоду, и Вујић био сарадник). Иако је ова теорија умногоме недоступна онима који не познају математику, ипак се њене основне црте, као животног дела нашег научника, могу приказати широј публици.

Живот је бескрајно разноврстан, али за човека није довољно да буде само посматрач појава. Ради лакше оријентације, он мора да појаве упрости и разврста по неком начелу. По Вујићу, упростити значи учинити математички мерљивим, што је главни задатак науке. Ово насиље над сложеностју света је и највећа предност и највећа мана науке, која има за циљ могућност предвиђања појава, и самим тим – господарење над њима. Оно што се изгуби у индивидуалном, добија се у области праксе. Вујић каже: „Појава је ’разумљива’ и ’објашњена’ када је квантификована: значи, кад је сведена на односе величина којима се математички може оперисати. Слика света је за науку један упрошћен и квантификован универзум који има да ради као машина, као механизам чији ће управљач, господар и експлоататор бити човек.“²⁸¹

Научници сматрају да биолошки, психички и социјални процеси научној обради само привремено измичу, али ће у будућности и те појаве постати мерљиве, и постаће део „егзактних наука“.

И теорије се морају свести на што мањи број, да би стварност била подложнија квантификацији и манипулацији. Зато је главно питање науке – како засновати једну теорију која ће обухватити потпуно различите групе појава. То је, по Вујићу, тешко: прелазак из области физике у област биологије и психологије зарад стварања јединствене теорије захтева „смеле метафизичке претпоставке“, које нису засноване на математичкој квантификацији. Вујић наглашава: „Идеал

²⁸⁰ Слободан Жуњић запажа да је Вујић прозрео аргументацију својих рационалистичких опонената о „ненаучности“ нових философских метода као нешто што почива „на уверењу да је разум једино и искључиво средство људског сазнања, да је цео свет устројен по ’схемама логике’, и да се ’системи појмова и појаве у животу и искуству поклапају без остатка’“; Вујићево окретање прагматизму стога није „дегенерација културе и филозофије у потпуном релативизму, већ хуманистичко постављање интелекта у функцију праксе и ширење сазнања и на интуитивне и религиозне снаге духа.“ (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 274)

²⁸¹ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 187

науке био би остварен у једној општој метафизичкој теорији појава која не би ниуколико зависила од садржајне природе појава, и која не би била принуђена да гради претпоставке метафизичке природе. Та општа теорија појава била би савршено индиферентна према конкретним квалитативним одликама појава са којима има посла. За њу би било ирелевантно питање о квалитетима, и она би, доследно идеалу научног сазнања, представљала метод праве и чисте квантификације појава.²⁸² Тиме би се могла избећи и променљивост теорија, која је веома присутна у науци.

Михаило Петровић је такву општу теорију дао кроз своју математичку феноменологију. Вујић описује начин долажења до те теорије: „Њему је пала у очи једна занимљива чињеница, запажана и пре њега, да многе појаве у природи, иако међу собом потпуно различите по својој конкретној природи, показују извесне аналогije. Две појаве, потпуно диспаратне, по својој садржајној, материјалној страни показују, често, исти општи ток и ход, исту карактеристичну општу форму свог бивања, исти механизам који одређује ток појаве и карактерише њен интимни и упрошћени ход и њено бивање. [...] Са друге стране, и у обичном животу и у обичном говору, врло су честе аналогije између врло диспаратних појава изражене метафоричким упоређењима. Врло често, какво душевно стање, какав историјски процес, каква друштвена појава, бивају окарактерисане каквим згодним упоређењем са врло простим механизмима или врло простим процесима у природи. Таквим једним упоређењем, сложена појава постане јасна, проста и рељефно означена, и човек као да је, одједном, видео осветљену у њеним дубинама и схватио наједанпут њен интимни механизам.“²⁸³

Из тога је Алас извукао закључак који Вујић овако излаже: „Ако две диспаратне појаве, диспаратне по својој конкретној природи, показују исти општи ток и ход, онда значи да извесне карактеристичне појединости једне и друге појаве играју истоветне улоге у општем механизму појава, другим речима: односи појединих делова појава су идентични. Како наука хвата на појавама оне њихове карактеристичне појединости, делове и улоге који се квантитативно могу изразити, а то значи математички изразити, то се могу поставити опште математичке схеме, закони у облику једначина, које ће обухватити под свој општи

²⁸² Исто, стр. 190-191

²⁸³ Исто, стр. 192

облик читаве групе појава, различите по својој материјалној одећи. Та чињеница је слична оној да идеализовани геометријски облици, као општи типови, могу да се односе на врло разноврсне и конкретно врло различите објекте. Такве опште математичке схеме не зависе ни најмање од материјалне природе појаве са којом се има посла: оне су стални облици, типови општих механизма појава, под које се могу свести врло различите појаве, биле оне из области материјалних промена и бивања, биле из области биолошке, психолошке, социјалне и др. Изнаћи такве опште форме, изражене математички, значи створити систем једне *опште* механике појава која обухвата сву шарену разноврсност промена у свету, значи изградити један систем *феноменологије* који представља типичне опште механизме појава, ма какве оне биле по својој конкретној природи.²⁸⁴

Петровић је успео да за своју теорију нађе доказе у свим областима, од бактериологије, преко хемизама, ботанике, механизма воље и појава у друштву.²⁸⁵ За њега није битно којом се облашћу бави – уочивши механизме и аналогије, он је могао приступити квантификаторској делатности, која је идеал науке.

У својој теорији, Петровић је надахнут и доследан. Али, Вујић каже да то није једини начин гледања на ствари: постоји интуиција, тако присутна код уметника, која је Гетеа навела да створи своју теорију боја, супротну Њутновој; постоји и религиозно-морално гледање на стварност, у коме, каже Вујић, „главну улогу игра однос јединке као свесног моралног бића према једној широј, универзалној свести, према једном широком панпсихизму, изатканом од чисте љубави и самилости“²⁸⁶. Различити су типови реакција на свет који нас окружује, па се ниједан од тих типова реакције не сме апсолутизовати.

Ипак, Петровићево дело је врхунац развоја рационализма и научног погледа на свет – једна довршена, синтетичка теорија, која премашује све друге. Због тога је она изврсна, али и сасвим једнострана, што је особина теорија које су

²⁸⁴ Исто, стр. 193-194

²⁸⁵ Рецимо, постоји појава слабљења са ширењем – таласи цунамија су све слабији што су даљи од места настанка, светлост се смањује што је даље од извора, а моћ освајача опада што дубље залазе у огромну територију противника. Месечеве мене, плима и осека, женски менструални циклус заснивају се на периодичним променама изазваним неким периодичним узроком. (Видети више о овој теорији у књизи: М. П. Алас, *Математичка феноменологија*, Сабрана дела Михаила Петровића Аласа, књига 6, Београд, 1998.)

²⁸⁶ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 198

биле дела некадашњих генија. Јер, како запажа Вујић, „после свега, човеку је суђено да једнострано реагира на свет и живот; у изабраном ставу, ма колико он био једностран, ваља умети ићи до краја, до величине, до најсавршенијег могућег напора“²⁸⁷. Дело Михаила Петровића је стога наш огроман допринос светској култури. Такви су доприноси ретки.

У поглављу „Лик Кихота“ Вујић иде Унамуновим трагом; каже да му се занесењак од Ла Манче указао као лик бутновника против окова рационализма, који је Унамуна навео да га представи као сакрални лик витеза духа. Да би се човек ослободио, мора да буде спреман на подсмех околине које га не прихвата и не разуме, тврди Вујић.²⁸⁸

У огледу „Значај кихотизма (Психолошко-књижевна и културно-историјска расматрања)“ Владимир Вујић полази од аксиома да је *Дон Кихот* генијална књига чија је садржина „историја једног одушевљења“. Није толико битно ни шта је сам Сервантес намеравао кад је књигу писао: она га превазилази; подсмех Дон Кихоту као будали простачки је, јер Сервантесов роман превазилази границе књижевне теорије. У том смислу, Вујић се позива на Унамуна, који каже: „Шта ме се тиче оно што је Сервантес хтео или није хтео да стави у Кихота и шта је стварно у њ ставио? Оно што ја откривам у њему је оно што је живо у њему, ставио то или не ставио то у њега Сервантес, оно што ја стављам у њега, што ја стављам одозго и изнад или испод њега, оно што ми стављамо сви у њега.“²⁸⁹ Унамуно, „сав ватра и сав пламен“ је писао *Живот Дон Кихота и Санча* да би створио шпанску верзију хришћанства и философије, „кихотизам“. Вујић каже: „У наше доба, у коме су, по речима Хисмана, и наши греси ситно лоповски, у коме је нестало великих страсти, какав узвишен пример даје Дон Кихот!“²⁹⁰ У

²⁸⁷ Исто, стр. 199

²⁸⁸ Руска научница Екаторина Јеремина у свом огледу „’Кихотизам’ у стваралаштву Мигела де Унамуна и Фјодора Достојевског“ указује на дубинску сродност између лика Дон Кихота у Сервантесовом роману онако како га тумачи Унамуно и лика кнеза Мишкина у Достојевском *Идиоту*: „Стварајући лик кнеза Мишкина, Достојевски се ослања управо на лик Дон Кихота, као на земаљски идеал високоморалног човека, и на недостижни идеал лепоте и доброте, морални темељ света – Исуса Христа. У радној верзији романа Лав Мишкин је назван ’кнез Христос’. Исто то поређење пада на памет и шпанском писцу, који Дон Кихота зове шпанским Христом.“ (Еремина Е. А. „’Кихотизм’ в творчестве Мигеля де Унамуно и Фёдора Достоевского// Гуманитарные научные исследования. 2014. № 3, <http://human.snauka.ru/2014/03/6125>, приступљено 12. 11. 2015.)

²⁸⁹ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр.204

²⁹⁰ Исто, стр. 205

нашој књижевности, сматра Вујић, Лаза Костић велики романтичар, још увек несхваћен, дао је свој поглед на кихотизам као на наду у безнађу у коме живи сав његов народ, кад на његовим скупштинама „ветрењача много звечи“, и у тренуцима кад чулност побеђује разум. Лик Дон Кихота се Костићу, каже Вујић, јавља „у моментима који означавају промашене сврхе, преварене наде, прошле опсене, узалудне напоре, немогуће снове“, ²⁹¹ да би га, у последњој строфи, потегао као оружје против оних који су издали своје идеале: „Ал’ кад видим паметаре,/ где с’ клањају шупљој сили;/ кад јунаке видим старе/ где их скоцка наслад гњили,/ те сад оно пале, жаре,/ чем’ су били борци чили;/ да желуцу није сметње мач отпашу са бедрине;/ – такве слике нису вредне будалине Саведрине.“²⁹²

По Вујићу, Костић је поручио: „Кад се мач отпаше са бедара и све одбаци што је у животу човекову духовни вођ и путоказ кроз слабости и срамоте човечанског животињства, – то није вредно сјајног борца за сан и поезију, узвишеног Кихота, онога који је, упркос свом пролазу кроз комично, сам увек озбиљан и без шале на уснама, остао веран мученик за идеалнији живот и веран заточник лепога сна.“²⁹³

Унамуно је, наравно, имао ширу и универзалнију визију витеза тужног лика; његов витез је заснован на дубокој трагедији људске комичности. Страсти, страдања и смрт витеза Кихота за Унамуна су слике душе шпанског народа. Дон Кихот је борац против духа сцијентистичког, пркосан и поносан – он добија бесмртност зато што је ка узвишеном кренуо комичним путем. У њему се вера бори против науке: „Кихотизам је за Унамуна у ствари став духовни против рационалистичке, осредње, недуховне, безверне Европе. У том безверју, у том слепом одавању разуму, и само разуму, резонима, и само резонима, у том

²⁹¹ Исто, стр. 206

²⁹² Исто

²⁹³ Није само Вујић узео Дон Кихота као основну фигуру своје културне идеологије. На том путу био је и Љубомир Мицић, оснивач зенитизма: „Витешки идеали Барбарогенија за балканизацијом Европе наликују Дон Кихотовим. [...] Мицићев Барбарогеније-Балканац размишља на витешки, старовременски, донкихотовски начин о свету око себе, о балканској култури која може да мења европску, што наликује Дон Кихотовој борби против ветрењача, иако су му мерила његовог времена (овде пре свега Мицићевог времена тридесетих година у Краљевини Југославији) нису пружала подршку, него су га изложили ветрометини подсмеха и осуде.“ (Ј. Лазић, Културни образац на маргини: барбарогеније Љубомира Мицића и књижевне полемика његовог времена, Српски културни образац у светлу српске књижевне критике, Београд, 2015, стр.229)

недуховном животу за трбух, у том страшном агоничком трзању једне цивилизације на заходу, Унамуно види трагикомедију Европе.²⁹⁴

Ренесанса, протестантизам и револуција удаљили су Европу од Христа. Друга половина 19. века, доба вулгарног материјализма, донела је инквизицију науке, која се изругује сваком ко одбија да призна сцијентистичку ортодоксију. Као дубоко религиозан човек, Унамуно се бори против сцијентизма, сматрајући га извором све извештачености и лажности савремене Европе. Таква борба изазива подсмех, па је Унамуно одабрао Дон Кихота као учитеља путовања кроз подсмех до бесмрћа.

Унамуноу је, каже Вујић, отаџбина „земља свете Терезе, Игњација Лојоле, земља која је била на челу противреформистичког покрета, земља вере и крста, права земља католицизма правог и живог, и мистицизма религиозног, Шпанија земља без систематске филозофије али са пуно мудрости, земља великог Калдерона који је рекао да је живот сан, ’земља снова који се остварују, булевар Европе, жижка витешке вере’, по речима једнога поете.²⁹⁵ Шпанија је сва у Дон Кихоту – она се бори против савремене Европе, без обзира на сва изругивања, да би показала да је вера у бесмртност у човеку још увек жива. Она носи поруге, али не одустаје. Дон Кихот је „десперадо“, очајник који не очајава; јер се из очаја рађа апсурдна нада са којом се могу поистоветити сви савремени Дон Кихоти, устали против инквизиције науке, а за тријумф новог, страственог Средњег века.

По Вујићу, „кихотизам Унамунов, дакле, јесте правац духовни који иде непосредно у борбу против савремене цивилизације онакве каква је данас у Европи и каква се приказује уму и очима толиких силних и великих духова у Европи: као епоха зла, против кога се ваља борити.²⁹⁶ Обнова витештва – то је нада Сервантесовог десперада; обнова вере и њена победа над сцијентизмом – то је нада Унамунова.

Вујић истиче да Унамунова слика Дон Кихота као оличења Шпаније није једина; он може бити још универзалнији: „А ја стављам у њега оличење борбе против непокретљивости историје, борбе за немогућ обрт историјског тока. И још: духовну велику улогу и мисију свих оних који се боре, у одређеним фазама

²⁹⁴ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 208

²⁹⁵ *Исто*, стр. 210

²⁹⁶ *Исто*, стр. 211

културе, против статичности, против механизирања, против смрти једном речи. Видим у том симболу вечну и непролазну улогу борбе духа против смрти и усмрћивања духовне вредности...²⁹⁷

Вујић каже, у складу са Шпенглеровом визијом, да је историја таква да културу, као период цветајуће сложености (израз Константина Леонтјева) увек смењује уморна, подражавалачка, нестваралачка цивилизација. У таквим периодима, периодима немоћи и куњања, јављају се Дон Кихоти да буду мисионари који сведоче животом против смрти, макар да је њихова мисија неостварљива. У тренуцима кад се масе претварају у механизме којима се манипулише, присуство сведока пробоја кроз смрт више је него битно. У том смислу, „десперадоси“ бивају христолики. Гласови подигнути у пустињи, они спајају прошлост са будућношћу, сведочећи да историја није завршена.

Међутим, Вујић се пита шта може бити кихотизам у једној средини чији је културни развој био прекинут турским ропством. Живело се и умирало херојски, да би се изашло из ропства; народ је културно још неостварен, и сад треба да бира путеве самоостварења. Којим путем ићи ако је Европа у фази цивилизацијског опадања? Какав кихотизам је у нас могућ и да ли је уопште потребан?

Трагедија југословенске културе је у томе што је она почела да се саздаје у доба цивилизацијске декаденције европског културног простора, када тријумфују рационализам и сцијентизам. Идеја која је преовладала међу нама највећа је заблуда – треба подражавати оно што се руши, сматрајући да је просветитељска вулгарност сами врхунац човечије мудрости.²⁹⁸ Док се, нарочито после Светског рата, у Европи јавило много духова који су устали против идола волтеријанско-русоовских, у нас су се званичници, творци културе, скаменили негде око 1880. године, и као кихотизам исмевају сваки покушај да се изађе из кругова „здраваго разума“ и да се крене за самосвојношћу. Ипак, постоје они који не само да верују,

²⁹⁷ Исто, стр. 212-213

²⁹⁸ У часопису *Народна просвета* Владимир Вујић је 1932. године писао о духовним превирањима епохе, настојећи, по ко зна који пут, да укаже на оно за шта је веровао да су беспућа у којима се обрело јужнословенство, које је, по њему, требало да буде алтернатива уморном Западу. Иако се сад јасно види куда иде Запад, наша интелигенција, која је, по Вујићу, скоро сва полуинтелигенција, је и даље за „Европу капитала и неправде.“ (В. Вујић, Духовна превирања садашњице, *Народна просвета*, год. XV, број 7, 24. јул 1932, стр. 2) Вујић тврди да је у нас европеизовање омогућило нову врсту хадуковања – не ради правде, него ради пљачке. По њему, основне црте динарског човека чине да се он лако прилагођава немилосрдној борби у „капиталистичком поретку, лажној демократији, уопште целој психологији просперитета.“ (Исто).

него и знају да је нова, слободна култура могућа; они се неће колебати у идеју ка узвишеном циљу. Предност Јужних Словена је у томе што су они млади, пуни стваралачке енергије, и што не морају никог да опонашају, а поготово не оне који су на заласку. Вујић вели: „Нас који у то верујемо, нас могу назвати Кихотима они паметњаци и западњаци чији је дух угледање, чији је понос копија а чије стваралаштво никад није ни постојало. И баш зато што смо ми у том положају да о изградњи културе своје можемо мислити, што нас та изградња чека, баш зато је и могуће да та култура донесе не само ново нама него и да донесе ново Европи. Кихотистички снови? Може бити, али су они најбоље наше уверење, најбоља наша снага и најбољи наш дух стремљења. Ми се бар не боримо против неокретљивости историје; јер за нас историјско живљење почиње, остваривање културе почиње, свесни историјски живот се рађа. И баш у томе и постоји дубока разлика између два схватања наше културе: или је она сада пред стварањем, а њено стваралаштво омогућено једино широком самосвешћу о самосталном духу нације која има шта да каже; или је она у изградњи само утолико уколико буде што брже и што ефикасније примила на себе облик западне цивилизације. Или историјско живљење или улаз, као маса безоблична, у масе цивилизоване Европе, нумерички, механички улаз у једно нивелисање без краја и конца које се свршава једнообразношћу, а то значи смрћу, у техничкој, урбаној цивилизацији.“²⁹⁹

Али, шта је са ликом оданог Санча Пансе, који је ишао за Дон Кихотом без обзира на то што је видео да су његови снови о острву среће утопијски? Шта означава Санчо? Он је, по Вујићу, обичан човек, који живи анимално, у тупој свакодневици, све док не буде „кихотизиран“. То значи да се, визијом свог витеза, мора поново родити, да би кренуо ка вишим сферама постојања. Вујић вели: „Тако санчизам означава онај материјални основ на коме ће се збити чудо једне културе, оне геолошке и биолошке масе на којима ће изнићи једна култура, оно градиво из кога ће се извајати једна лепа творевина моћна, велика, изразита, која ће исказати своју духовну реч, и спевати своју песму Богу, дати своје оправдање духовног живота. [...] Тако су Санче носиле камење тешко за огромне пирамиде да њима, као огромним симболима, искажу значај живота египћанског. Тако су по градовима античким у гомилама слушали говоре, дивили се снази савршеног тела

²⁹⁹ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 218

и на безброј начина по градовима државицама (’полис’) остварили сан античке културе. Тако су они у фаустовској, европској, култури ишли силном енергијом за господарењем природе, за стварањем машина и тако данас они улазе као масе у стварања којима се иде на апсолутну премоћ над природом, на безусловну власт над њоме, преко математичких симбола, на једно потпуно мешање лица природе и лица земље. Кихотски дух је у зачетку дао своје визије. А онда је санчизам као радни напор, упућен и завитлан једним основним духовним правцем, стварао и стварао облике, док време не дође зрењу и смрти...³⁰⁰

Дон Кихоти се јављају приликом свитања и сумрака великих култура; оба пута воде – један масе које су спремне да њихове визије остваре, други пут појединци спремни да, уз њих, буду гласови вапијућих у пустињи. Вујић тврди: „Кихотизам и санчизам узимају на се симболистичке облике једне вечно понављане борбе живота и смрти, духа и материје, господарења и робовања, моћи и слабости [...] Све по неком поретку иде – у то је и наш велики Његош био уверен. И наши најбољи духови у народним творевинама. Има ту страшног неког плана чија су нам очитовања присутна, али кога у целини не можемо ни назрети још – или врло слабо. Огромна је то књига у коју се пише биографија Бога, вели и мисли Божа Кнежевић...“³⁰¹

Култура је израз духа, а уметност је нарочити израз културе, при чему се под њом подразумева оно што је судбински изражено, самосвојно, а не имитација и копија. Кроз уметника Бог проговара, али тако што га „мучи“, што га приморава да ствара и сведочи тајну човека и света. Стваралац не може да бира; он мора да саздаје. Кихотизам у нас је, дакле, идеје ка себи и своме, и борба против уплива умируће фаустовске културе, која је надасве техничка.³⁰²

У поглављу „Ослобођена мисао“ Вујић покушава да понуди визију ослобођења. Обиман и програмски писан оглед „О људима Запада и о нама“ има за циљ да формулише основе будуће културе.

³⁰⁰ Исто, стр. 221

³⁰¹ Исто, стр. 223-224

³⁰² У свом огледу *Човек и машина*, Николај Берђајев каже: „Није претерано када се каже да је питање технике постало питање судбине човечанства и његове културе. [...] Човек је некад од вере очекивао чуда. Тога није било. Затим је дошла техника која их заиста ствара. Задивљен, он јој се приклонио са страхопоштовањем. [...] Нема техничких циљева живота; могу постојати само техничка средства. [...] Замена циља живота техничким средствима означава умањење и слабљење духа.“ (Н. Берђајев, *Човек и машина*, 2002, стр. 394)

Текст почиње од указивања на књигу др Антуна Бонифачића, *Људи Запада*, у којој су огледи о Андреу Жиду и Анрију де Монтерлану. Поводом те књиге, огласио се Владимир Дворниковић, који се и сам позабавио судбином и вредношћу западне културе. У области односа према Западу добијају се и губе битке кад је култура у питању, па је Дворниковић указао на неразумевање овог проблема.

Вујић истиче да је надмоћ Запада у области технике неодољива, на шта је указао и Кајзерлинг, показујући како се незападни народи вестернизују: „Питање се одиста поставља на један сасвим други план када се постави опрека Запад–Исток као опрека: чистоћа, удобност, лакоћа саобраћаја и примања, владање простором, владање аутоматским техничким комодитетом са једне стране и нечистоћа, болештине и заразе, неудобност, тешкоћа саобраћаја и савршено лишавање олакшица које једна савршена техника несумњиво може да пружи човеку, са друге стране.“³⁰³

Под Западом се, у смислу уобичајеног упрошћавања, подразумева имагинарно јединство између антике (културе довршене и завршене) и данашње евроамеричке културе, која и даље траје. Ту свагда иде и груба, а суштински нетачна, схема стари – средњи – нови век. Под „Исток“ се, пак, подразумева један културни комплекс, иако је реч о свету са више опречних култура, којима је заједничко само то што су прошле.

Противстављање Запад – Исток по основи акција – контемплација такође је симплификација која се не може потврдити историјским чињеницама. Вујић каже: „Шта значи та чисто исконструисана супротност која ради са апстракцијама и појмовима, када историчар култура зна и за доба рационализма у античкој култури, и у индуској култури, и у египатској култури, и у кинеској култури, и у арабљанској, магичкој, култури? И за доба нерационалистичко, и више мистичко и више интуитивно, у тзв. европској култури? И када је реч о 'пропасти' Запада, зар историчар културе нема визије о тим 'пропастима' и о другим културама?“³⁰⁴

Техничка култура Запада се не може одбацити; техника би можда могла да ослободи човеков дух од ропства материји и да га упуту на стваралаштво. Није реч ни о томе да је дух Запада демонски, а дух Истока божански, и да је активизам

³⁰³ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр.232

³⁰⁴ *Исто*, стр. 233-234

за осуду, а пасивно посматрање блаженство. Појам „пропаст Запада“ не значи усвајање пасивно-медитативног источњачког духа, нити повратак у „мрачни средњи век“. Озбиљно изучавање морфологије култура не признаје баналне дуализме; рецимо, Средњи век уопште није прелазно доба између антике и Новог века, него зачетак ренесансе и постренесансне епохе. Покушај банализоване употребе идеја писаца какви су Шпенглер и Берђајев, свођење њихових дела само на наслове, плод је вулгарног рационализма, а не озбиљне анализе.

Питање културе Јужних Словена зато уопште није питање антагонизма Исток-Запад, него питање могућности развоја сопственог стила и начина, слободе стваралаштва и смелости да се буде свој: „Како ми стојимо као култура и где смо; да ли у цивилизацији, као наши суседи Европљани, фаустовске културе, или смо негде на свом сопственом путу? [...] Да ли је афирмација Јужнословенства у његовом брзом прилагођавању социјално-привредним облицима Европе, у утапању у техницизам западне културе? Да није у нечем сасвим другом?“³⁰⁵

У наставку свог огледа, Вујић, трагом Шпенглеровим, указује на чињеницу која потврђује тезу о опасности дводимензионалних приступа проблемима култура. Рецимо, античка клтура, коју Шпенглер назива аполонијском, и која иде од Хомера до хеленизма, у ренесансној, по Шпенглеру „фаустовској“, Европи схватана је на сасвим нарочит начин. Такође, европски класицизам је псеудокласицизам.

Основни проблем рационалиста је то што не виде сличности у развоју разних култура, него, по Вујићу, верују у праволинијски прогрес од мање разумног ка разумнијем, од простијег ка сложенијем. Њима, каже он, све изгледа као упрошћена конструкција: од примитивног човека, преко оријенталних народа, Египта, Грчке, Рима, средњег века ка новом добу, при чему мрак бива побеђен „светлошћу разума“.

По Вујићу, јужнословенска култура је једна од Солуна до Алпа, и ту нема линије поделе Исток – Запад. Ово јединство је одражено у народној поезији, која не зна за границе, и чија етика јесте јединствена – схватање да „правда држи земљу и градове“ и по коме је „боље изгубити главу, него своју огрешити душу.“

³⁰⁵ Исто, стр. 243

У народној поезији постоје основе јединственог народног стила, и ту може бити језгро нове културе.

Рационалисти оптужују заговорнике јединствене и нове јужнословенске културе за романтичарско схватање света. Они би били у праву ако би посматрали западно романтизирање прошлости, које је плод декаденције; у нас, романтизам значи одбрану права на самобитност, и он је пун живих и животворних снага за создавање аутентично наше културе. Зато се овог појма не треба одрицати.

Једино значење израза да „ми нисмо Европа“ јесте у томе да Европа живи у доба свог коначног опадања, док су Јужни Словени на својим почецима. Све док се буде имитирало туђе, бићемо, по Вујићу, неозбиљни, мали и без икаквог значаја. Зато је, како он каже, неопходна ревизија наше културне ситуације из светскоисторијске перспективе.

Вујић је овде, по ко зна који пут, на трагу идеја Достојевског о томе да словенска цивилизација није европска, и да ко год покушава да насилно европеизује Словене (пре свега оне који потичу из источноправославног културног круга) ради против своје „почве“. У „Зимским белешкама о летњим утисцима“, Достојевски сматра да је узрок отуђења народа од интелигенције у томе што се интелигенција поистоветила са западноевропским квази-елитизмом: „Тако дубоко презиремо народ и његова начело да смо постали пуни неке досад непознате гадљивости према њему – и то је прогрес!“³⁰⁶ И Владимир Велмар-Јанковић је, у својој *Духовној кризи данашњице* указивао на такав квази-елитизам: „И зар није бекство од самих себе кад се отресамо своје примитивности, хитајући у Европу да тамо на наше балканско сирово срце навучемо макар и најтању превлаку европејштине, да би на тај начин постали људи? Да тако стекнемо оно суверено право по којем ћемо се смети стидети сопствене примитивности, по којем ћемо смети с висине критиковати нашу заосталост, и подменути јој се, – макар то било и после једног сезонског бављења у Паризу, – по којем ћемо стећи право, – а можда и дужност – да се навикнемо на метанисање пред високом европском цивилизацијом, па макар били у питању најсиромашнији представници

³⁰⁶ Ф. М. Достојевски, *Срби између Русије и Европе*, Београд, 2013, стр. 72

њени. Јер, шта ми заправо имамо? И кад ћемо ми, ако бога знате, стићи Европу?³⁰⁷

Бавећи се питањима наше националне елите, Вујић није могао а да се не осврне на моделе односа према Западу као духовној стварности у нас. У Југославији постоје, сматра Вујић, три типа западњака. Први тип су они који још живе у западном рационализму 18. века. То су блажене незнајше које верују у позитивизам, материјализам, деизам и слично. Таквом човеку је све „јасно“; он је обасјан зрацима „сунца – разума“. Читава историја за њега је права линија из „мрака“ у „светлост“. Све што се с тим не мири, назадно је и осуђено на пропаст.

Други тип западњака је дијалектички материјалиста, који верује да закони природних наука важе и у друштву. Вујић каже: „Капитал, индустријализација лица земљиног, механизирање свега па и људи, социјално схватање пре свега, проблеми чисто економске природе – то је свет и концепција тог типа.“³⁰⁸

Трећи тип западњака је онај који се одрекао рационализма од Лока до Маркса, и који се определио за „психоанализу култура“. Он изванредно познаје Запад у његовој опадајућој фази, ценећи све вредно што је западна култура дала. Притом, он је страствени борац за културу свог народа. Он не пориче ни значај економије у животу људи и народа, али зна да човек не живи само о хлебу. Таквог западњака у нас зову „неоромантичарем“, на шта Вујић каже: „Али ако неоромантизам треба да значи синтезу западњаштва у његовом горе наведеном духовном и најбољем смислу са националним јужнословенским стилем као оригиналним казивањем о свету и животу, онда је то изврсно име које треба очувати.“³⁰⁹

По Вујићу, Јужни Словени не смеју ићи за цивилизацијом која умире јер више није култура. Он тврди: „Никаква смисла нема тражити наметање животних облика једне цивилизације (тј. краја једне културе) на развијање једне културе када је она још духовна могућност, још чедна, још непрогледала душа. Све ознаке једне цивилизације: губљење вере, религиозности праве, увоз свих могућих секта и странака са истока, напори теоспирито-антропозофски и други, лутање у моралном ставу, развијање декадентног професионализма, секс као основа живота

³⁰⁷ В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу*, стр. 46

³⁰⁸ В. Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*, стр. 250

³⁰⁹ *Исто*, стр.252

и тумачење живота, лицемерје, лаж, суровост и савршена хипокризија свега живота – све те ознаке казују јасно колико је тај живот савременог Запада немогућа *духовна садржина* за нас.³¹⁰

Не треба, сматра Вујић, одбацити технику, која је настала на основу фаустовске жеђи за влашћу над природом, али је треба користити за ослобођење од тешке власти материје над човеком; истовремено, одбацити дух Запада – то је задатак Јужних Словена и њихове културе. Тако је некад настала западноевропска култура – спајањем хришћанства и антике, прожетим жеђу за савладавањем бескрајних простора. Сада, дакле, Словени треба да узму западну технику, али да одбаце дух Запада.

По Вујићу, решење би било у новим преображајима већ постојећег: „И као што су симболи античке културе, и хришћанства, ушли у западну културу не као њена доминантна црта али ипак као саставни делови њени, под главним особинама те културе, господарством и искоришћавањем, притиснути и измењени, исто тако техницистички елементи западне културе могу ући у једну нову, ону коју би донели ми, али не више као једини и искључиви симбол културе, не као оно што чини њен стил, но као елементи који бивају подвучени под друге главне особине, елементи трансформирани, преиначени, који служе нечем другом, вишем, нечем што духовно и душевно сачињава слику света нове те културе.“³¹¹

Данашња Европа је разуздана грабљивица, у коју се поверење не може имати; она тлачи, осваја, разара народе и државе. Прихватити је, овакву каква је, значи помирити се са судбином „оријенталца“ кога треба цивилизовати. Јужни Словени нису ни Запад, ни Исток, и то је добро, јер им даје шансу за стваралачку будућност.

Као што има три типа западњака, тако има и три типа наших „источњака“. Једни га доживљавају „песнички“, као османско царство одмора и опуштања, склоњеност од ужурбаности евроамеричке цивилизације, „хашиш и опијум“; такав Исток не постоји, и никад није постојао.

Други тип источњака Исток доживљава као извор мистике и новог морала, управо онако како је било у доба слома Римске империје, када су оријентални

³¹⁰ Исто, стр.254

³¹¹ Исто, стр.256

култови преплавили Рим. То је жеља за духовним подмлађивањем, али она није израз животности, него тешког умора од живота. Нова религиозност, типа теософије, је вештачка, хладна и без имало тоpline. Она Јужним Словенима није потребна: „Ми нисмо у свом историјском културном живљењу у фази декаденције. Ми нисмо у опадању и у савршеној иживљености религије. Ми не можемо калемити лекове са Истока на један организам национални коме они потребни нису. Ми не можемо рачунати у историјско-културни живот и у развој културе један малобројни танки слој 'интелектуалаца', један танки слој псеудоморфичких хтења и стремљења и настојања. Религиозност наша је спонтана и унутрашње доживљавана: она није другостепена као у европских маса. Она је таква само у slabим слојевима интелигенције који прекривају, као незнатни и шаролики појас, праве националне културне снаге и способности.“³¹²

Географски, средишњи простор Јужних Словена, између Истока и Запада, не значи много. Мешавина западно-источних елемената је немогућа, јер ни Запад и Исток каквим их замишљају неупућени не постоје. Да ли је могућа синтеза? Да, али ако се под њом не подразумева свесни синкретизам, него органски развој, пошто, по Вујићу, култура није вештачка хрпа разноликих елемената спојених по начелу синкретизма, него организам који расте, цвета и плонони по унутрашњим законима развоја. Наша културна историја мора се изучити да би се у њој нашло надахнуће за оно што предстоји. Једини извори нове културе могу бити народни извори, протумачени на нови начин. Књижевност је, у том контексту, најбољи барометар за проучавање утицаја Истока и Запада, као и савладавање препрека псеудоморфозе.

Ток развоја наше књижевности показује извесне главне карактеристике које се морају имати у виду кад се гради ново и самосвојно. Вујић о том току бележи: „У такозваној 'старој српској књижевности', коју су називали и 'византијска књижевност на српском', из притиска византијске цивилизације, полако се ослобађао један самосталнији и реалнији уметнички дух.

Нагли прекид развијања културе, упадом Турака, донео је време једно у коме се та стара књижевност само одржавала. За то време западна европска

³¹² Исто, стр.261

култура се, прешав своје детињство и епоху снаге и зрелости, увелико припремала на велике научне и техничке подвиге.

Први покушаји културног дизања и први покушаји самосталног државног живота довели су нашу књижевност пред једну 'Европу' која је била рационализована и сва у знаку премоћи разума и корисности. Доситеј је изванредни израз тога првог буђења и првог додира са европском цивилизацијом. То прво додиривање 'просвештенија' учинило је да се, засенути новим и блештавим догмама Запада, о разуму, о корисности – што би Доситеј рекао о 'ползи', о тами средњег века, о прогресу, о слободи, о оковима цркве итд. – да се, засењени свим тим изразима, наши људи упуте 'путевима Запада' и да напусте народне традиционалне мисли.

Два су пута била могућа тада: или у копију Запада или у враћање на сопствене изворе. И историја наше књижевности показује у свом развоју одиста обе те линије.

Све оно што је после Доситеја па преко Лукијана Мушицког и следбеника ишло за европским рационализмом, за узорима класике, све је то, више-мање, било пролазило путем подражавања. Али се у то доба већ јављају и личности које су тражиле у проучавању и поновном додиру са народном поезијом изворе за стваралаштво. И тада је пробио наш звани 'романтизам' који значи поновни прави додир са тлом на коме једино може нићи права култура.

После тог замаха романтичног, у основи различитог од романтике западне културе, поново преовлађује пут копија да би у нашој западњачкој последњој рационалистичкој генерацији довео до једне потпуне рационализације културних настојања.

И тек у последња времена јављају се први знаци неопходно потребне обнове, ревизије наших вредности и стварања плодног неоромантизма као синтезе, плодне и животворне, најбољих тежњи савременог Запада и наше расне мисли и духовног фонда сопствене тежње за својом културом...³¹³ Без развијања оригиналне културе, Јужни Словени постаће феласи, робови без сопственог идентитета, односно „синтезе“, како Вујић пише.

³¹³ Исто, стр. 266-267

Последњи оглед у *Спутаној и ослобођеној мисли* је „Словенска мисао“. Словенска мисао је, по Вујићу, за сада само „визија и вера“, али много шира од панславизма. Она је изнад идеологије прогреса и тражења среће човечанства само у материјалном бољитку и сцијентизму. Она је заснована на хришћанској мисли о свечовечанском братству.

То је мисао која је мученик, и прате је сиромаштво и изругивање. Она има христолику судбину – судбину сталног распињања на крст. У доба свеопште доминације технике, она покушава да онебеси земљу, и зато је на голготском путу. Вујић вели: „Човек *брат* свих и свега – каква утопија у времену које носи печат човека слуге свију и свега, човека роба материји, човека коме су затворени сви духовни видици огромним сенкама машина, димњака, точкова који се вечно обрћу, човека који се мрви под вечитим законом, под сталним императивом: производи да би трошио, троши да би производио!“³¹⁴

Људи на земљи су усамљеници; једини начин да се зближе је да једни у другима виде тражитеље духовног и истовремено грешна, крхка и слаба бића којима је потребна не само помоћ, не само солидарност, него истинска љубав. То је била визија Достојевског: „Смири се, горди човече!“ Визија Запада је сва у вољи за моћ.

Културе су, каже Вујић, „усамљене колективне душе“, које се не могу сједињавати механички. Достојевски је веровао да се тај проблем може и мора превазићи христоликим путем ка свечовештву. Да би се до тога дошло, потребно је проћи сва искушења – између осталог, и садашњу кризу Запада. Постоје Европљани који „словенски“ мисле; Вујић каже да „њихова заједница, над крвљу, над расом, над раздвојеностима свима и преко свих баријера, сачињава елитну духовну мањину чијој мисли припада неодложиво и неопозиво будућност“.³¹⁵

Из овог става, као и из тврдње да код нас постоје људи који воле и познају Запад у ономе што је на Западу вредно и људско, види се да Вујић није паушално одбацивао окциденталне вредности, него, као и словенофили, био неко коме је Европа, по речи Ивана Карамазова, „драго гробље“. Зато је и веровао да ће Јужни Словени успети да узму оно што је тамо најбоље, и да, на основу своје „почве“, роде нове културне могућности, који ће спасити и уморни Запад.

³¹⁴ Исто, стр.270

³¹⁵ Исто, стр.273

Будућност словенске мисли је победничка јер она жели спасење свим људима свуда; она је хришћанство изнад сваке антропософије и теософије, и није реформа, него је живот и љубав. Она је сан вредан сањања и остварења.³¹⁶

³¹⁶ Вујић је своју идеју о словенској култури као свечовечанској, као што смо већ видели, преузео углавном од Достојевског. У својој студији *Достојевски код Срба* (Титоград, 1961), Милосав Бабовић је показао колико је стваралаштво Достојевског између два светска рата схватано не само као књижевност, него као својеврсна идеологија, погодна за употребу у покушају градње културолошке алтернативе западном материјализму капитализма и совјетском материјализму комунизма. Залажући се за љубав и милосрђе, Достојевски је био против класне борбе. То ће бити и идеологија *Народне одбране*, часописа у коме Вујић сарађује и извесно време га уређује.

ТРИ ЧАСОПИСА И ВЛАДИМИР ВУЈИЋ

Књижевни часописи су, између два светска рата, имали значајну улогу у обликовању књижевног живота. Они су доносили поезију и прозу младих књижевника, али и доприносе старијих литерата; нудили су нове, свеже гласове и идеје; у њима су одјекивале полемике и објављивани су памфлети. Велики број периодичних публикација заснивао је и своју визију културе, али и државне политике у култури. Владимир Вујић је био редовни сарадник низа часописа. За ову прилику, одабрали смо три парадигматична – *Српски књижевни гласник* (*СКГ*), *Народну одбрану* и *Идеје*, управо зато што сарадња у њима одражава постепену еволуцију Вујићевих ставова.

У *СКГ*-у он сарађује до средине двадесетих година прошлог века, у периоду кад је *СКГ* умногоме отворен за нове правце у књижевности и философији; у другој половини двадесетих и почетком тридесетих година затичемо га као књижевног критичара, али и идеолога, часописа *Народна одбрана*, да би, средином тридесетих, био повлашћени сарадник Црњанских *Идеја*, које крећу у одлучан обрачун са социјалном књижевношћу и левичарством у култури.

Вујић и Српски књижевни гласник

Српски књижевни гласник (*СКГ*) је, на почетку двадесетих година 20. века, широм отворио врата за струјања нових праваца у књижевности. На његовим страницама је било места за све – од Црњанског до Растка. И Владимир Вујић је сарађивао у њему, објавивши своје значајне ране радове на страницама овог часописа: „Џемс и Бергсон“, „Идеал науке“, „’Достојанство’ филозофије и ’унижавање’ филозофије“, „Прагматистичка филозофија и савремена култура“, „Мисли о Божидару Кнежевићу“, итд.

Вујићева сарадња је почела 1921, и трајала до 1926. Вујић је присуствовао и прослави двадесетпетогодишњице излажења *СКГ*-а. Касније ће он бити оштар критичар Богдана Поповића и његовог круга, и стаће на позиције многих који су

критиковали застарелост „гласниковске“ идеологије³¹⁷, међу којима ће бити и Вујићу идејно близак Владимир Велмар-Јанковић³¹⁸.

Вујић је углавном писао приказе књиге из области философије, психологије и педагогије, али се повремено бавио и књижевним темама. Тако је 1921. писао, између осталог, о Дворниковићевој *Савременој филозофији*, о платонизму у модерној мисли; 1922. тема су му биле Петронијевићева *Историја новије филозофије*, Ђурићева *Филозофија панхуманизма*³¹⁹, превод Монтењевих огледа Д. Фртунића³²⁰; 1923. приказао је дело Михаила Мирона о Платону и

³¹⁷ Захваљујући радикалним ставовима пре свега авангардиста и њихових сличномишљеника у доба после Другог светског рата, *Српском књижевном гласнику* се и данас приступа са извесним подозрењем: од Винавера до Зорана Мишића то би требало да је часопис парадигматично „конзервативан“, „скерлићевски једноуман“ и „богданповићевски“ склон празном естетицизму. Леон Којен је у својој студији *У тражењу новог* (Београд, 2015) показао да су у питању заблуде. Авангардисти, који су касније градили свој колективни идентитет на критици *СКГ*, од Винавера до Марка Ристића, у њему су објављивали своје радове и пре и после Првог светског рата. Часопис је и пре Првог светског рата нарочито подржавао младе писце, попут Вељка Милићевића и Милутина Ускоковића. Скерлић, стална мета авангардистичких инвектива, управо је први, још 1909. и 1910, објавио Винаверове *Приче које су изгубиле равнотежу*. И Исидора Секулић, коју је Скерлић у једном тренутку оптужио за неку врсту књишкости инспирације, имала је у часопису своје место.

³¹⁸ У свом огледу „Књижевне ревизије“, објављеном у часопису *Народна одбрана* 1931. године – који смо већ помињали - Владимир Велмар-Јанковић каже: „Са помпом најновијих научних мерила примењена је европска педагогија и естетика на песнике и књижевнике тога времена, на 'примитивце и дилетанте'. Као дух часописа гласниковце је везивао колико-толико један општи талас задоцнелог позитивизма, увезеног слободног мислилаштва и материјалистичког гледања. Тај дух је био приман из Европе без неког нарочито утврђеног система, под општом формулом прогресизма и еволуционизма.“ ((В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу. Играчи на жици*, стр. 101)

³¹⁹ Вујић у приказу ове књиге указује на Ђурићев песнички стил, и његову намеру да понуди основу за изградњу будуће југословенске културе, у доба кад је косовска идеја државотворно остварена. За Ђурића, срећа је у вечном тражењу среће, и у активном савладавању бола и зла овога света. На Ђурића су, по Вујићу, утицали Гијо, Бергсон, прагматизам и агностицизам. Затим Вујић креће да широко цитира Ђурића, сматрајући да је то најбољи начин да се укаже на његов стил, раскошан и пун вербалних ватромета. Вујић бележи: „Писац налази да су 'буђави дворови' национализма срушени и да је нова 'котва', 'звезда' и 'спасење' у 'Екуменском Савезу Демократских Република, Савезу Републиканских Совјета, Федерацији Планета, Фамилијаризацији Глоба'. Крајња сврха еволуције била би 'интерстеларна свест' и комуникација са свима 'космичким и сидеричким другарима'.“ (В. Вујић, Милош Ђурић, *Филозофија панхуманизма*. Један покушај нове југословенске синтагме, *Српски књижевни гласник*, НС, књига VI, год. III, бр. 2, 16. мај 1922, стр. 155)

³²⁰ По Вујићу, Монтењ је био честит и mudar човек који је човечно и мудро посматрао и човека и човеков свет. Он је данас, у доба борбе против схоластичке мисли, више него драгоцен. По Вујићу, у шеснаестом веку, Монтењ је био један од оних који је, „као прави мудрац, високо ценио скромност мудрачког незнања; он је говорио о гордости као људској природној и наследној болести; он као да је увиђао јасноћом данашњих великих хуманиста зло гордога разума и његову немоћ; он је, тада још, тврдио да се ми 'забављамо више објашњењем објашњења него ли објашњавањем саме ствари'; он је био, у свом веку, један од оно мало високих духова који су се умели еманциповати логократије школске филозофије.“ (В. Вујић, Монтењеве „Огледи“ (одабране стране), *Српски књижевни гласник*, Нова серија, година III, књига VI, стр. 315)

Шопенхауеру³²¹, студију Душана Недељковића *Оријентације сазнавања*, предавање Милана Шевића „Шта може васпитање“, *Основе теорије сазнања* Бранислава Петронијевића³²², *Студије за психологију песимизма* Владимира Дворниковића; 1924. је донела приказ Дворниковићеве „Кризе западно-европске културе“³²³, књижице Нике Штуке о телепатији³²⁴, Симе Марковића о теорији релативитета, Недељковићевих дела о Блезу Паскалу³²⁵ и о Хераклиту³²⁶,

³²¹ У приказу ове књиге, Вујић пише о трагедији Шопенхауера, који је, својим схватањем значаја интуиције, могао постати прави „философ живота“, али је окончао у метафизици. Његова сличност са Платоном није случајна, сматра Вујић: „То је врло природна последица метафизичких операција апстрактивним снагама разума; доследно праћене до свога основа и корена, метафизичке опште концепције остају у истини само један врло неодређени 'апстрактум'. Узвишени метафизички језик, тако поносно резервисан за брамине метафизичке касте, не може преварити живу интуицију пуног човека који осећа и има живот свега у своме животу.“ (В. Вујић, Д-р Михаило Мирон, Платон и Шопенхауер, *Српски књижевни гласник*, НС, година IV, књига VIII, бр. 4, 16. фебруар 1923, стр. 311)

³²² Приказујући Петронијевићеву књигу, Вујић сматра да би коректна студија о теорији сазнања требало да буде приказ свих теорија сазнања до којих је дошла философска мисао; у супротном, то може бити само увод у метафизику писца дате књиге. Данас, у доба кризе филозофије, која је последица сукоба рационализма и хуманизма, гносеолошко питање постаје веома важно: „У борби око враћања на живо, биолошко врело сазнања и одржавања формалне статике разума који се од живота одвојио, огледа се криза савремене филозофије.“ (В. Вујић, Д-р Бранислав Петронијевић, проф. Универзитета, *Основи Теорије Сазнања*, *Српски књижевни гласник*, НС, год. IV, књига IX, бр. 8, 16. август 1923, стр.639)

³²³ По Вујићу, Дворниковић под културом подразумева душевни став човеков, оно што означаје , и дух и психу културе, као и тип човека који се огледа у културном типу. Дворниковић основни став западне културе види у принципу: „Упознај, савладај, ограничи и искористи!“ Наука се на Западу не развија из жеђи за сазнањем, него из потребе за техничким овладавањем и стицањем моћи. Потчинити природу и владати њоме – ето шта је циљ. По Вујићу, Дворниковић открива пуну тајну Запада – а то је да иза свих научних формула, природних закона и огромних машина лута човек на кога нико не обраћа пажњу, човек који је постао небитан. Култура Запада је својом техничком једностраношћу довела до данашње кризе, каже Вујић. (В. Вујић, Криза западно-европске културе, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књ. XI, бр. 1, 1. јануар 1924.)

³²⁴ Поводом ове књижице, Вујић пише: „Боље је наводити што више чињеница него ли ковати теорије, које су све још незавршене и врло хипотетичке. Писац је, врло трезвено, схватио то, и дао нашој литератури о мистичким појавама добар прилог. Најзад и најортодокснији академичари морају признати да су мистичке појаве корисно продужење стварне емпирије.“ (Владимир Вујић, „Телепатија“, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књига XI, бр. 1, 1. јануар 1924, стр. 79)

³²⁵ По Вујићу, значај Недељковићеве књиге је што је Паскала приказао као живог мислиоца, што има реч и за савременог човека, и што је поправио површно мишљење Бранислава Петронијевића о маргиналности Паскалове филозофије из перспективе филозофске систематике. Једино што смета књизи је лош књижевни стил Недељковића, последица како незнања језика, тако и уверења младих мислилаца „по коме филозофско изражавање не сме да буде обично, и по коме се осећа дужност да се што замршеније и нејасније пише и говори.“ (В. Вујић, Д-р Душан Недељковић, Скица филозофске стваралачке делатности Блеза Паскала, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књига XI, бр. 8, 16. април 1924, стр. 365-367)

³²⁶ Вујић сматра да је занимљив покушај да се Хераклит представи Србима, али преводи фрагмената, које је извела жена Недељковићева уз његову помоћ, представљају крајњи промашај. Вујић наводи и пример: „Ефезијани требало би да се побесе и оставе град голобрадима, јер су прогнали Хермодора, најбољег међу њима, говорећи: нећемо да нико међу нама буде најбољи; ако је неко такав, онда ван и другима! Тај фрагмент, у коме допуштам и штампарске грешке, најбоље ће доказати не само колика је мрачност Хераклитова, него и преводиочева и помагачева и

Винаверову књигу о Бергсоновом учењу о ритму (где тврди да Бергсон нема никакво посебно учење о ритму, и да је то Винаверова конструкција, пошто је он и иначе склон преслободним тумачењима француског философа), књигу Даворина Трстењака о дарвинизму у педагогији; 1925. се дотакао, између осталог, *Пролегомене за једну теорију естетике* Бранка Лазаревића, расправе Ј. Д. Стојановића о Бергсоновој филозофији³²⁷, Дворниковићеве *Психе југословенске меланхолије*, студије Алберта Базале о металогијским коренима философирања³²⁸, књиге Николе Крстића о стваралаштву Сенише Кордића³²⁹, књижице Уроша Круља *Политика и раса*; 1926. године је приказивао *Увод у филозофију* Владана Максимовића, књиге енглеских философа Халдана, Расела и Шилера, као и о двадесетпетогодишњици издаваштва Геце Кона.

Владимир Вујић и културна идеологија *Народне одбране*

Организација Народне одбране настала је 1908. године, у епохи аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Један од иницијатора њеног оснивања био је Бранислав Нушић. Врло брзо је формирала преко двеста подружница, постајући покрет народне интелигенције, чији је циљ био рат „књигом и просветом“, о коме је говорио Стојан Новаковић. Удружење је имало око триста хиљада чланова. По Љубодрагу Димићу, Народна одбрана је требало да испуњава следеће задатке: да ради на јачању српске националне свести како би

штампарова и издавачева.“ (В.Вујић, Хераклит, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књ. XIII, бр. 3, 1. октобар 1924, стр. 236)

³²⁷ Текст Стојановића о Бергсоновој мисли, пре но што је објављен као књижица, прошао је кроз часопис *Хришћански живот*, што је, каже Владимир Вујић, вероватно последица имагинарне везе између филозофије и религије. Стојановић је објавио текст у црквеном часопису, јер, по Вујићу, „идеје Бергсонове неки тумаче на један особен неомистички начин који би приближавао филозофију интуиције једном обновљеном хришћанству.“ В. Вујић, Филозофија Анрија Бергсона, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књига XV, бр. 1, 1. мај 1925, стр. 77)

³²⁸ О овој Базалиној књизи Вујић каже: „Студијом о металогијским коренима филозофије указао је Д-р Базала на многи савремени проблем, а то вреди више но самомучења са илузорним проблемима која су тако у вољи нашем академизму.“ (В. Вујић, Металогијски коријени филозофији, *Српски књижевни гласник*, НС, год. V, књига XV, бр.3, 1. јун 1925, стр.235)

³²⁹ Приказујући ову књигу, Вујић стаје на становиште да, ако постоји уметност Ивана Мештровића и Јована Дучића, уметност Сенише Кордића још увек не постоји; он је почетник, пред којим је дуга и неизвесна будућност. Крстић иде тако далеко да Мештровићеву скулптуру „Удовица“ тумачи својим чврстим уверењем да је вајар у неком од прошлих својих живота заиста био удовица, и да ја зато могао да изваја такву скулптуру. Вујић каже да је Крстић заиста доказао своју тезу „да се књижевни есеј не пише по неком плану и да у њему нема ни поставке ни закључка ни резонувања“ (В. Вујић, Никола Крстић: Поводом уметности Сенише Кордића, *Српски књижевни гласник*; НС, год. V, књ. XVI, бр.8, 16. децембар 1925, стр. 647)

српски народ био у стању да види своју целину и своје место у свету; да негује соколске вештине; да организује предавања чији је садржај идеологија покрета; да ради са женском популацијом; да одржава везе са српским народом у свим областима где он живи; да прикупља материјалну помоћ.³³⁰

Рад Народне одбране је обновљен 1926, под председништвом војводе Степе Степановића, као рад у култури, с циљем стварања јединствене културе троименог народа, у складу са државном идеологијом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У Средишњи одбор ушли су угледници из свих крајева земље, и припадници сва три народа. Задаци обновљене организације били су: рад на јачању националног и државног јединства; окупљање приватне иницијативе с циљем да се постигне народни препород, у свим областима, од културе, преко здравства, до привреде, „сузбијајући неморал сваке врсте и сваки необуздани егоизам појединаца, а будући солидарност, самопоуздање, расни дух и смисао за социјалну правду“³³¹; борба против племенске, верске, партијске сукобљености и партикуларизма; буђење ревности за очување државе, верности према краљу и отаџбини; помагање организација које раде на изградњи одбране Краљевине СХС; јачање витешког духа кроз соколство и стрељаштво; одржавање веза са саплеменицима из суседних држава уз гајење добросуседства с тим државама; обавештавање стране јавности о правим приликама у нас, и борба против непријатељске пропаганде; развијање словенске и балканске солидарности.

Ова идеологија покрета остала је до самог почетка Другог светског рата: интегрално југословенство било је тема и 1940, у програмском тексту „Члановима, читаоцима и пријатељима Народне одбране“, у којој се уводничар залаже за здраву, снажну и напредну Југославију.

Владимир Вујић је био сарадник *Народне одбране* у њеној првој фази, која је трајала до 1932, када је, по Димићу, „њен рад био превасходно културни и своје тежиште је имао на изграђивању југословенског менталитета, југословенске културе, неговању југословенских националних осећања и давању националног васпитања.“³³²

³³⁰ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, том први, Београд, 1997, стр. 466

³³¹ Исто, стр. 468

³³² Исто, стр. 469

Због интернационализма комунистичке идеологије, *Народна одбрана* је ушла и у антикомунистичку борбу. У складу са уређивачком концепцијом часописа, истицано је да је духовни живот важнији од материјалних услова у којима се живи, а интернационализам је сматран плодом велеградске цивилизације, која је обескорењена и лишена правих оријентира. Све што је вредно национално је, а космополитска је само техника.

Редакција се, од самих својих почетака, залагала за стварање јединственог просветног програма на територији Краљевине СХС, сматрајући да је духовно јединство много важније од географског. По Димићу, „очекивано је да ће наставни програми ширити љубав и толеранцију међу словенским народима, неговати подједнако и ћирилицу и латиницу у свим деловима земље, утицати на промену начина привређивања и живота, подстицати дисциплину, пропагирати култ штедње и рада и друго.“³³³

Идеолози овог покрета сматрали су да „подивљали“ парламентаризам, са непрестаним смењивањем влада, не може да оствари ваљан просветни план и програм за целу територију државе, па треба приступити изради истог на основу најширег друштвеног консензуса, који може настати ако се око свега сложе не само политичари, него и професионална удружења, националне и културне организације, јавни радници, па и родитељи. Питање просветног система није само питање писмености, него и питање самосвојности. Запад води јужнословенске народе у декаденцију кроз своју популарну културу. Маштало се и о томе да Јужни Словени пишу једним писмом, али стварност је, по Димићу, била таква да „у Београду излази око седамдесет листова и часописа који подједнако негују и латиницу и ћирилицу, док је у областима ’преко Саве’ на оба писма излазио само један часопис (*Јадранска стража*).“³³⁴

Часопис *Народна одбрана* се залагао за унификацију књижевног језика, израду заједничке терминологије, писање најбољих могућих уџбеника, итд. Водила се борба за очување села, и указивано је на чињеницу да у земљи, у којој има 75% сеоског становништва, буџет Министарства пољопривереде има само 1% укупних буџетских средстава.

³³³ Исто, стр. 472-473

³³⁴ Исто, стр. 475

Заговарало се увођење домаћег репертоара у позориште и оперу. Вођена је борба против издавања лоше стране литературе, која нашу културу доводи у колонијални положај. Тврдило се да домаћи читалац свој укус, управо због такве издавачке политике не формира на доброј националној литератури. Велибор Јонић, уредник часописа *Народна одбрана* (у доба кад је Вујић сарађивао у њему) и један од кључних идеолога покрета, учачао је да се југословенско друштво налази на прелазу из патријархалног у модерно, при чему се није смело дозволити одрцање од наших највећих моралних вредности.

Сматрало се да међу нама има много идолопоклоника западне културе, међу којима су нарочито опасни фанатични „полутани“, који о Западу знају мало, али сматрају тамошњи рационализам и технику за неприкосновену вредност којој се треба потчинити свим својим бићем. Процес модернизације мора се, веровали су сарадници *Народне одбране*, спровести без позападњачења.

Од народне интелигенције очекивала се борба за развој самосвојне културе. Владимир Велмар-Јанковић је сматрао да интелектуалци – родољуби морају имати велику улогу у обнови политичког живота, под условом да имају веру у Бога и да делују књижевношћу и уметношћу. Преузети европски манири без унутрашњег садржаја руше истинску, расну културу. Лажни сјај се, по Велмар-Јанковићу, мора одвојити од истинских вредности. „Насупрот продуката европског рационализма (позитивизам, реализам, социјализам, атеизам, индустријализам) који је део интелигенције проглашавао за сопствени култ, *Народна одбрана* је протежирала словенско 'месијанство' исказано у облику културног југословенства“³³⁵, истиче Димић. Народна одбрана је, као покрет, у свом програму интегрализма, пристајала на постојање културних типова, али не и на националне културне индивидуалности.

Да би се изградио јединствени духовни простор Југославије, идеолози Народне одбране предлагали су следеће: треба зближавати народне масе, организовати узајамне сусрете и културну размену; што више преводити дела словенских писаца и упућивати их у масе; преко публикација и на разне друге начине треба упознавати Јужне Словене са осталим словенским народима; при Универзитету створити посебна одељења која би се бавила припремањем наше

³³⁵ Исто, стр. 486

омладине за изучавање других култура; омладину у дијаспори живље повезати са нашим дипломатским представништвима, итд.

Основни став Народне одбране када је култура у питању описао је Љубодраг Димић: „Често је истицано да 'ми' живимо на географској и духовној вододелници ('на оштрици мача') између два света – Истока и Запада. У вези с тим отварано је питање какву културну оријентацију заговарати. Народна одбрана била је блиска онима који су истицали да европска култура почива на човеку, да се човеком исцрпљује њен план и циљ, њена средства и садржина, да је изграђена на софистичком принципу, да је човек мерило свих ствари, да је занемарила Бога, да њоме владају нихилизам и анархизам. Насупрот томе, уздизана је 'култура светосавског Богочовека', која је почивала на личности богочовека Христа, која је преображавала човека изнутра, у којој није било ничега безличног и механичког, чији је циљ био светост и безгрешност, тј. стална борба са греховима у себи и око себе. Прилазећи расној култури на такав начин, Народна одбрана је заговарала културну независност која је своје темеље имала у Јеванђељу (неохришћанство или словенско схватање Христа). О народном духу, песништву, умотворинама мање је размишљано са фолклористичко-историјског становишта, а све више са религијско-мисаоног. На тај начин целокупном друштвеном животу наметана је једна визија живота.“³³⁶

Недостатак јасне културне оријентације огледао се, по ауторима часописа *Народна одбрана*, пре свега у идолопоклонству Западу. Две врсте људи предњачиле су у овом идолопоклонству – већ поменути „полутани“, спремни да одбаце све аутохтоно, као и следбеници рационалистичке визије света и човека. Нужно је извршити „ревизију свих вредности“ да би се одбацило оно штетно што је дошло са стране, и да би се створила аутентична културна матрица. Европеизација мора бити успорена зарад стварања југословенске културе.

На скупу руских избеглица у Београду, 1. децембра 1927. године, Велибор Јонић је истицао презрив однос Запада према Словенима: „Могли сте ви, Руси, имати једнога Толстоја, једнога Достојевског, а ми, Срби, једнога Његоша, ипак смо и ми и ви за Запад били и остали словенски варвари“.³³⁷ Тек је долазак многоструко обдарених Руса на сенилни и уморни Запад после бољшевичке

³³⁶ Исто, стр. 481

³³⁷ Цит. према: Ж. Ђурић, Д. Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, Књига друга, стр. 110

револуције показао словенску културу у пуном сјају, и тиме наговестио да ће Европа чути нову, овог пута словенску, реч. Запад је огрезао у материјализму и цинизму, и он више нема шта да каже човечанству; Словенима предстоји да крену у стварање велике синтезе Истока и Запада, „спајајући духовност старе индијске и кинеске филозофије са научним материјализмом Западне Европе“. Какав треба да буде однос Југословена према Европи? Јонић каже да не смемо одбацити Европу и њену цивилизацију, али морамо узети само „позитивно добро“ и „оно што се успешно може накалемити на нашу младицу“³³⁸. Судбина Срба, Хрвата и Словенаца је заједничка; њен циљ је нова синтеза, коју је само провиђење наменило управо Јужним Словенима.

Важно је истаћи да је југословенство Народне одбране било искрено; вођена је велика борба против фашизације Истре, и за права наших мањина на јужнословенским територијама у иностранству. Водила се и борба за право српске националне мањине у Мађарској, итд. Од 1935, међутим, политику интегралног југословенства замењује политика реалног југословенства, иза које стоји Милан Стојадиновић, тако да Народна одбрана све више одлази на маргину.

Да би се створило интегрално Југословенство, неопходан је рад у култури, сматра Вујић у свом чланку „Национална пропаганда је културна пропаганда“. Најважније је да јужнословенско племе заувек изађе из стања у коме је градиво у туђим рукама. Мора се, по Вујићу, „свој дух исказати, своје посланство потврдити, свој израз душе очитовати у речима, у камену, на платну, у звуцима, у друштвеним облицима, у начину вере, у исказима о мудрости света и живота.“³³⁹

До сада су јужнословенски народи пред светом углавном били познати као војници. Сада је време да се покажу као културотворци. Савремена национална пропаганда мора, пре свега, и изнад свега, бити делатност у области културе. На херојском умирању заснована је могућност независности, али независност није циљ самој себи – слобода се даје да би била стваралачка.

Вујић каже: „Ако би и сада, у доба стварања конструктивистичких припрема једног интегралног Југословенства, стари немар према духовним квалитетима, стара небрига за изразе културе у књизи, у слици, у боји, у камену, у

³³⁸ Исто, стр. 114

³³⁹ В. Вујић, Национална пропаганда је културна пропаганда, *Народна одбрана*, год. IV, бр. 32 (1929), стр.364

мисленим и научним напорима, у религиозном преживљавању, у облицима самосвесног друштвеног живота, ако би немар и небрига, невероватно је рећи, продужили да живе даље – било би то очајно предсказање.³⁴⁰

Европа мора изаћи из садашње кризе само на основу духовне солидарности, а Словенство је позвано да у томе учествује. Било би страшно када би се прилика пропустила. Вујић предлаже да се централни Прес-Биро нарочито посвети културној пропаганди, која је једина права пропаганда.

Људи се могу удруживати на различите начине; удруживања око материјалних интереса нису људска, него животињска, а народи морају проћи пут, како Вујић каже, „од чопора до нације“. Сваки народ треба да пређе пут од „животињске гомиле до духовно – етичке заједнице којом се само припрема за све-човечанску заједницу.“³⁴¹

У Јеванђељу пише да је Христос тамо где су двоје или троје сабрани у Његово име. Али, у данашње време људи се сабирају око аутомобила. Ако су некадашње задруге биле заједнице крви и морала, а данас постоје као чисто економска удруживања, и то је допустиво и може се поздравити – под условом да се чувају етичке вредности. Једино што је, по Вујићу, недопустиво јесте удруживање око „чопорских задовољстава“. Он додаје: „Шта да се још каже када се све то безакоње, етичко, размахне и помахнита у време у које је потребније покајање, враћање сиромаштву и природи и Богу? У то време, поучени ваљда од људи Запада, и наши 'интелигнети' сматрају да је забављање – висока духовна храна. И да се, не гледајући мушки и херојски – као да нас предање томе не учи! – у очи грозоти и опасности времена, потражи мира духу и спаса души – у игри, у прерушавању, у забави, у изнемоглости забаве до краја.“³⁴²

У уводнику за један број *Народне одбране*, под насловом „За духовно ослобођење“, Владимир Вујић пише програмски текст. Он каже да социјална правда мора бити основа нове државе, јер се не сме дозволити да они који су се ослободили после вековног ропства поново буду колонијализовани.

³⁴⁰ Исто, стр. 365

³⁴¹ В. Вујић, На чему ваља данас удруживати људе, *Народна одбрана*, год. VII, бр.8 (1932), стр. 115

³⁴² Исто, стр. 115 Овај запис је настао поводом извесног карневалског ругања великом индијском борцу против страних угњетача, Махатми Гандију, које се десило у Београду, али о коме немамо више података.

По Вујићу, две су основне опасности које се морају савладати у наше дане – једна је опасност робовања нечовечном капитализму, а друга утапање у безбожни колективизам совјетског типа. Он каже да „наше ослобођење мора поћи путем који није никакво ропство, ни мањини капитализма ни колективном механизму марксистичког система.“³⁴³

Пут националне приватне иницијативе зато мора бити пут одбране сваке слободе, јер, како каже Вујић, „није наша нација дошла до националне политичке самосталности да би, економски и духовно, постала колонија великих јединица.“³⁴⁴ Она не сме постати робиња интернационалних формула, било либералистичких, било марксистичких. Али, постоји интернационала која поробљава у име Христа. Вујић каже да се не сме, у име Бога, вршити потчињавање свих људи једном човеку и једној организацији: „Спасавајуће, верски ’једини исправне’ организације на чијем је челу човек, грешни а увек безгрешним проглашен, само су опет формуле којима се прича спас а остварује робовање, лицемерни видови којима се прикрива жуд за господарењем и искоришћавањем света.“³⁴⁵ Европа је у кризи и превирању, вели Вујић. Зато један млад народ не сме да усваја обрасце уморне културе која се урушава, него мора да гради своје, настојећи да се пробије ка новим облицима и суштинама. Вујић је јасан: „Механизирање до краја и изједначавање, брутално и бездуховно, свих јединки, претварање у колективум који је слика једне машине – идеал данашње Москве која остварује циновским замахом идеал индустријализације потекао са Запада: то је један лек у коме ишчезава само привидно зло европског система. Мисао о томе да човек јесте слободно биће само зато што је и кад је откинут савршено од Бога, што је и кад је у њему само развијен разум на штету свих осталих његових духовних способности – опет је мисао чисто европског духа и порекла, мисао о човеку који је једнак Богу, мисао о слободи човековој уколико је она слобода од све везаности духовне за космичко, за Бога, за велике духовне струје у које смо само утопљене ситне тварке. ’Слободно’ зидање храма без Бога, не Богу, но све-господару разуму човека откинутог од Бога, охола је мисао; и све зидано на тај начин зидано је на песку, и кула је, али вавилонска. Нити се може

³⁴³ В. Вујић, За духовно ослобођење, *Народна одбрана*, год. VII, бр. 17 (1932), стр. 261

³⁴⁴ Исто

³⁴⁵ Исто

тражити лека злом систему европском, који је данас већ признат од водећих личности Европе, у хришћанству, оваквом какво је Европа примила и какво је она створила. Велика трагедија хришћанства у Европи је у прелазу царства небесног у царство земаљско и хиерархичном поретку земаљском којим се мисао Христова, велика и божанска, уобличила у једну борбену организацију – за земаљско живљење.³⁴⁶

Наше народно предање, по коме „правда држи земљу и градове“, по Вујићу „оне правде која је почивала на уверењима једног чврстог духовног поретка; на стубовима вере у Бога јер је Он правда; оне правде која је брањена, заступана витештвом, чојством, херојством и беспримерним, бескрајним осећањем слободе“³⁴⁷, мора бити непосредно повезано са социјалном правдом.

Стари препород Јужних Словена био је заснован на идејама француских револуционара и словенофилству. По Вујићу, „данас, нови национални јужно-словенски препород остаје на тлу слободоумности и словенства, прелазећи преко већ застарелих облика европеизма, његовог слободномислилачког рационализма, везујући се, садржински, за етичку суштину народног гледања на човека, свет, живот.“³⁴⁸ Десетерачка поезија и гусле су прошлост, али се на њиховој етици може и мора градити даље. Витешки дух сада значи побуну против механизовања човека и човечанства. Утицаји са стране морају бити надиђени, иначе ћемо бити духовно збрисани са тла на коме живимо.

Приватна културна иницијатива јужнословенских народа мора имати за циљ самосвојно стваралаштво, које неће опонашати туђинско. Не треба нам даља европеизација, него је неопходна реславизација. Дужност је, по Вујићу, да се буде „вечно на опрези против међународних тежњи које иду завојевачким путем на рачун и на штету духовног бића људског и социјалне правде, а за рачун и на корист материјалистички настројене мањине“³⁴⁹. Етичко ослобађање човека услов је социјалне правде. Некада се говорило „просветом слободи“. Сада је време да се слободом стваралаштва крене ка истинској просвети човека, вели Вујић.

³⁴⁶ Исто, стр. 262

³⁴⁷ Исто

³⁴⁸ Исто

³⁴⁹ Исто, стр.263

Вујић у *Идејама* Милоша Црњанског

Милош Црњански је *Идеје* покренуо 6. септембра 1934. године као часопис чији је основни циљ бављење идејним и духовним стремљењима епохе, јер криза која се јавила у свету и Европи, по њему, превасходно је криза духовна и идејна, па тек онда материјална и финансијска. Плод ове кризе је обновљено занимање за национална питања, и настанак покрета тог типа широм света. Међутим, Југославија, као земља у којој је 80% становништва сељачког порекла, не сме себи да дозволи да опонаша било какав страни национализам, поготово не сме да опонаша мајмунски, сматрао је Црњански: она је дужна да нађе своју меру и проверу чињеница, и да гради државу онако како јој одговара. Циљ *Идеја* је да учествују у изградњи „новог национализма“. По Црњанском програмском тексту, то ће се обављати на различите начине, међу којима су и: бављење изразито духовним питањима; подстицање развоја домаће књижевности, уз приказивање стране литературе са објективног становишта; расправа о социјално-политичким питањима, али без дневно-партијске ангажованости; рашчишћавање појмова на нашој културној сцени; настојавање на јужнословенском јединству (с нарочитим освртом на Бугаре). Такође, позиција часописа треба да буде југословенски национализам, јер је дато превише жртава за нову државу да би се Југославија тек тако могла напустити.

По Зорану Аврамовићу је „позиција *Идеја* доследно југословенски оријентисана у међуратном значењу појма југословенства.“³⁵⁰ Објављивани су прилози не само Срба, него и Хрвата и Словенаца, а позитивно се говори о настојању да се народни говори Београда и Загреба изједначе узајамним уступцима. Идеолошка позиција је такође јасна: борба за националне вредности, а против марксизма и интернационализма. Пре свега, истичу се ликови „културних хероја“, око којих се и данас може извршити окупљање: један од њих је Свети Сава, о коме пишу неколики аутори, од Станоја Станојевића до Милоша Црњанског. Значајна улога приписује се и Филипу Вишњићу и Вуку Караџићу, итд.

У часопису *Идеје* велича се југословенско соколство, као и задружни покрет. Објављен је низ текстова о нашој војничкој традицији. Пошто су *Идеје*

³⁵⁰ З. Аврамовић, *Одбрана Црњанског*, Нови Сад, стр. 81

настале у доба велике кризе парламентаризма у целој Европи, овај проблем је подробно обрађиван. О томе је било и наших прилога (познати „морасовац“ Момир Николић, који је држао адвокатску канцеларију заједно са Драгишом Васићем), али и страних (бугарски књижевник Јонев у тексту „Држава на заласку“, говори о засићености парламентаризмом, и потреби за новим исходима). Међутим, на страницама *Идеја* демократија је и браћена – извесни В. Кунц је у једанаестом броју часописа истицао да демократија на најбољи начин штити социјалне, културне, политичке и моралне вредности. Сам Црњански је био против партијашког партикуларизма из перспективе идеологије шестојануарске диктатуре – јер, по њему, партије подстичу поделе међу народима Југославије, непрестано поткопавају стабилност друштва, воде узајамној нетрпељивости. Потребно је изградити нови модел заједнице, у коме доминира национална и класна солидарност. Светислав Стефановић је, у то време, сасвим стао на позиције корпоративизма, упозоравајући на то да крупни капитал изабљује малог човека и разара његове наде и његов свет. Корпоративна организација народног представништва боље би решила проблем који се поставља савременом кризом партијске политике која је кабинетска и недовољно животна, тврдио је он.

У том смислу, *Идеје* говоре о великој вредности села као аутентичне средине у којој је сачуван дух нашег народа. Бранко Рапајић (потоњи јеромонах Јован, близак сарадник владике Николаја Велимировића) пише текст „Пролетер и сељак“, у коме указује на сељака као неког ко одбија сваку апстракцију идеологије, јер је везан за тле. У селу, човек је ближи искону; у граду, по Рапајићу, он се отуђује од Бога и себе, па се јављају философи бриге и страха, попут Мартина Хајдегера.

Питања омладине постављају се уколико се тичу њене преоријентације од комунистичког интернационализма на наш национализам. Основна окосница су идеје југословенског покрета Народна одбрана. Било је покретано и питање расе, о коме пише Бранимир Малеш. Он је расе делио на динарску, алпијску, нордијску и медитеранску, истичући да су веома ретки примери чистих раса. Динарци су ведрa духа, истрајни, смели, самосвесни и непосредни у понашању. Светислав Стефановић тврди да нема чистих раса, и да нордијска раса није господарска, али да све расе уништава демонија капиталистичке економије.

Идеје су се, свим силама, обрачунавале са марксизмом, сматрајући га негацијом националне посебности и индивидуалних слобода. Знатна пажња је посвећена критици марксизма из перспективе руских религиозних философа, какви су Николај Берђајев и Борис Вишеславцев. Наравно, писци *Идеја* увиђају да комунистичке идеје имају утицаја на младе и из објективних разлога, какви су „корупција, афере, протекција, социјална незбринутост, рударске несреће.“³⁵¹

У области културе, *Идеје* су се залагале за ослонац на сопствене снаге. У 26. броју *Идеја*, Црњански ће објавити текст под насловом „Култура“, у коме даје основне идејне претпоставке за развој културолошке мисије часописа. У њему, он истиче да је култура данас потреба најширих маса, али је, у исти мах, неопходан развој елите, која ће културни живот развијати у складу са узвишенијим, духовним потребама друштва. Иако је наш народ умногоме културно заостао, он је још сачувао виталне снаге које га могу повести даље. У свом тексту, Црњански критикује Матицу српску и Српску књижевну задругу, као и друге установе које се баве књигом, и каже: „Свуд је у њима иста одсутност плана, дисциплине, исто протекционаштво, обмана публике, самовоља, некултура.“³⁵²

Идеје су редовно пратиле све битније културне појаве у нас, давале простора млађим и неафирмисаним писцима, а вођени су и разговори са угледним књижевницима (међу којима су и Иво Андрић, Драгиша Васић, Милан Ракић, Сима Пандуровић, итд). На страницама часописа било је места и за црквене интелектуалце (међу којима је, поред већ поменутог Бранка Рапајића, био и Јустин Поповић). Полемисало се, између осталог, и са Крлежом (кога Црњански назива псеудомарксистом). Нарочита критика била је усмерена ка социјалној књижевности као врсти пропаганде марксизма, па су се на истој линији фронта, свако из својих разлога, нашли многи – од Црњанског, преко Владимира Вујића, до Станислава Винавера, који је у социјалној књижевности видео гушење индивидуализма³⁵³.

³⁵¹ Исто, стр. 103

³⁵² Исто, стр. 108

³⁵³ У свом полемичком тексту „У одбрану наше књижевности“, који је у *Идејама* изашао у два наставка, Станислав Винавер је, сасвим „вујићевски“, говорио о два штетна утицаја руске социјалне књижевности у нашој средини – први је био у доба Светозара Марковића, а други после Великог рата: „Светозар Марковић острвљавао се и на бедне и безначајне песничке, ако су само посмели да тврде да је пролеће лепо и да своју драгу воле! У хору раскалашном ’Запорошке Сече’ одобравали су му, плјескали су му сви они, који би морали да буду, за нацију, носиоци не само

Велика пажња је била посвећена издаваштву, које се критикује зато што не даје могућности за штампање наших оригиналних дела. Винавер критикује Српску књижевну задругу због изразитог фељтонизма. Живко Милићевић, „бог“ у СКЗ, истовремено је и књижевни критичар *Политике* и арбитар код Геце Кона, што му даје велику власт.

Идеје су се бавиле и другим културама: француском, немачком, руском. Поред познатог немачког антихитлеровца, Ернеста Толера, *Идеје* штампају и текст Светислава Стефановића о спаљивању књига у Немачкој, у коме преводилац Шекспира тврди да су те књиге биле пуне ружења немачке културе и сексуалних непристојности. Много пажње посвећено је културама Бугарске и Грчке, са очитом тежњом да се Балканци уједине око заједничких стремљења у овој области.

Сарадници *Идеја* били су многи, и различити. Зоран Аврамовић каже: „Што се тиче духовне аутономије сарадника, може се рећи да она није нарушавања; ставови и погледи сарадника не стављају се под једну капу. У том погледу, *Идеје* су биле отворене за све ауторе који нису били на страни марксистичког интернационализма.“³⁵⁴ Међу сарадницима *Идеја* били су, поред поменутих, Густав Базала, Владимир Ћоровић, Бранимир Малеш, Александар Белић, Ксенија Атанасијевић, Сибе Миличић, Хамзо Хумо, Драгиша Васић, Бранислав Нушић, Тодор Манојловић, Милан Кашанин, Исидора Секулић, Милан Грол, Момчило Настасијевић, Синиша Пауновић, Петар Коњовић, итд.

У сукобу са марксизмом, Црњански и неки сарадници *Идеја* заступали су становиште о противприродности ове идеологије, па су се, због тога, сматра Зоран Аврамовић, позивали на све што је могло да поткрепи њихову тезу – од религије до биологије (зато текстови о расама). Основни став је, каже Аврамовић, био „одбрана традиције пред идејама револуционарне промене света.“³⁵⁵

Владимир Вујић је у *Идејама* имао повлашћени статус гласноговорника „новог национализма“, за који се, у то време, залагао и Милош Црњански. У 18.

материалног и политичког, него и духовног напретка. Они учинише чуда у политичком погледу, подвиге на бојном пољу, али од поља уметничког убојаше се и напустише мртву стражу! (С. Винавер, Опет у одбрану наше књижевности, *Зли волшебници III*, стр.177-178) Винавер сматра да у књижевности „морамо да се ослободимо добронамерних дилетаната и моралишућих погорелаца и оскудника.“ (С. Винавер, *Исто*, стр.181)

³⁵⁴ З. Аврамовић, *Исто*, стр. 120

³⁵⁵ *Исто*, стр. 124

броју *Идеја*, објављеном 16. марта 1935. године, изашла је нека врста интервјуа с Владимиром Вујићем (кажемо „нека врста“, јер „класичних“ питања није било, а појединачне изјаве Вујићеве одвајане су већим тачкама). Да је разговор програмски, показује и наслов, који у целини гласи „Владимир Вујић говори о нашој 'интелигенцији', о 'мисионарима' разних интернационала, о салонском комунизму, о основном проблему наше земље“, као и непотписани увод, вероватно из пера самог Црњанског. Уводничар каже: „Професор Владимир Вујић – из оне генерације србијанске која је тукла балканске ратове и Светски рат – истицао се, већ давно, као један од оних наших јавних радника који је и на Универзитету и у редакцијама, био зван да заузме видно место. Бавећи се филозофијом, као науком, стручно, он је имао велику љубав за књижевност и у њој неколико пута, био сматран као писац који има и спрему и снагу пера, потребну за уредника или критичара. Пролазећи крај свега тога, скоро са нехатом, Владимир Вујић мало је писао, и још мање штампао. (Ускоро ће се појавити његов превод Шпенглеровог *Пропадања Запада*.) Повучен, у мирним Сремским Карловцима, редовни књижевни хроничар *Правде*, Владимир Вујић одао се сад сав проблемима верским који га нарочито занимају. Одговарајући на наша питања, за читаоце *Идеја*, без позе, он даје свакако један одговор који није ни обичан, ни површан, на главне проблеме наше садашњице.“³⁵⁶

У уводном делу свог интервјуа, Вујић истиче да се ниједан национални проблем не може разматрати без суочавања са духовним струјама у читавом свету. Хаотичност у којој се нашла Југославија плод је кобног деловања туђинских уплива, онога што Вујић назива „великим интернационалама“, упозоравајући: „Не сме наш живот бити интернационални експрес, којим се возе случајно сакупљени људи, људи 'уопште', да се истоваре најзад негде у некој интернационалној метрополи. А тачно га тако многи замишљају. Комфор вожње им прија, и сјај и раскош; али огромна већина не зна куда се вози, или куда срља.“³⁵⁷

Вујић сматра да наш народ није у заблуди. Он и у најтежим тренуцима уме да буде оруђе Бога који дела у историји. За разлику од народа, интелигенција

³⁵⁶ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 295

³⁵⁷ *Исто*, стр. 296

често служи као оруђе туђих интереса, и мада се ово питање заобилази, оно је средишње. Од тих проблема се не може побећи, и неопходно их је поставити у свој њиховој оштрини.

Наша интелигенција себе доживљава као „мисионарску“ – мисија јој је у доношењу и наметању туђинских решења, која би требало да донесу срећу и прогрес „урођеницима“. Међу интелигенцијом има и правих мисионара страних секти, који би да наметну нову веру људима који су вековима одстојавали хришћанство на Балкану. И сами раздробљени, доносе ново дробљење народу у коме мисионаре. По свему судећи, иза тога стоје нечије политичке намере.

Ту су и разне врсте окултних учења и удружења, сурогати изгубљене вере, која, за разлику од секти што муте хришћанске изворе, иду да непосредно руше све што је хришћанско. Ова квазимистичка удружења су повезана са центрима „професионалних интернационалаца“, па се самим тим стављају у непосредну службу извесне закулисне политике.

Нарочита опасност прети од „салонског комунизма“, који преноси класну борбу из много развијенијих средина у наше поднебље, још увек рурално и патријархално, у коме проблеми високоразвијеног капитализма не само да не постоје, него су и смешни: „Људи, чији је симбол свилена пижама и мекуштво, лију сузе (крокодилске) над социјалном бедом потиштених, јер је 'социјално' сада *à la vogue*, као и изван крој одела, кравата, начин чешљања или ма шта друго тога ранга.“³⁵⁸ Трагикомичне фигуре наше „леве“ интелигенције заклањају нешто што се не сме губити из вида – сукоб центрифугалних и центрипеталних сила у нас, сила туђинштине и сила традиције.

³⁵⁸ По свему судећи, овде се мисли на Велибора Глигорића, о коме уредник *Хришћанске мисли*, Милутин Деврња пише у тексту „Књижевно-уметничко вече у Земуну“: „Сеанса почиње. Велики Мештар... г. Велибор, наступа. Урнебесно пљескање. Г. Глигорић се смеши. Глигорић се смеши? И, најзад, чита: 'Кампања против социјалне (мисли пролетерске) литературе'. На присутне свака његова реч делује као гром. Ко су ти што кажу да 'памфлетиста' (часопис *Данас*) Глигорић није премашао у критици Скерлића? Он чита и фразе се нижу: беда, мали човек, паупер, пролетер, потлачени, експлоатисани, гладни... Г. Глигорић, са седам хиљадарки месечних прихода у џепу, са меком, ондулираном косицом, нежан, фини, са црвеном краватом, тај господин прича, прича, прича... И сви га нетремице слушају. А када заврши, уз помоћ једног студента и неизбежан аплауз, Глигорић изволева да сиђе с подијума. Седа на почасно место. И као да се нечега присећа. Сенка сумора прелеће по мудрог његовом челу. Ко ће у *Политици* да пише о овом тријумфалном његовом успеху. Он сам ипак неће. А само би он могао о себи позитивно да пише. Ведро расположење г. Велибора као да нестаје пред једном несавладаном предрасудом заосталом у њему још из старог света.“ (М.Деврња, *Земља преварена*, стр. 57-58)

У разговору за *Идеје* Вујић отворено признаје да је реакционар – јер реагује на акције које разарају друштво. Реакционар је у одбрани свог народа, насупрот акционарима разних интернационала, чији је циљ одузимање духовне слободе потчињеним народима. Наравно да је пријатније бити у успешном А. Д. (акционарском друштву), често маскираном у фирму „Срећа“ (асоцијација на наслов драме *Срећа А. Д.* Владимира Велмар-Јанковића). Није пријатно бити „реакционар“; али је углавном часно бити баш то.

Када се не рачунају горњи слојеви одрођене интелигенције, која се предала средобежним силама, у Југославији ипак има десет милиона хришћана, православних и римокатолика. Оно што њихов заједнички живот чини могућим, то мора бити позитивно. Оно што их раздваја је негативно, и против тога се треба борити. Иако заточници „просветитељства“ веру сматрају небитном, само се она може противставити разорном деловању интернационала. (Вујић додаје да се за њега лично питање вере не поставља, јер он „живи вером“).

Једино решење је, дакле, држава национална и хришћанска. Свака друга грађевина, саздана на песку пролазних земних интереса, непостојана је. Колико год то изгледало „идеалистички“, без идеје нема чак ни привреде, а камоли изградње државе. Основни задатак државе је стварање могућности за развој духовне културе, јер су земаљска царства пролазна, а духовне вредности вечне. Данашња, на уморном либерализму заснована, држава нема снаге за то.

Шта да се ради? Вујић предлаже православнима и римокатолицима да направе заједнички духовни фронт. Православљу је лакше да стане на линију одбране јер нема спољашњи центар који би у њему самом подстицао средобежне силе. Очувавши нетакнутим језгро хришћанске вере, православље је, у исти мах, и државотворно, осим ако неко не покуша да под државотворност подметне „надржавни етатизам“, против кога су и римокатолици. Интернационале, са своје стране, нуде само „бескичмене“ социјалне организме.

Вујић сматра да на нашем простору постоји могућност развоја хришћанске државотворности. Ако се таква држава не сазда, ниједан проблем не може бити решен. Вујић каже да се људи могу сложити око тога да неког опљачкају или да неког нахране, али је све то ефемерно – само подизање духовне вредности човека има трајну вредност. Док се интернационале слажу око прва два циља,

национална држава би требало да ради на овом трећем. Тога, наравно, не може бити без борбе, која се мора прихватити.

У тексту „Наш нови национализам и Европа“, такође објављеном у *Идејама*, Вујић ранију, либерално-грађанску фазу национализма разматра из перспективе „изгубљених илузија“, то јест срушене вере у прогрес. Веровало се да ће Запад, технолошки напредан и рационалистички просвећен, ускоро остварити рај на земљи. Јужни Словени, под притиском империја исламске и римокатоличке, у свом путу на Запад видели су могућност коначног ослобођења. Турско царство, некад социјално напредно, распадало се, а Беч је са *limes*-а прогонио верски и национално неподобне.

У борби за ослобођење, нашем народу су помагала тајна удружења са Запада. Вујић каже: „Почев од хетерија па све до задњих дана ослобођења и уједињења – невидљиве руке су помагале ослобођење национално, преко својих невидовних организација у нас. Ишло се затим да се разбију аутократске, верске, велике империјалне целине; да се сузбије несавремени ислам; да се разори монархија која је припадница Рима – да се разбију те целине које сметају напорима либералистичких кругова тајних.“³⁵⁹

Западни либерални интернационализам код нас се поклопио са тежњом за националним ослобођењем и чежњом да се достигну западни узор. Наш, домаћи национализам, био је „карбонарски“, пун нада младе буржоазије. Кроз Доситеја, и, касније, кроз Змаја, наш малограђанин веровао је да је знање „светлост и моћ“, не слутећи да ће после пада католичке Аустрије и уклањања моћне Немачке на ред доћи „Русија, мајка“.³⁶⁰

По Вујићу, парадокс старог национализма био је у томе што је он ишао руку под руку са покретима интернационалистичким, који су национализам у бити поткопавали. Старински патриоти веровали су да могу да помире „горљиво православље“ и русофилство са непријатељима цркве, национализма, хришћанског царства. У ту илузију су веровали и челници наше Цркве, који су у руке узимали мач, иначе забрањен свештеним и монашким лицима. И световни родољуби и клир надали су се да ће ослобођење донети остварење оних

³⁵⁹ Исто, стр. 301

³⁶⁰ Исто, стр. 302

потенцијала које је Запад већ остварио, а црквени људи су још мислили и да ће им се тек тада указати могућност за духовно-морални препород пастве („онда ће и црква благосиљати и морално делати наместо да носи бомбу и карабин“,³⁶¹ вели Вујић, иронишући да ће остварена национална утопија личити на илустрације књига Милована Видаковића).

Али, наравно, ништа се од тога није десило; Вујић даје апокалиптичну слику плодова рационализма: „Да је неки добронамерни либералистички националац заспао некако са ликом, у срцу, Запада као насмејане маске, под белом периком, а ла Дидеро, под сунцем слободе, просвете, правичности и једнакости, мира и благостања које ће донети Жил Верновски снови о науци, – па да се пробуди данас! Наместо ведрога лика музе видео би њушку, обучену прилику страшну, са маском за гас, бајонетом, ручном бомбом, праћеном ћутљивом, мрком, безличном војском страхотних и циновских тенкова; сунца не видео од ројева крилатица, избациваних са матичних бродова, градске гомиле, незапослењаци, нови варваризам, модерно просташтво, цветање секса и сексуса, кревелења и опсцених гестова.“³⁶²

У данашњој Југославији, сматра Вујић, нове хетерије не спајају, него разједињују. Није им циљ снажна и јединствена држава, а камоли слога између словенских хришћана. Док је негдашњи национализам, који је разбијао велике старе империје, био подстицан, данашњи, који треба да доврши дело ослобођења стварањем нове културе, бива нападан као нешто назадно и лишено будућности. Када је краљ Александар покушао да националну идеју ваплоти на најцелисходнији могући начин, био је мучки убијен, сматра Вујић.

Због свега тога, нови националисти не смеју бити наивна деца са Балкана; дужни су да се ослободе илузија о Западу који верује у наводне социјалне, хумане и моралне циљеве разних интернационала. Некада се могло спајати национално и интернационално, али је сада старом национализму место у музеју. Јер, Запад више не стреми „просвећивању“, него заузимању туђих простора и тржишта. Без јединства, каже Вујић, Југославија ће постати само простор за материјалну и

³⁶¹ Исто, стр. 303

³⁶² Исто

духовну експлоатацију. То је разлог за одбацавање заблуда национализма 19. века.

Европска криза очима Европљана

Пишући уводник за серију огледа „Европљани о Европи“, Владимир Вујић истиче да су и код нас почеле озбиљне расправе о судбини Европе; постављају се, са свом оштрином, питања о томе има ли Европа будућност, или ће се угушити под притиском материјалног прогреса праћеног духовном закржљалошћу.

Вујић наглашава да, наравно, није и не може бити речи о кризи материјалне цивилизације, јер је она стала на пут скоро бескрајног усавршавања. Циновски размах у освајању и коришћењу планете каткад се отвара ка размишљањима о освајању свемира. Ипак, у опијености техничким прогресом повремено има наступа вртоглавице и страха, па и несвесне гриже савести; чини се, све више, да прогрес поприма облике који човека не могу да успокоје. Наравно, ни озбиљни европски мислиоци, кад говоре о кризи Старог континента, ни не помишљају на материјалну кризу; ње, једноставно, нема. У питању је нешто много дубље и значајније.³⁶³

Када се код нас разматрају ставови оних који указују на кризу Европе, то није никакво вулгарно антиевропејство, нити површни сензационализам. Реч је о томе да, по Вујићу, „бригу духовну о Европи воде Европљани, већ дуже времена, упорно, живо, понављано често; *они* су нашли формуле, изразе, речи; они су створили термине нове и категорије духовне под које подвргавају духовност

³⁶³ У свом огледу „Тржиште или храм. Криза евро-америчке културе и криза света“, Владимир Вујић уочава да савремену кризу, чији се знаци умножавају и чији се темпо убрзава, озбиљни духови већ сматрају катастрофом. Криза се не дешава међу народима Африке и Азије, ни на Балкану, који Запад одавно, веома перфидно, назива „буретом барута“; криза се дешава у самом срцу евроамеричке културе, и људи Запада почињу да тамошњу атмосферу проглашавају пакленом. Вујић указује на лажност појма „светске кризе“ уколико је реч о кризи евроамеричког модела друштвеног развоја: „Светска криза је утолико уколико постоји светска експанзија евроамеричке цивилизације и уколико та експанзија деловима света, деловима човечанства, утисне печат цивилизације коју собом носи. Евро-амерички културни круг још се није поклопио, срећом, са кругом наше земље на којој живе људи; нити је тип евро-америчког цивилизаторског човека постао тип светски, човека уопште. Ту је друга на око парадоксална чињеница: мисао евроамеричке цивилизације која је на путу да постане светска, доживљава слом и у свом кругу и свуда где као господар продре. И кад човек који носи ту цивилизацију осети дефинитивно и сам да се његова мисао љуља, онда проглашава кризу 'светском', а своју бригу и муку кризом 'човечанства'“ (В. Вујић, Тржиште или храм. Криза евро-америчке културе и криза света, *Народна одбрана*, год. VI, бр. 46, 1931, стр. 738).

европску. Европљани, наравно најбољи духови, довољно јаки да се дигну над европско живљење, довољно искрени да искажу свој поглед и своју мисао, поставили су питање о Европи; и проблем Европе као духовног израза њихово је дело и плод је њиховог труда духовног.³⁶⁴

Основна критика Европе не долази од овдашњих „непросвећених духова“ и непријатеља прогреса, него баш од тамошњих најумнијих глава. За нас је веома битно, зарад наше оријентације, да знамо став оних који мисле о кризи аутентично своје културе, и да их слушамо кад говоре, да бисмо, по Вујићу, могли да избегнемо замке које нам се на нашем путу ка самосвојности постављају.

Циљ текстова „Европљани о Европи“ је документовање ставова озбиљних европских мислилаца о кључним проблемима садашњице, пре свега у култури, вели Вујић. Приступи различитих мислилаца европским проблемима различити су, често противстављени један другом; али, сви они показују велику узнемиреност и свест о неопходности тражења излаза. Дигу се гласови не само из Немачке, него и гласови латинске Европе; и дигу се гласови не само поражених у Светском рату, него и оних који припадају победничким народима. Зато је нехајно одмахивање руком у нас кад су европски проблеми у питању плод крајње необавештености и неодговорности, сматра Вујић.

Има ли будућности за европску културу?

У свом огледу „Криза културе и путеви будућности“, Владимир Вујић се осврће на три значајне књиге енглеских научника и мислилаца: Б. С. Халдејна, кембрицског професора биохемије, који објављује наслов *Дедалус или наука о будућности*; математичара, филозофа и социолога, Бертранда Расела, *Икарус или будућност науке*, као и филозофа Ф. Ц. С. Шилера, *Танталус или будућност човека*. Три митска лика више су него симболични – Дедал је израз вере у науку, Икар израз разочарења у њу, а Тантал означава муке човекове у свету који је саздао сопственим рукама.

По Халдејну, кога Вујић чита, развој науке не може се зауставити. Она се сада окренула биологији, и тамо се дешавају чуда. Физика и хемија се интензивно

³⁶⁴ В. Вујић, Европљани о Европи. Уводна реч, *Народна одбрана*, год. V, бр. 43, 25. октобар 1930, стр. 677

примењују, а биологија треба да реши проблем вештачке исхране. Он се залаже за еугенику, као начин да се људска раса усаврши, и предлаже одлучну борбу против заразних болести. За 1960. он најављује „производњу деце“. У будућности, биће промењени и карактери народа, а смрт ће бити само сан. Што се уметности тиче, по Халдејну, она треба да буде пуко средство за улепшавање техничке цивилизације.

Бертранд Расел је, по Вујићу, песимистичан. Он сматра да ће наука dospети у руке владајућих елита, и да људима неће донети добро. Индустријализам ће свет претворити у једну привредну целину. Овакво стање води ка неопходности свеопште организације сваког сегмента живота. Централизација и кроћење маса, са своје стране, указују на појаву моћних вођа који ће покретати масе. Да би се спречили озбиљни сукоби, мора се створити планетарна организација живота човечанства. Треба смањити број становника у свету и начинити једну бољу расу. Расел предвиђа огромну моћ рекламе, као и стварање олигархијске власти која ће хемијски манипулисати масама. То уопште не значи да ће власт бити боља. Напротив! Наука није исто што и етика.

По Шилеру, човек је Тантал – он еволуционо више не напредује. Савремени човек није бољи од предака, а установе су му се скамениле и спречавају га у развоју. Човек је, каже Вујић о Шилеровом ставу, као у праисторији, „неурачунљиво, импулсивно, лудо и пакосно створење, вођено својим осећањима, лаковерно и свирепо“³⁶⁵. Пошто је, сматра Шилер, цивилизација ушла у фазу дегенеративних процеса, друштво треба реформисати еугеником, за коју се масе морају одушевити.

Наука као извор кризе

Под насловом „Наука и криза. Да ли је наука ослободитељка или грешница?/ Наука својом методом нема везе са препородом човека/ Каква би изгледала диктатура научника?“, Владимир Вујић у *Правди* пише о тексту „Наука крива или ослободитељка?“ извесног Ланжвена, професора Опште физике на

³⁶⁵ В. Вујић, Криза културе и путеви будућности, *Летопис Матице српске*, Год. 100, књ. 309, св. 1-2 (јули-август 1926), стр.23

Француском колецу у Паризу³⁶⁶. Ланжвен сматра да је живот, због брзих промена у области науке, постао преопасан, па се ваља питати куда иде. Ипак, он сматра да наука човека може да ослободи само материјално – духовно не може. Поставља се и питање – да ли је сасвим добро савладати и природне силе. Механизација је учинила рад безрадосним, и човек је у опасности да машина њиме овлада. Пијанство профита, сматра Ланжвен, доводи и до промена у колонијама, стварајући код колонизованог становништва „непотребне потребе“, док у метрополама расте стандард, и то на лажан начин. На једној страни, вели Ланжвен, производи се претерано, а на другој се уништавају вишкови. Наука ствара раднике који су убијени ритмом механичког рада, али и паразите који живе не радећи. Она је у рукама извесних опасна и због нових оружја, која би могла да униште човечанство. Па ипак, Ланжвен сматра да наука није крива што је етика не прати. Када би је пратила етика, све би било у најбољем реду, јер је чиста наука по природи етична.

Познати мислилац Жилијен Бенда као одговор на ову тезу објавио је чланак „Наука и криза“, који Вујић излаже. По њему, наука не може да створи правду у свету, јер морална воља нема везе са науком. Примена науке на друштво може да води само неправди. Кад је друштво у питању, сматра Бенда у Вујићевом тумачењу, научник може само да опише ирационализам друштва, али, чим пожели да га мења, он постаје насилник.

Друштво се може мењати само личносно и слободом. Пример је Христос. Морална акција није и не може бити научничка. У природи нема морала, а измене у друштву потичу од незадовољства стањем света (такво незадовољство је за чисту науку, која свет описује, апсурд). Док етика *ствара* свој предмет, каже Бенда, наука га *проналази*. Зато научник треба да остане изван друштвене борбе, и служити само духу. Људи морају схватити да се друштвене промене заснивају на етици и њиховом личном слободном делању, и да не смеју очекивати спасење од диктатора, пацифиста, правника, економиста, па ни научника.

Вујић такође указује и на чланак Олдоуза Хакслија „Диктатура науке“, у коме Хаксли излаже своје утиске с једног скупа научника. Ако нису излагали

³⁶⁶ В. Вујић, Наука и криза. Да ли је наука ослободитељка или грешница? Наука својом методом нема везе са препородом човека. Каква би изгледала диктатура научника?, *Правда*, 30. април 1930, стр.10

ствари из своје струке, причали су наивно и досадно, са много општих места. Зато је боље да друштвом владају професионални политичари, даровити аматери, па чак и пословни људи. Они су својом досадашњом владавином често доносили зло, али би научници донели катастрофу. По Хакслију, то је зато што су данашњи научници пуки специјалисти, без отвореног ума, јер, да би били то што јесу (стручњаци у својој области) они морају жртвовати део себе. Као „окрњени“, они не могу да владају онима који су потпуни.

О Издајству жреца

Приказујући књигу *Издајство жреца* Жилијена Бенде, француског писца и мислиоца, која се појавила 1927. године, Владимир Вујић указује на чињеницу да је она, од када се појавила, изазвала буру полемичких одговора, зато што је Бенда указао на чињеницу да они који би требало да воде друштво то престају да чине, бацајући се у ковитлаце плитког и површног странчарења, од кога никоме нема користи. Вујић цитира почетак Бендине књиге у коме је сажета њена порука: „У уводу у своју књигу *Издајство жреца* Бенда овако почиње разлагање: ’Толстој прича како је рекао, као официр, једном свом другу, на неком маршу, када је тај друг његов тукао војника који се удаљио из строја: ’Зар вас није срамота да тако поступате са једним од ваших ближњих? Нисте ли зар читали Свето Писмо?’ На то му је онај одговорио: ’А зар ви нисте читали Правила службе?’ Овај одговор увек ће добити духовност кад хоће да овлада оним што је временско. И мудар ми се чини, сасвим... Па ипак, изгледа ми важно да постоје људи који ће приводити своје ближње и другој вери, не оној у пролазно и временско, па ма зато и страдали. А они који имађаху тај позив и ту улогу, и које ја називам жрецима, не само да их не врше више, но врше сасвим супротну улогу. Већина моралиста, слушаних у Европи – има једно педесет година – позивају људе да се ругају Светом Писму, а да читају Правила Службе. Та нова наука чини ми се утолико опаснија, уколико се баш обраћа једном човечанству које, и само собом, већ данас се поставља у пролазно временско одлучношћу до данас непознатом у историји...“³⁶⁷

³⁶⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 62-63

Шта се десило? По Бенди, данашњим светом господаре „политичке страсти“, оне које људе наводе да устају једни против других. Најважније су страст расе, страст класе и страст нације. Већ читав век оне доминирају Европом, и сада су на врхунцу, јер свака од њих има изграђен апарат који тражи да буду признате као нужне. Основи политичких страсти данашњице налазе се у двама врстама воља: једна има за циљ освајање туђег ради експлоатације, и то је воља иза које стоји интерес; друга је жеђ за господарењем, и њен основ је таштина. Обе проистичу из човекове потребе да има неко, макар и привремено, добро, и да се потврди као, од свију одвојена, индивидуа. Човек који одбија да се преда овим страстима, и који стреми духовном добру, налази се тако ван реалности коју су саздале политичке страсти тако што су привремена добра обоготвориле.

Свет у коме живимо противставља практично метафизичком. Дивинизација реализма свет уводи у сасвим нови начин живљења и мишљења. Објашњавајући Бендине погледе на свет, Вујић настоји да их открије у њиховој посебности, и каже: „Треба добро схватити тај речник који Бенда употребљава: политичка страст, реализам, временско добро, изрази су који у његовој идеологији имају своја особена значења. Политичке страсти не треба разумети и сувише уско: оне значе у ствари свако недуховно живљење човеково, свако живовање које се креће у опсегу анималне природе човекове: оне која хоће да осваја, да има и да се одржи она као таква, сама, засебна, одвојена. Реализам, реалистички, у Бенде су изрази опет далеко од обичних употреба: они значе опсег стварности уколико је ова скуп материјалних добара и карактер човеков уколико се он распростире само и искључиво над том и таквом стварношћу. Временско добро је супротно вечном, духовном: оно је ограничено по духовној вредности те је не-трајно, не-вредно“.³⁶⁸

По Бенди, јединка није само човекова особа; то је и породица, нација, класа, па и човечанство. Таква јединка жели да се оствари на рачун свега што је окружује, и тиме се утемељи на „војничком“ моралу, моралу агресивности који оправдава победу и потчињавање оних који не припадају организму јединке. Такво „реално“ гледање на ствари, Жилијен Бенда зове „лаичким“: од градских и сеоских маса, преко министара, до краљева, лаици су сви они који служе временским интересима. Ипак, када би светом владао само агресивни морал

³⁶⁸ Исто, стр. 56

обогаћеног реализма, свет би био варварски. Зато је савремена Европа, у којој су до највишег степена свести и организације дошле лаичке страсти класе и нације, на путу реварваризације. Вујић каже: „Мора се одиста запитати, вели Бенда, куда иде једно човечанство чије се све групе све више и мрачније и упорније удубљују у свест о својим посебним интересима и израђују гледиште о томе како су оне све величанственије и све боље уколико више признају за свој закон само свој интерес? Одговор је прост: оно иде у најсвеопштији рат, најсавршенији који је икада свет могао видети; у зоолошке ратове, по речи Ренановој. Томе води савремени 'интегрални реализам'.”³⁶⁹

Да ли постоји неки други етос осим лаичког? Наравно, сматра Бенда: овај етос су стварали људи који су кочили лаичке масе и стављали им препреке идеала на њиховом путу ка свеопштем рату. Такви живе од радости истраживања у области науке, уметности, метафизике. Они не желе пролазна добра, и, парафразирајући Еванђеље, може се рећи да њихово царство није од овога света. Они су, за разлику од лаика, жреци, и они су заговорници универзализма насупрот партикуларизму, идеализма насупрот реализму, вечног насупрот временском. По Вујићевом тумачењу Бенде, „суштина жреца је да не прима свет такав какав је: жрец је нужним начином утопист”³⁷⁰. Због тога што од маса тражи да се уздигну изнад себе, он мора да схвати да никад не може бити популаран, и да то сасвим мирно прихвати. Његова храброст је у контемплативности, а не у приземном активитету. Католичка црква је учила да је онај који живи у контемплацији снажнији од спољашњег активисте. У молитви и сазирању он је револуционаран много више од оних који обитавају у дводимензионалном свету пролазних интереса.

Жреци су се на два начина опирали политичким страстима – или олимпијским узношењем над њима, попут Гетеа, Малбранша и Да Винчија (чиме су показивали вредност *vita contemplativa*) или моралистичким универзализмом који је, као у случају Еразма Ротердамског, Канта и Ренана, био хуманистички апстрактан. Жреци нису могли да спрече масе да се обрачунавају у жељи да остваре налоге воље за моћ; могли су, међутим, да спрече дивинизацију

³⁶⁹ Исто, стр. 57

³⁷⁰ Исто, стр. 58

варварства. Чинећи зло, човечанство је знало шта је добро, и тако се развијала цивилизација.

Свет, по Бенди у Вујићевом тумачењу, не може да живи једино варварским лаицитетом, али би нестао када би живео само апстрактним идеалима жреца. Жрец цивилизује лаика, и то на два начина: или потпуним одвајањем од овога света, или преваспитавањем лаика, које може бити пророчки одсечно, као Христово, или, попут Римске цркве, компромисно, које подразумева мешање с лаицима ради њиховог одуховљења (што може бити контрапродуктивно, јер лаицизира саме жреце).

Велики обрт се десио у 19. веку, када су жреци издали своју мисију, јер су потонули у море политичких страсти. Они који су кочили лаичке масе, постали су њихови адвокати и подстрекачи. Наступио је трагичан обрт, који ће скупо коштати и Европу и човечанство. Жрец, каже Вујић, „почиње, са свом искреношћу, да поштује лаичке вредности, да организује свет по искључивим законима земаљским, не божанским“³⁷¹. Жреци идеализују реализам, и тако свет добија сасвим нову, другачију суштину.

У 12. веку је било другачије: у Европи полако почињу да настају народи, обликују се границе држава; ипак, теолози, философи, научници, уметници чувају универзализам кроз хришћанско учење и латински језик. Дуго је трајала та борба жреца и лаика у историји Европе, да би се данас окончала потпуним поразом жреца. Данас и они који проповедају Христа бране национално. Тумачећи Бенду, Вујић каже: „Европа средњег века је чинила зло, али поштовала добро. Данас, савремена Европа чини зло и поштује зло. Она личи, каже Бенда, на оног разбојника из Толстојеве приче на чију исповест запрепашћени калуђер вели: 'Други се бар постидеше свога разбојништва; а шта да се чини са овим који се њиме поноси!'“³⁷²

Узорци пораза жреца су многи: од њихове таштине, преко романтичарског заноса, до заборава античке цивилизације. Главни узрок је настојање да се буде практичан. Жрец може бити успешан само кад је изнад практичности лаичких маса; он је тада на голготском путу, али је уважен. Некада су реалисти говорили о праведницима који им не дају да мирно спавају, док људи попут Ничеа или

³⁷¹ Исто, стр. 60

³⁷² Исто, стр. 61

Сорела не узнемиравају ничију савест. Ниче је позвао своје читаоце да остану верни земљи, што је за Бенду ужас. Трагедија издаје жреца је огромна; по Вујићу, Бенда не верује да ће се ишта променити на боље, и слути слом цивилизације.

Оно што следи је, по Бенди, организовани узајамни класно–национални покољ, што ће донети ужасе људима. Латински јасан и доследан, Бенда, по Вујићу, најављује слом Запада и човечанства које Запад води. Ако се људи узајамно не истребе, можда их чека свеопште братство по техници, када ће сви људи постати једно биће, које ће обоготворити себе и устати против Бога, и биће чиста иронија да се помисли да су за такве умрли Христос и Сократ.

Вујић завршава свој приказ Бендине књиге Гундулићевим стиховима, са почетка *Османа* о слому сваке људске охолости.

Пол Валери о величини и опадању Европе

У тексту о погледима Пола Валерија на европску кризу, Вујић указује да се из те кризе више не може наћи излаз на основу пуких материјалистичких становишта, што доказује и мисао Валеријева. О стваралаштву овог угледног француског и европског писца Вујић пише: „Пол Валери није дао обимно дело. Поезија његова, бираних мисли и осећања, музикална, за мали број љубитеља, концентрисана и збијена мисао и осећајност; проза, клесана у класичној интелектуалности, јасна, тачна, не обухватајући ни више ни мање но мисао која се хоће рећи; он, сав, један дух чистог аскетског духовног морала; сав мисао и сав некако 'изнад' свега, и људи и природе и догађаја; посматрач са неке тачке гледишта која као да је на звезди Сиријусу; човек који је признао за своју основну мисао ову: 'увећавање духовног живота је једна врста дужности'”.³⁷³

Године 1919, Валери је објавио оглед *Криза духа*, да би се 1931. огласио књигом *Погледи на садашњи свет*. Оба дела су посвећена духовној судбини Европе и човечанства, које се показује све више као, по Валерију, рој бесмислених инсеката који заслужују презир, што их привлачи пламен самоуништења.

Крај 19. века био је обележен сукобима Кинеза и Јапанаца и Сједињених Држава и Шпаније; тада је Валери први пут почео да размишља о јединствености Европе, која је до тог часа за њега била само географски појам. Није био

³⁷³ Исто, стр. 71-72

задовољан прочитаном литературом, углавном конвенционалном, па је решио да сам почне да промишља питања европске кризе.

Вујић наводи основну Валеријеву мисао: „Почиње време једног коначног, завршеног, света. Сва настањива земља у наше дане је упозната, подељена, обележена. Ера слободних територија, места која нису ничија, неодређених и непознатих земљишта, ера слободне експанзије закључена је. Нема стене без заставе; нема празнина на карти; нема области ван царина и закона; нема племена чији послови не рађају какав 'досије' и не зависе, преко проклетства писмености, од разних далеких хуманиста у бироима.“³⁷⁴

Планета се повезује више него икада; у питању је својеврсна глобализација. Живи се у парадоксално доба, када се поремећај на једном крају планете осећа свуда, и то не само у области економије. Појављује се, по Валерију, „убиквитет“ – свеprisутност сваке значајне појаве. Ни највећи стручњаци не могу да дају прецизна предвиђања. Европа је произвела науку, али је наука сада доступна свима; сви су је жељни као технике, која омогућује моћ и задовољство. Због тога Европа губи свој централни положај у човечанству.

Вујић указује на Валеријеву бригу: „Ничег није било луђег, вели Валери, у целокупној историји, него та европска конкуренција, политичка и економска, када се упореди, комбинује и конфронтира са јединственошћу европском у научном погледу. Док су најбоље главе Европе начиниле један огроман капитал знања – које се може искористити – продужавала се наивна традиција рђаве локализујуће политике превара, обмана, задњих мисли лакомости. И тај дух мало-Европљана, сићушности, давао је онима којима је хтео владати у руке методе и оруђа моћи и силе. Борба за концесије и зајмове, за пласирање машина и практичара стручњака, за стварање школâ и арсеналâ – фатално је одвукла Европу у онај нижи ранг који јој одређују њене одиста мале географске димензије.“³⁷⁵

Први светски рат је само показао нестанак Европе као велесиле са светске сцене, сматра Валери. У свом огледу *Криза духа*, који, попут Достојевског, говори о Европи претвореној у „драго гробље“, Валери прича о слици „европског Хамлета“: „Сада, на огромној једној Елсинорској тераси, која се пружа од Базела

³⁷⁴ Исто, стр. 72-73

³⁷⁵ Исто, стр. 73

до Келна, која додирује песак Њупорта, баруштине Соме, креде Шампање, граните Алзаса – европски Хамлет гледа милионе утвара.

Али, то је интелектуални Хамлет. Он размишља о животу и смрти истинâ. Као утваре има он све предмете својих распра; као гриже савести све називе својих слава; повијен је под теретом открића, сазнања, неспособан да се снађе у том безграничном активитету. Сања о немогућности да изнова започне прошлост, о лудости да хоће увек ново и ново. Клеца између две провалије, јер две опасности непрекидно прете свету: ред и неред.

Ако дохвати једну лобању – то је славна лобања. Шта је било ово? То је Леонардо. Он пронађе летећег човека, али тај није тачно послужио намерама проналазача; ми знамо да је летећи човек, на свом великом лабуду, у наше дане, учинио сасвим другу употребу од летења, а не да захвати снега са врхова планинских и да га, у данима жеге, баца на плоче градова... А ова друга лобања је Лајбница, онога који је сањао о општем миру. А ова је опет била Кант, Кант који је родио Хегела који је родио Маркса који је родио...

Не зна Хамлет шта да ради са свим тим лобањама. А ако их напусти? Хоће ли престати да буде он сам оно што јесте?... А његов дух, страховито видовит, посматра прелаз из рата у мир. Овај је тамнији, опаснији него прелаз из мира у рат: сви су народи помућени њиме. А ја, вели он, ја европски интелект, шта ће бити од мене? И шта је то мир? Мир је, може бити, стање ствари у којем се природно непријатељство људи између себе очитује стварањем наместо разарањем, као у рату. Време је стваралачке конкуренције и борбе производње. Али ја, зар нисам ја заморен од произвођења? Нисам ли ја исцрпао жељу за екстремним покушавањима и зар нисам злоупотребио научне мешавине? Да ли да идем за покретом и да чиним као Полоније, који данас управља једним великим журналом?; као Лаерт који је негде у авијацији?; као Розенкранц који не знам шта чини, под неким руским именом?

Збогом, утваре! Свет више нема потребе за вама. Ни за мноштво. Свет који крштава именом 'прогреса' своју тежњу за једним фаталним усавршавањем у тачности, тражи да сједини уз добра живота користи смрти. Још влада извесна пометња, али још мало па ће се све разбистрити; и видећемо, најзад, како се

помаља чудо једног анималног друштва, један савршен и дефинитиван мравињак.³⁷⁶

Рађање света без духа, тоталитарног мравињака, Валери није видео у измаглици визија, као песник, него математички прецизно, сматра Вујић. Кључно питање је – шта ће бити са Европом. Она изгледа као мозак света, али може постати оно што заиста јесте – малено предгорје Азије. Иако мала у односу на остале континете, Европа је, до скора, сматра Валери, владала супериорношћу свог духа и каквотом свог човека, који поседују, по Вујићу, мешавину уобразиље и логичке прецизности.

Ипак, у предностима Европе беху и узроци њеног пада; наука је, од области суптилног изучавања стварности, од својеврсне уметности, постала средство за стицање моћи, и утилитаризовала се, чиме је постала предмет трговине у целом свету, ширећи се. Цела планета усваја науку, и почиње да се такмичи са Европом за освајање моћи. Губи се равнотежа, и Европа више није средиште васељене. Она је изгубила свој тајанствени „вишак“ – духовност, и прешла је на страну количине. Вујић каже да је, како су то уочили Бергсон, Шпенглер, Кајзерлинг, кључни тренутак неуравнотежености био када је рационално знање постало лако преносиво, док дубинска мудрост то није.

Сведоступност знања учинила је немогућим сталеже и јерархију, па Вујић вели: „То је феномен технизације и демократизације: број нивелише, квантитет свлачи, и првобитни мирис и укус једне националне културе угине.“³⁷⁷ Овом процесу може се супротставити само геније, који воду претвара у вино, превазилазећи рационализам технизације.

Борба за слободу вреди, и могућа је, само ако појединац не пристаје да се мири са свеопштом нивелацијом.

О Херману Кајзерлингу

Гроф Херман Кајзерлинг формирао се као културолог и философ кантијанског духа. Касније на његово мишљење утицај врши Вилхелм Дилтај, али и Бергсон. Он постаје ирационалиста, који се посвећује „философији живота“,

³⁷⁶ Исто, стр. 74-75

³⁷⁷ Исто, стр. 77

одричући се изградње система и посвећујући се културолошкој критици. Још пре Првог светског рата, Кајзерлинг путује светом, сусреће се с разним народима и њиховим обичајима, о чему пише у свом, веома утицајном, *Путничком дневнику једног филозофа*. Он је 1920. у Дармштату основао „Школу мудрости“, чији је циљ био „самоостварење“. Себе је сматрао филозофом културе, али човеком чињеница, а не система.³⁷⁸

По Кајзерлингу, култура је дух човеков који му се враћа из околине да би утицао на његово уобличење. Дух се не може схватити разумом, него само путем стваралачке интуиције. Различите животне и културне форме, чувајући своју животну уверљивост, долазе у додир и са хаосом и са хармонијом која све уводи у стање равнотеже. У надисторијској хармонији је идеал коме треба да стреме и друштво и појединац. По Кајзерлингу, задатак философије је нова синтеза душевног и духовног, а њено оруђе је интуиција. Велико значење придавао је митовима и „праречи“ као основи за схватање света. Сматрао је да је прагматистички механизам у поимању стварности веома опасан. Године 1908. објавио је оглед *Препреке на путу развоја: реч упозорења нашој епохи*, у коме је указао да пут потчињавања природе може да води еколошкој катастрофи. Философирао је више естетички него рационално.

Пишући, под насловом „Свет који нестаје“ о његовој мисли, Вујић указује на значајна Кајзерлингова дела, попут *Психоанализе Америке*³⁷⁹, *Спектра Европе*, итд. У делу *Свет који нестаје*, којим се Вујић бави, Кајзерлинг се, пре свега, бави нестајањем једног света, а то је свет традиционалне културе.

По Кајзерлингу, свака традиционална култура у наше доба осуђена је на нестајање – при чему он, каже Вујић, сматра да је култура „облик живота као

³⁷⁸ По Бели Хамвашу, „Кајзерлинг је пленер-мислилац: не исцрпљује се у утврђивању и доказивању својих мисли, не води бескрајне дискусије, не управља се много према ходу логике. Не жели да убеди разум. Има веће амбиције: жели да види свет онаквим какав јесте. [...] Жели да буде посматрач велике стварности као источњаци, и да је сасвим непосредно опише, такође као они. [...] Велики резултати извиру само у непосредном додиру са животом.“ (Бела Хамваш, *Речи и дамари II*, Београд, 2002, стр. 91-92). Овакав начин мишљења свакако је утицао на ирационалисту Вујића.

³⁷⁹ Приказујући Кајзерлингову књигу *Америка*, Бела Хамваш цитира његове основне ставове о овој земљи да су САД су земља без икаквог укуса: Америчка урма је толико стерилизована да су уништене њене најукусније бактерије и да се у таквом воћу никако не може уживати. Насупрот томе, Америка је ново доба у геологији, животињски пут за човека, пут уништења свега непотребног, пут уклањања лепоте која Американцима не треба: „Америка је земља стерилног воћа и стерилних људи. Не зна за личност, за индивидуалност, али не зна ни за социјалну мисао.“ (Б. Хамваш, *Речи и дамари II*, стр. 92)

непосредни израз духа³⁸⁰. Пошто су културе самосвојне животне јединице, оне подлежу закону о настајању и нестајању, као и све остало. Култура постоји док постоји њена равнотежа заснована на изразу јединственог колективног смисла; чим се равнотежа поремети, култура умире.

Све досадашње културе су, како Вујић тумачи Кајзерлинга, имале свој смисао у ирационалном, нагонском и еротском, које надилази логику. Ирационално је, по својој природи, непреносиво. Зато су све културе до сада биле „биљне“ – везане за време и простор у коме су настале. Међутим, са појавом западне рационалистичке културе, све се променило; разум, наиме, ломи све препреке, и уништава све границе. Вујић каже: „Померањем акцента на рационално, интелектуалистичко, преношљиво, логичко, данашња култура, у којој је то померање извршено *потпуно*, као никад и нигде, раније, у старијим другим културама, где је жива традиција ма у којој ма у каквој форми била претпоставка сваког преношења, стоји савршено, као никада до сада, на стрмој равни пропадања; стари психички садржај не иде више са новим условима живота, нови конкретни менталитет не иде више у традиционалне калупе, и то не иде никако [...] Пре-развијен, максимално развијен, заразно лако преношљив, интелект ствара својом снагом савршено нове услове живота. Сваки стари оквир пуца, и мора да пуца. Математичке истине су само-разумљиве, јер су иманентне духу који није ништа друго до интелект: технички проналасци, стројеви, начини, средства – све је то, у основи, лако преношљиво, готово заразно, баш за прости, нетрадиционалне, душе, са најмање наслеђене културе; отуд технизирање, не Европе, но света, иде колосалном брзином и шири се неодољиво.“³⁸¹

Тако се, по Кајзерлингу, јавља нови тип човека, „технизирани примитивца“, кога немачки мислилац зове „типом шофера“. Под њим се подразумева и инжењер, који све што није технизирано сматра сујеверјем. Уместо духовника и витеза – луталице, добили смо обескућеног шофера. Технизација човековог живота води његовом обесмишљавању, што развија до скоро невиђену агресивност и нагон за разарањем. Свест која се интелектуализивала губи везу са дубинама живота, и апсурд се јавља на границама битија.

³⁸⁰ В. Вујић, Свет који нестаје, *Народна одбрана*, година VI, бр. 15, 1931, стр. 189

³⁸¹ *Исто*, стр. 189

Колико се основно душевно стање европског човека изменило види се кроз однос европске младежи према духовном наслеђу Старог континента – она га поима таман толико колико и Американац европско средњовековље. Од античке културе до данас ниједан преокрет, као овај техницистички, није био тако кобан, сматра Кајзерлинг.

Кључна промена која је некад утицала на Европу била је смена антике хришћанством. Антика је, кроз Рим, достигла свој рационализам, а хришћанство је понудило љубав уместо самообоготвореног разума. Други разлог за тријумф хришћанства је чињеница да је паганизам себе културотворно исцрпео, а хришћанство је било културотворно потентно. Вера галилејских рибара постала је нови степен сазнања. Хришћанство је било нова, аскетска религија; али, кад је оно попустило, рационализам је опет пошао по своје.

Вујић каже: „Развој човечанства, вели Кајзерлинг, следује једном ритму сличном ритму дисања; периодама проширивања следују периоде скупљања, стезања. Реформациони покрет не значи ништа друго до једно компенсаторно скупљање после моћног проширивања католицизма средњовековног“.³⁸² Епоха реформације је била епоха повратка рационализма, доба када настаје модерна наука. Идеологија прогреса није се могла јавити осим у епохи тријумфа разума; где су владала осећања, ту ником није падало на памет да смисао човека и света тражи у сталном побољшању материјалних услова живота.

Савремена криза састоји се у томе што је дошло до масовног тријумфа вулгарног рационалисте, „шофера“, али елита, која је увек испред масе, више није задовољна – она хоће ирационалне и нагонске импулсе, тражи нови и другачији смисао постојања. Вујић истиче: „Потискивање нагонске, не-интелектуалне духовне сфере није само створило једног опасног непријатеља свесном животу; ако је још и тај свесни живот отсекло од живота му корена. Отуда све веће слабљење виталитетне снаге у европском духовном животу данашњице. Ту је прави узрок што се цивилизација у Европи све више осећа као сушта супротност животу.“³⁸³

Интелектуализам буди не само осећајну, него и метафизички-религиозну реакцију. То је уочио још Буда – свако осећање које се анализира до краја,

³⁸² В. Вујић, *Исто*, стр. 190

³⁸³ *Исто*, стр. 191

престаје да подиже човека и да му даје смисао. Због тога се буди дивљи ирационализам, чак и онај крви и тла; људи попут Лудвига Клагеса и Јоханеса Милера долазе до тврдњи да је разум пуко небиће. Све ово рађа хаос и превирање. Европа је оно што је Палестина била некад, уочи Христовог доласка.

Ова криза се, сматрао је Кајзерлинг, може решити само духовним путем. Данас је човек на највишем ступњу развоја, и зато је одговорнији више него икада. Као што се реч изговорена на једном месту планете преноси свуда путем радија, тренутно, тако се и лоше и погрешне идеје данас могу ширити огромном брзином, и наносити непоправљиву штету. Због глобалног „умрежавања“, могуће је и брзо ширење добра. Али човек може и мора постати крајње одговоран.

Вујић ипак каже да је добро данас угрожено више него икада пре. Они који знају излаз су гласови вапијућих у пустињи, али се морају држати заједно, да би, као манастири некад, у доба сеобе народа, чували пламен истине за будућност. Они морају бити витезови духа, носиоци животне мудрости која, по Кајзерлингу, значи својеврсну магију која треба да, како каже Вујић, оствари непосредни утицај на живот и његов преображај у нешто духовно. Због тога спасење Европе, по Вујићевом тумачењу Кајзерлинга, јесте и може бити духовно преображавање сваког појединца.

О Папинијевом *Гогу*

У циклусу огледа „Европљани о Европи“, најдужи оглед Владимира Вујића је приказ књиге *Гог* италијанског писца Ђованија Папинија, који је, како писац есеја сведочи, прошао све путеве савременог измученог интелектуалца, да би се коначно смирио у римокатолицизму. Његово дело није класична философска студија, него, како каже Вујић, својеврсна „травестија“: „Оно је једна врста савремене ’фаустиаде’, једна генерална ревија изопачености европских, један оштар и оштроуман, фантастичан и врло реалан и врло литераран низ приказа који особито јаком бојом и јасном светлошћу истичу сву немогућну гротескност европске цивилизације.“³⁸⁴ Дело је такво да је његов облик невезан и произвољан: „Испреплићу се разговори са знаменитим људима, сопствена опажања и разматрања, разни спасоносни пројекти за побољшање људског

³⁸⁴ В. Вујић, *Гог* Ђованија Папинија, *Народна одбрана*, год. VI, бр. 41, 1931, стр. 658

живота. Кроз све те невезане облике шиба једна горка сатира Папиниева и једно чудотворно изведено казивање кроз гротеске и карикатуре целог једног копрцања европског човека да се спасе из окова у које је сам себе бацио својом наказном цивилизацијом.³⁸⁵

Папинијев Гог је господин Гогинс, рођен на Хавајима од оца Европљанина и мајке са тог острва, који је од сиромаша постао један од најбогатијих Американаца, па је 1929. године решио да обиђе цео свет у потрази за философским истинама и смислом постојања. Фауст и Канибал у истом човеку, „без отаџбине, анимал по пореклу и значењу, хоће он да, како каже Папини: употреби најрафинованије дроге једне културе у распаду и да присвоји све спољне облике једног церебралног епикурејства.“³⁸⁶

Гогинс је, вели Папини, био толико богат да је решио да чулно оствари фразу „пливати у злату“. Напунио је златом које има базен, нашао се унутра, и видео да је ужасно бити у гомили леденог метала, које не сија као сунце.

Гог је, по Вујићу, симбол цивилизације космополитизма огрезле у лаж и зверство, коме је богатство омогућило да чини све што пожели, а пошто је полудивљак, био је спреман да призна све своје фантазије, и да о њима пише. По Папинију, у њему се огледа „ова наша бедна цивилизација, монструозних открића најбруталније технике, цивилизација огромног рада и никад засићеног прогреса, вечног настојања да живи и производи, не остављајући за дух ни једног јединог прозорчића да одахне.“³⁸⁷ Гог је лик кнеза рушитеља из тридесет осме главе Књиге пророка Језекиља – јер наша цивилизација је разорна.

Своја истраживања богати господин Гогинс почео је читањем изабране литературе, коју му је препоручио угледни библиотекар. Разочарао се, увиђајући да је писање крајње нерентабилна делатност, која ће за сто година нестати.

Прву посету Гог је учинио Хенрију Форду, творцу америчке аутомобилске индустрије, чији је циљ да без иједног радника, само уз помоћ машина, производи што већи број предмета који неће коштати скоро ништа. Сви ће куповати ове јефтине производе на пет континената. Гог упозорава на чињеницу да ће такав начин производње уништити остале произвођаче, па они, ма како то све било

³⁸⁵ Исто, стр.659

³⁸⁶ Исто, стр. 658

³⁸⁷ Исто

јефтино, неће имати одакле да плаћају. Папинијев Форд каже да ће они плаћати оним што имају – сликама, киповима, старим и ретким књигама, историјским реликвијама, рукописима. Велики маг аутомобилске индустрије тврди да њега уопште не узбуђује богатство, него му је циљ успостављање света у коме ће машина постати месија. Кад сваки човек на планети буде имао свој авион, и радио само час дневно, тада ће Форд бити проглашен за месију, вели он сам, исповедајући своје најинтимније циљеве.

Гог среће и Едисона, који има само десет минута да му их посвети. Он је дубоко разочаран, јер није открио машину за мишљење и машину за рађање; јер, све је мало и ништавно док човек не почне да мисли и рађа аутоматски, док не престане да буде човек.

Папинијев Алберт Ајнштајн, у потрази за свеобједињујућом теоријом, тврди да може све науке да сведе на физику, чији је главни постулат: „Нешто се креће!“

Фројд је Гогу признао да он није научник, него књижевник, који је психијатрију искористио да би писао романе. Своја дела сматра књижевношћу пресељеном у област психопатологије. Тајну, коју ником не би поверио, одао је свом необичном госту, јер му је Гог поклатио лик Нарциса, као истраживачу који је открио нарцисизам. Необични богаташ је у Фројдовим цртама лица учио извесне особине које га повезују са психоаналитичким интересовањима: чулне усне, сличне онима какве има сатир, и које тумаче Фројдово занимање за теорију либида.

Посета Гандију открила је Гогинсу да је он, у ствари, Европејац маскиран у индусту, који је европске идеје ослобођења нација, што су прожеле 19. век, применио на своју земљу, иначе пасивну и метафизички незаинтересовану за земаљско ослобођење: „Права тајна онога што називају Ганди-покрет јесте баш у томе што је то покрет ка Европејству обраћених Хиндуса против Европљана који то више нису“.³⁸⁸

Сусрет са умирућим Лењином донео је Гогу још једно чуђење. Лењин није никакав марксиста, јер је, по вођи большевичке револуције каквим га представља Папини, Маркс био само буржуј који је веровао да ће револуција победити у

³⁸⁸ Исто, стр. 761

високоразвијеним земљама, што се уопште није десило – она је победила у неразвијеној Русији: „Странци и будале мисле стално да се овде нешто ново створило. Бољшевици су само присвојили себи царистички режим јер је он једини употребљив за руски народ. Не може се владати без батина, шпиона, тајне полиције, терора, апсана, војних судова и мучења.“³⁸⁹

Папинијев Лењин мрзи сељаке и живот у природи, зато што је то праисторија. По њему, један електротехничар више вреди но стотину хиљада сељака. Он се нада да ће бити пронађена вештачка храна која ће сељаке учинити непотребнима. По њему, у Папинијевом виђењу, бољшевизам значи борбу против ситних интелектуалаца, Истока против Запада и града против села и земље. Вујић каже да је у првом делу своје „фаустијаде“ Папини евроамерички свет представио кроз владавину технике, механизације, до апсурда упрошћених научних формула (Форд, Едисон, Ајнштајн), као свет неправде (против кога се бори Ганди), област идолатризације чулности и секса (Фројд), као и свет чије се последице (марксизам) враћају у деформацијама бољшевизма, који је тријумфална техника ојачана источњачким деспотизмом, далеким од индивидуализма и личних слобода.

У другом делу, Папини се изругује европским „пророцима“. Гог посећује Херберта Џорџа Велса, који пише пророчанства по наруџбини. Позову га из неких новина, кажу му број речи и он – пише. Папинија занима и појава сурогатних религија. Вујић каже: „Онде где је пресушио извор живе вере и угаснуо пламен правог надахнућа, стварају се људи, секте, покушаји да се религиозност чиста и истинита замени низом исконструисаних теорија које са чистом вером имају таман толико везе колико вештачка теориска теологија.“³⁹⁰

Гогинс је код себе издржавао пет „чудотвораца“ – са Тибета, из Кине, Бенгалије, Африке и Европе. Истргнути из родног тла, изгубили су магијску моћ, и једино што им је остало био је добар апетит. У Египту Гог среће извесног окултисту Тормона, који тврди да, пошто постоји реинкарнација, мноштво људских душа обитава у телима животиња, па су му потребне паре да их врати у људско обличје.

³⁸⁹ Исто.

³⁹⁰ Исто, стр. 762

Извесни Леон Бландамур, оснивач друштва за „примењену метапсихику“, тражио је од Гога новац да у погон стави телепатију уместо телеграфа, и користи утваре са спиритистичких сеанси у индустрији; извесни Раба Техом тражио је прилог за антифилософску револуцију, истичући да човечанству не треба философија, него филоманија, љубав према лудости; Рамон, мистичар из Мадрида, оснивач „Лиге за права минерала“, говорио му је о тешким последицама изградње Панамског канала, који је пресекао Америке на двоје, и после чега је наступио Први светски рат...

Вујић каже: „Све у том тону, слика за сликом се ниже, слика за сликом једног немоћног трзања по мистици. Фантастични пројекти још фантастичнијих пројектаната, од којих се не зна да ли је већа жеђ за новцем, влашћу или славом и лудилом. [...] Ова „лига за права минерала“ потсећа на многобројне лажно-хуманитарне установе, које, на пример, селе авионима тике-селице на југ, док царствује толика беда по културној Европи. И један круг забележака Гогових обухвата, у гротесци и карикатури наравно, све разне покушаје „милосрђа“, али без Христа живог. Други један круг обухвата сву празну вртоглавицу уметности модерне, наслона на егзотично, ново по сваку цену, непредвиђено нешто што има да збуну свет. Али сем тог збуњивања ништа друго, садржајно, не доноси.“³⁹¹

Папини је устао и против, у оно време помодне, еутаназije, причајући о морепловцу који је стигао на острво на коме може да живи само седамсто седамдесет душа, па кад се неко рађа, другог убијају. Његовом господину Гогинсу долази да тражи подршку друштва FOM (FRIENDS OF MANKIND), које се другачије зове „Друштво за непредвиђену еутаназiju“, чији је циљ да са пренасељене планете уклони старе, неспособне, зле и неморалне. Друштво је тајно, али има глобалне намере.

За личног секретара јавио му се талентовани младић јеврејског порекла, Бен Руби, који је Гогинсу објаснио тајну јеврејског народа – интелегентног, али бојажљивог. Без војске и државе, они нису могли бити ни крсташи, ни кондотјери, али су схватили да се моћ може стећи новцем и памећу. Руби вели да је Европа крива за све: она је Јевреје натерала да се обогате, па је онда новац прогласила врховном вредношћу.

³⁹¹ Исто, стр.763

Њихово коришћење разума такође је важно, па Вујић излаже Папинијеве идеје на ту тему: „Тек што је немачка романтика створила идеализам, Хајне исмеја све. Увек су људи мислили да политика, морал, религија и уметност јесу виша духовна откровења која немају ничег заједничког са кесом и трбухом: појави се одједном Маркс и изјави да је све то ђубре које произлази из најнижих облика привреде. Свак је сматрао гениална човека богоданим. Ломброзо побрка границе лудака и генија. Пред крај 19. века Европа (Толстоја, Ибзена, Ниче-а, Верлена) уобрази да је баш тада једна велика епоха човечанства, а Макс Нордау огласи све то за конвенционалне лажи. Били смо уверени да је, у главном бар, сваки од нас нормалан човек. Зигмунд Фројд откри да се у најотменијем и најмужевнијем центлмену крије перверсни, дрски, крволочни убица. Бесмо навикли да је жена идол, образац савршенства; Вајнинггер доказа, научно, да је жена врло ниско створење. Увек су интелектуалци и филозофи веровали да је интелигенција једини пут к истини. Бергсон гениалним анализама доказао је да је интелект свргнут са човечанског престола и оборио је рад од више хиљада година. Људи су сматрали да су религије чудесно дело сарадње Бога и највишег људског духа; дошао је Саломон Рајнах и показао да су оне само остатак празноверица. Уображавали су људи да живе у једном свемиру, солидном, саграђеном на апсолутном простору и апсолутном времену: Ајнштајн их обучи да су време и простор исто, да нису апсолутни, да је трајан једино релативитет. Тако се може наставити у бескрајност. Сврха је једна: сумњати у све признате истине, пољуљати све што је чврсто саграђено и каменовати све што се обожава.“³⁹²

Када је стигао у Јену, извесни др Миндунг понудио је Гогинсу нову философију – еголатрију, обожавање сопственог ЈА, као врстан потенцијал за коначну религију, пре свега европског, човечанства, које већ, иако несвесно, ЈА сматра врховним божаштвом. Спорт, уосталом, значи обоготворење тела, наука је Божје свезнање пренето на човека, машина је свемоћ Божја дата човеку, вели немачки научник Гогу.

Папини описује и сусрет Гогинса са Јозиахом Кунигрундом, који је основао „фтирилогију“, науку о вашкама, која ће се бавити вашима у области зоологије, историје, књижевности и уметности. Он тражи новац за своју катедру.

³⁹² Исто, стр. 772

По Вујићу, Папини кроз Кунигрунда карикира уску специјализацију модерних стручњака, који сматрају да је њихова сићушна област осовина целога света.

Извесни Сармихиел у Ници Гогу нуди пројекат реанимализација човечанства. Човек је издао своју природу кад је решио да напусти животињство, и зато му само реанимализација може помоћи. Када га је Гогинс питао зашто он први не постане животиња, и усрећи себе, Сармихиел му је рекао да он, као и сваки месија, мора да се жртвује и пати за добро осталих, па зато не жури да се „реанимализује“.

И Гог је покушао да експериментише с људима – око себе је окупио седамдесет људи дивовског раста са целе планете. Сваком је саградио кућу и дао им најбоље услове за живот. Али, они су били несрећни, и стално се тукли, иако су имали све. Вујић каже: „Потребно им је осећање да им се неко диви и да су над неким надмоћни, а то овде немају. Немају гледаоце, странце, љубопитљивце, децу, која у њих блену, и патуљке, који ће им трчати испод колена.“³⁹³

Папини се изругује и модерној уметности, која се деформисала у свету технике. Вујић каже: „Читав низ Гогових сусрета са реформаторима и новаторима уметности јасно подвлачи претеране револуционарне уметничке жеље савременог духа. Ту је покушај музике без инструмената, изванредних сензација природних шумова; ранија музика морала је употребљавати инструменте док модерна може без њих. Ту је други један покушај тзв. „музике ћутања“. Проналазач њен тврди да свака музика нагиње ћутању и да је снага њена у паузама између два тона; тај геније дошао је на мисао да ћутање ослободи сасвим својих окова; он даје ћутање у гарантованом чистом стању.“³⁹⁴

Папини нову архитектуру касарнске једнообразности даје кроз карикатуру архитекте Сулкаса Перкунаса, који презире старинску шароликост и неуједначеност. Ново вајарство се ослобађа тешких материја прошлости, од камена до бронзе. Нови, Папинијев вајар обликује – димове! Позориште без глумаца подразумева да се на сцени појаве прави људи, који ништа не глуме, да учине нешто из свог живота и оду, јер уметничко подражавање никад не може достићи прави живот. То је, каже режисер-авангардиста Гогу, „апсолутни радикални реализам“.

³⁹³ Исто, стр. 772

³⁹⁴ Исто, стр. 773

Желећи да усаврши модерну поезију, Гог је на Флориди обезбедио најбоље услове за петорицу песника – од дактилографкиња до црне послуге. Песници дуго нису радили ништа, а онда су дошли са својим „песмама“. Дадаиста из Француске, Хиполит Кокарда, правио је песме од реченица из разних језика, тврдећи да ће Друштво народа одушевљено поздравити ту нову, „полиглотску“, поезију. Немац Ото Мутерман је радио на елиптичној поезији, која би изразила све тајне човека и света. Он је Гогу предао своју песму – лист хартије на коме је писало „Рађање“. Руски песник је смислио теорију по којој свака песма настаје у интеракцији песника и читаоца. Да би читаоцу омогућио креативност, пружио је Гогу свеску са написаним насловом песме на свакој страни – а остало је требало да допуни читалац. Гог се разгневио и растерао песнике, вели Папини – имао је губитак од 72000 долара.

Вујић о овој травестији италијанског писца каже: „Овај преглед наопаких тежњи тзв. савремене уметности Папини је сјајно извео. Тежње за упрошћавањем, за наглашавањем подсвеснога, за бежањем од напора, мисли, технике, изражавања, све је извео у гротескним линијама до краја и конца, где се оне расплињују у немогућности, у апсурде и у немоћ и слабост. Искористио је изванредно сву ону хаотичну пометњу, нужну уосталом, у једно доба без чврстине, вере, без идеала, какво је наше, доба декаденције, и приказао логички до краја извучене линије њене које воде одбацивању сваке уметности која није ништа ако није борба духа да се кроз материјалне видљиве облике искаже. Савлађивање материје је главно, не бежање од тог савлађивања. Оно може ићи путевима више или мање спорим, рационалнијим или интуитивнијим; то савлађивање може *данас* избегавати аналитичке преопширности; али то савлађивање мора *постојати* и у њему је суштина уметности...Иначе се иде у недотупавности које је овде у свом Гогу Папини тако речито, и уметнички, изнео.“³⁹⁵

Вујић помиње и Гогинсове белешке из лудила, које су такође врсни увиди у природу савремене цивилизације. Пре свега, по Гогу, сваки човек би морао да се врати употреби маски у животу, за разне прилике, од жалости до радости, јер маске помажу хигијени, улепшавају лица, подстичу кључну особину данашњег

³⁹⁵ Исто.

човека (лицемерје) и мењају му карактер. Данашњи људи су, сматра Папинијев јунак, патуљци који мисле да су дивови – одушевљени су Ајфеловом кулом уместо да зидају Вавилонску кулу, или мост између Америке и Европе. (По Вујићу, ово је указивање на таштину евроамеричког човека, који, уместо да живи у складу са својим могућностима, машта о делима која пркосе Богу). Зато треба потпуно савладати природу, укинути годишња доба, срубити планине, исушити океане – тек то ће бити доказ наше моћи. Гог машта о томе да постане космократор, кадар да један континент доведе до смрти од глади или да све народе наведе да говоре и пишу исто. Много људи не заслужује да живе, и зато већи део човечанства треба побити, вели Папинијев Гогинс.

На крају, разочаран у све своје подухвате, Гог је оставио свако богатство и кренуо међу људе, да живи као просјак и скитница. Живећи међу обичним људима, он види да још има радовања и наде, и радује се насушном хлебу који му, из сажаљења, даје једна девојчица.

О Унамуну

Мигуел де Унамуно, професор и ректор Универзитета у Саламанки, био је егистанцијалистичко-религиозни мислилац, који се формирао под утицајем Паскала и Кјеркегора. Још 1913. објавио је књигу *О трагичном осећању живота*, у којој је иступио против апстрактне философије и њеног уопштеног, непостојећег човека, који нема ни пола, ни отаџбине, и који је пука идеја.

Будући да је био философ и песник, Унамуно је примере из књижевности узимао као примере из живота. Нарочито му је био битан Дон Кихот, који је, одабравши Санча Пансу за штитоношу, показао да воли човечанство; јер, љубав према конкретном човеку је љубав према човечанству.

Кључни проблем човековог постојања је смрт. У човеку постоји жеђ за бесмртношћу, и све његове потраге иду за постојањем које не престаје. Жеђ за бесмртношћу је жеђ за Богом, и, како каже Унамуно, сама супстанца људске душе. Неспособност да будемо бескрајни у њему рађа бол, али и бунт. Овај бол је за Унамуна философски појам као што су то код Кјеркегора „страх и дрхтање“.³⁹⁶

³⁹⁶ А. Е. Ерёмина, *Мигель де Унамуно и его трагическое чувство жизни*, http://enotabene.ru/fil/article_11281.html (приступљено 16.1.2016.)

Унамуно је сматрао да се, приликом изучавања нечије философије, у обзир мора узети и његов живот; Кантов разум је, рецимо, рушио веру у Бога, али је Кантово срце ту веру обнављало. Да би други био схваћен као ближњи, мора се сагледати његов бол и жеђ за бесмртношћу, иста каква је и у нас. Основа узајмне љубави међу људима је сапатња. Зато је Унамуно био забринут због појаве новог човека, савременика, који не понире у супстанцијалне душевне дубине, и остаје у површном свету феномена. То се збива зато што је европску мисао освојио позитивизам, чији је Унамуно изразити противник, сматрајући да је духовни живот једини живот достојан човека.

У свом делу *Агонија хришћанства* писаном 1924. године, Унамуно разликује лично хришћанство од црквеног, тврдећи да свако од нас доживљава „агонију хришћанства“ у себи, суочавајући се са питањем смрти и смисла. За Унамуна, хришћанство је егзистенцијална категорија, могућност да се рођење, агонија и васкрсење Христово осете у сопственој души. Агонија је борба унутарња у којој сваки хришћанин схвата да је бесмртан; он подвлачи да у Шпанији постоји култ Христа агоничног, који се бори, и који ка васкрсењу иде кроз страдање.

Свака хришћанска вера полази кроз сумњу, али не рационалистичку, декартовску, која све разједа, него кроз паскаловску сумњу, сумњу у себе и свој метод хришћанског живота. Права вера није вера разума него вера наде. Због оваквих ставова, с којима се званична римокатоличка теологија није слагала, Унамунове књиге биле су стављене на ватикански Индекс.

Унамуно разликује спољашњу и унутрашњу историју народа; спољашња је датумска, унутрашња мистичка. Да би ту „интраисторију“ Шпаније објаснио, Унамуно се определио за лик Дон Кихота и његовог пратиоца Санча. Дон Кихот је душа Шпаније која се не уклапа у Европу, потонулу у баналност и рационализам. Племенитост Дон Кихота је у одбијању да се помири с малограђанском стварношћу и у стремљењу да се своје име обесмрти подвизима. Племић од Манче је Витез Безумља у устанку против рационалистичке културе.

Пишући, у *Народној одбрани*, о Мигуелу де Унамуну, Владимир Вујић истиче да, по овом шпанском мислиоцу, никаква социјална етика не може да замени страствену религиозну веру. Култура је, у својој основи, религиозна.

Рационална култура не рађа ни свеце, ни хероје. Наука није никаква морална врлина. У том смислу, савремена Европа је запала у тешку кризу, о којој Вујић, објашњавајући Унамунову мисао, вели да је њен узрок дехристијанизација: „Ренесанс, Реформа, Револуција замениле су идеал вечног оноземаљског живота идеалима прогреса, резона, науке. А у другој половини XIX века, епоси нефилозофској и техничкој, у којој влада кратковида социјализација и историјски материјализам, ти идеали прогреса и науке су преведени на један вулгарни језик, у сваком смислу вулгаризован, научни, још боље, псеудонаучни, језик свих јевтиних демократских библиотека. [...] И како наука није више задовољавала, није се престајала тражити срећа и не налазити је: ни у богатству, ни у власти, ни у уживању, ни у резигнацији, ни у доброј моралној савести, ни у 'култури'. И онда је дошао песимизам. Прогресизам није више задовољавао. Нашто бити у 'прогресу'? Болест се зачала, грижња, незадовољство, померена и пометена свест и савест.“³⁹⁷

Уосталом, по Вујићевом тумачењу Унамуна, прича о Европи данас је обмана – европејствујушци је могу свести само на Француску и Немачку: „Шпанија то никако није; ни Енглеска, ни Скандинавија, ни Русија, ни Италија... Европа? То је дух прогреса и науке и резона. Све нам је то дато ренесансом и реформом које су две сестре близнакиње иако привидно у рату. И још Револуцијом, њиховом кћери. Оне су нам довеле и нову инквизицију, инквизицију науке или 'културе' која има оружје у исмевању и презирању оних који неће да се подложе њеној ортодоксији.“³⁹⁸

Унамуно је сматрао да је европоцентризам лаж, јер и друге цивилизације, каква је, рецимо, она тибетанска, не само да постоје, него и живе и нестају попут наше. Шпанија, по писцу *Агоније хришћанства*, може да примењује плодове западног прогреса, али она мора бити „дубоко не-европска и католичанска“, држећи се савета које је Жозеф де Местр давао Русима (којима су, по Унамуну, Шпанци толико слични). Шпанија има право да буде „ненаучна“, чувајући своју културну самосталност. Реакционар је једини прави визионар – обнављајући идеал прошлости, он иде ка будућем.

³⁹⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр.67

³⁹⁸ *Исто*, стр. 68

Пишући о Мигуелу де Унамуну, Владимир Вујић је истакао да је шпански философ горак и ироничан када напада Европу са њеним „рационално-педантним прогресизмом“.³⁹⁹ Наравно, Унамуно, не напада Европу као такву, него, опет по Вујићу, духовну Европу потеклу из просветитељства XVIII века.

У сенци учитеља: Освалд Шпенглер и Владимир Вујић

Владимир Вујић био је наш најзначајнији „шпенглеровац“, који не само да је превео *Пропаст Запада* него се методологијом немачког философа служио и када је објашњавао да јужнословенска култура није толико „фаустовска“ колико „арабљанско-магијска“, то јест да не почива на западноевропским идејама о знању као моћи него на хришћанско-византијским темељима гносеологије љубави и свечовештва, и да, док се западна култура распада у својој цивилизацији, дотле „млади“ Јужни Словени имају могућности да крену испочетка и донесу препород на духовним и етичким темељима. Шпенглер је био оштар критичар модерног урбанитета као извора декаденције, с чим се слагао и Вујић⁴⁰⁰, мада је наш мислилац указивао на чињеницу да су различити услови живота на Западу и у нас дали и другачије типове градова.⁴⁰¹ Наравно, Шпенглерове идеје о тријумфу технике као кључној особини цивилизације која смењује културу такође су биле важне за Вујића, који их је разрађивао у хришћанском смеру.⁴⁰²

³⁹⁹ Исто, стр. 70

⁴⁰⁰ „Један од најистакнутијих критичара града био је свакако Освалд Шпенглер [...], са својим култур-песимистичким схватањем градова као Молоха, 'неприродног и вештачког', у коме се срећу 'биоскоп, експресионизам, теозофија, боксерске борбе, црначке игре, покер и трке'. Шорске указује на то да је за Шпенглера град који исисава живот из свог сеоског окружења, ипак 'усавршавац цивилизације'; урбано човечанство је, следећи психолошке анализе Бодлера [...], Рилкеа [...] и Ла Галијена [...] 'неономадско', зависно од стално променљиве урбане сцене да би испунили празнину десоцијализоване и дехисторизована свести“ (М.Ристовић, *Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941-1944*, Десна Србија, *Нова српска политичка мисао*, Нова едиција, vol. XI, no. 1-4, стр. 74)

⁴⁰¹ Под насловом „Град и село на словенском Југу“, Владимир Вујић је у часопису *Народна просвета* покушао да укаже на чињеницу да ми ни у Средњем веку нисмо имали западноевропски тип града, јер су чак и Призрен и Рудник били тргови, а не градови; код нас и данас постоји левантска варош која се опире урбанизацији, о чему је писао и Геземан; цинцарска варош се противи и продору сеоских словенских маса. Вујић вели: „Тај се опире, тај прадавни дух античког полиса, тај се одупире космополитској европској урбанизацији која надире са Запада: полис против космополиса, стара борба у историји.“ (В. Вујић, *Град и село на словенском Југу*, *Народна просвета*, Београд, год. XV, бр. 35, стр.2)

⁴⁰² Године 1930, Владимир Вујић је у *Народној одбрани* објавио оглед „Рађање, живот и опадање сатанизма технике“, настао на основу Шпенглерових увида, чије утицаје Вујић помиње на самом крају свог текста. Човек, који се определио за технику као за моћ, пошао је путем имитирања Бога: прво стидљиво, и са страхом, а затим све озбиљније. Некадашња техника била је само продужетак

На Шпенглериу је Вујић заснивао своју идеју да је књижевност један од најдубљих израза културе, и трудио се да пронађе аутентичне гласове наше литературе како би показао какве су нам могућности, али и куда идемо ако се спиритуално вестернизујемо. Запад је техника, ми смо етика – то је била „чаробна формула“ у коју је Вујић веровао свим својим бићем.

Не треба прећутати ни сличност марксистичко-левичарских тумачења немачког мислиоца и његовог српског преводиоца; као што су понегде, на овај или онај начин, повезивали Шпенглера са нацизмом, тако су и Вујића настојали да прикажу у сличном светлу⁴⁰³, иако има доказа за супротно. Рецимо, 1932, Вујић пише: „Све оно што иде на духовно заробљавање – звало се оно капитализам или механички колективизам или фашистичко-шовенски облик ма које туђе и стране врсте – све то није пут спасења, ни нашег, ни човековог.“⁴⁰⁴ А у пропратним текстовима за превод *Пропаст Запада*, Вујић каже да се међу многим противницима Шпенглеровог учења налазе и национал-социјалисти. Нема Вујићевих текстова у којима се, пре Другог светског рата, макар и једном речју, велича нацизам или фашизам.

основних људских моћи; данас, међутим, није тако. Вујић каже да је до преображаја технике у силу која управља човеком дошло на Западу, који је знање изједначио са владањем. Само Европљанин је потонуо у вртлог воље за моћи. Тако је било и на почецима западноевропске науке, о чему Вујић пише: „Сви су ти велики проналасци лежали у зачетцима у рано-готских калуђера: Албертус Магнус живео је у предању као велики врач, Роџер Бејкн размишљао је о парној машини, парној лађи, справи за рашење. Те сањалице по хелијама манастира, у рано доба културе западне, зачели су и носили као службу Богу, смеле снове о техничким чудима. Ту је постао лик Фауста, велики симбол откривачке и проналазачке културе.“ (В. Вујић, Рађање, живот и опадање сатанизма технике, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 3 (1930), стр.35). Зато је западна култура, пре свега, фаустовска.

⁴⁰³ Тако Александар Стојановић пише, поводом Вујићевог превода Шпенглера: „Пре рата Вујић се истакао бројним чланцима конзервативне и органске политичке оријентације, а сматра се да је био симпатизер национал-социјалистичке партије и Адолфа Хитлера још пре њиховог доласка на власт у Немачкој.“ (А. Стојановић, *Српски цивилилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд, 2012, стр.27) Стојановић не наводи одакле му овај податак, и на чему је засновао оно „сматра се“. Смиља Тартаља бележи: „Међутим, ако је пронацистичка Немачка, уочи краха Вајмарске републике, својатала Шпенглера, то не значи да је овај филозоф пристао да буде идеолог масовне хистерије на видiku. Напротив, већ 1933. године Шпенглер исмева расну теорију и ’тевтонски занос немачке младежи’, а у свом последњем делу *Jahre der Entscheidung*, које је написано пре, али је објављено после Хитлеровог преврата, Шпенглер је, већ у предговору, изјавио да у свом ставу неће ништа мењати. Последице су биле драстичне: после три месеца изашла је забрана књиге, а име Шпенглерово није се више смело ни спомињати.“ (С. Тартаља, *Скривени круг/Обнова циклзма у филозофији историје*, стр. 77)

⁴⁰⁴ В. Вујић, Духовна превирања садашњице, *Народна просвета*, год. XV, број 10, 4. август 1932, стр. 2

Значај Шпенглера

Појава књиге Освалда Шпенглера *Пронаст Запада* била је једна од најзначајнијих у интелектуалном животу Европе пре Другог светског рата. По Марвину Перију, она је била најјачи израз културног песимизма; први том се појавио јула 1918, када се Велики рат ближио крају, и до 1920. имао је четрнаест издања: „Већ нападеном западном свету, Шпенглер није нудио никакву утеху. Запад, као и све друге културе и сви живи организми, осуђен је да умре; његово опадање је неповратно, његова смрт неизбежна, а симптоми дегенерације већ су уочљиви.“⁴⁰⁵

Шпенглер је свој обрт у тумачењу историје сматрао коперниканским зато што је напустио европоцентризам; Европа више није планета Земља око које се врти Сунце. Овај мислилац је у фаустовству Европе препознао њену агресивност: „Фаустовска култура експанзивна је, а не контемплативна. Она хоће не само да преобрази свет него и да га потчини својој вољи. Њен је циљ овладавање светом и завођење реда, па радо сања сан о светској империји. Власт, слобода и срећа постижу се знањем, главним инструментом владања. Зато Европљани не живе сада и овде, како су то чинили Грци, већ живе у прошлости и будућности.“⁴⁰⁶

Култура, религиозно утемељена, претвара се у цивилизацију; тада се јавља „друга религиозност“: „Та појава значи да су оне снаге које креирају културу у њеном апогеју – код Шпенглера су то племство и свештенство – замењене бирократијом државне управе, партијским лидерима, индустријалцима, научницима итд., постале до те мере некреативне да уморним и разочараним масама не остаје ништа друго до да се поново обрате религији и чекају од ње спасење. Тиме Шпенглер објашњава поплаву нове мистике, секти, приватних култова.“⁴⁰⁷

У тренутку кад се појавила, Шпенглерова теорија је изгледала довољно убедљиво – историја света нема смисла, ничему не учи човека и смрт културе је неизбежна. Зато је њена читаност била заиста велика, а њен уплив на многе умове непорецив.

⁴⁰⁵ М. Пери, *Интелектуална историја Европе*, стр.558

⁴⁰⁶ Љ. Деспотовић, *Подстицање слободе. Нововековна мисао о друштву*, Ниш, 2008, стр. 271

⁴⁰⁷ С. Гартаља, *Скривени круг. Обнова циклизма у филозофији историје*, Београд, 1976, стр.75

Руси и Шпенглер

Иако је Освалд Шпенглер тврдио да је своју теорију засновао на темељима Гетеа и Ничеа, познати руски социолог Питирим Сорокин је сматрао да се Шпенглерова мисао уобличила под снажним утицајем Николаја Данилевског. Смиља Тартаља запажа: „Иако Шпенглер нигде не помиње Данилевског, чињеница је да он у својим списима помиње да је био упознат са радовима С. и И. Акасакова и других словенофила којима је Данилевски припадао. Осим тога, Сорокин је забележио: ’Професор Московског универзитета, Спет који је посетио Шпенглера 1921. године говорио ми је да је у то време видео књигу Данилевског у Шпенглеровој библиотеци.’“⁴⁰⁸

Шпенглер је тему Русије и њене самобитности, сличне самобитности арабљанске културе, веома често потезао. Истраживачи његовог дела сматрају да је други том *Пропаст Запада* требало да се оконча поглављем „Будућност Русије“. По Шпенглеру, Русију сачињава много народа, који се још нису развили у нације. И угледни познавалац стваралаштва немачког мислиоца, Стјуарт Хагес, тврди да је „шпенглеровска теорија у многоме подсећа на теорију Данилевског и словенофила, који су у Русији видели нацију будућности, која има судбину различиту од европских нација.“⁴⁰⁹

Шпенглер је сматрао да је кроз петровске реформе елита Русије примила западноевропске псевдоморфичке облике, што је процес који је водио појави бољшевика, који су усвојили западни марксизам. Валериј Афанасјев, у својој студији о Шпенглеровој мисли, *Либерално и конзервативно*, бележи: „Налазећи се под утицајем Достојевског, Шпенглер је пред руским народом видео велику будућност, којој припада наредни миленијум. [...]По његовом мишљењу, без обзира на Петрове проевропске реформе, Русија има унутрашње стремљење ка Византији и Јерусалиму. Само горњи слој руског друштва стремио је Западу – ка Европи, и кулминациона тачка тог стрема била је парада победе Александра Првог у Паризу, као ’спасиоца Европе’. Нижи слојеви руског друштва нису учествовали у томе. За више слојеве увек је био битан престиж у очима Европе, а народ је свагда подржавао кретање на југ, ка Цариграду. Ако је Лењин за

⁴⁰⁸ Исто, стр. 64

⁴⁰⁹ В. В. Афанасјев, Либеральное и Консервативное у: О. Шпенглер, Политические произведения, https://vk.com/doc-62908128_317064279?hash=98e7bb9a5c5e7f2e34&dl=b880e8ad84671197a4, приступљено 8. фебруара 2016.)

Шпенглера типичан представник западног комунизма, Стаљин одражава интересе широких народних маса, а управо с његовом владавином Шпенглер повезује будућност Русије.⁴¹⁰ Шпенглер је сматрао да Немачка може и треба да сарађује, пре свега економски, са Русијом, не мешајући се у њене интересе на Балкану.

Афанасјев сматра да је Шпенглер утицао на низ руских мислилаца, пре свега на евроазијце, који су веровали у будућност Русије као самосталне културе, која је жива и делатна, док западна култура умире. Чињеница је, међутим, да је „Шпенглер искрено покушао да схвати Русију и њену културу, али није успео у томе или због укореењених антируских предрасуда, или због тога што, у складу с тезом самог Шпенглера, представници једне 'високе културе' у начелу не могу разумети другу 'високу културу'. Мада Шпенглер говори о важној улози Русије за будућност човечанства, он је у потпуности опседнут само будућношћу Немачке.“⁴¹¹

Када се *Пропаст Запада* појавила у Русији, изазвала је бурне реакције. Читав низ руских мислилаца одазвао се приказима. Под насловом *Освалд Шпенглер и пропаст Запада* књигу својих чланака су објавили Николај Берђајев, Јаков Букшпан, Фјодор Степун и Симон Франк.⁴¹² Николај Берђајев је написао оглед „Фаустове предсмртне мисли“, у коме је указао да лик Фауста, кога је Шпенглер одабрао као кључни симбол западноевропске цивилизације, јесте сам израз европске душе: „На своме путу, Фауст прелази од религиозне културе до нерелигиозне цивилизације. И у нерелигиозној цивилизацији троши се Фаустова стваралачка енергија, умиру његове бесконачне тежње. Гете је приказао душу западноевропске културе и њену судбину“.⁴¹³

⁴¹⁰ Исто

⁴¹¹ Исто.

⁴¹² О атмосфери у којој је књига руских читања Шпенглера настала писао је Фјодор Степун у својој аутобиографији *Оно што је било и оно што се није збило*: „Не, – противио сам се Шпенглеру у мислима, – аутентична, то јест хришћанско-хуманистичка култура Европе неће пропасти, као што неће пропасти ни она Русија, која је, по речима Херценовим, на моћни позив Петров да се европеизује већ после сто година одговорила генијалном појавом Пушкина. [...] Нисам веровао у неизбежну пропаст Европе још и због тога што историју нисам осећао као царство неизбежних закона, него као царство слободе, греха и подвига. Од наше скитске реализације безбожно-рационалистичког европског социјализма очекивао сам да ће наступити отржењење Европе; од супротстављања руске цркве болшевизму – оживљавање хришћанске савести Запада. Признајем да сам каткад на кратко веровао да ће после слома болшевизма у Европи почети духовни препород на чијем ће челу стајати Русија.“ (Н. А. Бердяев, *Падение священного русского царства: Публицистика 1914-1922 гг*, Москва, 2007, стр. 1124)

⁴¹³ Н. Берђајев, *Човек и машина*, стр. 318

У свом огледу, Берђајев је истакао да је он још пре Првог светског рата стао на становиште да почиње сумрак Европе и да се култура креће ка другим континентима и расама. Иако је Шпенглера књига изузетна, а понегде чак и генијална, она ипак не може да запањи Русе, који су судбину Запада одавно предосетили. По Берђајеву, значај Шпенглера је и у томе што „окреће главу од умртвљујућег методологизма и гносеологизма, у који се изродила некада велика германска мисао, он се клони болесне и јалове рефлексije и усмерава свој поглед према живој интуицији. Он скаче у мрачни океан историјског бића народа и прониче у душе раса и култура, у стилове епоха.“⁴¹⁴

Највећа Шпенглера мањкавост је превид улоге хришћанства у историји Европе; ипак, он је, по Берђајеву, успео да у своје доба исказе најплеменитије мисли за које је способна једна нерелигиозна природа. Значај хришћанства се не може превидети, сматра руски мислилац, зато што је хришћанство рашчарало антички, у себе затворени, космос. Иако је Шпенглер генијално запазио различите типове култура и њихове „хомологе“ периоде, он ипак није уобличио потпуну философију историје, јер је она, по Берђајеву, могућа само ако се зна смисао историје.

Берђајев сматра да је Шпенглер заиста јасно уочио блиску пропаст традиционалне културе Европе, која улази у период новог средњег века: „И није тако далеко од истине мишљење да започиње феудализација Европе. Процес распадања држава одвија се паралелно с процесом универзалистичког обједињавања. Одвијају се гигантски преокрети и премештања људских маса. И врло је могуће да ће наступити нови хаос народа из кога се неће брзо формирати космос.“⁴¹⁵

Букшпан је, у свом огледу објављеном у зборнику о Шпенглеровој књизи, сматрао да немачки философ ипак јесте рационалиста, управо због тога што не зна и неће да зна за било какав смисао историје, јер, из његове перспективе, нема јединственог историјског процеса: „Државне идеје прошлости и садашњости потпуно су различите ствари, и јалово је расправљати о задацима државе као такве. [...] Нема јединствене, општељудске етике. Свака култура има свој

⁴¹⁴ Исто, стр. 319

⁴¹⁵ Исто, стр. 329

сопствени етички критеријум, чије деловање од ње почиње и њоме се завршава.⁴¹⁶

По Букшпану, Шпенглер је сасвим искрено признао да Запад не разуме Русију, осим мало кроз Достојевског, и да су му Руси непојамни као Римљани у епохи империје или Кинези предконфучијевског доба. Без обзира на то, криза европске културе је јасна, не само Шпенглеру, и њени су симптоми многи, почев од рационализма коме се супротставља романтизам, преко занимања за Средњи век, окретања исламском Оријенту, Индији, па и Русији. Зато се јављају мислиоци какав је Валтер Ратенау, који машта о органској одуховљеној држави, Рубинштајн, који пише о „романтичном социјализму“ немачког средњовековља, и верује да га СССР обнавља...И Шпенглер је међу њима, као и Херман Кајзерлинг, који у *Путном дневнику филозофа* истиче сличност између Индије и Русије у религиозном жару њених простих људи.

У свом огледу *Криза западне културе*, Семјон Франк указује на Шпенглерову блискост филозофима живота, од Ничеа, преко Бергсона, до Шилера. По њему, Шпенглер је уочио низ симптома пропасти Запада. Чак и савремена физика са својим учењем о ентропији као смрти васионе и теоријом релативитета која коначно руши механичко-математичку слику света јесте својеврсно знамење краја западне културе.

Бољшевици и њихови идеолози су оштро реаговали на књигу четворице руских филозофа. Комесар народне просвете, Луначарски, оштро их је нападао у свом чланку „Даље се нема куд“, у коме се обрачунава са њиховим религиозно-идеалистичким представама: „Можда је Берђајев у праву кад подсећа на то да буржоаска псевдомократија подсећа више на механизам него на организам, али научни социјализам води ка највећој могућој организацији друштва, у исто време објављујући рат начелима ауторитета и јерархије.“⁴¹⁷ Франк је, по Луначарском, дошао до тога да тражи да се људска мисао потчини „поповској цензури“. Ипак, кључно „читање“ припада вођи бољшевика, Лењину, који је свој став могао да изрази и мерама извршне власти. Када је прочитао зборник *Освалд Шпенглер и пропаст Запада*, Иљич је, у *Правди*, 5.маја 1922. написао да је ово „литерарно покриће за белогардејску организацију“, после чега су аутори зборника стављени

⁴¹⁶ Н. А. Бердяев, Падение священного русского царства: *Публицистика 1914-1922 гг.*, стр. 905

⁴¹⁷ Н. А. Бердяев, Падение священного русского царства, *Публицистика 1914-1922 гг.*, стр. 1048

на списак од преко сто интелектуалаца – „реакционара“, који ће бити протерани из Русије на Запад, под претњом смрти ако се икада врате.⁴¹⁸

Шпенглер у нас

Приказујући, у огледу „Душа, звер, свест“, савремену немачку мисао о кризи Европе, Станислав Винавер је, поред Франца Верфела и Томаса Мана, обрадио и Освалда Шпенглера. Пишући о Шпенглеровом огледу о техници, Винавер каже: „Бели германски фаустовски човек, вођен неодољивим снагом грабљиве звери, створио је савремену технику и власт над справама. Сада је настало доба смирења, 'пацифизма' грабљиве звери. Она је уморна од грабежи, она је дефетиста наспрам свога роднога начела, она се гади од силецијства, од надмоћи, од себе саме. А обојене расе, једним издајством које је и велеиздаја наспрам целе културе, приопштене су техници, користе се њоме – додуше оне немају крвне везе са њом и није им дубоко стало до ње.“⁴¹⁹ Винавер запажа да Шпенглер зна да је смрт Запада ту, али му није жао; он све позива на поносно остајање на свом месту, и примање удела судбине.

Када је изашао превод *Пропаст Запада*, Владимир Дворниковић је објавио приказ у *Политици*, у коме истиче да после Ничеа немачка филозофија није дала тако врсно написано дело: „Литерарно, стилски и архитектонски, Шпенглерово животно дело, које смо недавно и ми добили у одличном преводу Владимира Вујића, спада међу оне ретке књиге које не пуштамо из руку док их до краја на душак не прочитамо.“⁴²⁰ Слагали се или не слагали са Шпенглером, сматра Дворниковић, не можемо оспорити да је он понудио књигу писану на тако обимном материјалу да сличног примера нема у светској књижевности.

Европа је мртва, јер је, по Дворниковићевом читању немачког философа, ушла у фазу империјализма и индустријализације по шаблону. Цивилизовање глобуса по западном моделу никуд не води. Нова култура може доћи само из дубина Азије. Као и Винавер, и Дворниковић мисли да Шпенглер није ни песимиста, ни циник: „Испод његових немилосрдних дијагноза крије се стоички

⁴¹⁸ Исто, стр. 1124

⁴¹⁹ Цитат Винавер, Београд, 2007, стр. 178

⁴²⁰ В. Дворниковић, Да ли умире Европа? Поводом Шпенглеровог дела *Пропаст Запада*, Дело, 9-12/1991, стр.476

мир филозофа који непомућена погледа стоји над беспомоћним батргањем једне културе која у цезаризму и империјализму види своју снагу и своју обнову – и не слутећи да је то почетак блискога краја.⁴²¹

Шпенглера мисао била је позната нашим православним мислиоцима, од владике Николаја Велимировића⁴²² до јеромонаха Јустина Поповића.⁴²³ Један од кључних разлога за њихово интересовање *Пронашћу Запада* била је тврдња аутора те велике синтезе да је свака култура дубински религиозна, док је цивилизација атеистичка.

Хришћански филозоф Димитрије Најдановић је, у часопису *Пут*, објавио приказ Шпенглера књиге *Године одлуке*, под насловом „Шпенглера ’бела светска револуција’“. У њему, Најдановић истиче да Шпенглер сматра да је цео Запад заражен духом револуције, и да је револуција постала незаустављива: „Бољшевизам не прети; он одавно влада. Један је само корак од јуриша на Бастиљу и опште једнакости гиљотине до Комунистичког манифеста (1848) и, опет, један корак до слома западњачки скројеног царизма. Револуција је у перманенцији од 18. века.“⁴²⁴

Најдановић тврди да Шпенглер „болује“ од оправдане полифобије, сматрајући да велики градови наше епохе исисавају снаге тла, и да се у њима окупља друштвени талог, због чега у тим градовима више нема живота, него трају само технички процеси. Пролетаријат је уздигнут у револуционарну класу, којом манипулишу професионални демагози. Либерализам се не брани од комунистичког нихилизма, него му иде на руку. У уметности, тријумфује јефтине натурализам, без икакве уметничке вредности; то је, такође, својеврсна пропагандна литература. Римокатоличка црква која је, по Шпенглеру, донедавно имала снаге да буде конзервативна и бори се против револуције, сад све више

⁴²¹ Исто, стр. 478

⁴²² Владика Николај се и позивао на дело Освалда Шпенглера: „Два су великана, писао је Велимировић, предвидела пропаст Запада. То су Достојевски и Шпенглер. ’Устанак против Бога’ започео је у 18. веку да би кулминирао избијањем Другог светског рата“. (Н. Петровић, Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе, стр.50)

⁴²³ О ставу Јустина Поповића Слободан Жуњић пише: „Метафизички нихилизам европске културе’, који Јустин Поповић попут других српских мислилаца, констатује као садашње стање света, не произлази, међутим, према њему, од метафизичких застрајења мисли, него из практичног нихилизма, порицања Бога. [...] Тај нихилизам води фаустовску културу у беспуће повратка земљи (Ниче), односно у апокалипсу (Шпенглер).“ (С. Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 377)

⁴²⁴ Д. Најдановић, *Филозофија историје И. Х. Фихтеа и други списи*, стр. 173.

упада у „католички бољшевизам“, да не би изгубила паству међу пролетерима. Западно хришћанство је, указује Најдановић на Шпенглеров основни став, потонуло у материјалистичко-економски глиб, и одрекло се основне Христове речи – да Царство Небеско није од овога света.

Значајну пажњу Шпенглеровој *Пропастима Западна* покљонио је јеромонах Јован Рапајић, учени млади теолог и мисионар, близак Николају Велимировићу. Уочавајући велику популарност овог мислиоца свуда где је штампан, Рапајић истиче да је један од кључних разлога читаности Шпенглерово занимање за живог човека и његову судбину, која је историја. Други разлог популарности је његов стил. Трећи разлог је огромно знање које писац показује, и које он уме да синтетише тако да дело буде крајње живо, без умртвљујућих апстракција: „Запањујућом рестаурационом маштом он улази у сва времена, уживљава се у разне и многе културе, налази истину живљења на свима тачкама, хронолошким и просторним, ону истину којом је растао, живео и умро један културни облик, једно временско раздобље на одређеном географском локалитету.“⁴²⁵ Рапајић уочава да Шпенглер признаје Гетеов утицај, али Бергсона и његов интуиционизам не помиње, јер жели да гради „чисту“ немачку философију.

„Антилинеарност“ Шпенглерова, његово окретање цикличности, помажу му да се ослободи европоцентричног прогресивизма, који иза себе види само „мрачну прошлост“ – што није само неморално мишљење (Шпенглер се, каже Рапајић, ни не позива на морал), него, пре свега и изнад свега, нетачно мишљење, кад се обрати пажња на мноштво култура које су постојале и постоје.

Шпенглерова мисао је, сматра Рапајић, „биософска“, и нуди хераклитовску идеју да све тече и ништа нема смисла. За разлику од марксиста, који су веровали да база одређује надградњу, шпенглеровска визија је таква да, у складу с њом, управо је култура та која одређује све остало. Ипак, ово тврђење, по Рапајићу, није довољно разрађено, јер аутор *Пропастима Западна* не жели и не сме да се бави метафизичким питањима – ни онтологијом, ни космологијом, ни антропологијом. Шпенглер описује културе, али не жели да се бави тиме зашто су оне такве; при чему овакво становиште, сматра Рапајић, ипак утиче на спознајну вредност његове мисли, јер разлика између грчке аполонијске и европске фаустовске

⁴²⁵ *Свештеномученик Јован Рапајић: живот и дело*, стр. 315

културе може се дубински схватити само као разлика између паганства и хришћанства: „Богочовек је разбио тачколикост бића и унео у статуелни свет своје бескрајности и напоне, – Шпенглер бележи ту промену, али не види Оног који је ту промену извршио.“⁴²⁶

Иако је Шпенглеров опис разлике између културе и цивилизације одличан, ипак Рапајић сматра да он није решио једну противуречност – како су све културе различите и имају „душу“, а све цивилизације исте, без обзира из ког извора потичу? Зар смрт различитих организама није различита? Пошто је одбио да прати човека у његове метафизичке дубине, Шпенглер није, сматра Рапајић, могао да види и призна да су све културе, јер имају језгро хуманитета, сродне управо по вапају за смислом и борби против бесциљности хераклитовског тока.

На крају свог приказа, Рапајић хвали Вујићев превод овог дела, истичући да он служи као понос нашој преводној филозофској литератури: „Бергсонизам (у свом основном тону тако близак Шпенглеру), кроз који је преводилац прошао, као и његова сопствена мисао, сопствено осећање живота, учинило га је и квалификованим и најпозванијим за овај посао. И он га је извршио једним скоро стваралачим еланом.“⁴²⁷

Владимир Вујић о Пропаст Запада

Када је објавио *Пропаст Запада*, Владимир Вујић је за ово дело написао предговор и поговор. У предговору, под насловом „Освалд Шпенглер и његово дело“, Вујић је уочио да је живот великог морфолога историје, посвећен духовној самоизградњи, протицао без неких већих потреса.

Рођен у области Харца, лутеранске вероисповести, Шпенглер је завршио студије математике и природних наука, да би докторирао на Хераклитовој философији; још у својој 24. години, пишући о философу из Ефеса, поставио је основе свог будућег мишљења, које Вујић цитира: „Све творевине културе, држава, друштво, морал, назори и погледи – јесу производи природе; оне све

⁴²⁶ Исто, стр. 319

⁴²⁷ Исто, стр. 321

подлежу истим условима бића којима и остале творевине, подлежу строгом закону: да ништа не остаје и да се све мења⁴²⁸

Прве године каријере проведши као средњошколски професор, никад не доспевши на Универзитет, као и многи великани. Шпенглер се посветио науци, да би 1918, у доба завршетка светског рата, објавио од 1912. припремано дело *Пропаст Запада*. Књига је продавана у огромним тиражима, па су завидљивци Шпенглера, као раније Бергсона, називали „помодним философом“, али је њему ово дело обезбедило трајно место у историји мишљења.

Када су на власт дошли нацисти, понудили су му катедру философије на Универзитету у Лајпцигу, што је он одбио. Вујић каже да се међу жестокиим критичарима Шпенглерове мисли, скупа са протестантима, римокатолицима, марксистима, либералима и идеолозима прогреса, налазе и национал-социјалистички пропагандисти. У Трећем рајху, остајући изнад тренутног политичког метежа, Шпенглер, по Вујићу, живи животом мудраца који гледа из даљине и са висине. То је, по Вујићу, сасвим разумљиво: „Око врхова на којима се он бави бије студени дах космичког ветра и не допире жамор узбуђених маса данашњице. Јер он је сагледао древни Египат, Индију, целу антику, далеку, и временом и простором далеку, Кину; струји кроз дело његово оно што је ненадмашно назвао наш велики песник Лаза Костић: 'Свети мирис памтивека'. Он је у животу имао само једну бригу и муку, посао и преокупацију: да посматра како се рађају, како живе, како се успињу, цветају, презревају, старе и умиру – културе.“⁴²⁹

За Шпенглера су културе својеврсни организми, који живе и умиру као све што је биолошко. Свака култура је, у извесном смислу, „пра-феномен“ сличан Гетеовој замисли „пра-биљке“. У њеном језгру је извештан тип душевности, и док он има стваралачки потенцијал, траје и та култура. При свему томе, каже Вујић, Шпенглер одбија да да одговор на питање због чега настају и зашто постоје културе. Он је феноменолог, а не метафизичар. Његово посматрање је аналошко, а не узрочно-последично; оно је интуитивистичко, а не сцијентистичко.

По Вујићу, Шпенглер сматра да „као што постоје замишљене линије које везују места исте температуре на глобу, а које се називају стручним изразом

⁴²⁸ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр.81

⁴²⁹ Исто, стр. 82

'изотерме', тако и линије које се провлаче кроз културе, у неку руку 'изокултне' линије, указују на кореспондентне фазе у органско-духовном животу култура⁴³⁰. Због тога је могуће да „савременици“ буду Платон и Гете, Кромвел и Мухамед, а „савремеништва“ будизам, стоицизам и социјализам, западна музика и античка пластика. Култура, по Шпенглеру, умире у својој цивилизацији; антика је, рецимо, умрла у Риму.

Шпенглеров допринос културологији је изузетан, јер он, по Вујићу, руши идеологију праволинијског прогреса и укида поделу на Стари, Средњи и Нови век. Цивилизација после Шпенглерове књиге престаје да се доживљава као врхунац развоја, и постаје стадијум смрти. Наравно, након читања *Пропасти Запада* слама се и европоцентрични поглед на свет.

Као што је речено, свака култура је израз једног типа „душевности“. Вујић истиче: „Кроз лирику, кроз музику, кроз архитектуру, кроз сликарство и вајарство, кроз мислене конструкције, кроз начине друштвеног строја, кроз веровања, кроз култ, ритуал, плес, орнаментику, кроз сталеже и људе, кроз личности и домове, храмове, ношње, гестове, кроз битке и борбе, кроз сва могућа изражајна средства – једна душа културе проговара, изражава се, открива се, као кроз симболе онога што осећа и проживљује у свом свету и свом животу.“⁴³¹

Када се, обилним истраживањем историјског материјала, дође до прафеномена културе, пред њим се мора застати са ћутањем; он се не да описати, осим помоћу слика и аналогја. Очигледност је интуитивна, а не рационална. Само из те перспективе могуће је именовање – античке културе као „аполонијске“, арабљанске као „магијске“, а западноевропске као „фаустовске“. За Шпенглера, слично Бергсону, култура је постајање, а не постојање, нешто што се разоткрива у живом времену, а не у мртвом простору јер се, како каже Вујић, живо и животно, оно што тече, и може се само схватити као органско, судбинско јединство, а не може се објаснити узрочно-последичним везама. Иако Шпенглер не признаје Бергсонов утицај, он постоји; у најмању руку, обојица су рушиоци Кантових мислених конструкција.

По Вујићу, аутор *Пропасти Запада* је надасве сликар пропасти цивилизација, због чега су га прозвали „песимистом“. Међутим, он је само

⁴³⁰ Исто, стр. 84

⁴³¹ Исто, стр. 85

говорио о ономе што види, при чему је његов песимизам стоички, сличан оном Сјенкијевичевог Петронија из дела *Quo Vadis?*, који сматра да антика „умире у лепоти“.

Културе су самосталне; оне живе и умиру саме. Душа сваке културе је страна души друге културе; оне су изоловане и не разумеју једна другу. Утицаји и прожимања могу бити само материјални, а не и духовни. Туђи симболи се, преношењем, преиначују, јер, како вели Вујић, Аристотел антике, Аристотел арапски, Аристотел западне мисли – то су три различита Аристотела. Фаустовска култура је, на пример, претумачила хришћанство, које је настало у „магијској“ култури.

За Шпенглера, човечанство је само „празна реч“, што је тврдња која је до беса довела идеологе прогреса. Визија трагична, јер културе не само да умиру, него су и „непробојне“, па Вујић вели да над свима њима „стоји трагички, каменити, лик посматрача Шпенглера са херојским осећањем своје не-слободе, свога усамљеништва, своје трагике, неумољивости и доследности своје визије“.⁴³² Свака култура траје, отприлике, један миленијум; фаустовска нестаје, али Шпенглер као да слуги рађање једне нове. Говорећи о Толстоју, аутор *Пропаст Запада* види да хришћанству Достојевског припада будући миленијум. Руско православље је, сматра он, трећа и веома богата могућност хришћанства, тако јединитог у историји, могућност значајнија од римокатоличке и протестантске.

Као и Бергсон, Шпенглер се нашао на удару критичара. Вујић о узроцима тих критика каже: „Велики ’психолог цивилизације’ није могао проћи без напада оних ’цивилизованих’ који су се нашли под његовим скоро бруталним анатомским ножем. Нити је излагач, опори и иронични, ’катедарске’ филозофије, ’која више нема шта да каже’, могао проћи без напада писаца толиких и толиких безначајних филозофских дела. Нити је сликар сутона и сумрака могао проћи без напада људи који пред стањем ствари воле да затискују уши и затварају очи“⁴³³.

На Шпенглера су утицали Гете и Ниче, као и Бергсон, чији утицај он не признаје. Но, Вујић примећује, као и већина руских приказивача утицајног историсофског двотомника, да је, иако и то не признаје, аутор *Пропаст Запада* читао Николаја Данилевског. Ипак, сви утицаји су стваралачки примљени и

⁴³² Исто, стр. 89-90

⁴³³ Исто, стр. 91

прерађени, а његово дело је живи доказ да је човек стил. То дело је, по Вујићу, постало насушно „стандардно“ дело за образоване људе нашег доба.

Вујић истиче да је тешко преводити *Пронаст Запада*, јер је у питању стил „динамички, чулни, насилан, који савлађује огромне тешкоће казивања, који је створен пре за *слушање* но за читање, задихан често и акумулативан, аудитиван пре но визуелан: једном речи, мајсторски али тежак.“⁴³⁴

У огледу на крају другог тома *Пронасти Запада*, под насловом „Шпенглерова морфолошка перспектива људске историје“, Вујић уочава парадокс његове мисли; наиме, он је „начинима који се сматрају ненаучним израдио једну планску систематику која има не може бити строжији научни карактер; он је, затим, на основу једног готово научничког одбијања да улази у суштинске, метафизичке проблеме, поставио темеље своје визије о историји на два сасвим ненаучна елемента: судбину и случај.“⁴³⁵ Кренувши од интуиције, направио је, каже Вујић, „челичну мрежу“ строжу од сваке Спинозине систематике, скоро као периодни систем елемената.

У историософији, Шпенглер је својеврсни Менделјејев: сматра да ће се будући догађаји поклапати са његовом таблицом. Тако се интуитивно-аналогско мишљење показало успешнијим него рационалистичко-сцијентистичко. Из унутрашњег обасјаја интуиције развила се математичка тачност. Његов став је модерно научни по одбијању да се улази у сврху постојања култура. Ипак, пошто судбину и случај уводи као елементе у своју систематику, Шпенглер није традиционални научник: „Што је у једној култури избила једна фаза баш тако и ту и кроз те и те личности – случај је; што се једна култура родила ту и ту и у свом развоју ишла тако и тако – судбина је. И ту нема даљег објашњења. Тако се у гледању овог мислиоца укрштавају математичар и песник, научник и визионар, позитивист и синтетичар – на чудан начин; и из тог тако укрштеног ткива рађа се *једна* интегрална визија историје, за коју не бисмо умели рећи да ли је математичко-егзактна или поетско-визионарна, зато што је – обоје, израђена кроз оригиналну и снажну личност.“⁴³⁶ Историја је „бесциљно узвишена“. Ко хоће да прецизно тумачи шта се збива у оквиру једне културе, мора се одрећи

⁴³⁴ Исто, стр. 92

⁴³⁵ Исто, стр. 93

⁴³⁶ Исто, стр. 94

истраживања смисла тих култура. У оквиру културе, он је роб; издигнут изнад њих, он не зна шта културни кругови значе.

Занимљиво је, истиче Вујић, да Шпенглер изврсно поима значај религиозности у оквиру изучавања типова култура; али, он одбија свако религиозно-метафизичко тумачење историје, остајући натуралиста. Тај натурализам је ћутање, које човека не може ничим утешити. Подсмевајући се утопистичким сањарима, Шпенглер је туробно нем пред човековом потребом да сазна целину догађаја. Вујић, подсећајући на Његошев стих „Овога су у гробу кључеви“, каже о аутору *Пропаст Запада*: „Ни социјалиста ни хришћанин, ни она неспојива комбинаторика хришћанског социјализма: он остаје голи натуралист чим се вине изнад слике историје по културним круговима, коју је успешно и снажно сагледао и у чијем оквиру уме да види необично јасно религиозни проблем, његово централно место и сву немоћ 'прогресистичких' снова социјализма и сву карикатурност његову према правом религиозном импулсу.“⁴³⁷

Биљолике културе нестају, и од њих не остаје баш ништа. Оне, као организми, имају своја четири годишња доба (пред-доба, рано доба, касно доба, цивилизација као крај), али не дају семе. Где настају, ту нестају, и Вујић сматра да је Шпенглеров поглед веома сличан Његошевом: „Ђе је зрно клицу заметнуло,/ Онде нека и плодом почине:/ Је ли инстинкт ал духовни вођа?! Овде људско запире познање“. Прелазне фазе култура дате су стиховима песника *Вијенца*: „Наше жизни пролеће је кратко,/ Знојно лето за њиме следује,/ Смутна јесен и ледена зима...“

Шпенглерово тумачење цивилизације као умирања културе такође је посебно, и разликује се од доживљаја исте као коначног процвата и крајње тачке развијености. Гледајући нестанак Запада, Шпенглер је постао генијални описивач сутона фаустовске фазе људског развоја у Европи, што му сви признају. Трагизам духа и свести који се, кроз неку културу, отимају уништењу је да, баш кад дођу до врхунца, ишчезну. Човекову судбину, по Вујићу, у том смислу извардено описује Његош: „Самовлацем кад постане њеним,/ Тад наздрави чашом Херкуловом!“ Историја није прогрес духа, како је мислио Хегел, него, по речима владике Рада

⁴³⁷ Исто, стр. 99

„земаљски сајам несмислени“. Дух умире, природа остаје; човек зида град, али му је то гроб. У сукобу крви и теорије, побеђује крв, јер, по Вујићу, „у сваком сукобу теорија и апстракција са чињеницама крви, живота и расе (у Шпенглеровом смислу ’расе’, не у смислу националсоцијализма), оне прве тону и остају безначајне, ове друге остају увек победнице.“⁴³⁸ По Вујићу, симболичка слика основних идеја је та да „биљка (култура) хоће да постане животиња (слободна) и дух (који ће савладати природу), па као цивилизација пада опет у биљолико стање и умире.“⁴³⁹

Вујић каже: „Култура, као примарна јединица, одређује *све* црте свог развоја: и људе, и ношње, и обичаје, и етос, и мисао (филозофију), и морал, и религију, и државне и друштвене облике, технику, уметност, математику, нације и племена, кућу, породицу, архитектуру, орнаментику, посуђе и оружје, политику, штампу, јавно мњење, саобраћај, вртове, градове, тргове, паркове, схватање о природи у науци о природи, привреду и новац, физику и астрономију, ратове и велике личности и језике.“⁴⁴⁰ Шпенглер све културе сагледава из једног средишта, својом интуицијом, и он није рационални аналитичар, већ прави „бергсоновац“. Он чита „стилове“ култура, и тако успева да пронађе шта су оне и какве су. Сам стил културе не рађа се из тла, без обзира што оно има извесну улогу. Он проистиче из односа дате културне целине према простору и времену, у чему Шпенглер, иако то не признаје, умногоме иде Бергсоновим трагом. Човек обликује простор у складу са својом метафизичком концепцијом; простор, после свега, буде побеђен од стране времена, и то се понавља свагда. Вујић уочава: „Свако бивање је само ’моменат’, ’једна једина реч у књизи времена’, огромној књизи ’у којој се пише биографија Бога’ – како вели наш Божа Кнежевић, чије се мисли о историји и овде као и у његовом схватању о ништавности човека према времену и судбини, као и у његовом схватању о основној анималној природи човека испод танке политуре културе, као и у његовом персоналистичко-аристократском схватању великих људи, укрштају са Шпенглеровом мишљу унеколико и нуде занимљиву тему за упоредне студије, од које овде одустајем.“⁴⁴¹

⁴³⁸ Исто, стр. 105

⁴³⁹ Исто.

⁴⁴⁰ Исто.

⁴⁴¹ Исто, стр. 107-108

Када је интуитивно сагледао целину свог проблема, Шпенглер, по Вујићу, креће на математички прецизну конкретизацију својих основних теза и поређење различитих култура у њиховим хомологим фазама. Вујић вели: „Фаза је ’истовремена’ са неком другом кад у дотичној култури има симболичко значење исто и равноправно као она у другој. На античкој сцени је Питагора: скините одећу и обрните позорницу, и на магијској сцени је, у истој духовној ситуацији, Мухамед; поновите ово скидање маске и промену сцене – на западњачкој позорници је Кромвел.“⁴⁴²

Велико задовољство од читања Шпенглера потиче, каже Вујић, од наше уверености да смо схватили механизам историјских феномена; то задовољство слично је оном које настаје приликом разматрања Аласове феноменологије са њеним „пресликавањем појава“. Да ли је све ту „објективно“ тачно, није нарочито важно.

Плодност Шпенглерових идеја, показује се, између осталог, у његовом тумачењу хришћанства, које настаје на размеђи антике, арабљанске и фаустовске културе. Важно је и његово уочавање да културе могу умирати на разне начине – од насилне смрти (мексичка), преко кретања псеудоморфичким путем (арабљанска) до нестанка у пуној цивилизацијској зрелости (антика). Уочио је он да се једна култура, попут античке или фаустовске, шири само у фази кад постане цивилизација, и умире.

У Европи, сматра Вујић, Шпенглера критикују углавном два табора: неопаганско-атеистички, који сматра да Европа мора остати на путу антике, који је пут пуног хуманитета, и западнохришћански, који одбија да призна да је хришћанство настало у другом типу културе но што је фаустовка, и пориче им право да они буди прави настављачи хришћанства.

Затим Вујић прелази на Шпенглеров однос према религији и хришћанству. Он уочава да писац *Пропасти Запада* има одлично чуло да разликује праву од привидне религиозности; по њему, будизам, конфучијанство и стоицизам нису ништа друго до својеврсне атеистичке философије. Религија се, по Шпенглеру, не може свести ни на морал, ни на естетику; шпенглеровски схваћена, религија је, каже Вујић, оностраност доживљена на лични начин. Основна теза аутора

⁴⁴² Исто, стр. 110

Пропаст Запада је да, иако и религије пролазе кроз своје фазе, оне ипак имају одлучујућу улогу у обликовању одређених култура. И сама наука је, тврди он, понављање одређених религиозних погледа на свет – димензионално, рационалистичко, хладно, али ипак понављање. Из религија се развија и етика и естетика. У трену кад цивилизација побеђује, јавља се „друга религиозност“, занимање за сурогате и кривотворине, тајна друштва, секте, окултизам. То је знак декаденције.

Иако има снажан утицај на човека, религија не може да утиче превише на његов материјални живот. Вујић каже: „Постала из доживљаја страха и смрти, из осећања која спутавају човека, религија уклања та осећања својим везивањем за онострани свет; у суштини сваке праве религије јесте ’спасење’, али она не може изменити стил бића у његовим природним животним силама, особено у привредно-политичким областима. ’Царство моје није од овога света’, понавља Шпенглер непрестано као основну реч за специфичност сваке религије.“⁴⁴³ За разлику од западних хришћана, који су своју религиозност фаустовски упрегли у борбу за моћ, источно хришћанство његову тезу може сасвим мирно примити и усвојити, јер се оно никад није борило за власт у царству овога света.

Иако је хришћанство настало у „магијској“ култури Медитерана, Шпенглер, не могавши да га до краја смести у своје схеме, уочава његову изузетност, о којој Вујић каже: „Из групе религија у којој влада апокалиптичко-есхатолошко основно осећање и расположење и месијанско надање у долазак спаситеља, и у којој се огледа један свет пун чежње и ишчекивања, сав у врењу верском и у очекивању *великог* догађаја, хришћанство се издиже *као неупоредива* појава [...]; *неупоредивост* једне религије међу многима (којима је нарочито обилувало рано доба магијске културе), *неупоредивост* лика *једне* личности, Христа (пред којим бледе други ликови), *неупоредивост* једне књиге, *једног* извора, еванђеља (тај начин представљања је узоран и сличног му нема): све те неупоредивости чине недоследност са гледишта шпенглерскијанског и руше његову систематску морфологију. Узалуд ће Шпенглер говорити и о Јовану Крститељу, и касније о Манију, са атрибутима равним онима које даје Христу; узалуд ће изводити велику слику ’групе магијских религија’: увек остаје чињеница о

⁴⁴³ Исто, стр. 115

неупоредивости и нечувености и личности оснивача и врсте вере – за хришћанство; јер, са правом и сасвим природно, намеће се питање зашто Христос остаје, и хришћанство, из целе те 'групе религија' и од свих тих спаситеља (било их је и на крст разапетих, као Мани)?⁴⁴⁴

Хришћанство је тако необично и силно да је оно задало муке и антици и фаустовској култури, коју је и обликовало, без обзира на псеудоморфичка схватања западног хришћанства. После свега што је преживело, сматра Вујић, оно и сада стоји пред могућношћу свог трећег пута – оног руског, источног...

Што се морала тиче, он је, по Шпенглеру, двострук: религиозно-метафизички (његов представник је свештенство) и обичајни (његов представник је аристократија). На основу тога, може се рећи да постоји зло као грех, и зло као непристојност. По Шпенглеру, религиозни морал је беживотан, и он не може да утиче на свет. Ко упражњава религиозни морал, мора да заврши у изолацији – или манастирској, или научничкој, јер научник је жрец позног доба културе. Вујић поводом оваквог става писца *Пропасти Запада* критички запажа да његов омиљени филозоф не види, или неће да види, улогу светаштва и аскезе, коју је уочио Бергсон.

Начелни став Шпенглеров је, по Вујићу, доследно аристократски, немачки, па чак и „пруски“. То је резигнирано прихватање службе до краја живота, која се не пита: „Чему?“ То је, делимично, стоицизам, а делимично ничеанска љубав према судбини – волети оно што се мора. У доба пропасти Запада, потребан је „пруски социјализам“, као служење држави и борба против капитализма и његове тупости. Ипак, човек се бунује против таквог става; он хоће бесмртност. Вујић каже: „Трпљење у свету овоме за хришћанина је смислено: он има оностраност која га чека сходно делима његовим; али када се вратнице за 'тамо' затворе и везе пресеку, онда не остаје – ништа.“⁴⁴⁵

На крају свог огледа, Вујић се пита како би се све то могло применити на наше проблеме, при чему су то проблеми свих Јужних Словена, чије културе из шпенглеровске перспективе нису и не могу бити посебне, него чине једну морфолошку целину. Шпенглеровски поглед на Јужне Словене утолико је значајнији уколико ослобађа од европоцентризма. Он, по Вујићу, даје могућност

⁴⁴⁴ Исто, стр. 116

⁴⁴⁵ Исто, стр. 119-120

да се „кроз посебне историјске развоје наших племена и народа повуку везивне морфолошке линије које би имале показати типичне хомолошке перспективе Шпенглерове и у нашим заједничким духовним судбинама. Има ли у нас хомолошких фаза и које су? Јесу ли типичне по културну структуру или су све одреда псеудоморфичке творевине? Где смо ми на 'таблицама' Шпенглерове слике света? Под којим моћним сенкама леже наши духовни развоји и да ли потпуно и неопозиво под њима? Три моћне културе су око нашег историјског света: античка, магијска и фаустовска. Јесмо ли ми потпуно поклопљени оном сфером у којој се та три круга укрштају и секу? Јер тле на које нас је извела историјска судбина јесте баш тле кретања великих култура; ми смо 'на друму', ми смо на 'limes'-у, ми смо на ветрометини историјских струја: ова чињеница није измакла из вида ни нашој историјској науци, али шта она поближе значи?“⁴⁴⁶

Јужни Словени су „између“ култура, и то је за њих судбинско. Поставља се питање да ли такав положај може бити суштински културотворан. Вујић овако оцењује место Јужних Словена на размеђи култура: „Могло би се рећи да је античка култура за нас подземље, магијска – прошлост са неизбрисивим траговима, фаустовска – моћан притисак који нас је силио у псеудоморфозе, а нова хришћанска култура – перспектива будућности и за нас. Сви су ти изукрштани духовни утицаји, проблеми одвајкада, руководили наше спорове, распре, борбе и пером и крвљу, идеологије и стремљења, па тако и данас стоји.“⁴⁴⁷

Централни проблем Јужних Словена је религија, а нарочито хришћанство, сматра Вујић. Мора се указати и на стизање ислама на Балкан, и прекид проторенесансе. Ту је и проблем псеудоморфозе; треба утврдити да ли је Балкан само подражавалачки, „фелашки“, или је кадар за своја прегнућа. Из шпенглеровске перспективе требало би погледати велике личности историје и културе, почев од Светог Саве, чија је основна формула, по Вујићу, да је нација исто што и држава и вера, и тиме чисто магијског карактера (у шпенглеровском смислу). То је исти онај Свети Сава који је саздао династију „фаустовског замаха“. Ту је и питање Доситеја, као псеудоморфички лик доба просветитељства. Онда би дошао на ред „Његош, уобличитељ и врхунац народне поезије, манихејац и мислилац под притиском фаустовског духа [...] Било би врло занимљиво упоредно

⁴⁴⁶ Исто, стр. 121

⁴⁴⁷ Исто, стр. 122

студирање Његошеве 'филозофије', његових основних назора о свету, животу и човеку, са Шпенглеровом мишљу. Наш песник се извинуо из гледишта о 'бесмисленом сајму земаљском' баш у *Лучи микроkozма* до друге једне у основи религиозне слике света; но су многе сличности у трагично-херојском схватању обојице. То је предмет преводиоачеве посебне студије.⁴⁴⁸

Треба истражити сусрете и сукобе западног и источног хришћанства, народну поезију са ликовима Марка Краљевића, Милоша Обилића и видовданским култом „победи кроз пораз“. Треба преиспитати и Цвијићеве антропогеографске тезе (иначе, по Вујићу, веома плодотворне), и испитати да ли су Динарци фаустовског, а Балканци магијског типа.

На крају, Вујић каже да је читање Шпенглера за нас врло битно, јер нас он ослобађа европоцентризма претходних историјских читанки, попут Беклове и Дреперове. Шпенглера треба заиста прочитати, да се не остане на површини његове мисли, јер је он, без обзира на савремене политичке страсти, изразито дубок ум.

⁴⁴⁸ Исто, стр. 122, 104

РУСКА АЛТЕРНАТИВА: ДОСТОЈЕВСКИ

За Владимира Вујића, који је књижевност доживљавао „инструментално“, као израз једног духовног стила схваћеног у шпенглеровском смислу, Фјодор Михајлович Достојевски није био само писац, него и идеолог, човек који је осмислио темеље за изградњу нове, хришћанске и словенске, културе, алтернативе уморном и резигнираном Западу.

У предратној Југославији Вујић није био усамљен са једним таквим схватањем. Тако су размишљали многи представници руске емиграције који су живели у Краљевини, а са чијим делом је Вујић свакако био упознат. Руски правник и мислилац Евгеније Спекторски, који је пре Другог светског рата био професор Универзитета у Љубљани, у свом огледу о Достојевском и револуцији, великог писца смештао је у контекст 19. века, када су међу Русима постојала три револуционарна програма – Лавровљев (о дужности интелигенције да „иде у народ“ и просвећује га); Бакуњинов (револуција сместа, уз употребу чак и криминалаца) и Нечајевљев (побити све Русе старије од 25 година, да би млади изградили нови свет). По Спекторском, Достојевски је у *Злим дусима* и *Дневнику писца* пророчки видео шта ће се збивати ако Русија отпадне од хришћанских вредности положених у њен темељ. Достојевски је предвиђао, вели Спекторски, огромни и коначни рат у који ће бити увучена цела Европа која је одступила од својих заветних начела. Он је, у лику Раскољникова, понудио Русима да појме шта значи кад се усвоје туђинске, неприродне идеје: „Ону ’пропаст Запада’ коју је после светског рата констатовао Шпенглер, пре њега је прорицао Достојевски. Прорицао је садашњу кризу, и то не као површну, функционалну, него дубоку, структурну, ако не и катастрофалну.“⁴⁴⁹

Часопис *Народна одбрана*, у коме је Вујић сарађивао, није се уопште либио да Достојевског прогласи за идеолога јужнословенске будућности. Тако је у тексту „Вјерују Народне одбране“, објављеном 1928, јасно стајало: „Верујем да Словенство очекује велика културна мисија, зато ћу се борити против

⁴⁴⁹ Цит. према: Д. Суботић, *Богословско-руски појмовник по Евгенију Спекторском. Прилог разумевању руског утицаја на српску политичку баштину, књига 1*, Београд, 2001, стр. 113

некритичког примања оног што долази од других народа, а радити на словенском зближењу, прилажући своју лепту за изградњу наше расне словенске културе...“⁴⁵⁰ У непотписаном манифестном чланку „Мисионарско схватање национализма“, *Народна одбрана* објављује: „У овом нашем схватању ми нисмо ни најмање оригинални, већ смо само верни следбеници најгенијалнијих и најраснијих словенских мислилаца, на пример, Достојевског.“⁴⁵¹

На трагу Достојевског био је чланак Јустина Поповића, „Између двају култура“, објављен 1928. у овом истом часопису, у коме је Поповић тврдио да је Европа гробље, при чему „очевидно жели да чланком приведе читаоца закључку: ми не треба да идемо путем који води на гробље.“⁴⁵² Бранко Рапајић, потоњи јеромонах Јован, у *Народној одбрани* 1931. пише: „Достојевски, Толстој, Соловјов – да набројимо само неке – сазнавши, осетивши душу руског човека, захваљују се Европи на њеним мермерним, тешким гробним плочама (’Европа је гробље’), траже самосвојност, колевку дрвену, глинену, сиромашну, – све једно, само да је њихова и да је – колевка...Европа се не може примити.“⁴⁵³

Године 1931, 15. фебруара, *Народна одбрана* је цео број посветила Достојевском као „пророку и апостолу“ Словенства.⁴⁵⁴

Питање Достојевског

Први светски рат, са својим сломом вредности, веома је погодовао развоју занимања за Ничеа у Европи, па и у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и

⁴⁵⁰ М. Бабовић, *Достојевски код Срба*, стр.240

⁴⁵¹ *Исто*, стр. 262

⁴⁵² *Исто*, стр. 267

⁴⁵³ *Исто*, стр. 269

⁴⁵⁴ У овом броју часописа објављени су, између осталих, текст Николе Крстића „О љубави према ближњему“ (Словени не смеју бити шовинисти, него браћа свих људи и народа, тумачи Крстић Достојевског); одломак о Достојевском из Шпенглерове *Пропаст Западна*; одломак из *Дневника писца* о односу Русије према другим Словенима; размишљање Синише Кордића „О Достојевском“ (који је, по њему, вечни пример рада и труда, оличење бескрајне слободе и чисте љубави); текст Милоша Радојчића о „пророчанском лику“ руског писца (који је Русију видео као апокалиптичку „Жену обучену у сунце“, која ће родити нову реч читавом свету); одломак из књиге Јустина Поповића о Достојевској философији и религији (писац је, по њему, „православни Данте“); др Димитрија Ђуровића о Достојевском и Новој Русији (која неће бити ни Лењина, ни мрачна царистичка, ни лукаво византијска, него ће бити по духу Русија аутора *Злочина и казне*); словеначког Југословена, Богумила Вошњака, о Достојевском и словенофилству (он заслужује да му цео Балкан подигне споменик, јер је био велики пријатељ Балкана); Момчила Настасијевића, који, у „Неколиким белешкама о Достојевском“, наглашава да је неизбежни човеков пут – „драма у Богу“; С. Жупића „Задатак о Достојевском“ (Достојевски је био у пакленим мукама, али је сачувао своје достојанство, у складу с именом). У том броју, посвећеном педесетогодишњици од смрти руског књижевника, Вујић је штампао свој оглед о Цвајговом тумачењу живота и дела руског писца.

Словенаца. Пре овог рата, противстављањем мистичке Русије и атеистичке Европе бавио се Николај Велимировић, у свом огледу *Ниче и Достојевски*, објављеном 1912. После рата, излази низ књига, од популарно писаног прегледа Василија Зјенковског *Руски мислиоци и Европа* до студије Јустина Поповића *Философија и религија Ф. М. Достојевског*.

Велимировићев оглед пореди два виђења света и човековог места у њему – писца *Тако је говорио Заратустра* и писца *Браће Карамазова*. Идеја натчовека значи одбацивање сваког морала и спремност да се гази по лешевима, док етика свечовештва, карактеристична за Достојевског, значи намеру да се буде жртва пре него целат. Страдање је гносеолошко оруђе по преимућству, тврдио је јеромонах Николај. Ипак, Велимировић истиче да треба поштовати и Ничеа и Достојевског, једног као пророка Запада, а другог као пророка Истока, при чему у одлучном часу треба стати уз Достојевског.

Јустин Поповић је у свом делу нагласио да је садашњица у својој пуности показала да је човек као „разум и воља“ доживео потпуни слом, чега су оличења Раскољников, Кирилов и Иван Карамазов. По Поповићу, извор човекове трагичности је његов разум, који му заклања обзорје пуноте живота. Човек је несрећан јер је свесно биће. Зато се мора вратити Христу.⁴⁵⁵

Милош Н. Ђурић сматра да се су три највећа писца Европе Данте, Шекспир и Достојевски. Први је рај и пакао доживљавао као објективне чињенице, други је израз апостатског духа ренесансе, кад се човек од вишњег окреће земљи, а трећи поново открива рај и пакао, али у човеку. По Ђурићу, основна идеја Достојевског је да треба „заволети живот пре него логику“.⁴⁵⁶ Еуклидовски разум непосредно води Ничеовом натчовештву, а оно гута све што је људско.

Много се, како је већ речено, расправљало и о улози Словенства код Достојевског. Понеко је, као Синиша Кордић, тврдио да извесне расе у извесним периодима воде човечанство, па је сада дошао ред на Словене да буду предводници. Велибор Јонић, уредник *Народне одбране*, истицао је, међутим, да Словени нису бољи од других раса – осим због свог боготражилачког духа.

⁴⁵⁵ О Достојевском као алтернативи Ничеу код Велимировића и Поповића у књизи: Љ. Илић, *Српска књижевност и Ниче*, Београд, 2002, стр. 467-559

⁴⁵⁶ М. Бабовић, *Достојевски код Срба*, Титоград, 1961, стр. 215

Ђурићево схватање словенског месијанства, вели Бабовић, значи да је очовечавање чоечанства једини морални пут, а оно се може извршити само кроз нашег, словенског Христа – „против деспотског Христа на Западу, који хоће уједињење људи мачем и крвљу, Достојевски показује неокаљаног Христа словенског.“⁴⁵⁷

Многи изучаваоци дела Достојевског нарочито су истицали његову борбу против револуције, коју је као пројаву ниҳилизма описао у *Злим дусима*. Јустин Поповић је указивао на анархистичку етику као кључни проблем социјалистичке идеологије, и на убиство и злочин као пут ка „срећнијем друштву“, што је за Достојевског било неприхватљиво. Бранко Лазаревић је указивао на аморалност револуције која се бори за пуне класне интересе. Достојевски је, као борац против Великог Инквизитора, био сведок насушне људске потребе за слободом. Бољшевизам је, сматрао је Вујић, својеврсна пројава великоинквизиторског духа Запада на руској почви, због чега он мора нестати. Једна од кључних тема Достојевског је и побуна против утопијске идеје „кристалног дворца“, изнета у *Записима из подземља* – човек жели да живи по својој „глупој вољи“, а не по „логаритамским таблицама“⁴⁵⁸, што је у дубокој вези са антирационалистичким наслеђем традиције којој Вујић припада.

О Цвајговом схватању Достојевског

Владимир Вујић је о Достојевском опширно писао поводом огледа Стефана Цвајга (*Достојевски*, Београд, 1931). По Вујићу, Цвајг је, иако аутентични Европљанин, успео да прикаже „неевропски“ лик Достојевског, који стоји као велики зачетник на прагу нове словенске културе. Цвајг не може да до краја схвати Достојевског, али је, сматра писац приказа Цвајгове књиге, имао храбрости да то призна, говорећи о својеврсној „заstraшености“ пред стваралаштвом аутора *Злочина и казне*. Вујић сматра да су страх и осећање недостојности основна расположења при сусрету с Достојевским, све док се у човеку не уобличи Христос. Зато га људи Европе не схватају. Али, не схватају га ни домаћи „европејствујушчи“, васпитани углавном на култури француског

⁴⁵⁷ Исто, стр. 238

⁴⁵⁸ Н. Насеткин, *Достојевски. Енциклопедија*, Подгорица, 2004, стр. 40-42

рационализма, који га доживљавају као неку врсту психопате. Можда ће се они ипак вратити свом тлу, и почети да поимају Достојевског, као што је, по Вујићу, дух руског писца почео да продире и у француску културу.

Читајући поглавља Цвајговог огледа, Вујић понешто хвали, а понечему налази мане. Он сматра да је опис физичког лика руског писца леп и тачан, као и опис његовог живота, својеврсне трагедије и уметничког дела у исти мах. Судбина и Достојевски се немилосрдно боре, али се узајамно и воле, сматра Цвајг, који истиче да је Достојевски свим срцем пригрлио сопствени крст. Побеђујући кроз патњу, велики Рус надилази самог себе. Нарочито је, сматра Вујић, успело поређење између тамновања Оскара Вајлда и Фјодора Михаиловича: „Из буржоаске сфере живота тону у тамницу: Вајлд је смрвљен као у авану, Достојевски добија облик као руда у зажареном казану. [...] Онај је свршио изласком из затвора, овај је почео; онај је сагорео у шљаку, овај је дошао до блиставила и издизања.“⁴⁵⁹

Касније, сматра Вујић, у наредним поглављима своје студије („Људи Достојевског“, „Реализам и фантастичност“, „Архитектура и страст“), Цвајг више не може да прати мисао и јунаке великог књижевника. Поредити ликове Балзакове са онима из реторте руског романописца, он уочава да се Балзакови јунаци, после искушења, више или мање социјализују, док се са потоњима то не дешава – они остају ван било какве „социјалности“ и настављају трагање по метафизичким дубинама.

Иако има много симпатија за Достојевског и одриче се површног англосаксонског рационализма, који би све то прогласио за „лудницу“, Цвајг не успева да размрси све чворове у делу аутора *Браће Карамазова*, мада запажа оно кључно – да руски писац стварност доживљава фантастичније од уобразиље, и да тела својих јунака уобличава у складу с њиховом душевношћу. Не примећујући ни музику, ни пејзаже, Цвајгов Достојевски је сав у потрази за метафизичким. По Вујићу, то није случајно, јер руски књижевник наговештава ново доба, које ће наступити „пошто претходно материалистички европски антихрист уништи природу својим машинама и механизмима“.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ В. Вујић, *Достојевски и Европа у једној европској књизи, Народна одбрана*, Год. VI, бр. 7 (1931), стр. 111

⁴⁶⁰ *Исто*, стр. 112

По Цвајгу у Вујићевом тумачењу, основна особина Достојевсковог стваралаштва је страст. Он пише у грозници. Зато му никад не полази за руком мирно, хармонично описивање карактеристично за генијалне књижевнике од Хомера до Толстоја. Страст је и стваралачка и разорилачка: његов поступак је борба између страсти и архитектонике романа и приповетке.

Вујић сматра да је победа страсти над архитектуром основна одлика словенског културног израза (док зрелост европског духа има свој врхунац у архитектурном склопу). Епско Достојевског није уобичајено епско. Вујић каже: „Све категорије теорија књижевности ломе се о готова људска дела када су она вулкански изрази расне душе. Далеко смо од горостаса Достојевског кад мислимо на Његоша. Али, ипак, није ли жива расна снага уобличитељ читаве народне поезије, у Његошеву делу *Горском вијенцу*, компромитовала сваки покушај да се на њ примене калупи теорија књижевности.“⁴⁶¹

Оно што Цвајгу није успело је уочавање да Достојевски води Богу и свеопштем братству људи. Када се из човекове грешности иде ка Христу, онда „европска златна мера“ ишчезава, јер је писање, по Вујићу, тада „муцаво, задихано, испрекидано, domeће се и допуњава се, и понавља“⁴⁶². Зашто? Зато што, сматра Вујић, „архитектура мора прскати пред изливом духа живога и све мерење ишчезнути пред ватром нове мисаоности“.⁴⁶³ Уметност код Фјодора Михајловича престаје да буде уметност и постаје визија нове словенске културе, чији израз и не мора бити литература. По Цвајгу, Достојевском уметност и није циљ; она треба да буде мост ка Богу.

Дошавши до религиозно-метафизичког у Достојевском делу, Цвајг више није могао да га прати, сматра Вујић. Цвајг мисли да је руски писац у исти мах и верник и јеретик, и човек који поистовећује Русију са Христом, због чега постаје „бесни памфлетиста“. Цвајгу није јасно да ли је његова Русија „политичка или пророчка“; по Вујићу, то је јасно, јер Словенство које је данас мистичко и пророчко сутра може постати и политичка реалност. Цвајгово неразумевање стога доказује да културе (што је у складу и са Шпенглеровим мишљењем), не могу сасвим да схвате једна другу. Европа стаје тамо где Словенство почиње.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² Исто, стр. 113

⁴⁶³ Исто.

О доживљају Достојевског

Пишући, у дневном листу *Време*, о доживљају Достојевског, поводом педесетогодишњице од смрти писца, Владимир Вујић тврди да је у његовом делу висак спуштен у ненаступиве дубине. Зато више није ни потребно, ни корисно, да се о њему пише као о „грешнику, коцкару, похотљивцу, падавичару.“⁴⁶⁴

После почетног страха пред његовим вртложним делом наступа страхопоштовање, сматра Вујић; оно је пропраћено дивљењем и радошћу. У његовом делу, уметност и мисао која пламса вером пролазе кроз чистиште и воде новом свету. Вујић каже: „Из прљаве јазбине право у царство Божије на земљи – потез који приказује сав страховити успон којим мора да се доживљава прави Достојевски.“⁴⁶⁵ Интегралност његове пророчке визије најављује ново, словенско човечанство.

Вујић пише и о рецепцији Достојевског у Европи. Немци, по њему, у руском писцу виде горостаса, Французи га разумеју делимично, док Англосаксонци не могу ништа дубље да појме. Начелно, Европљани успевају да ухвате само поједине фрагменте његовог стваралаштва, или га се плаше због дубине на коју позива читаоце. И они Срби који га примају преко европских тумача примају га површно, збуњено и са плашњом. Они туђим очима гледају своје, попут Фоме Фомича из Достојевсковог *Села Степанчикова*.

Свет Достојевског није ни измаштан, ни утопистичан. Писац је видео дубинску реалност, знајући да је она фантастичнија од имагинације: „Доживљавати стварност на плану разума, конвенција, шифара, такозване практике која у основи није ништа друго до конвенционалност, то није доживљавати, то је живети у маскама. Доживљај стварности, оне која јесте, духовне, то је доживљај Достојевског.“⁴⁶⁶

Вујић Достојевског поима као идеолога словенског препорода, чије је идеје о будућности човечанства могуће оживотворити: „Доживети човека у пуном, духовном смислу; веровати у словенство као остварење тог човека; дати живот нов кроз 'бедне' и кроз грешнике; одиста, што рекао једном Достојевски, зачуђен

⁴⁶⁴ В. Вујић, *Доживљај Достојевског*, *Време*, 10. фебруар 1931, стр.3

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ Исто.

једном генијалном наивношћу, 'чега ту има утопистичког, чега ту има немогућег, ја не разумем?'⁴⁶⁷

Иако зна за социјално, Достојевски, по Вујићу, верује у духовна решења. Мада има оних који га оптужују да је, својим романима о хаосу душе и превирањима друштва, својеврсни претеча большевичке револуције, прави отац большевизма је, тврди Вујић на трагу Шпенглера, управо Толстој са својим револуционарно-рационалистичким морализмом.

Књига Јустина Поповића о Достојевском

Када је изашла књига *Достојевски о Европи и Словенству* архимандрита Јустина Поповића, професора Богословског факултета Универзитета у Београду, Вујић је дао кратак, али одушевљен приказ: „Међу књигама нашим ова књига и међу људима нашим овај човек – то је једна велика утеха у наше нејуначко време.“⁴⁶⁸

Сасвим је природно, вели Вујић, да један православни догматичар у наше немирно време дође до Достојевског и гради своју визију на његовом стваралаштву, као што је и природно да га је дело Достојевског све време мучило, приморавајући га тражи одговоре на „проклета питања“. По Вујићу, сва снага Поповићеве књиге је у њеној проживљености и доживљености.

Дело није пука литерарност, нити се бави „патологијом“ Достојевског, попут фројдовске психоанализе. Вујић каже: „То јесте психоанализа, али православна психоанализа, која силази дубље, до здравијих темеља, и поставља проблем онако како се он стварно поставља, као религиозни проблем, криво озбиљан и одсудно стављен пред човекову душу.“⁴⁶⁹

Пре но што човек приступи читању Достојевског, треба прочитати књигу оца Јустина: „Нема те европске студије која би јој била равна, јер Европа и Достојевски су две ипак опречне мисли. Једино је наш православни човек могао овако да постави мисао о Достојевском, поставивши у исти мах и мисао о драми, управо трагедији, Европе. Отуда, можда, није било згоднијег часа да се овакво

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ В. Вујић, Једна крепка и значајна књига: Д-р Јустин Поповић, *Достојевски о Европи и словенству*, Издавачко-просветна задруга (Ипроз), Београд 1940, *Време*, 7. децембар 1940, стр. 13.

⁴⁶⁹ Исто.

дело појави.⁴⁷⁰ Књигу, сматра Вујић, одликују озбиљност и лепота стила, као и изванредна изграђеност.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ Исто.

Вујићев заокрет и буђење народне религиозности

Почетком тридесетих година, у стваралаштву Владимира Вујића примећује се јака религиозна црта. Иако се, на трагу Џејмса и Бергсона, занимао за религију и мистику као један од путева „новог хуманизма“, Вујић до краја двадесетих година прошлог века није био хришћански религиозан. У низу рефлексива под насловом „Између човека и живота“, објављеним 1928. у *Новим видицима*, он то јасно сведочи. Под насловом „Раби“, пише да су многи и многи са бригом гледали у учитеље „очекујући одговор о једној опсени“⁴⁷². Сасвим ничеовски, Вујић каже: „Никога немилостиво не бих гонио као оне све могуће доносиоце ’благих вести’“. Од првих посланика црног туробног хришћанства у светле примитивне животне кругове недирнутих чистих душа по дубинама и просторствима старих континената па све до посланика о оваквом или онаквом посланству човека испричаном на разне невероватне начине. [...] Ми смо на земљи, на долини једног живота, и посланство је наше да тај живот изживимо.“⁴⁷³

У својим размишљањима, Вујић пориче хришћанску идеју грехопада: „Не, није човек с небеса пали анђео нити проводи он времено своје заточење у земном животу, у удоли мрачној и блатној туге и жалости. Није било пада, па нема ни искупљења. Паду га научио демон и изаткана је најгаднија прича свих времена о паду и губитку, о човеку који није човек, о животу који није живот, о искупљењу неучињеног греха.“⁴⁷⁴ Он пориче учење о рају и паклу и, опет ничеовски, препоручује оданост земљи и овдашњем: „Није човеку могло добро бити на овој земљи коју му је, чврсту и непомичну, једна слика света ставила између светлости анђеоских сфера и мрачног понора демонима насељеног пакла, између вечне лирике раја и шкргута зуба и вапаја вечног. [...] Него је земља наша чврста поузданост а живот право наше, слатко и свето.“⁴⁷⁵ Међутим, онда настаје прелом:

⁴⁷² В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 30

⁴⁷³ *Исто*, стр.32

⁴⁷⁴ *Исто*, стр.33

⁴⁷⁵ *Исто*, стр.34

Вујић постаје православни хришћанин, и потребно је испитати како је до преображаја дошло.

Његово обраћење у хришћанство имало је, по свему судећи, везе са Николајем Велимировићем и „богомолачким покретом“, чији је званични назив био Православна народна хришћанска заједница. Основни трагови овог покрета дали су се уочити још пре Првог светског рата, нарочито у Војводини. Светски рат, који је у централној Србији однео две трећине радно способног мушког становништва, у људским душама је често остављао пустош у личном животу или их је повео у револуционарно-утопистички занос на друштвеном плану, или је, бар код неких, пробудио жељу за личним и свенародним религиозним препородом. Они који су, како је бележио Ернест Јингер, боравили у рововима, „манастирима са зидовима од огња“, нашли су се на раскрсници. Обични људи који су рат понели на својим плећима у то време често су се окретали религиозности.

Николај Велимировић је одмах препознао потенцијал народног покрета у том правцу: године 1921. објавио је текст „Не одбацујте их“, у коме позива свештенство да не одгурује нове богомолнике од Цркве, као тобожње „секташе“. Он у том чланку каже: „У ове страшне послератне дане помрачености и агоније, Животворни Дух Божји тражи отворене душе да их оживи и осветли... Богомољци бунцају, то је истина. Нешто небеског вина ушло је у њих, и то их је узбудило и збунило. И први су хришћани бунцали док је Рим био логичан... Старајте се да разумете богомољце. Уздржите се од бацања камена на њих, јер можете лако ударити Христа.“⁴⁷⁶ И касније ће бити с њима: за време конкордатске борбе, кад су га оптуживали да се дружи са „друштвеним дном“, Николај је говорио да је то истина, и да је баш зато поносан, јер се у овом свету ништа не држи без дна – ни чаша, ни ведро, нити било која друга посуда не могу без дна. Дно су, говорио је Велимировић, наши сељаци и трудбеници, које богаташи и моћници често презиру, али који су најбољи део нашег друштва.

Године 1923. богомољци су купили малу штампарију и сместили је у своју централу у Крагујевцу, која се, од наредне године, налазила у кући добротворке Милице Јовановић, учитељице, која је сву своју имовину поклонила покрету

⁴⁷⁶ Н. Велимировић, Не одбацујте их, <http://www.svedokverni.org/nasi-bogomoljci-ne-odbacujte-ih/>, приступљено 12. 12. 2015

побожних. Владика браничевски Хризостом пише да је у том простору између два рата врило као у кошници. Штампано се, повезивао и експедирао часопис покрета, долазили су са разних страна мисионари, путници и просјаци, свраћали у капелу на молитву и разговор локални богомољци, држали пробе хористи, итд.

Први богомољачки сабори држани су у Крагујевцу, а 1924. у манастиру Јошаници код Јагодине. На том скупу били су владика Николај и владика битољски Јосиф. Затим су почели и курсеви за народне проповеднике (Крагујевац, манастир Раковица, итд.) Године 1931. у манастиру Свети Роман у близини Крушевца курс за мисионаре држао је Николај Велимировић. Он је предложио да се проповедницима од стране надлежних црквених власти издају објаве да могу да иду и проповедају у народу, а да се мисионарски течајеви организују на сваких две-три године. Владика је држао још пет таквих течајева: 1932. у Светом Науму, 1937. у Крагујевцу, 1939. у Благовештењу и 1940. два курса у Жичи.

Издавачка делатност покрета била је плодна и обилата: до 1936, богомољци су објавили преко милион и седамсто хиљада примерака свог листа, и скоро милион побожних књига и књижица. Уредници *Мисионара* пред Други светски рат били су јеромонах Јован (Рапајић) и монах Јаков (Арсовић), који су ниво листа подигли, бавећи се, између осталог, и актуелним друштвеним темама.

Говорећи о значају Православне народне хришћанске заједнице, владика браничевски Хризостом каже да је овај покрет пробудио духовни живот Србије, Војводине и Источне Босне, омасовио, први пут код нас, верску штампу и обновио монаштво по скоро запустелим манастирима.⁴⁷⁷

Историчар Милош Тимотијевић, у својој књизи *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886-2008*. такође сматра да је утицај Николаја Велимировића и богомољаца на буђење и снажење вере у Србији био пресудан: „Снага личности владике Николаја била је одлучујућа. [...] Повећање религиозности темељило се на православним хришћанским, али и националним, начелима, обимној изградњи нових капела, цркава и манастира, повећању броја монаха, и што се у будућности показало као веома важно – покретању женског монаштва. Ништа мање није била

⁴⁷⁷ О Православној народној хришћанској заједници подробну студију је написао Драган Суботић, одакле су ови подаци углавном и преузети (Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996)

значајна ни издавачка делатност. [...]Време је показало да је управо захваљујући таквом деловању хришћанство допрло до многих људи, посебно чланова богомољачких братстава, који су у деценијама после Другог светског рата одржавали тињајући дух православља у идеолошкој држави непријатељски оријентисаној према религији.⁴⁷⁸

Часопис *Народна одбрана* стао је уз хришћански народни покрет. Тако је 10. новембра 1929. под насловом „Народни богомољачки покрет“ објављен уводник у коме је истакнуто да су Срби и Хрвати, без обзира на различите конфесије, у историји увек имали нешто заједничко – а то је вера у Бога. Шумадинци, Загорци, Босанци, Јужносрбијанци навикли су на велико трпљење и уздање у коначност Божје правде. Народна вера није догматска, него је израз његове душевности, каже уводничар. Из тога, сматра он, происходи верска толеранција, оно „Брат је мио које вере био“, као и сличност између пута Немањића и Штросмајера. Наше село је остало религиозно, а варош је све више материјалистичка, и управо то, по уводничару, и јесте кључ пропасти која нас сналази.

Богомољачки покрет је, каже се у уводнику часописа, народни одговор на питање моралне кризе: „Шумадија, која је од увек била претеча у нашем националном развићу, одговорила је Богомољачким Покретом. Није то никаква секта, ништа уско ни догматично. Људи се скупљају да читају Јеванђеље и да се моле Богу, и што је најважније, да се заветују да ће се свим силама трудити да живе богоугодним животом. Није то никакво одрицање живота, већ тежња за његовим прочишћавањем“.⁴⁷⁹

Уводничар своје размишљање завршава опоменом: „Европа данашњом кризом своје цивилизације плаћа грехе своје прошлости. [...] Никакве чисто формалне реформе неће моћи бити од користи ако се не почне од самог почетка, од човека. Наш народ својом видовитошћу – која је награда за верност Провиђењу – као да осећа да и европску цивилизацију очекује неминовна судбина свих досадашњих. Својим искреним враћањем правој побожности, као да хоће да искупи грехе своје и других. Питање је само да ли ће наша интелигенција

⁴⁷⁸ Милош Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, Чачак, 2009, стр. 217-218

⁴⁷⁹ Аноним, Народни богомољачки покрет, *Народна одбрана*, год. IV, бр. 45, стр. 1

разумети глас свога народа. Више него икад потребно је данас да они међу школованим синовима нашег народа у којима је расни дух остао непомућен, рекну своју реч.⁴⁸⁰ Вујић се одазвао на овај апел у уводу часописа у коме ће дуго сарађивати; између осталог, и текстовима под сенком својеврсног идеолошког (макар и хришћанског) утилитаризма.

Рат, пораће и повратак хришћанству

У тексту „Прератна и поратна књижевност“, писаном баш за часопис чији смо уводник о богомолничком покрету цитирали, Владимир Вујић истиче да је подела на прератну и поратну књижевност у нас лажна, као и већина класификација. По њему, рат као доживљај у домаћој књижевности није дао нарочите уметничке плодове. После рата, код нас је био јак утицај „латинског духа“, кроз француске узоре и форме, да би сад, преко тзв. „социјалне“ литературе био снажан уплив западноевропског начина мишљења „преко руске колективистичке идеје“⁴⁸¹. Оно што у домаћој средини изгледа као апсолутно модернистичко, само је каскаће за туђим, да не бисмо „заостали“. Сав Запад је, сматра Вујић, претворен у лажну двоумицу бирања између индивидуализма и колективизма, а наши савремени аутори никако да изађу из тог зачараног круга, који није њихов, него туђински: „Рат није пољуљао наше интелигенте и интелектуалце – највећим, огромним, делом – у њиховој подражавалачкој делатности, у слепилу њихову за Западом.“⁴⁸²

Док је интелигенција и даље имитаторска, народ је остао веран себи, то јест својим најдубљим предањима. То се видело у верском буђењу после рата. Вујић каже: „Никад пред рат није било обновљено и саграђено толико цркава – колико по рату. Никада није био толико јак верски покрет народни пред рат – као сад после рата. Интелектуалска књижевност после рата одговорила је напуштањем предања, бежањем од традиционализма. Народ је одговорио враћањем Христу.“⁴⁸³

⁴⁸⁰ Исто, стр. 2

⁴⁸¹ В. Вујић, Прератна и поратна књижевност, *Правда*, 8. април 1933, стр. 8

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ Исто.

Поратни модернисти су, мора се признати, сеизмографски прецизно, бележили штошта – али, по Вујићу, записивали су, на својој хартији, туђе потресе: „Апарат је свакако био сјајно осетљив, али је регистровао само оно што је други један свет мучило и потресало [...] И тачно се ту нашло све: није могао ниједан покрет духовног Париза да не буде обележен код нас, ни дадаистички, ни сиреалистички, ниједан.“⁴⁸⁴

С друге стране, интелектуалци – традиционалисти су и даље јалово подражавали оно што је преживело: „Смисао продужења традиције није ропско подражавање облицима и видовима који су некад избијали у другим психичким облицима и срединама. Смисао продужења традиције је преношење не слова, но духа, не облика, но основне снажне мисли животне [...] Наши традиционалисти у поратној носили су собом сем Божјег (недостатка даровитости и снаге) још и лажно и лицемерно придржавање за старе облике и словност стару – док их прави дух вековнога живота није ни дотакао. Они су, заједно са модернистима, бежали од вере. Ако су је исповедали – то је било уснама грађана за које је та вера често, врло често, облик уског националистичког натурализма. Наше предање је испуњавање Христом и Христа: ако се од њега узме само љуштурса из које је живи духовни сок ишчезао, остаје бесплодно формално подражавање. Може се певати у десетерцу, може се варирати облик и реч, слово, о небесном царству; али се оно духом неусвојено и духом неношено, не може осетити ни право исказати. Гусле на зиду, десетерац у песми, народ на уснама и Антихрист у духу – то није традиционализам.“⁴⁸⁵ По Вујићу, наше народно предање је суштински религиозно, и традиционализам без хришћанског осећања је фарисејство које се лако може изродити у нешто наказно.

Уз то, каже он, народна колективност била је заснована на анонимном, несудетном стваралаштву, док савремени интелектуални судетници беже у квазиколективизам „социјалне“ књижевности. Заиста, социјално у књижевности постоји, али не у савременом пропагандизму „левих“.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ Исто.

Расправа о светосављу

Идеологија „светосавља“ јавља се између два светска рата. Она је била покушај да се одговори на српску идентитетску кризу у вишенационалној Југославији.⁴⁸⁶ Пошто српски народ није формиран као класичне западноевропске нације, окретање лику и делу Светог Саве био је повратак архетипским основама вековног народног трајања.⁴⁸⁷ Значајна улога Владимира Вујића у формирању међуратне идеологије „светосавља“ не може се оспорити. „Бергсоновац“ и „шпенглеравац“, поставши хришћанин, одмах се укључује у нова читања српске историје и изградњу идеолошке алтернативе европоцентричном рационализму и марксистичком револуционарном хилијазму.

Али, шта је светосавље? Ова кованица се појавила као наслов часописа студената Богословског факултета Универзитета у Београду, који је почео да излази 1932. године. У предговору за књигу Јустина Поповића, *Светосавље као философија живота*, један од инспиратора ове идеологије, епископ Николај Велимировић, после Другог светског рата, пише о томе: „Овај термин „Светосавље“ потекао је у наше време од млађих студената београдског богословског факултета, и већ је ушао у општу употребу код Срба.“⁴⁸⁸ Димитрије Најдановић је покушај изградње светосавске идеологије објашњавао жељом да се одговори на савремене изазове, али је указивао и на историјске околности које су овај подухват онемогућиле.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ По Петру Пијановићу, криза српског културног идентитета у Краљевини Југославији била је, пре свега и изнад свега, последица деловања „аутоколонијалног духа“ – „који се огледа у добровољном одрицању од свога и својих вредности, те у здушном прихватању нечег (туђег) што није изворно и веродостојно.“ (П. Пијановић, *Српски културни круг*, Београд, 2012, стр. 26).

⁴⁸⁷ Савремени мислилац Богдан Златић, у свом огледу *Мисија Цркве у време апостасије*, пише о кризи која је изазвала појаву идеје светосавља као одговора на изазове западног секуларизма: „У условима окупације једино ’српско друштво’ и једина ’институција друштвености’ била је Црква. Упркос одсуства институција друштвености, које су се развијале на европском западу под таласима реформације и ударима контрареформације, Србима је за одржање историјског континуитета била довољна духовна заједница. Звучи банално, али казује највише: државно питање српског народа јесте демократско питање, али је српско национално питање заправо црквено питање.“ (Б. Златић, *Мисија Цркве у време апостасије*, *Збиља*, год. XXVI, бр. 317-318-319, јануар, фебруар, март 2016, стр. 5)

⁴⁸⁸ Ј. Поповић, *Светосавље као философија живота*, <http://www.prijateljboziji.com/upload/document/knjige/lat/svetosavlje-kaofilozofija-zivota-arhimandrit-dr-justin-popovic.pdf>, приступљено 13.12.2015

⁴⁸⁹ Најдановић, у свом тексту „Светосавље“, каже: „Десетак година пре рата скован је појам светосавље. Сковала га је група тада млађих, врло обдарених богослова, који су били на путу да свестрано обогате нашу националну, богословску и религиознофилософску мисао, да окриле и продубе црквени живот и да, узнемирени општим беспућем предратних година, пропрте пут до трајних хришћанских основа нашег народног бића и судбине. Призив ових млађих учених

Професор Богословског факултета СПЦ, руски емигрант Теодор Титов, који је 1934. у часопису *Светосавље*, написао програмски чланак на ову тему, забележио је, између осталог, и следеће: „Свечовечанска Савина идеологија није била никако пансловенски филетизам. Свети Сава је био одушевљени панправославац. [...] Више година свог просветитељског рада у Србији провео је у путовањима за Грчку, Свету Земљу, Египат и Бугарску. Главни је циљ ових путовања био чување, снажење и одржавање најближих односа и по могућности чак јединства између различитих помесних православних цркава.“⁴⁹⁰ По Титову, светосавље није етнофилетизам, него самосвојни израз свечовечанске суштине хришћанства; због тога је оно очувало Србе као хришћански народ, иако је у време ропства под Турцима постојала опасност његове репаганизације.

Епископ Николај Велимировић у свом предавању „Национализам Светог Саве“, истиче да Свети Сава није стварао националну веру – јер је то паганизам – него је створио националну аутокефалну Цркву, која је помогла у очувању српске самосвести. Такође, он је истакао да је Свети Сава еванђелски национализам свог народа градио на љубави према истини и правди, а не на мржњи према било коме. У Првом светском рату, док су њихови савезници, колонијални господари, избегавали свако дружење са својим ’обојеним’ војницима из колонија, Срби су настојали да им се приближе, с њима су се сретали и разговарали као са себи једнакима: „Тај неискључиви и широки дух поште и љубави према свим народима наследио је српски народ од свог светитеља и одржао га је на висини и у части кроз дуге светосавске векове“.⁴⁹¹

За ново тумачење лика Светог Саве и његов повратак у културу заинтересовали су се сви који су, уочи Другог светског рата, стали на националне позиције. Године 1934, личношћу Светог Саве позабавио се и Милош Црњански. По Црњанском, повест о Светом Сави спада у конститутивне повести европских народа, каква је у Чешкој прича о Јану Хусу, у Мађарској о круни Светог

богослова завејала је међава настале светске буре у којој су неки од њих погинули или били поубијани, неки данас таворе под комунистичким јармом у домовини, а неки деле горку судбину избеглиштва са својом браћом. Коб збивања њих је омела да проуче, осветле и продубе суштину и садржину светосавске мисли и дела како су се они оваплоћивали у народном духовном животу, а с времена на време, изражавали и у стваралаштву народне интелигенције која је остала верна души и духу свог народа.“ (Д. Најдановић, *Философија историје И. Х. Фихтеа и други списи*, стр. 438)

⁴⁹⁰ Т. Титов, *Светосавље*, *Двери српске*, бр. 10, 2001, стр. 25

⁴⁹¹ Н. Велимировић, *Национализам Светог Саве*, *Тајна светосавља. Непознати поглед на личност Светог Саве*, Београд, 2013, стр.93

Стефана, еп о Сиду код Шпанаца, код Француза прича о Јованки Орлеанској. Њен темељ је црквена повест о сину који је одбегао од оца да би пресаздао себе у Христу. Касније, народ ову повест обликује по своме; свештенство, које је у доба Пећке патријаршије, Црквом заменило државу, даје га на барјаке устаника против Турске. Срби пречани га претварају у сентиментални лик „просветитеља“, школског типа. У 19. веку, сматра Црњански, он постаје „државотворни светац“: „Свети син Немање, и тако треба да га види наше доба пре свега, створитељ је наше државе средњовековне и на његовој руци почива не само голуб хришћанства, него и снага, па и смрт. Ако се некад истицало његово аскетство, међу худим испосницима, данас се може подвући уз ту епоху медитације, његов повратак у сјај државе, његов интелект који државу сматра највишим изразом личног дејствовања.“⁴⁹²

Пред Други светски рат, када су Слободан Јовановић и Драгиша Васић основали Српски културни клуб као израз потребе за окупљањем Срба у Југославији која се постепено распадала, лик Светог Саве заузео је, нарочито у клупском часопису *Српски глас*, опет видно место, о чему пише Милутин Стијовић: „На страницама *Српскога гласа* писало се о ’беспућу савремене српске књижевности’, која се повела за ’псеудокултуром западних народа’. Пропагирало се враћање традицији и народним коренима. [...] Оно што је српском народу дало у прошлости духовну и моралну величину ’која га је учинила великим по слави...по херојству...по знању основних ствари’ јесте православље, истицало се у текстовима.“⁴⁹³ У овом контексту, може се разумети и појава Вујићевог заснивања идеологије светосавља.

Шта је истинска просвећеност?

Владимир Вујић је, као што смо на то већ указивали, један од најснажнијих представника противпросветиљске мисли у нас између два светска рата.⁴⁹⁴

⁴⁹² М. Црњански, *О национализму и српском становишту*, Београд, 2012, стр. 296

⁴⁹³ М. Стијовић, *Српски глас*, Сремски Карловци, 2004, стр. 45

⁴⁹⁴ Микел Торуп даје дефиницију контрапросветиљске мисли: „Контрапросветиљство се дефинише као систем мишљења оних који основни узрок зала њиховог доба виде у просветиљству. Та зла се виде као последица која нужно следи из просветиљског начина мишљења, а нарочито из наводног атеизма. Контрапросветиљство се стога ставља у снажну и отворену опозицију према вредностима за које се тврди да су просветиљске, а после 1789.

Идеологија просветитељства за њега је, у сваком облику, представљала највећи изазов и највећу опасност за човечанство; из тог „змијског легла“ проистекли су и власт технике у капитализму и сурови, атеистички колективизам у комунизму. Али, пошто су плодови просветитељства у наше доба постали доминантни, онда се мора тражити алтернатива, начин да се човештво обнови истинским просвећивањем. Пре но што се окренуо Светом Сави као парадигми онога што је сматрао истинским просветитељством, Владимир Вујић је путеве аутентичног просвећивања нашао у најширој традицији православне духовности.

У огледу „Мисли о просвећености“, посвећеном успомени на Свете Кирила и Методија, Вујић истиче да никад као данас није било тако много речи о просвећивању човека, али да, што је израз трагедије модерне културе, никад није било мање истински просвећених. Школе су на све стране, а у Европи тријумфује анимализам најгоре врсте. Главна заблуда је покушај да се знање употреби као моћ, уместо да оно буде основна врлина која се стиче ради служења Богу; када је знање моћ, вели Вујић, „људи су моји противници које треба савладати, природа је онај механички склоп којим треба да владам и којим треба да се користим.“⁴⁹⁵ Просвећивање је стицање знања; али, каквог знања, пита се Вујић – да ли знања као врлине ради службе Богу или знања као средства за господарење? Дивљање знања изједначеног са моћи води, по Вујићу, у лудило и уништење, јер се све претвара у крваву социјалдарвинистичку борбу: „Христос је том кругу неугодни лик; љубав је ’сентименталност’; вучја борба људи работника и шифара бива ублажавана ’социјалним организацијама’ које као ’хумани идеал’ врше ублажавање невоље овде онде.“⁴⁹⁶

По Вујићу, то значи да тобожње знање евроамеричке цивилизације није ништа друго до незнање, непознавање истинских узрока и услова човековог постојања. Вујић сматра да је дошло време за „обрат вредности“: „Благо ће бити ’незналицама’; а оне који ’знају’ прогутаће њихово знање у облику њихових машина. Христос пред машином може се замислити само са бичем у руци. Са крстом и мачем. Јер из храма просвећивања ваљаће истеривати трговце...“⁴⁹⁷

схватају Француску револуцију и насилни режим као директну и нужну последицу просветитељства.“ (М. Торуп, *Перверзија разума*, стр. 25).

⁴⁹⁵ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 208

⁴⁹⁶ Исто, стр. 209

⁴⁹⁷ Исто.

Најбољи духови Европе већ виде рађање новог просветитељства, оног под знаком Достојевског, утемељеног на Христу; управо оно ће из храма просвећености истерати све трговце, тврди Вујић.

„Светосавственост и доситејевштина“ или повратак аутентичном лику Светог Саве

Године 1934, у другом броју часописа *Светосавље*, Владимир Вујић је објавио један од најутицајнијих предратних текстова о личности и делу првог српског архиепископа. Утицајност овог огледа може се пратити преко идеје које су из њега преузете у текстовима Јована Рапајића, Милутина Деврње и Амфилохија Радовића, о српској култури као периоду између два бекства – Растка Немањића у манастир и Доситеја Обрадовића из манастира. Очито, Вујићев оглед, настао на основу његове беседе одржане у реалци у Београду, био је програмски, и имао је за циљ да понуди другачији поглед на Светог Саву, који је, у то време нарочито, био доживљаван све више као личност школског учитеља и државника, а све мање као личност подвижника и светог.⁴⁹⁸ Текст је био квинтесенција његових дотадашњих размишљања на тему псеудоморфоza лика Светог Саве.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Милутин Деврња, уредник *Хришћанске мисли*, бави се тим и таквим схватањем у свом огледу „За истинско схватање личности Светог Саве“: „Све се више код нас одомаћује једно схватање о св. Сави, реално, утилитаристичко, научно, академско, које иде за тим да Саву Српског фиксира као фреску, виртуозно дану, са највишим квалитетима, али прашњиву, стару и оштећену. То схватање широкогрудно проглашава Саву као генијалног државника, политичара и организатора, као првог народног просветитеља и књижевника, али заобилази око оних најосновнијих импулса који су Саву чинили свестрано делотворним. Наиме, све се мање говори о Сави монаху као о личности која је у првом реду била велики Божји човек, велика религијска и морална личност. Када се и нагласи црквеност Савина, онда то само утолико уколико је то у вези са његовим организаторским црквеним радом и причањима биографа о Савину бекству у Св. гору.“ (М. П. Деврња, *Земља преварена*, стр. 13).

⁴⁹⁹ Вујић се и пре овог текста борио против онога што је сматрао злоупотребом лика Светог Саве. У *Народној одбрани* фебруара 1932, Владимир Вујић објавио је белешку „Свети Сава и миротворство“ у којој је устао против злоупотребе лика Светог Саве у пропаганди помодног пацифизма. Наиме, жене из београдске „Лиге за мир“, којима Вујић никако није оспоравао искрену, мајчинску бригу за мир у свету, почеле су, у оквиру своје пропаганде, да се позивају на Светог Саву. Вујић се упитао: „Како је дошло до тога да витез државног православља, Растко – Сава, син Немање, одједном буде, на одиста волшебан начин, доведен у везу прошле године са Стреземаном, ове године са Масариком и догодине може бити са Бријаном?“ (В. Вујић, Свети Сава и миротворство, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 8 (1932), стр. 114) Основна заблуда је у покушају да се Свети Сава повеже са једним, механички сазданим и механички одржаваним, међународним покретом, који нема никакве везе са делом првог српског архиепископа, који, по Вујићу, јесте мирио браћу и дизао храмове, али је „железном руком стварао независну православну цркву“. (*Исто*, стр. 115)

Вујић подсећа читаоце да се, пре око седам векова, Свети Сава спремао на последње путовање у Палестину, после кога ће се у Србију вратити својим моштима, јер ће у Бугарској преминути. То је било, ако се рачуна његов бег из Раса на Атос, његово четврто напуштање отаџбине зарад, како Вујић каже, стицања вечности. Тако се затворио круг живота вођеног жеђу за вечним и непролазним.

По Вујићу, живот Савин свагда је био разапет између два царства – овдашњег и тамошњег, пролазног и вечног. Његово монаховање и настојање да на чврсте темеље постави земаљску отаџбину смењују се. Вујић сматра да је Савина права отаџбина била свет непролазних вредности, а једина искрена жеља молитвено тиховање. Па ипак, како каже Вујић, морало се враћати и на „то земљиште, родно, несрећно, у порођајним боловима, у припремама за будућу историју“.⁵⁰⁰ Драма Савиног живота сва је у тим бекствима и враћањима: „Вечно једно питање растрзавања и разаципања између два царства. Два царства која је народ поставио, у своме песништву, и пред несрећног Лазара. Два царства између којих је и први архиепископ наш био разаципан стално, бежећи и враћајући се, приближујући се и удаљавајући се, борећи се непрекидно. 'Чрнствовање' његово и организовање његово 'мира сего' наизменце запремају његов живот. Духом, он је био стални гост трпезе духовне и духом био је увек уз оне који се у мучању моле и свето дело творе својим живовањем. Када је полазио на пут пре седам столећа, хтео је још једном бити 'самовидац светих дела'. Уморан од овосветског још једном је хтео 'са оне стране', још једном да осети сведочанства о правом животу подвижничком. Домовина је његова, права, духовна, била тамо, у оном куту земље где се светост практикује, са сваким човеком који Јеванђеље претвара у стварни живот. Овде, 'са ове стране' колико и колико трудне работе у многометежном животу 'племена Симеоновог', још у основи нехришћанског.“⁵⁰¹

Подсећајући на Теодосијеву реч о младалачком опредељењу Савином за „десни пут“, Вујић истиче да је српски архиепископ целог века ишао њиме, изнад обмана овога света, остајући монах и док се бавио земним пословима. Леви пут, пут овога света, изабрао је Доситеј Обрадовић. Зато су Савино и Доситејево бекство, каже Вујић, два велика симбола наше културе, симболи пута десног и

⁵⁰⁰ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 192

⁵⁰¹ Исто.

пута левог. Леви пут значи тражење светлости од човека и чула, а пут десни значи тражење светлости од Бога на путу смерности и осећања својих недостатака. Бекство Растково у манастир је опредељење за христоликост и обилну вишњу светлост; Доситејево бекство из манастира је опредељење за рационалистички хуманизам и жижак људског разума: „Просветитељима зову Сава и Доситеја: но први је просветитељ кроз светост живљења, други кроз стицање рационалних знања, – први је оснивач хришћанске наше православне културе, други је почетни лик ’ослободилачког’ просвећења; први је ударио темеље народној култури, други је симбол прелома са њом и зачетник лажне цивилизоване навлаке духовне која се почела утемељењем ’гражданства’ нашег, а која се завршава данас његовим распадањем.“⁵⁰²

Основа првог просветитељства, Савиног, је светост; основа другог, Доситејевог, је одбацивање духовне дисциплине и уздање у себе и своје моћи. Док Растко постаје Сава, и остаје то што је постао, Доситеј се поново окреће Димитрију. Доситејев долазак у Србију, сматра Вујић, није исто што и Савини повраци; јер, док је Доситеј опчињен и забљеснут спољашњим сјајем западне цивилизације, коју жели да накалеми свом народу, Сава за циљ има спасење душа свог народа, а враћа се увек се сећајући своје истинске отаџбине, Свете Горе, носећи им светлост која није од овога света.

Знајући да је тако, каже Вујић, немамо потребе да верујемо савременим, рационалистичким претумачивањима личности и дела Савиног. Они који не знају тајну светости, који, по Вујићу, покушавају да Саву увуку у мравињак и област зоологије, у ствари се стиде правог лика његовог. За њих је он и властољубац који, не задобивши световну, стреми црквеној власти, и дипломата и вешт политичар – једном речју, све је, само није свети. За такве тумаче светост је феномен психопатологије, сматра Вујић. Пошто рационалисти мисле да Еванђеље није истина, онда и Савино еванђељско стремљење ка вечности не може бити истина. Вујић, са своје стране, сматра да је његову оријентацију најбоље описао Теодосије, када је указивао на Савину тугу приликом напуштања Свете Горе пошто је, вођен пословима отаџбине, уздисао са молитвеним тиховањем од кога се одваја. Карејска испосница, као место подвига, жижка је Савиног живота. То се

⁵⁰² Исто, стр. 193

увек и свагда превиђа, чему је разлог недоситејевско схватање света, за које је знање увек и свагда рационално.

Поред „доситејевског“, Вујић сматра да постоји и „његошевско“ поимање дела Немањиног сина, који га поистовећује са „револуционарним национализмом“ 19. века. Уместо просветитељске књиге, њему у десницу стављају ослободилачки мач. И једно и друго схватање нас удаљавају од истинског значења Савиног у нашој историји и култури, стављајући га у Прокрустову постељу ограничених схватања савременика. Он, каже Вујић, за савремене тумаче може бити или национални борац или педагог по обрасцу данашњег школства – само не светац. За наследнике Доситеја Обрадовића, православље је просветитељство, а за следбенике визије творца *Горског вијенца* оно је српство. Истинско православље је, међутим, како Вујић тврди, пут Христа и светих отаца, али, смештено између два псеудоморфичка схватања, оно остаје несхваћено и без могућности да се изграђује.

Сава није био ни оклопљени витез, нити здраворазумски учитељ, него, како каже Вујић, онај који је дошао из аутентичног света Божанске светлости. Његова улога је била да вером огради свој народ, који је био у превирању, угрожен од латинства и богумилства, изложен туђим апетитима и лажним тумачењима смисла сопствене историје. Вујић овако описује Савине задатке: „Борити се против ’људских незнања’ и утврђивати веру праву. Дићи високо чисти тип монаштва, праве војске Христове, ’капишта’ и идоле порушити и цркве Христове поставити; у навали са Запада утврдити праву веру, у несигурностима са Истока осигурати самосталност цркве и независност њену да кроз њу, самосталну и независну, истинити дух вере веје и просветљава истином о царству небеском; у паганској мешавини и јересима огрезлу земљу ставити на чврсто тле да ’Бога позна и преласти идолских се избави’, истинитим крштењем и учењем о правом покајању. [...] Водила рада је уподобљавање Христу, разношење пламена, утврђивање на свету овом поретка духовног ради света онога. Разношење пламена, силно и неуморно, вођено Савом Светогорцем, који је Србима ’створио пут простран и велик ка Светој гори’; Савом коме је Света гора била права домовина. Разношење пламена, моћног и великог: нису ли према њему ситне све зрикаве светиљчице рационалиста који тим слабим и лелујавим направама

људских руку хоће да 'осветле' онај пламен вере праве? [...] Сваки долазак његов вођен је том мисијом духа вере; сваки одлазак његов повратак је правој отаџбини, Оцу једином и миру и светлости. У Свету гору, својој драгој Карејској; у свете земље, тлу Његовом, тлу подвижника правих, извору за напајање, источнику снаге и ревновања, јер се ваљало враћати ради *душа* саплеменика његових.⁵⁰³

Због свега тога, Савина визија вечног света, коме није био познат ни рационализам, ни национализам, нема везе са Доситејевим деизмом. Она није и не може бити Његошев полупагански хероизам, који Вујић назива „компликованом визијом светова које је ужегао Неимар вечни, а у коју се доспева после испуњеног кодекса племенског хероизма, крвљу и бојевима, главама посеченим, борбама у којима у крв тону вере које буду слабије и горе, а не потону оне које су боље“.⁵⁰⁴ Његошевска вечност није Савино Царство Небеско, него свет вечног сећања захвалних потомака, свет ума и маште, „весело царство поезије“. Савин аскетизам није херојски, него духовни: то су сузе, молитва и пост, а не ратничко кликтање.

Вујић сматра да је визија његошевског православља у оштром сукобу са православљем светосавским, јер, у тој епици, „најслађе душевно пиће је јунаштво; док живи ко погине храбро и остане вечне помрчине вечна зубља; треба служити части и имену, ударати за крст, за образ јуначки; олтар прави је на кравом камену; кукавице се распу у прах и нема их, душе умрлих јунака веселе се, витлајући небом, као чете германске у Валхали, својој слави и помену на земљи. Та срж једног гледишта на свет није царство небеско које ће чисти срцем и кротки видети, нити је то визија Саве 'по подобју анђелскоме живети'. То Његошем (државотворним и просвећеним једном врстом поетског деизма) уобличено херојско национално револуционарство, то специфично динарско православље, то 'удри и убиј у име Христа за крст часни и слободу златну', то поистовећивање цркве и националне државе, ушло је у живот Савом основане цркве касније, у фаталном поретку ствари у нашој историји. Са њим је и Сава изгубио лик свој аскете и примио лик ратника.“⁵⁰⁵

Вујић сматра да спајање рационалистичког деизма са примитивним херојским осећањем света наших племенских људи може имати нихилистичке

⁵⁰³ Исто, стр. 197

⁵⁰⁴ Исто, стр. 198

⁵⁰⁵ Исто, стр. 198-199

последнице по саму срж хришћанске вере. Преображај изворног светосавског духа се збио у доба Пећке патријашије под Турцима, када је она постала својеврсна дефиниција обима српских националних аспирација, да би се, у доба ослобађања Срба у 19. веку, овако схваћена вера спојила с карбонарским либерализмом, антропоцентричним и атеистичким. Његошево религиозно осећање је више естетика епске преопширности, у коме има окултне философије и езотеријског пантеизма, о чему је, у свом огледу „Један поглед на Његошево мислилаштво“ писала Ксенија Атанасијевић. Кроз његошевску призму херојске нарцисоидности наспрам кротости, Свети Сава је постао национални борац са мачем, вођа и државник, убица Стреза.⁵⁰⁶

Доситејевско („панонско“) и његошевско („динарско“) православље нису само застрањење са пута Светог Саве, него и губитак осећања за изворно православно предање. Зато данас Црква мора да се ослободи и просветитељства и уског национализма, враћајући се изворним вредностима светосавског исихазма.

Доситејевско читање Светог Саве претворило га је у „човека добре воље“, попут Аристида Бријана или Томаша Масарика. На сликама га, све чешће, представљају са отвореном књигом у којој пише, баналним речима Змајевим, „Знање је светлост, знање је моћ“.

По Вујићу, из хришћанске перспективе „људи добре воље“ су људи који су „у вољи Божјој“, у складу са песмом анђела у Витлејему на Божић (Лк. 2,14). Савина доброта потиче из његовог пребивања у вољи Божјој. Без творења воље Божје, нема трајних успеха, сматра Вујић. Одстрањивање Бога из историје је радикални антропоцентризам, и уздање у сопствени сићушни разум. Самопроглашени „људи добре воље“ настоје да, својим сопственим силама, изграде мир на земљи и универзално људско царство, али им се подухвати, стално, руше у прах и пепео. Јер, по Вујићу, без небеског Очинства на земљи братства нема и не може га бити. Као што је вера без добрих дела мртва, тако су и мртва дела без вере. У том смислу, и сасвим у складу с противпросветитељском

⁵⁰⁶ Вујићева критика Његошеве религиозности заснована је, као што видимо, на закључцима Ксеније Атанасијевић, која је у већ поменутом огледу „Један поглед на Његошево мислилаштво“ (К. Атанасијевић, *Српски мислиоци*, стр. 17-26) истакла да се Његошева мистика темељи на езотеријско-гностичким доктринама, а не на православном хришћанству, што је Вујића, као „ревнитеља ортодоксије“ свакако навело да буде оштар према духовности владике Рада.

традицијом, читава историја је, по Вујићу, историја богоодступништва и пресецање везе са Вишњим.

Тако је са схватањем знања као светлости и знања као моћи: Свети Сава би се с њим сложио под условом да је то знање божанско просветљење, а не пламичак људског разума који стреми да подвласти ближње (светоотачка је изрека: „Није знање светлост, него је светлост знање“). Доситејевско поверење у знање овога света је самосвест класе која се рађа и почиње да побеђује, „панонско, грађанско разметање и прикривени апетити сталежа који познаје и осећа себе јачим – то је лажни смисао таблица о знању као светлости и као моћи“.⁵⁰⁷

Савино просветитељство је, по Вујићу почивало на његовом светитељству. Док народ то схвата, интелигенција ову духовну истину разуме само делимично, па је задатак Цркве да споји оно што је раздвојено. Јер, прошло је доба спајања крста и оружја, као и рационализма. Повратак Сави Светитељу је повратак битијној светлости вечности.

Свој оглед Вујић завршава молитвеним обраћањем Теодосија Сави и Симеону.

О Светом Сави као педагогу

После свог програмског текста, „Повратак Сави Светитељу“, Владимир Вујић у часопису *Учитељ* објављује краћи оглед „Педагогија Светог Саве“, у коме ће се бавити само педагошким радом првог српског архиепископа (по Вујићу, „ако се израз ’педагогија’ узме у смислу, најширем, васпитавања и образовања, а не као технички модерни израз за једну научну дисциплину“).⁵⁰⁸ Вујић сматра да свака педагогија почива на извесним „метафизичким“ претпоставкама. Педагогов поглед на свет има пресудног уплива на његову просветну праксу јер, како он каже, „образовати – то значи давати образ, облик, лик човечији; и увек је ту питање: ’а по коме подобију?’“⁵⁰⁹

Вујић сматра да се Свети Сава не може узимати као педагошки симбол лаицизиране школе, чија је метафизичка основа претумачена у доситејевском

⁵⁰⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 202

⁵⁰⁸ В. Вујић, *Педагогија Светог Саве, Тајна светосавља*, стр. 199

⁵⁰⁹ *Исто*, стр. 200

кључу. То што се слика Савина наводи у учионицама плод је неспоразума: „Јер велики ликови често имају судбину да, кроз времена и времена, примају на се као неке наслаге идеја, мишљења, веровања и појединих епоха, и да, кроз касније епохе и идеологије сагледаване, као нови симбол, мењају свој пра-лик, да се у њих као у симболички лик уливају друге садржине које више за тај духовни сасуд нису“.⁵¹⁰ Зато се данас, сматра Вујић, и поставља питање о томе ко је заиста Свети Сава: књига или мач, реч Бога или пуке људске политике и школе данашњег типа. Зато је потребно извршити чишћење потоњих културно-идеолошких наслага да би се дошло до аутентичне иконичности Светог Саве.

Вујић поново варира своју тему, о два бекства (Растковом у манастир и Доситејевом из манастира) као о међашима наше духовне историје. Сава и Доситеј су непомирљиви по својим симболичким потенцијалима, по светлости пројектованој из Царства небеског и светлости земној. Јер, пита се Вујић, „како би Сава чија је врховна мисао била ’по подобљу анђелском живети’, могао бити велики симбол рационалистичке модерне школске просвете у којој је човек истиснуо Бога, критика разума предање, охолост светост?“⁵¹¹

По духовној снази показаној на Балкану, Вујић Савина бекства у монашку самоћу и повратке у свет ради делања пореди са оним за шта су били кадри апостол Павле и Климент Охридски. Такав какав је био, Сава је деловао на људе не толико влашћу, колико молитвеним примером.

Из његове хришћанске, аскетске метафизике произилазила је и његова „педагогија“. Циљ хришћанског васпитања је светост, уподобљавање недосежном лику Христа, „најнормалнијег човека“. Вујић сматра да само такав, очишћен од наноса туђих идеологија, лик Светог Саве може постати заматак обновљене педагогије и народне културе.

У светосавској години

Када је 1935. прослављана седамстогодишњица упокојења Светог Саве (Српска православна црква је ту годину прогласила светосавском), Владимир Вујић је у *Правди* објавио текст „Књижевност и проблем Светог Саве“, поводом

⁵¹⁰ Исто.

⁵¹¹ Исто, стр. 202

антологије Уроша Џонића, *Свети Сава у народним и уметничким песмама*, у издању „Друштва Светог Саве“, и књиге Станоја Станојевића о Светом Сави.

Вујић каже да се живи у времену збуњености и пометње, и да је тешко рећи да ли би се Свети Сава радовао због тога што га уџбеници називају првим српским књижевником. Међутим, његов лик је веома захвалан за књижевну обраду, па је, по Вујићу, Џонићев подухват правовремен; једина му је мана што је у своју читанку стављао, поред вредних стихова, „уметничке“ творевине горе од минорних. Вујића нарочито занима историја химне која се пева Светом Сави: „Занимљива је чувена ’Светосавска химна’ са свима својим нађеним вариацијама. Ништа није поучније од тих вариација [...] које почињу са химном пастиру и свецу Сави, који ’треба да покријет голуждрави глави’ па све до последњег лика Саве који је ’цркве и школа главе’ и у којој се тражи ’Појте му, Југ-словени, песму и утројте!’ . За тако звани дух времена ово је више него поучително!“⁵¹²

Што се тиче књиге Станоја Станојевића, Вујић истиче да је лик Светог Саве занимљив не само за књижевност, него и за историју. Његова личност и дело су одличан повод за прављење историјско-психолошког портрета. Нажалост, иако је Станојевић написао стилски довршену и писмену књигу, у њој није дат аутентични, православни Свети Сава; дошло се чак и до баналности да се тврди да је он био „побожан“, а није био „биготан“.

Свети Сава и савременост

У часопису *Преглед Цркве Епархије жичке*, Вујић је почетком 1939. године објавио текст „Три велике лекције Светог Саве“, указујући на оно што је, по његовом мишљењу, код првог српског архиепископа актуелно и данас.

Прво и основно је себе препородити и преобразити духовним животом, па тек се онда окренути другима, сматра Вујић. Где год је био, Сава је имао испосницу у коју је могао да се повуче, да би упражњавао „духовну хигијену“.

Време у коме је живео било је хаотично: Запад је био у наступању, латинска власт је била успостављена у Цариграду и на Светој Гори, духовно стање Срба било је трагично. Да би поставио темељ за опстанак свог народа, Сава је, савладавши самога себе, политичкој независности морао дати духовну

⁵¹² В. Вујић, Књижевност и проблем Светог Саве, *Правда*, 26. јануар 1935, стр. 8

вертикалу, а то је значило самосталну Цркву, независну од, како каже Вујић, Запада у офанзиви и Истока у стању ослабљености. И Црква је чувала народ онда кад није било државе. Оно што, половином 20. века, покушавају Немачка и Енглеска, са стварањем „националног хришћанства“, Сава је дао Србима још у 13. веку (ову идеју преузео је Вујић од владике Николаја Велимировића, из његовог огледа „Национализам Светог Саве“). То је, по Вујићу, друга лекција која се од великог Немањића може научити. Поред личне, потребна је и национална духовна самосталност.

Трећа лекција је „припитомљавање“ свог народа, уношење хришћанске филантропије у национални живот. Без тога, лична и народна самосталност постају основа за шовинизам и борбу за моћ.

Свети Сава и Југославија уочи рата

У *Времену*, по Савиндану 1940, док је у Европи већ беснео Други светски рат, Владимир Вујић је објавио текст „Дело Светог Саве“, који је требало да делује као својеврсно охрабрење Србима у Југославији, чији је међународни положај постајао све незавиднији. Вујић подсећа читаоце да је положај Срба у 13. веку био очајан. Били су окољени са свих страна – римокатолицизам у налету, Исток у расулу, латинске банде пљачкају Свету Гору, Цариградска патријаршија избегла у Никеју. Срби у то доба не могу да се ослоне на Исток, док на Западу нема милости. Запад се агресивно шири под изговором цивилизовања инфериорних; у брдима српских земаља царује богумилска јерес; грчко монаштво се све више изрођава... Стоји само Хиландар. Вујић овако описује задатке који су стајали пред Србима: „Отети се испод ослабљеног Истока, одупрети се силовитом Западу, утврдити веру праву у земљи, добити своје епископе и своју монашку војску, ставити на ноге сопствену просвећеност сопственим средствима, изван љубазних понуда са стране, једном речи поставити сопствено култивисање на самосталну основу.“⁵¹³ Такве, гигантске задатке могао је да решава само неко ко је имао генијалан увид у стање Срба на Балкану, огромну веру у Бога, организаторско-мисионарске способности и љубав према свом народу, која се изражавала у спремности на жртву. Тај неко је умео да одоли и негативним

⁵¹³ В. Вујић, Дело Светог Саве, *Време*, 28. јануар 1940, стр. 13

призорима монашког живота, за разлику од Доситеја Обрадовића, који се својевремено спотакао и пао пред саблазнима. Овај херојски посао подизања Срба и њиховог трајног увођења у историју обавио је, по Вујићу, управо Свети Сава, чијем се аутентичном лику свагда треба враћати као надахнитељу.⁵¹⁴

Свети Сава под окупацијом

Као један од сарадника Недићеве колаборације, Владимир Вујић је прихватио идеологију „Нове Србије“, која је некако требало да се уклопи у немачки Нови поредак. И ту се није могло без Светог Саве. У својој књизи *Српска култура под окупацијом*, Бојан Ђорђевић истиче: „Треба истаћи да Немци нису имали ништа против инсистирања на светосављу, већ су дозвољавали прославе и приредбе на тај дан, а све у духу национализма као владајуће идеологије новог поретка. Но, без обзира на све политичке и идеолошке импликације, мора се истаћи да је неговање и очување светосавске традиције у крајњој линији снажило дух српског народа и његове омладине и омогућило очување основних духовних вредности.“⁵¹⁵

Истицало се да је основа светосавља јединство Цркве, државе и народа, а министар просвете Велибор Јонић је писао о Светом Сави као творцу српског национализма. Године 1942, Вујић је, поред Јонића, говорио на прослави Савиндана на Коларчевом народном универзитету, у присуству Милана Недића и немачког представника Харалда Турнера.

Године 1943, Владимир Вујић је одржао предавање о Светом Сави у Заводу за принудно преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци, истичући

⁵¹⁴ У истом броју *Времена*, Вујић је објавио текст „О мењању лика Св. Саве“, у коме се опет позабавио својом омиљеном темом – псеудоморфизацијом лика и дела првог српског архиепископа. У тексту, Вујић истиче да је Светом Сави на различите начине приступано у разним епохама. У првој фази, када су Српска црква, држава и народ били једно, Свети Сава је био општи узор и руководио начело; у доба Пећке патријаршије, његова личност се оживотворавала као својеврсни стег „духовне државности“ и духовног јединства Срба, при чему спаљивање његових моштију буди духовни отпор; после тога, у 18. веку, међу „пречанима“, Сава постаје „барокни“ лик, школски заштитник и просветитељ на начин на који је то схватала либерална буржоазија. Док је с оне стране Саве и Дунава он хуманистички просветитељ-покровитељ лаицистичке школе, он је у крајевима који се боре за слободу од Турака и школски патрон и национални борац. Што се данашњице тиче, Вујић вели да је Сава за појединце „лик толеранције и слободне мисли, носи девизу: брат је мио које вере био, при чему се заборавило да ова пословица има, данас никада ненаглашени, други део, допуна, која гласи: ’ако братски чини и поступа!’“ (В. Вујић, *О мењању лика Св. Саве*, *Време*, 28. јануар 1940, стр. 13)

⁵¹⁵ Б. Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд, 2008, стр. 15

да је Свети Сава вечни некрунисани вођа српског народа, који је поставио трајне оријентире његовог историјског постојања. Он је био први свесни српски националиста, а, због своје тежње ка друштвеној правди, и својеврсни „протосоцијалиста“: „То што је Сава утемељио и учинио да буде српска основа може се рећи са две речи. Сава је утемељио велико народољубље, осећање припадности српској националној заједници и начело правдољубља.“⁵¹⁶

⁵¹⁶ Ж. Ђурић, Д. Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, Књига трећа, стр. 351

НАЧЕЛА КУЛТУРОЛОШКЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ

Пишући предговор за књигу *Дај нам Боже муниције*, која се бави културолошким патриотизмом српске авангарде, Никола Маринковић указује на чињеницу да авангарда није имала за циљ само нову естетику, него и превредновања у области културе и ново заснивање националне аксиологије. Авангарда је, између осталог, значила напуштање европоцентризма, и нудила је поглед на Европу очима других култура. Рађала се и нова самосвест, која је навела Винавера да у „Уводу у ’Чуваре света““ каже како су људи Балкана „фамилијарни с узвишеним“. Тако, по Маринковићу, и Милош Црњански у свом манифесту „За слободни стих“ специфичним поређењем александринца и десетерца снижава естетичко-културолошки ауторитет западневропског књижевног наслеђа, да би уздигао националну традицију, сасвим у складу са неоромантичарском идеологијом, умногоме карактеристичном за нашу авангарду.

Маринковић сматра да настојавање на „расној књижевности“ у нас у то доба није имало никакве везе с гобиноовско-чемберленовским расизмом, који ће се излити у нацизам, него је, како показује Растко Петровић у огледу „Да наша књига устину буде наша“ значило да је представник једног „племена“ утолико типичнији уколико је свечовечанскији. И Владимир Велмар-Јанковић је, каже Маринковић, веровао да је национално најостваренији онај који се највише ослободио расног и националног, али је етички остао везан за своју заједницу, а преко ње и за човечанство. Љубомир Мицић је у балканском барбарогенију видео свечовештво, као што је Владимир Вујић о кризи европске културе мислио у дослуху са свим озбиљним европским мислиоцима.

Због свега тога, Маринковић истиче: „Узевши у обзир ова неочекивана подударња између тако несродних писаца као што су Владимир Велмар-Јанковић, Љубомир Мицић, Растко Петровић и Владимир Вујић, настанак књижевне деснице тридесетих година не мора нужно бити знак дезинтеграције авангарде, већ пре знак пуног остварења њених свеукупних потенцијала, који су далеко премашали оквире у којима једно друштво разумева уметност. Постоји дубока структурална склоност између захтева за новим национализмом

(Владимир Вујић), српским гласом (Драгиша Васић), српским становиштем (Црњански) с једне, и захтева за ревалоризацијом словенства и расном уметношћу (Расто Петровић) с друге стране, поготово што их све повезује, и у поетичком и у политичком смислу, отклон од Европе.⁵¹⁷

Отвореност српске авангарде према утицајима из Европе и света ишла је, дакле, заједно са њеном националном самосвешћу, чиме се превазилазила опозиција локално – универзално, а и одговарало на изазове европске културне надмоћи.⁵¹⁸ Због тога се јавила и потреба да се крене ка Византији, као праоснови наше културне различитости од Запада.⁵¹⁹

Треба постати свој, па се тек онда суочити са Европом и светом, тврдио је песник Момчило Настасијевић, изражавајући наду у наше велике књижевне могућности: „Ја се надам да ће један народ, који је дао онакву народну поезију и народне попевке, музику, најзад родити и формирати људе који ће стајати на равно са овим првобитним вредностима, са народном поезијом. Разуме се, у духу времена, да једном настави негде и некад прекинути конач“.⁵²⁰ У овом контексту могу се разумети и основна начела Вујићеве књижевне критике, која је била самосвесни и самосвојни глас у нашој међуратној књижевности.

⁵¹⁷ Н. Маринковић, Авангардна мисао о Србији, *Дај нам Божје муниције. Српска авангарда на бранику отаџбине*, Београд, 2013, стр. 13

⁵¹⁸ Павле Миленковић о томе пише у свом *Уводу у социологију српског надреализма* на примеру Мицићевог зенитизма: „Мицићева критика европске културе никако не произилази из осећаја инфериорности, већ из убеђења да Европа, доспевши у цивилизацијски хорсокак, назадудје. Његово повремено окретање Совјетској Русији донекле је романтичарско, засновано не на политичком искуству нове пролетерске државе, већ на инфантилној и циничној идеализацији бољшевичког Истока, што је уосталом био случај и са авангардом Западне Европе, за првих година постојања нове пролетерске државе, када се о бољшевичком терору још ништа није знало. Уосталом, Мицић се с почетка обраћа Русији Словена, а не бољшевика. Исто тако, антиевропејство послератне генерације младих писаца није усмерено против Европе, већ против класичне Европе, оличене у стилској норми Јована Скерлића и Богдана Поповића, и цинично исмејане последњим ратом и бољшевичком револуцијом.“ (П. Миленковић, *Увод у социологију српског надреализма*, Нови Сад, 2012, стр. 47)

⁵¹⁹ „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо осетили кроз њу и њоме стари српски начин и да бисмо обновили традицију језика коју је претргао Вук. [...] У вези мојих идеја о реду речи и о акцентском сликовању које би према природи нашег језика често било и намерно неравномерно – ја сам замишљао и Византију као једну могућност преплитања муклога и звучнога, тамнога и блештећег.“ (С. Винавер, *Одбрана песничког модернизма*, Пожаревац, 2006, стр. 242)

⁵²⁰ М. Настасијевић, Из разговора са Десимиром Благојевићем, *Есеји. Белешке. Мисли*, стр. 384

Програмски чланак Владимира Вујића

У *Народној одбрани* 1930. године, Владимир Вујић је објавио текст „За ревизију књижевних вредности“, који је био програмски увод у серију његових приказа под насловом „Над нашом књижевношћу“. По Вујићу, књижевност је једна од многобројних пројава културе као оригиналне органичности којом се изражава једна заједница, поред архитектуре, сликарства, социјалног устројства, политике, итд.

Вујић тврди да ће се у својим написима бавити књижевношћу као уметношћу која је пројава културе, и која треба да буде израз нашег става према свету: „Једна збирка песама, често, не спада у књижевност, док једна књига *Мисли* спада у књижевност; ваља свуда пратити онај специфични уметнички дух који од свега чега се лати *ствара* и *гради* уметност.“⁵²¹ Вујић каже да и књижевно дело, ако не одише нашим духом, мора бити псеудоморфички туђе; циљ будућих написа „Над нашом књижевношћу“ биће указивање и на то. Дакле, тврди он, сви огледи ће посматрати прозу и поезију као израз културе, као књижевно дело и као израз нашег или туђег духа.

Једна од највећих заблуда у бављењу књижевношћу јесте, каже Вујић, преношење појма еволуције из природних наука у област историје литературе, на основу чега настаје идеја да постоји прогрес од старог, преко средњег, до новог века. Свака нова епоха је „прогресивнија“ од претходне. Међутим, у духовној стварности нема формула које би се могле применити на све и свагда. Нема, сматра Вујић, апсолутне лепоте која би била вечни критеријум мерења вредности дела, као што не постоје спољашња уметничка мерила, попут мере, хармоније, јединства, и слично. По Вујићу, „једино мерило које постоји јесте непосредно искрено казивање доживљенога, духовно доживљенога, као израза нашег активног подсвесног деловања.“⁵²²

Када је у питању „расно“, „национално“, „општечовечанско“ у књижевности, Вујић сматра да „један уметнички књижевни производ мора бити органски израз једне културе, тј. једног колективног духовног стварања и свако индивидуално стварање је, нужним начином, укључено у то колективно, над-индивидуално [...] Књижевност није ни ’опште-човечанска’, ни ’национална’: она

⁵²¹ В. Вујић, За ревизију књижевних вредности, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 29 (1930), стр. 455

⁵²² Исто, стр. 456

је тачно одмерен израз једног круга, једног цикличког развоја једне културе: и, или је израз његов или је копија и подражавање.⁵²³ Због тога Вујић каже да ће, у својим приказима, књижевно дело посматрати као израз непосредног личног духовног доживљаја, али у озрачју надличнога израженог у цикличној ограничности културе. То значи да ће се примењивати двострука анализа: „психоанализа“ (не у смислу Фројдовом, него као испитивање пишевог унутрашњег доживљаја и везе са подсвесним), и „култ-анализа“ (пишчеве везе са надсвесним оличеним у култури којој припада). Ова критика биће ослобођена рационалистичких правила и мерила, али и импресионистичке субјективности, која се уопште ни не суочава са делом што га треба прочитати. По Вујићу, критичар није „ни догматик ни импресиониста: он је или способан за уживљавање у највећој мери или уопште није критичар.“⁵²⁴ То даље значи да „он мора имати могућност и способност уживљавања (а то је првенствено интуициона способност) у основне области духовности: личну под-свесну и над-личну над-свесну, космичку“⁵²⁵.

Рационалистичка критика, заснована на позитивизму, по Вујићу значи разумско психологизирање које покушава да успостави хијерархију емоција и да понуди суво тумачење стилских фигура. Рационалистички социолошки приступ подразумева својеврсно преупрошћавање митске приче о прогресу. С друге стране, сматра Вујић, мада тумачење књижевности није никаква „природна наука“, оно не може бити ни пуко препричавање сопствених утисака на занимљив начин.

Због свега тога, неопходно је ослобађање од туђинских критеријума, пре свега западноевропских, како у одређивању епоха у нашој књижевности, тако и кад је у питању ревизија вредности дела наших писаца. Примена западних мерила вредности често нас је доводила до бесмислених и смешних закључака о нашем; тога се, по Вујићу, треба хитно ослободити. Нарочиту велику штету нам је нанела Скерлићева историја књижевности, сва у псеудоморфичкој европеизованости критеријума. Она је васпитала неколика поколења духовно инертних

⁵²³ Исто.

⁵²⁴ Исто.

⁵²⁵ Исто.

„европејствујушчих“, који се нису трудили да открију оно што је самосвојно и наше.

На крају свог програмског чланка, Вујић каже: „Како је сврха опште акције нашег часописа изграђивање и помагање свега онога што унапређује нашу самосталну расну и националну културу, акције која је теоријски безброј пута била приказивана, програматично и теоријски наглашавана и подвучена – време је да се у области књижевности, једног тако битно израза једне културе, на делу примене и покажу основна начела нових схватања; да се на свакој књижевној појави у нас, у области стваралачке уметничке књижевности, историје наше књижевности, књижевне наше критике, књижевних наших покрета, сукоба и полемика, прикажу и развију начела по којима ваља судити, процењивати, одређивати функције и места у широкој области књижевног рада и стваралаштва“.⁵²⁶

О три епохе српске књиге

У свом тексту „Три епохе српске књиге“, писаном 1929. поводом дана Светих Кирила и Методија, Вујић истиче да је доба средњовековне српске државе било доба кад је расла „питома лоза српске културе“, а да су се у 14. веку наше књижевности појавиле ренесансне теме пре италијанске препородне епохе. Циљ ондашње наше словесности био је синтеза Истока и Запада, али су сав развој спречили Турци. У то време, душа је, ипак, говорила више кроз архитектуру и фреску, него кроз књиге, јер је било мало писмених. Оно што је прошло и прекинуло се ропством, тек сада оживљава у нама.

За време ропства, прави ток наше књижевности био је народна поезија, која је своје врхунце нашла у Његошевом *Горском вијенцу*. Дело Доситеја Обрадовића, који је собом донео рационалистичку, надасве енглеску, књигу, било је прекретница у култури.

Док је Његошев *Вијенац* заокругљена целина, просветитељске књиге су псеудоморфоза, о којој Вујић цитира Освалда Шпенглера: „Све што тежи да избије из дубина једне младе и ране душевности бива изливано у готове шупље

⁵²⁶ Исто, стр. 458

облике страног живота; млада осећања укоче се у старачким делима, уместо да се уздигну својом стваралачком снагом.⁵²⁷

Што се Његошевог ремек-дела тиче, Вујић сматра да се у току живота наше књижевности „у једну књигу, кроз један дух улила се сва херојско-примитивна снага и све патриархално живљење, сав један поглед на свет људи који су ван градова, нецивилизованих у том смислу, цела једна особена слика света, завршена, испевана, исказана, готова“⁵²⁸. То је, по Вујићу, наша Илијада и Одисеја. Геземан, кога Вујић цитира, истиче да су Јужни Словени имали нешто ретко међу народима – „савршено самообличење свог патријархално-херојског доба“⁵²⁹.

Доситеј је, пак, веровао у „божанске“ енглеске књиге и разум, па се његовим путем ишло све до данас. Идући кроз све фазе западног рационализма, каже Вујић, пали смо у сенке европског сутона.

Занимљиво је, вели он, да је европски романтизам био јесен, док је наш значао пролеће: „Ваздухом нису пловиле свиле јесењег бабијег лета: било је то снажно узнесење и додир свести са својим дивним наслеђем, средњим веком, и својим богатим основама и темељима, народном душом.“⁵³⁰ Иако је у извесном смислу и наш романтизам псеудоморфички, он је, од свега новијег, највише био наш покрет, који је требало да споји старо и ново. Националан и словенски (а то нам и данас недостаје, сматра Вујић), романтизам је грубо и нетачно приказиван, чему су главни кривци Јован Скерлић и Богдан Поповић.⁵³¹

После романтизма, наша књижевност се окренула руским узорима, али каквим? Док је Русијом почињао да влада њен прави дух, дух Достојевског, нама је дострујавао пропагандно-социјалистички рационализам, о чему Вујић пише да

⁵²⁷ В. Вујић, Три епохе српске књиге, *Време*, 24. мај 1929, стр. 3

⁵²⁸ Исто.

⁵²⁹ Исто.

⁵³⁰ Исто.

⁵³¹ Савремена истраживања потврдила су Вујићеве ставове. Тако Душко Бабић у *Мистици српског романтизма* пише: „Светозар Марковић и Јован Скерлић наметнули су погрешну слику о српском романтизму, свдећи га на испразно србовање и 'лажну сентименталност' – вино, славује и моме. Све што смо до сада рекли, показује да кроз цео деветнаести век у нашој књижевности траје певање инспирисано доживљавањем трансцендентног – Бога, Апсолута, Тајне. [...] Мистика – искуство самотништва и тиховања, здружено је са искуствима колектива, сачуваним у језику и традицији. [...] Мистички ток српског романтизма је део европске романтичарске мистике, настале из потребе романтичарских песника за бесконачним и апсолутним.“ (Д. Бабић, *Мистика српског романтизма*, Српско Сарајево, 2004, стр.333; 334; 335)

„не добијамо од Руса руско, него опет рационализам и материализам – научни дух и научну слику света, преко руских псеудоморфичара који су представници такозваног реализма“⁵³².

Вујић сматра да је период између Доситеја и Богдана Поповића – једна епоха, педагошко-учитељска: „И не треба се варати: линија је та непрекидна и тон њен ишао је стално и поуздано, од времена у којем је учитељ благи, Доситеј, говорио и сањао о књигама благополучних народа Запада, до учитеља са мислима непогрешним, Богдана Поповића, који је говорио, као о најпречој потреби наше књижевности, о отварању прозора према Европи и о неопходном и спасоносном увођењу стране књижевности.“⁵³³ Зато су, сматра Вујић, Доситеј и Богдан Поповић два гранична лика наше псеудоморфичке епохе.

Док су реалисти естетско уништавали утилитаризмом, Поповић је то чинио суптилније, „сцијентизирањем“ науке о књижевности, као што је Скерлић нихилистички ефекат постигао захтевом за демократизацијом уметности.

Вујић каже да је још пре рата њему и његовом поколењу било јасно да се праве вредности (Лаза Костић, Дис, Јаков Игњатовић, Бора Станковић) не цене, јер је, како он каже, владао „формално-логички и теоријско-књижевни педантизам и слепило“⁵³⁴.

Сада, међутим, наступа ново доба. По Вујићу, то је један „нео-романтички духовни покрет који има да споји наша духовна наслеђа, најбоље и најчистије тежње народне душе са савременим, страсним и немирним, покретима Запада. Ново доба има да донесе нашу реч и нашу слику света, имајући у сећању слику нашег средњег века, а за собом, оно као трећа, нова, епоха, две прошле: примитивно и херојско-патриархалну и псеудоморфичку кроз коју се провлачи рационалистичка слика Запада које се сада дух ослобађа и овде, код нас, и тамо, на Западу“⁵³⁵.

⁵³² В. Вујић, Три епохе српске књиге, *Исто*

⁵³³ *Исто*.

⁵³⁴ *Исто*.

⁵³⁵ *Исто*.

Општечовечанско и локално

Пишући, 1932, у *Народној одбрани*, текст „Општечовечанско и локално“, Вујић се, опет, позабавио својом омиљеном културолошком темом: непостојањем апстрактног човека и апстрактног „човечанства“. Човек може бити само ближњи, а човечанство је подељено на народе са сопственим особинама.⁵³⁶

За нашу културу су опасни захтеви да се у књижевности приказују „општечовечанске“ вредности. Такви захтеви су унели пометњу међу наше ствараоце, који су почели да, по Вујићу, „намерно и свесно искрећу своју непосредну доживљеност бежећи ’под звезде’; и да, бојећи се ’локалног и уског’, са њиме заједно, одбаце и живот па уђу у скелете логике“⁵³⁷. Интелектуализовани ствараоци су, захваљујући таквом „хоризонту очекивања“ (Јаус), све више бежали из онога што је доживљено у пукост папирнатих конструкција. Велики писци, пак, нису напуштали „уске кругове“ онога што су носили као попудбину душе, и зато су и постизали универзалност своје поруке. Вујић истиче: „У нас, није ли се Бора Станковић кретао у интимном кругу оца, тетке, неколико типова лично доживљаваних; није ли се непрестано кретао у том кругу, малом, а био и остао, неоспорно и данас још, највећи.“⁵³⁸ Но, критичари, који нису умали да препознају истински дар, Станковића су сводили само на „Врање“ и „еротику“, што је сакаћење истине о овом писцу.

Бавити се „човечанством“ по Вујићу значи описивати уопштenu биљку и приписивати јој стварне особине, превиђајући чулну стварност руже, шимшира, љубичице, итд.⁵³⁹ „Биљка уопште“ као таква не постоји, а њен опис није ништа

⁵³⁶ У свом огледу *Вавилонска кула и мешање језика*, руски философ и лингвиста Николај Трубецкој, аутор књиге *Европа и човечанство*, указао је на чињеницу да је, из православне хришћанске перспективе, сваки покушај стварања јединствене светске културе безбожан и штетан. Насупрот јудаизму, повезаном са одређеном расом, исламу, културно условљеном, и будизму, који је начелно против сваке културе, хришћанство је изнад културе јер је откровењско, али није против културног стваралаштва и разноликости: „Хришћанство за хришћанина није, дакле, повезано са неком одређеном културом. Оно није *елемент* одређене културе, него *фермент* који се уноси у најразличитије културе. Култура Абисиније и култура средњовековне Европе уопште не личе једна на другу, иако су обе хришћанске.“ (Н. Трубецкој, *Европа и човечанство*, стр.198)

⁵³⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 127

⁵³⁸ *Исто*, стр. 128

⁵³⁹ Реч је, као и увек кад је Вујић у питању, о својеврсном неоромантичарском ставу према стварности. Исаија Берлин, у *Коренима романтизма*, наводи размишљања предромантичарског философа Јохана Георга Хамана, кога је ценио, између осталог, и Гете: „Ако желите да прочитате књигу, нисте заинтересовани за оно што та књига има заједничко са свим осталим књигама. Из свега овога он је извео неку врсту бергсоновског закључка да постоји ток живота и да покушај

друго до сабирање апстрактних знакова. Вујић каже: „Али уметност није логика; напротив, она је све оно у људском казивању што логика није. Права уметност може да се роди, и рађа се, једино у доживљавању; и кроз ’уска’ доживљавања, али стварно проживљена духовно, једино се изражава ’човек’ и ’човечанство’. Кроз апстракције се не ствара уметност; једино, можда, машине и механизми.“⁵⁴⁰ Свако казивање је, у суштини, аутобиографско, сматра Вујић.

Међутим, из шире перспективе, не постоје појединачне, „племенске“, књижевности, него шире културне целине. Вујић каже: „Нема књижевности ни словеначке, ни српске, ни бугарске, ни хрватске (сем што их има таквих у теоријским практичним поделама, чисто етикетно и ради лакшег савлађивања, сређивања, чисто логички, чисто хеуристички, тј. ради наставе и предавања, а и то све, само још данас). Нема исто тако моравске, вардарске, динарске, загорске, шопске, приморске, војвођанске; сем у речима и ради назива.“⁵⁴¹ У суштини, сва јужнословенска књижевност је једна, као и њена судбина – или ићи за својим, или копирати туђе.⁵⁴²

Потребно је, да би се стварало, избећи апстракције зване „Исток“ (у суперлативу – „духовност“, у потцењивању – „прљавштина и лењост“), ни само Запад (у егзалтацији – „цивилизација“, у одбацивању „демонско“). Вујић каже: „Пресек дужине и ширине на коме се ми налазимо, наш је пресек. Умишљена линија, која дели умишљене целине ’Запада’ и ’Истока’, нигде не сече нашу златну јужнословенску територију. Ваља се чувати тих утвара и апстракција. Живот се развија ту, на овим планинама, рекама, морима и пољима, живих људи, појединаца. И не поклапа тај део света нити апстрактна географска мрежа, нити капе Истока и Запада, нити мутно и неодређено небо ’свечовчанског’, него је то живот једне духовне неапстрактне целине којој, за процват и препород, не треба

његовог фрагментисања значи уништити га.“ (И. Берлин, *Корени романтизма*, Београд, 2012, стр. 56)

⁵⁴⁰ В Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 128

⁵⁴¹ *Исто*, 129

⁵⁴² Владимир Дворниковић, бранећи свој став да су сви Јужни Словени у дубинском смислу једно, каже: „Зар Црногорце и Ужичане да ставимо под исту капу са хрватским Подравцима, Босанце са Словенцима, Тимочане са Приморцима? Зар у једну исту физиогномију да се урежу и црте јужнодинарске оштрине, словеначке питомине, хрватско-кајкавске сангвинике и широке бачванске флегме? Из оваквих питања чујемо већ предзвук оне исте заједничке психе, која ће бити и предметом нашег разматрања!“ (В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд, 1939, стр. 21)

никакав апстрактни и ничији печат, никакве интернационалне 'хумане' организације, него само разрађивање и поштовање себе.⁵⁴³

Суштински, Вујићево становиште било је само још један доказ његове основне тезе – да нема никакве потребе да се иде „за“ Европом, јер ће то значити вечито изостајање на путу који нема циља и никуда не води. Наравно, Вујић је превиђао да оно што је Европа заиста постигла, у новоствореној Краљевини Југославији, заосталој аграрној земљи, још није ни постојало.⁵⁴⁴ Он је, као и многи други, веровао у могућност модернизације без вестернизације, у коришћење западне технике без понављања западног пута ка рашчовечењу.

О самој суштини књижевне критике

У огледу „Проблем књижевне критике“, објављеном у часопису *XX век* крајем тридесетих година прошлог столећа, Вујић каже да постоје извесне „тужбалице“ о томе како немамо праву књижевну критику. Пошто је наша књижевност у превирању, неопходна је појава неке јаке критичарске личности, чија би се реч слушала. Јер, уврежено је мишљење да нам је уметност речи нејака, па јој стално треба потпора.

Наравно да нам књижевност више није нејака. Многа добра антологија би могла показати да није тако како је било кад смо опонашали западне узоре, сматра Вујић. С друге стране, нема те „јаке“ критике која би савладала „нејаку“ књижевност. Уосталом, ако се под јаким критичарским личностима мисли на Скерлића, он је стварао у доба кад је књижевно стваралаштво било довољно јако да би и критика могла бити јака. Ако данас постоји криза, она је, пре свега, општа криза стваралаштва, а не критике. Не може штурa епоха да има прописе, па да постане креативна. Дириговати слободном духовном делатношћу као да је у

⁵⁴³ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 130

⁵⁴⁴ Пишући о епохи Српског књижевног гласника у Краљевини Србији, Драгиша Витошевић истиче да је крај 19. и почетак 20. века донео многа противречја у склопу европоцентричног светског поретка. У самој Европи, развијала се класна борба, сукоб рада и капитала. Једино што је спајало људе на свим континентима био је мит о европској култури, који је европска буржоазија, по Витошевићу, радо извозила, с циљем остваривања духовне и материјалне доминације: „Сустићи, дакле! [...] У природи тог 'достизања' је да се достиже и оно што је, тамо, превазиђено, да се 'осваја' оно што је већ напуштено. Када је, на пример, европски позитивизам на Западу већ на заласку, у нас је тек у пуној превласти и сјају.“ (М. Радуловић, *Раскрића српског модернизма*, Београд, Фоча, 2007, стр. 37)

питању индустријска производња само је заблуда. Она се, по Вујићу, заснива на два раширена мита.

Први мит је „логички“, и он говори о томе да се дела могу процењивати на основу књижевних теорија. Постоје правила за писање, композицију, стил, а књижевни критичар их сва зна и примењује, разврставајући дела по „фаховима“. Ово је плод рационализма.⁵⁴⁵ Други мит је утилитаристички – књижевно дело је, по марксистима, израз или оруђе класне борбе. Оба ова мита, иако наизглед различита, сродна су, и потичу из два страха нашег човека: страха од незнања (идолопоклонство науке) и страха од несавремености (не бити „прогресиван“). Критика која почива на овим митовима може бити само догматичка. Они који сматрају да је немамо робови су ових митова, јер не схватају да критика може само да прати стваралаштво, а она сама није стваралаштво, нити га може произвести на силу.⁵⁴⁶

Насупрот догматичке критике стоји импресионистичка критика, којој рационалисти пребацују да пориче „науку о књижевности“, а марксисте да верује у индивидуалну слободу. Ненаучност и индивидуализам су „греси“ импресиониста. Прва замерка импресионистима, она рационалистичка, не може бити тачна, јер науке о слободном стваралаштву нема и не може је бити. Друга у основи има једну, мада материјалистичким митом искривљену, истину – дело ипак јесте и плод колектива, а не само појединца. У свему се јавља и проблем пуке биографичности критике, с којим се, у свом огледу „О књижевној критици“, спорио Љубомир Недић. Недостаје, дакле, једна синтетичка критика, заснована на новијим, пре свега психолошким, истраживањима.

⁵⁴⁵ Радикални борац против рационалистичке критике био је и песник Момчило Настасијевић. У својим „Неколиким рефлексјама о уметности“, он истиче да се критичари јављају тамо где сумња подрива стваралаштво, као што се и моралисти јављају онде где породица губи свој исконски морал. Критичари су, вели Настасијевић, својеврсна секта, која тобож поткресује врт да овај не подивља. У „Белешкама за апсолутну поезију“, Настасијевић каже да поезија не трпи јалову касту поетичара. Као пример критичара неспособног за дубље увиде, песник „Фруле“ наводио је, између осталог, вулгарног материјалисту Велибора Глигорића (О овоме више у књизи: В. Димитријевић, *Високо је записано/ Од коби до Христа у делу Момчила Настасијевића*, стр.18-19)

⁵⁴⁶ Овакав Вујићев став свакако је био заснован на темељима његове философске мисли: „Као све културне форме, и књижевност је спонтана стваралачка акција човековог индивидуалног духовног бића у имперсоналном, материјалном свету, манифестација живота и духа, духовна реакција бића и живота на ништавило и смрт. Књижевност је једновремено и симбол и реално откривање унутрашње суштине света који чезне за чистим духовним постојањем, то јест стреми животу – јер живо је, претпоставља Вујић, само оно што је духовно.“ (М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, стр. 220)

Два су основна извора уметности: ствараочева индивидуалност и надлична праоснова, која потиче од колектива из којег је стваралац поникао. Зато критика мора да почне од изучавања психологије пишчеве личности, у складу са савременом карактерологијом: потребно је утврдити како писац реагује на свој спољашњи и унутрашњи свет, уронивши у његово подсвесно (с тим што ово ураћање нема везе са помодним психоаналитичким теоријама). Други тип је „култ-анализа“, анализа колективне културе којој књижевник припада.

Предмет књижевне критике је „духовни израз“, а њен метод – интуитивно уживљавање.⁵⁴⁷ Она се мора кретати кроз лично подвесно и колективно надсвесно, при чему се не сме ограничавати ни на пуку биографичност, ни на класну оријентисану социологију. Вујић каже: „Стварање књижевно је уметнички процес који не подлеже правилима и законима правоумне и благоразумне теорије о књижевности; препричавање личних утисака од књижевног уметничког дела, не излази из личности критичара, а критичар који не начини напор доживљавања друге личности и који не излази из себе – није књижевни критичар.“⁵⁴⁸

Нова књижевна критика није једноставна јер „претпоставља способност интуитивног доживљавања, знање модерне психологије, знање и преглед духовних великих колектива, култура и њихових битних карактеристика“⁵⁴⁹. Сам назив критика, који у себи има нечег формалистичког и судског, није довољно добар. Јер, по Вујићу, „критичар стоји пред човеком и његовим делом; том човеку се открива свет на један особен начин, који је условљен врстом маште и духом културе; то специфично откривање света и живота има да открије критичар: његов посао је дакле једно откривање откривања“⁵⁵⁰. Ако би се тражио назив за ову врсту критике, она би се могла назвати „метафизичком“, „философском“ или „експресионистичко-метафизичком критиком“. Она, по Вујићу, има задатак да о писцу утврди какав је он тип ствараоца – „изражајни или обликовни, да ли је по психичкој типичности депресивни тип, или еуфорички, агресивни, симпатетични, еротички, фантазијски, апстрактни, плуралистички, симплицистички, визуелни,

⁵⁴⁷ Вилхелм Дилтај, један од најзначајнијих „философа живота“, своју херменеутику заснивао је на идеји „уживљавања“ у пишчев свет: „Основни принцип Дилтајеве херменеутике гласи: разумети аутора боље него што он сам себе разуме, односно ’извршити у себи реконструкцију туђег живота’.“ (А. Бужињска, М. П. Марковски, *Књижевне теорије XX века*, стр.62)

⁵⁴⁸ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 172

⁵⁴⁹ Исто.

⁵⁵⁰ Исто, стр. 173

акустички, моторички, како формира свој уметнички изражај складно свом основном психолошком типу; а онда чему припада, којој култури, којој фази културе, граду, селу, цивилизациони тип или културни, барокни, романтични, просветитељски, и како то изражава⁵⁵¹.

Наравно, уметност речи је, по Вујићу, једина тема ове нове критике, а не оно што као уметност изгледа. Право уметничко дело је увек нужност, остварени нагон коме се стваралац није могао супротставити. Ако је то тако, онда нестаје супротстављеност писац – критичар, јер ствараоци могу бити најбољи критичари. Ако се стваралачки дар удружи с критичарском интуицијом – ето срећног споја. Такође, има критичара, који су, сматра Вујић, по дару уживљавања, обдаренији од самих писаца. Најбољи је критичарски спој интуиције са знањем и културом.

Књижевна критика није ни самостални књижевни род, у складу са тврдњама рационалиста; она није идеолошко-пропагандно средство материјалиста; није ни уметничко дело поводом уметничког дела, како мисле импресионисти. Она је, сматра Вујић, нужна делатност у сваком процвату књижевне уметности.

О неопходности ревизионизма

У петом броју часописа *XX век*, године 1938, Владимир Вујић објављује текст „За ревизије у историји српске књижевности“, који проширује и допуњава његове тезе из огледа „За ревизију књижевних вредности“, који је својевремено објавио у *Народној одбрани*. У њему истиче да је дошло време да се преиспитају уобичајена схватања о нашој књижевној историји. Нова начела за тумачење могу бити психолошка или идеолошко-социолошка. Стари клишеи су истрошени и постали су мртво слово на папиру. Зато је ревизија неопходна. Наравно, ревизија не може бити диригована – она проистиче из духа времена, а не долази од спољашњег налога. Такође, она не може бити ни догматска, у смислу примене „социјално-класних“ критеријума тзв. „дијалектичког материјализма“ који је, по Вујићу, својеврсна превазиђена због оветшалости, метафизика. Досадашњи такви покушаји завршавали су жалосним и смешним исходима. Уместо

⁵⁵¹ Исто.

рационалистичко-просветитељских подела, које су одавно застареле, није нам потребно марксистичко тумачење истих, својеврсна митологија.⁵⁵²

Поделе које су сада доминантне, које студенти, млађи наставници књижевности, читаоци чланака упорно понављају, плод су идења линијом мањег отпора, коју уобличава низ околности, од моћи навике до страних идеја. Поред материјалистичког схватања историје, не сме се пристати ни на антитрадиционализам, који хоће да се одрекнемо целокупне прошлости, јер оно што је прошло је органски везано за садашњицу, која је везана за будућност. Повезаност прошлости, садашњости и будућности може се раскинути само на вештачки, теоријски начин, и то кидање врше они који би желели да „вршљају“ у садашњости.

Има много стваралаца од којих би се могло почети. Ту је, пре свега, Лаза Костић, о чијој „разбарушености“ и неологизмима се прича као да је то једино битно. Не прича се, сматра Вујић, о његовој изузетној култури, о његовом песничком духу, о силини његовог језика и начину на који је њиме владао, о његовој личној духовности. На основу савремених сазнања о његовом делу и интими, могло би се почети с новим читањем Костићевог дела, као што је Слободан Јовановић кренуо од „Сампсона и Далиле“. Велика неправда нашег рационализма у историји књижевности види се из односа према Костићевој заоставштини, јер је, каже Вујић, извесни Симоновић уништио драгоцени психолошки материјал, сматрајући да су белешке Лазе Костића које се односе на његове маштарије, снове, визије, религиозне ставове обичне лудости и глупости којих се треба стидети.

Што се Боре Станковића тиче, Вујић, по ко зна који пут у својим огледима, пише да је време да се престане с причом о „сексепилу“, дерту и севдаху, као и

⁵⁵²Владимир Вујић је дијалектички материјализам, заснован на вулгарном сцијентизму, заиста сматрао својеврсном митологијом. И у том мишљењу није био усамљен. Руски философ Алексеј Лосев, који је своју мисао платио концлогором у време Стаљина, у својој студији *Дијалектика мита* уочава митски начин мишљења научника-материјалиста, и показује колико је он моћан у стварању онога што зовемо „научном сликом света“: „Потпуно је митологична теорија *бесконачне дељивости материје*. Материја се, кажу, састоји из атома. Али шта је атом? Ако је он материјалан, онда он има форму и запремину, на пример – коцкасту или округлу форму. Ако коцка има страницу и дијагоналну одређене дужине, а круг има радијус одређене дужине. И страница, и дијагонала, и радијус се могу поделити, на пример, на половину, па је, према томе, атом дељив и при томе је дељив до бесконачности. Ако он пак није дељив, то онда значи да он нема просторне форме, а тада сам ускраћен да схватим шта је атом материје који није материјалан.“ (А. Лосев, *Дијалектика мита*, Београд, 2000, стр. 17)

дводимензионалне и суштински нетачне тврдње да му је стил био лош и муцав. Савремени истраживачи књижевне психологије и историје књижевности дошли су до закључка да прави ствараоци имају стил који одговара њиховом унутарњем ставу и дару. Не постоје правила писања за праве писце; по Вујићу, „пожелети Бори Станковићу да пише углађеним француским шакописом, безличним и клишетираним – какав апсурд!“⁵⁵³ Станковић је остао познат само по *Коштани* и *Нечистој крви*, а Вујић тврди на основу личног искуства, да зна да наши књижевни „стручњаци“ нису читали *Газду Младена* и *Певце*. Оцене о Бори Станковићу зато су тако неправедне.

Стеван Сремац је, због својих политичких убеђења, које је Скерлић одбацивао, такође непрочитан. Герхард Геземан је, својим карактеролошким студијама Сремчевог дела, отворио могућност нових читања великог писца, у чијем стваралаштву се трагично и комично приближавају једно другом; о психолошкој вредности његовог наслеђа писао је, рецимо, Антун Густав Матош... Ипак, то је тек почетак; има код Сремца још много простора за савременог истраживача.

И Јаков Игњатовић је, у званичним уџбеницима, „алкв“ и слабо писмен, мада он, по Вујићу, „чека на савременог испитивача, који би ушао и у психу стваралаштва његовог „филмског“ духовног рукописа и у психу средине коју је дао и којом улази у карактеролошке вредности“⁵⁵⁴.

Вујић помиње и друге који чекају ревизију: то су, између осталих, Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић (сведен на пуког „сеоског приповедача“), Симо Матавуљ, Стјепан Митров Љубиша, Милован Глишић, Светолик Ранковић (чији *Порушени идеали* дају одличан основ за студију религиозне проблематике). Треба се бавити и Милованом Видаковићем, чија се имагинација не може свести једино на подражавање страних узора, итд. Треба бацити свеж поглед и на Стерију. Сима Милутиновић Сарајлија није пуки представник „прелазног доба“, о коме пише Скерлић, него, како вели Вујић, „психолошки образац“ за наше динарске луталице и немирнике. И Његошу се опет мора приступити, на трагу онога што је почео Алојз Шмаус, па доћи и до открића која би неким могла изгледати blasphemично, али која су неопходна, поготово кад је у питању *Луча микрокозма*.

⁵⁵³ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 179-180

⁵⁵⁴ *Исто*, 180-181

Незаобилазно је смештање Доситеја Обрадовића на право место у историји културе. Али, мора се стићи и до Вука Караџића, о коме Вујић вели: „Ја добро знам, колико је, рецимо, непогодно дирати у извесна устаљена и квази званична мишљења. Али, у низу ових размишљања и питалица, које треба да буду само искре за будући пламен рада и истраживања, буђења и освешћивања, намеће се и велико комплексно питање Вуково. Ми смо у напону великог новог књижевног стваралаштва, и језика као облика његовог, научили да многе ствари гледамо другим очима. Ми данас не можемо одрећи да смо, у том погледу, били кочени дуго и дуго неизмерним притиском ’вуковства’. Вук, и као борац за језик, и као критичар, и као духовни тип са многим концима и везама за туђе, спољње, утицаје, стоји као задатак баш пред модерном историјом наше књижевности. Учиниће нам се можда убрзо да су многи ’противници’ имали право, а Вук у многоме имао претераности – које су долазиле од позајмљености, а не од својствености. Ми сигурно идемо путем стварања новог књижевног језика у коме, нужношћу самог тока ствари, идемо и у ’архаизме’ и у ’неологизме’; и у процесу превирања пред задацима исказивања сложеније, дубље мисли, морамо да се измакнемо оштрој и скученој законодавности прошлог језичког стварања.“⁵⁵⁵ Овакав Вујићев став према Вуку, као и – макар узгредна! – реафирмација његових савременика што су га критиковали био је, у доба апсолутног „вуковства“ пре Другог светског рата (чији је главни представник неприкосновени Александар Белић) својеврсни наговештај будућих самеравања Вуковог дела са целовитом језичком и културном прошлошћу и стварношћу српског народа.⁵⁵⁶ У то доба такав став није био лишен храбрости.

Било је ту и других захтева за нова читања. Милан Кашанин је, сматра Вујић, открио многе вредности код Јована Грчића Миленка. Треба преиспитати и Војислава Илића, и Драгутина Илића; Дис је дуго био остракизован, али је дошао на своје место. Ђуру Јакшића нарочито треба испитати као песника-сликара, о

⁵⁵⁵ Исто, 182

⁵⁵⁶ Критикујући извесне аспекте Вукове реформе, Вујић је гледао и у прошлост и у будућност. У прошлости српске културе је сретао Вукове опоненте, који нису били необразовани људи, већ су указивали на опасност од кидања нити традиције. У будућности је видео оне који долазе да би превредновали Вуково дело и лишили га митске ауре. Такав један ће бити Мехмед – Меша Селимовић, који је, остајући уз Вука, умео да види и његове слабости. У својој студији *За и против Вука*, он је уочио низ чињеница које су потврдиле Вујићев начелни увид у неопходност ревизије Караџићевог доприноса нашој култури.

чему Вујић каже: „Није довољно бацити га у 'романтичаре' или у 'доба романтизма'. Постоји једно интегрално испитивање у духовној сфери једне личности – у коме се психолошко-карактеролошки истражује личност по њеној духовној типичности и где велику улогу играју диспозиције визије сликарске, аудитивне (речи) и музикалне, где је од великог интереса структурално посматрање духа, па мислим да би баш Ђура Јакшић у том погледу – као сликар-песник дао изврсног материјала.“⁵⁵⁷

Нарочито је битно применити психолошке методе читања дела наших писаца, да бисмо се ослободили старих „клишетотека“, које нам је предао рационализам. И данас се наши изучаваоци боје сусрета са „метафизиком“, што значи да не смеју да изучавају песников поглед на свет, његов однос према духовности, начин чулне и психолошке реакције, итд.

Веома је битна и ревизија поделе на књижене епохе у нас. Досадашњи критичари следили су наметнутне западне обрасце, па је све то испадало не само нетачно, него и гротескно, о чему Вујић каже: „Ако би нека 'епоха' изостала, ми бисмо је 'направили'; ако би нас подела онаква какву нађемо у туђој историји женирала, ми бисмо створили 'прелазна доба' која су потпуно произвољна и растегљива и у која можемо стрпати личности које су нам исувише комплексне и неугодне за 'разврставање'. Главно је да подела 'одговара' и да се нипошто не испушта нешто 'што тамо постоји'. [...] Резултати су нам пред очима: једна клишетирана историја књижевности са једном крутом, предодређеном, поделом у којој се копрцају духовне тежње и стваралачки наши духови, трпани силом и милом у одређене категорије. [...] Отуда су, наравно, проистекле безбројне сметње, поремећаји, тешкоће, немогућности и компликације, нетачна процењивања и наопачке постављене вредности.“⁵⁵⁸

Наши изучаваоци прошлости су усвојили поглед колонијалног ока на нашу културну историју, па виде само „занимљив фолкор“, и ништа друго. Али, Вујић, опет, понавља: ми нисмо ни туђа колонија, ни апсолутно оригинална средина. Дужност нам је да видимо и утицаје и отпоре, и да оценимо оно што је за нас било

⁵⁵⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 183. Године 1996, у Приштини је изашла студија Синеише Јелушића *Ut pictura poesis, Књижевност и сликарство Ђуре Јакшића* која се овом темом подробно бави.

⁵⁵⁸ *Исто*, стр. 183-184

плодоносно или штетно. Тек тада ћемо моћи да направимо своју поделу епоха у развоју литературе. По Вујићу, то значи следеће: „Општи уобичајени историјски поредак епоха на Западу (који, уосталом, данас и тамо подлежи критици) на стари – средњи – нови век као једну линију, губи свој смисао када се примени на наш историјски живот. Ако претпоставимо (јер је то само једна претпоставка) да антика и представља стари век за Европу, па онда означимо прво доба праве европске културе као ’средњи’ век, каква значења за нас има ’стари’ век и шта значи за нас ’средњи’?... Једна у основи хипотетична конструкција европске историје не може се некритички пренети на наш развој; каква онда смисла у историји наше књижевности има поглавље са насловом ’средњи век’ или ’средњовековна књижевност’? Средњи претпоставља неку духовну епоху која је претходила као стари; а у нас је питање о почетку не само књижевности него и културе уопште; пре дела св. Саве, шта је било у нас – као култура, као књижевност?“⁵⁵⁹

Просветитељски идеолози су нашим људима у свест унели флоскулу о „мрачном средњем веку“ који је на Западу можда и био такав, док је код нас то било доба великог културног замаху, стварања државе, постављања основа свега будућег. Ако су ти људи спасење душе схватили као најважнији циљ живота, што се види из њихових књижених дела, нико нема права да се, из данашње перспективе, иронично односи према таквом погледу на свет: то не само да није праведно, него је и лажно као темељ за даља проучавања.⁵⁶⁰

Због свега тога, по Вујићу, у нас нема „средњовековности“, већ постоји прва епоха српске књижевности која траје упоредо са државом, па онда са Пећком патријаршијом, као и са избеглиштвом у Панонску низију. То је епоха која, са својим рукавцима, траје све до 18. века, када, по Скерлићу, у нас почиње „нова књижевност“. Битно је да у тој, првој књижевности, уочимо извесну самосвојност у односу на књижевност византијску, али и да схватимо њену улогу у очувању нације.

⁵⁵⁹ Исто, стр. 184

⁵⁶⁰ Тек ће долазак новијих генерација изучавалаца наше „прве књижевности“, попут Димитрија Богдановића или Ђорђа Трифуновића, донети „унутрашња“ читања дела ове епохе. Докторат Димитрија Богдановића о значају *Лествице* Јована Лествичника за нашу средњовековну литературу био је управо један од међаша „унутрашњег“ приступа средњовековним писцима, који су заиста сматрали спасење душе главним циљем свога живота. (Види: Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд, 1968)

Историјски развитак Запада подразумевао је да су хуманизам, ренесанса, реформација и контрареформација настајале са паралелним развојем слободног и богатог грађанства, па је град био носилац књижевног развоја. У нас није било тако, јер, како каже Вујић, „прва епоха наше књижевности не обухвата ничега што би било слично духовним покретима под горњим именима: ни града, ни грађанства, ни реакције на црквеност, ни световне грађанске књижевности, ни ’ослобођавања’ духа; потреба националног одржања ишла је са црквом, не *против* ње, и *кроз* њу нарочито“⁵⁶¹. Тек са Доситејем Обрадовићем почиње раскид са нашим средњовековним наслеђем.

Епоха Доситејева би се могла назвати „градском књижевношћу у почетку“, сматра Вујић. Западни рационализам значио је губљење хришћанске вере, поверење у разум који ће обновити „златно доба човечанства“, вера у полет науке као преображајне силе, култ прогреса и јединственог човечанства које се клања разуму. То је, на Западу, доба прве индустријализације и развоја машинске технике. Међутим, по Вујићу, код нас је сасвим друга ситуација: „Срби у Угарској доспевају до првог боље ситуираног грађанства и књига почиње да се јавља у првим, скромним, зачецима. Доносилац књиге и вере у благи разум је Доситеј. Јужни српски делови још су увек под првом епохом. Динарци и Балканци живе у свом поетском стваралаштву, под патријархалним режимом са неразвијеним, управо туђинским, градом. Вера, успомена на прошлост, фреске и гусле и песме одржавају живот, тумаче га, казују и објашњавају. Ова епоха ’градске књижевности у зачецима’ није у ствари ни ’рационализам’ ни ’просвећење’ у европском смислу: она означава ’прве књиге’, прве грађане, прве почетке живота градског, и то са уским територијалним ограничењем. И прве почетке ’утицаја’ Европе. Од сада ће се сва књижевност развијати у двоструком знаку: као псеудоморфоза тј. примање туђих облика и као веза са народним поетским стваралаштвом. Најчистији тип прве је Доситеј, најчистији тип друге врсте је Његош“⁵⁶².

Када би се ревизија спровела, тврди Вујић, видело би се колико се и наш романтизам разликује од европског, а и народна књижевност би задобила другачије место. Ипак, да би се ревизија остварила, поред много знања и труда,

⁵⁶¹ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 186-187

⁵⁶² *Исто*, стр. 187

потребна је љубав према своме пореклу и предању, вере у рођено тле, као и понос који нас спасава од слепе некритичности.

ВУЈИЋЕВА ПРИМЕЊЕНА КРИТИКА

Вујић као приказивач

Указујући на чињеницу да је „часописни живот“ у Краљевини Југославији био веома интензиван, и да су у часописима објављивани сјајни прикази и страних и домаћих философских дела, Слободан Жуњић нарочиту пажњу посвећује Владимиру Вујићу као рецензенту: „Жанр философских рецензија, зачет код нас још крајем XIX века, нарочито је неговао Владимир Вујић, који је у својим чланцима достигао највиши ниво у тој врсти писања, како у садржајности и продорности критичког увида, тако и у стилском изразу.“⁵⁶³

Као приказивач не само философских, него и књижевних дела, Владимир Вујић је такође умео да пише јасно, лепо и одлучно, спреман на полемику без увијања и пренемагања, због чега је често изазивао бурне реакције оних о које се својим приказима „очешао“. Ипак, пошто је књижевности приступао из перспективе унапред изграђених философских и идеолошких очекивања, често је писао приказе у којима су му књижевна дела само повод да изнесе сопствене ставове о некој појави. Тако је, пишући о Црњансковим *Сеобама*, успео да не помене ни једно једино име главних јунака, али је зато понудио упутну расправу о томе какав треба да буде историјски роман писан управо данас.

Његов утицај на књижевни живот између два рата свакако није био безначајан. Довољно је сетити се да је редовно сарађивао у *Народној одбрани*, *Идејама* и *XX веку*, и, што је још важније, да је био књижевни критичар тиражних дневних новина, *Времена* и *Правде*, што му је омогућавало да се редовно оглашава и озбиљно прати текућу књижевну продукцију. Управо овај сегмент његовог стваралаштва – праћење текуће продукције – до сада је био понајмање изучаван, па је време да му се нађе место у историји наше књижевне критике.

Над уџбеницима и приручницима

⁵⁶³ С.Жуњић, *Историја српске филозофије*, стр. 312

О Богдану Поповићу или против френезије и апотеозе

Када се 1929. године, у издању Геце Кона, појавио *Зборник у част Богдана Поповића*, поводом шездесетпетогодишњице живота и тридесетпетогодишњице рада на Универзитету, Владимир Вујић је књигу приказао у *Летопису Матице српске*. Већ на почетку свог приказа, нагласио је да долази време када ће Поповићево стваралаштво анализирати они који стоје на сасвим супротним позицијама. Поповић је, сматра Вујић, већ сада историјска вредност, али наступиће доба када ће се његовом делу приступати „без френезије, апотеозе и без жучи памфлетског духа“⁵⁶⁴.

Пре свега, по Вујићу, на страну треба оставити изјаве обожавалаца, вероватно непријатне и самом Поповићу, где га називају најбогатијом резултантом нашег доба, при чему се тврди да код нас, до њега, „нико није живео интензивнијим духовним животом“⁵⁶⁵. Има ту и добрих текстова – Вујић истиче оглед Слободана Јовановића који хвали заслуге Богдана Поповића у обнови естетике и борби против утилитаризма Светозара Марковића. Поповић је, заиста, одиграо значајну улогу у васпитању нашег укуса. Ипак, Вујић примећује: „Али је занимљиво овде да чиста рационалистичка линија, она која у основи значи култ науке, није стварно била прекинута наступом г. Поповића: на место култа науке у ужем смислу утилитаризма, наступио је култ науке који ће и у књижевности и уметности значити ’једино могуће’ и ’правилно’ објашњење уметничког стваралаштва.“⁵⁶⁶ На овој линији је, по Вујићу, и Јован Скерлић, који је човека сводио на социјално биће. Једном речју, сматра приказивач, оно што је почео Доситеј Обрадовић, завршава Богдан Поповић⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ В. Вујић, *Зборник у част Богдана Поповић, Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 320, св. 3 (јун 1929), стр. 444

⁵⁶⁵ *Исто*, стр. 445

⁵⁶⁶ *Исто*.

⁵⁶⁷ За Вујића, Богдан Поповић и његови ученици били су изразити представници потпуно превазиђеног рационализма, тако карактеристичног за Француску из епохе реализма и натурализма. Приказујући, у *Летопису Матице српске*, књигу о развоју француске мисли од 1875. до 1925, дело сорбонског професора књижевности Данијела Морнеа, заступника класичне јасноте и рација, аутор *Спутане и ослобођење мисли* указује на еволуцију књижевности и културе после које Поповић и његови епигони једноставно више нису могући. По Вујићу, развој француске мисли до 1925. године показује да је дошло до радикалног прелома, који је иза себе оставио „класику“ и рационалистичко схватање живота, и да ће ново превазићи старо, да ће „ово убити оно“. Због тога Вујић није могао да прихвати било какво враћање на преживело, а Богдан Поповић и његов круг били су прави представници оног што, по његовом мишљењу, више не може бити стваралачко.

Вујић критикује текст Милана Марковића „Богдан Поповић и наше књижевно васпитање“, чији аутор настојава на томе да је Поповић много урадио на „београдском стилу“. По Вујићу, „београдски стил“ није никакав значајан допринос нашој књижевности, јер је у питању творевина која је „оденула у љупке и одмерене, неофанзивне и нединамичне форме слабиће у литератури и спутавала снажнији духовни израз, прекинувши линију стварања и уметничког језика која ће понићи са једне стране из враћања старијем језику, а са друге из бољег додира са својим језиком, увек у додиру са немирним духовним изражајима савремених европских стремљења“⁵⁶⁸. Вујић је запањем Марковићевом тезом да се из стила Богдана Поповића развио београдски стил, који је постао стил целокупне југословенске књижевности, па и његових ученика, мада је сам Марковић пример баналног изражавања.

Вујић сматра да је оглед Антуна Барца, „Између апотеозе и памфлета“, добар зато што указује на чињеницу да се од Поповића, после толико година рада, не могу очекивати промене сопствене методе, ни нови поступци у књижевној критици. И Бранко Лазаревић је, по Вујићу исправно, уочио да је Поповић више у усмености него у писаном изразу. Вујић сматра да је крајње време да Богдан Поповић целину свог учења писмено изложи, да би се с тим учењем могло расправљати; да му се не деси као Малербу, који је своје писмо са утехом пријатељу-удовцу стигао да напише и пошаље тек пошто се овај други пут оженио.

Нарочиту пажњу Владимир Вујић је посветио огледу Герхарда Геземана *Поглед на новију српскохрватску књижевност са гледишта светске књижевности*. У том огледу, Геземан тврди да је нама својствен извесни „расни рационализам“, који има своју нит од Доситеја, преко Стерије и Јаше Игњатовића, до Сремца, изузимајући Бору Станковића. Геземан сматра да нам је таква и поезија, укључујући и Бранка Радичевића. Он истиче да у нас нема правог романтизма, изузев Ђуре Јакшића и Лазе Костића, који су оптуживани за недостатак „дисциплине ума“. Линија наших критичара, попут Љубомира Недића,

⁵⁶⁸ О насушној неопходности живог језика, који није до краја „граматизован“ и укалупљен, пише Момчило Настасијевић у својим „Белешкама с боравка у Паризу“: „Језик што је даље од свог извора све више губи укус, док најзад не постане безбојни, граматизовани систем ознака за споразумевање, последњи трептај таласа потеклог из даљине.“ (М. Настасијевић, *Белешке с боравка у Паризу, Есеји. Белешке. Мисли*, стр. 162)

Јована Скерлића, Слободана Јовановића, Богдана Поповића, такође је, сматра Геземан, плод „расног рационализма“ који се излио у „београдски стил“. Геземан иде тако далеко да сматра да је и наша поезија рационална, чак „рационално сентиментална“. Он сматра да нама недостаје хумора и песимизма, а да обилујемо рационалистичком сатиром, „винским“ духом, епиграматичном и анегдотском историјом.

Вујић сматра да је Геземан своје ставове уобличио на основу ставова домаћих рационалиста, што се види по преузимању етикета о Јакову Игњатовићу као неуметничком писцу и Бори Станковићу као „недисциплинованом“. Само под утицајем домаћих рационалиста могао је Геземан да напише да је наша поезија лутање, јер смо ми „расни рационалисти“. У ствари, у питању је, сматра Вујић, скерлићевштина и рационализам самог зборника о Поповићу. Пошто је усвојио такве ставове о нашој књижевности и настоји да их прошири, Геземан није случајно признао да ће га због таквих идеја критиковати; Вујић тврди да ће радикалне критике свакако доћи од оних који траже ревизију досадашњих вредности.

Најоштрију критику Вујић упућује на рачун Љубомира Петровића, који одбацује савремену европску уметност тврдећи да су једини прави уметници данашње Европе они стари, који се држе освештаних начела класичне естетике. По Вујићу, потпуно је депласиран и Петровићев став да у „индустријску уметност“ спада све – од грамофона, преко радија, до биоскопа. Петровић је од Поповића преузео чак и скоро смешну идеју да је разлика између копије и оригинала „микроскопска“. По Вујићу, та „микроскопичност“ одлика је Поповићевог стила у његовом „спољашњем, спором и мучном тражењу ’истине’ у уметничком стваралаштву, све то тегобно, напорно, сићушно пипање ’естетске науке’“⁵⁶⁹. Дакле, Богдан Поповић је, својим делом, већ одавно превазиђен, и његова „научност“ је пуки привид. Мора се, и треба, ићи даље, управо за новим

⁵⁶⁹ В. Вујић, *Исто*, стр. 449.

Вујић одбија метод поповићевске књижевне критике као, по њему, својеврсне лажне науке, која покушава да буде оно што није и не може бити. За Вујића, критика проистиче из извесне философије. Вујићев став према књижевној критици као својеврсној философској делатности заснивао се на прихватању основних постулата аутора које је у своје време пратио, а ови аутори су књижевност доживљавали као најдубљи израз духа епохе, настојећи да је читају у светопогледном кључу.

тенденцијама у изучавању уметности, које су већ дуже време присутне на Западу.⁵⁷⁰

О Поетици Винка Витезице

Када се појавила *Поетика* Винка Витезице, Владимир Вујић ју је пропратио оштром критиком објављеном у *Летопису Матице српске*. На почетку свог приказа, Вујић истиче да се од човека који ради на Универзитету очекивало много више – почев од најновијих научних увида и синтеза до путоказа нашим младим ствараоцима, као и понуде онима који су жељни опште културе да се упознају са једном тако важном облашћу. Истовремено, појава ове књиге је важна, јер се до сада знање књижевне теорије преносило усмено, кроз предавања Богдана Поповића. Нови уџбеник теорије књижевности би, због свега тога, морао значити и раскид са рационалистичко-позитивистичким приступом, што значи да би требало да усвоји најновије методе књижевног тумачења. Вујић каже: „Оно што савремену поетику означава као савремену јесте примена психоанализе и диференцијалних метода психологије, стављање класификације поетских стилских средстава на друго и неважно место, осећање да се суштина поетског стварања не може добити искључиво из развијених литература јако упрошћене историјске линије: Антика – Средњи Век – Нови Век, и да и прошле, стране и далеке и примитивне културе морају осветлити суштину поезије.“⁵⁷¹

Савремена психологија, иако није наука у класичном смислу речи, показује да „нема опште психичке норме“, и да су људи веома различити, мада постоје извесни „ типови “ душевног склопа, при чему психоанализа указује и на дубине људског подсвесног, „области у којој се преплићу свега неизраженог, непреживљеног, сневаног, из прадавнине наслеђеног, свих динамичких стварних душевних снага готових на ступање у живот и свагда у акцији и превирању“⁵⁷².

⁵⁷⁰ Вујић се бавио естетиком Богдана Поповића и у свом одушевљеном приказу књиге сарадника *Народне одбране*, Ђорђа Анђелића, *Проблеми савремене естетике*. По Вујићу, Анђелићева књига је добра јер је донела, у прави час, нова схватања: „Ова књига је скуп напора да се линије мисли бергсонизма, психоаналитисања, нео-романтицизма повежу и уметност претстави у њиховом знаку и под њиховим стегом.“ (В. Вујић, Ђорђе Анђелић: Проблеми савремене естетике, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 46 (1931), стр. 748)

⁵⁷¹ В. Вујић, *Поетика* др-а Винка Витезице, *Летопис Матице српске*, Год.СIII, књ. 319, св. 2 (фeбруар 1929), стр.269

⁵⁷² *Исто*.

Поред психоанализе и „диференцијалне методике“ (Вујићев израз), савременој књижевној теорији насушно је неопходно и изучавање културе: „Било би, дакле, немогуће стварати поетику данас, а да се из ова три основна врела не извуку ориентациони правци – најкраће речено: Штерн, Фројд, Шпенглер.“⁵⁷³

Овакав приступ лишио би књижевну теорију преопширних и непотребних класификација, а она би могла остати „наука“ само у једном веома растегљивом обиму тог појма. Главна грешка досадашње наше школе је у томе што су Богдан Поповић и његови следбеници покушали да начела природних наука примене на нешто што се тим начелима не да мерити, то јест, по Вујићу, на „област душевности, што значи просторност и мера на оно што није екстензивно него динамичко и интензивно и немерљиво, облици онога што је већ постало и настало и као статичко се укочило на облике онога што постаје и настаје и стално се мења, мртво на живот, логика материје на снове душе, каузалност строга и математична на дела судбинска и слободна стваралачка“⁵⁷⁴.

Ако се све ово зна, онда је *Поетика* Винка Витезице, по Вујићу, „један аљкав, неписмен, рђаво компонован, небрижљиво и несавесно израђен, анахронизам“⁵⁷⁵. Начин на који су коришћени извори указује на скандалозно стање духа нашег Универзитета. Вујић додаје: „*Поетика* г. Д-ра Витезице даје утисак, одмах по првом прочитању, једне страховите навале и бујице свих могућих фраза и ’општих места’, имена, на дохват цитираних стихова, немогућег скакања преко ствари, страшних удара у главу једног навазможно ’југословенског’ језика и изражавања, где тек, овде онде, појединачно у почетку, избије понеко место које згране својом нетачношћу, неукусношћу, баналношћу.“⁵⁷⁶

О проблемима савремене естетике и поетике Витезица ништа не зна, па је права штета што се са Поповићеве „усмености“ прешло на његову „писменост“. Поповићева теорија књижевности је била јасна, солидно утемељена, и сасвим је одговарала потребама старијих генерација. Витезица се определио за старинску метафизику и психолошку естетику, али лоше, неуверљиво, без систематичности,

⁵⁷³ Исто.

⁵⁷⁴ Исто, стр. 270

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ Исто.

при чему се у Европи јављају сасвим нова и свежа тумачења књижевности и њених родова.⁵⁷⁷ Он, попут латинских схоластичара (а књига је пуна латинских цитата) верује у лепоту као „инкарнацију апсолута“. Његова знања била су добра за средину 19. века, али сада показују некога ко не уме да се снађе не само у својој епохи, него ни у тексту, који је прављен збрда-здола, са мноштвом погрешно уграђених цитата или препричавања. Вујић хвата Витезицу како бескрупулозно преписује од немачког естетичара Мојмана, па чак и наслове француске литературе наводи, као Мојман, на немачком, не помињући изворе свога „надахнућа“.

Вујић каже да се овом темом не би ни бавио да професори књижевности нису нанели толико штете развоју наше новије књижевности. На крају крајева, Витезица, доцент на Универзитету, није ни писмен, па би се велики број његових реченица могао уврстити у „сјајну антологију неписмености“, која би била дужа од Вујићевог приказа „несрећног случаја једне поетике“⁵⁷⁸.

Вујићев гнев на „професорски“ приступ књижевности био је уобичајен за наше међуратне модернисте, који су сматрали да универзитетски професори својим застарелим критеријумима, али и друштвеним утицајем који не одговара њиховој стварној вредности, гуше развој литературе. Пишући „У одбрану наше књижевности“, Станислав Винавер цинично наглашава да су све књижевне установе у рукама професора који никакве везе немају с уметношћу речи, и који се, попут Павла Поповића, баве безначајним темама каква је узраст у коме се неки „опскурни дубровачки трубадур“ почео бријати. Власт професора над установама извргла се у „диктатуру над књижевницима“.⁵⁷⁹ Уместо да их државне институције бодре и помажу, као у другим земљама, наши књижевници, по

⁵⁷⁷Приказујући књигу Милана Вукићевића, *Поглед на развитак српског романа*, Вујић сматра да она, поред нових увида, има и неколико озбиљних пропуста, почев од чињенице да се српска књижевност не може више приказивати ван јужнословенског (не само југословенског), контекста, пошто је јужнословенство, укључујући и Бугаре, јединствени културни тип. Вукићевић је, пишући свој рад, цитирао један текст о роману који је Богдан Поповић објавио у часопису *Отаџбина* још 1887, усудивши се да га, потпуно превазиђеног, 1927. опет објави у својој књизи огледа. Иако је свестан да је развој књижевности одавно превазишао рационалистичко-просветитељске теорије, Вукићевић, тумачећи роман, још увек иде за таквим теоријама, мада је савремено изучавање историје романа, каже Вујић, све то одавно превазишло. Као пример куда се иде у новим изучавањима, Вујић нуди преглед теорије настанка романа, чији је аутор Рихард Милер-Фрајенфелс, немачки философ, психолог и педагог, представник „ирационалног динамизма“, који је настојао да споји биологију и социологију.

⁵⁷⁸ Исто, стр. 273

⁵⁷⁹ С. Винавер, У одбрану наше књижевности, *Зли волшебници III*, стр. 174

Винаверу, трпе диктатуру професорских медиокритета који господаре тим институцијама.

Ране критике Милана Богдановића

Када се 1931. године појавила књига критика *Стари и Нови* из пера Милана Богдановића, Владимир Вујић се огласио приказом у *Народној одбрани*. Вујић Богдановићу признаје да је „књижевни човек“, писмен и окретан, да је „познавалац извесног дела историје књижевности“⁵⁸⁰. Међутим, он је човек без погледа на свет, и његово дело спада у писменост, али не и у књижевност; јер, по Вујићу, књижевна критика је пре свега посао духа, а не пуке писмености, то јест публицистике. Та неукорењеност и лишеноост опште визије доводе код Богдановића до недоречности, до, како Вујић каже, „извесне берзанске опрезности“⁵⁸¹.

Постоје два типа критичара, сматра Вујић: критичари-примењивачи и критичари-творци. Примењивачи поседују знања, имају пред собом формуле и теореме, и, на основу свега, могу да смештају писце и књиге на извесна места имагинарне лествице; творци се у својим критикама не показују само као писци, него, пре свега, као личности. Богдановић се, каже Вујић, пројавио као писац, али не и као личност, зато што се, попут многих у нас, није усудио да има своју, насушно неопходну, философију, свој поглед на свет.

Увод за књигу, уместо јасног и одлучног става, више је ћаскање са читаоцем о свему и свачему, уз навођење општих, већ баналних и излишних, ставова о „субјективности“ писца и „објективности“ критичара, о романтичном духу критичара и класичном духу писца, о одавно застарелом Сен Беву и слично. Тим „слатким причањем“, али slabим размишљањем, Богдановић је себе, тврди Вујић, уврстио међу веома „старе“, иако је подоста писао и о „новима“ у књижевности.

Иако није желео да улази у полемику између Милана Богдановића, који је за Живка Милићевића у својој књизи устврдио да није песник, и Милићевића, који је за Богдановића написао да није критичар, Вујић се ипак осврнуо на

⁵⁸⁰ В. Вујић, Примедбе поводом *Старих и Нових* Г. Милана В. Богдановића, *Народна одбрана*, год. VI, бр.4 (1931), стр. 61

⁵⁸¹ Исто.

Милићевићеву тезу о застарелом схватању класицизма и романтизма код Богдановића. Заиста, по Вујићу, Богдановић се определио за тако превазиђена схватања класичног и романтичног да је право чудо како се уопште усудио да тако нешто штампа. Твдња да класицизам значи ограничење на уобичајени, нормални живот и меру, док је романтизам „узношење“ песништва у некакве „више сфере“ и стављање песника изнад обичног човека, то су баналности којима би се насмејао сваки савремени тумач књижевног дела. То су ставови из писмених задатака средњошколаца, па није чудно да *Српски књижевни гласник* са критичарима какав је Богдановић постаје све безначајнији.

Понекад се учини да Богдановић уме да буде суптилан, али кад се чита његово тумачење Боре Станковића, као некога ко описује пуку глад људске пути, то није ништа друго до доказ површности и нечитања целог Станковића, тако дубоко пројављеног у *Газда Младену* и *Певцима*.

Вујић каже да не зна какав ће бити будући развој Богдановића, али да у овој књизи нема ничег новог, што се од њега очекивало. Пред нама није мислилац, него „састављач и писац“, чије критике не могу да врше неопходну мисију.

Критика једне историје књижевности

У *Народној одбрани* Владимир Вујић је објавио приказ онога што се односи на нашу књижевност у књизи Пола Ван Тигема, професора упоредне књижевности са Универзитета у Паризу, која је била преведена, са предговором Богдана Поповића, под насловом *Преглед историје европских књижевности од ренесанса до данас*. Књигу је превео др Милан Марковић, у то време доцент за упоредну историју модерних књижевности на Универзитету у Београду.

Оно што је Вујића подстакло да пише приказ је чињеница да је Ван Тигем унео у своју књигу и поглавље из историје наше књижевности, с намером да га тамо остави у свим будућим издањима као својеврсно „етаблирано“ мишљење. Богдан Поповић тврди, у предговору, да је код француског писца читаво поглавље посвећено српској књижевности, али Вујић каже да је то грешка, јер се Ван Тигем бави не само Србима, него и Ђалским, Крањчевићем, Цанкарком, Жупанчичем и другим југословенским писцима.

Иако је превод очајан, па је крајње време да људи који не знају српски језик више не заузимају катедре за књижевност на Универзитету, Вујић је решен да се бави нечим другим – начином на који је Ван Тигем описао јужнословенску књижевност у свом удбенику. Он поставља питање: „Поуздано је да се г. Ван Тигем није могао добро упознати са проблемима, развојем и стварањем наше књижевности; намеће се питање ко је био тај обавештач са толико мало знања, свесности и савесности у погледу наше националне књижевности. И није ли на пример могао ’признати шеф научника на националној историји књижевности’, како се у књизи г. Ван Тигема назива г. Павле Поповић, на неки начин спречити овакве излете у немогућности, или бар деловати сам у позитивном правцу?“⁵⁸²

Грешке су велике и многе: у дубровачкој књижевности помињу се само Шишко Менчетић и Џоре Држић, а нигде нема сјајног комедиографа Марина Држића. Иван Гундулић је смештен у ренесансу, а *Дубравка* је названа „пастирским романом“. Нема ни речи о народној поезији и њеним скупљачима, попут Андрије Качића Миошића и Вука Караџића. О *Лучи Микрокозма* Његошевој каже се само да је настала под утицајем Дантеа и Милтона, као што су романи Јакова Игњатовића настали под утицајем Балзака. О Мажуранићу у књизи нема ничег озбиљног. Бранко Радичевић је, по Ван Тигему, пуки ученик Бајрона и европских романтичара, а Ђура Јакшић Бајрона и Петефија. Међу писце историјских романа стављен је безначајни Чедомиљ Мијатовић поред значајног Аугуста Шеное. Нема Стевана Сремца. Не помиње се, међу савременицима, Милош Црњански, него само Мирослав Крлежа као драматичар.

Као „најновији“ писци те, 1932, помињу се Бора Станковић (о коме се вели да је писац *Нечисте крви*, каткад „претерано“ реалистичног романа који има и „лепих места“) и Милутин Ускоковић. Вујић, с тим у вези, каже: „То што се Бора Станковић рачуна у најмодерније, што значи у најмлађе, данас, подсећа на сличне невероватне речи г. Павла Поповића о Бори Станковићу, где је, све до последњег издања, Станковић остао међу најмлађима и где се о њему говоре чудне ствари.“⁵⁸³

⁵⁸² В. Вујић, Југословенска књижевност у једној *Историји Европске књижевности*, Народна одбрана, Год. VII, број 9(1932), стр.141

⁵⁸³ Исто.

Вујић указује да су реченице из Ван Тигемове књиге врло сличне реченицама из *Југословенске књижевности* Павла Поповића, које обилују празним изјавама о писцима. Чињеница да су Ракић и Дучић за Ван Тигема највећи југословенски песници (при чему он скоро ништа не пише о песницима других народа осим Срба) веома је индикативна, бар кад су извори надахнућа за овакве тезе у питању, каже Вујић.

У историји Ван Тигемовој нема ни Лазе Костића, ни Стевана Сремца (као ни народне поезије), а Бранислав Нушић се нашао под некаквим измаштаним „северним утицајем“.

Вујић додаје: „Наравно да су (преводилац књиге је г. Др. Милан Марковић) нашли места г. Богдан и Павле Поповић. При помену првога занимљиво је ово: у г. Ван Тигема г. Богдан Поповић је писац 'Огледа, Бомарше-а, О књижевности'. Ми овде у Југославији знамо за чувену плодност и производност г. Поповића Богдана. Пре свега, оно 'О књижевности', једно је мало, врло просечно и врло површно, предавање, и улази већ (ушло је) у *Огледе*, као и Бомарше; какве је потребе било да се овако 'прави' литература г. Богдана Поповића? Да би, може бити, какав европски читалац књиге г. Ван Тигема уобразио да је, рецимо, састав 'О књижевности' некакво велико дело у дебелим свескама и огромног светског значаја? Даље је неистина 'да се под његовим утицајем јавио највећи број најбољих српских модерних писаца'; истина је да су се најбољи наши писци развили, срећом, ван његовог утицаја. Та легенда или тај мит није морала да нађе место и пред европском публиком. За Скерлића је речено да је показао 'врло развијен књижевни укус'; све се Скерлићу, сем овога, може дати, али само развијеност књижевног укуса не. Није ништа речено о темпераментној, иако застрањеној, идеологији која је била снага Скерлићева – и његова слабост.“⁵⁸⁴

Штета је и срамота да се оваква верзија наше књижевне историје нашла у приручнику Ван Тигема, каже Вујић, јер „није се водило рачуна о самосталном развоју њеном, о немогућности укалупљивања њеног у готове формуле покрета и струја западноевропске књижевности, није се *знало* и било се незналачки и рђаво обавештено о нашој књижевности“⁵⁸⁵. Ако су у погрешном обавештавању о нашој

⁵⁸⁴ Исто, стр. 142

⁵⁸⁵ Исто, стр. 141

књижевности учествовали домаћи стручњаци, онда се мора устати против њих, а у одбрану саме књижевности.

О Герхарду Геземану

Пишући предговор за Геземанову књигу *Српскохрватска књижевност*, коју је превео са немачког (оригинал је објавио Оскар Велцел са Универзитета у Бону у великој серији приручника науке о књижевности), Вујић истиче да је Геземан човек који припада нашој средини, изврстан слависта познат широм немачког говорног подручја.⁵⁸⁶

По Вујићу, Геземанова велика заслуга је у томе што је изучавање наше народне поезије ослободио од „филолошко-тематског, формалистичког, проучавања“, „лешинарског рада стерилних стручњака“, прешавши на „савременије културно-историјско проучавање, које се ослобађа површности старијих схватања и поезију народну везује за социолошко-карактеролошке студије.“⁵⁸⁷ То се, каже са жаљењем Вујић, није десило на београдском Универзитету, потпуно потчињеном диктатури преживелих естетичких теорија и погледа на свет из 19. века. Геземан, по Вујићу, „проучава не одвојену ту и ту народну песму, за себе, као готов препарат за филолошка сецкања, него је везује за време постанка, средину у којој је настала, човека који ју је певао, певање њено, инструмент којим је праћена“⁵⁸⁸.

Он се, међутим, није зауставио само на народној поезији, него се окренуо проблемима јужнословенске и балканске карактерологије. Пажњу привлачи његова студија о Стевану Сремцу и типу „Вукадина“ у Срба, као и о лику „Баја-Гање“ код Бугара. Та његова студија изазвала је жив одзив бугарских писаца у софијском часопису *Философски преглед*, после чега су они почели да се баве и

⁵⁸⁶ Владимир Вујић је био близак двојници немачких „србофила“ – швајцарском криминологу Арчибалду Рајсу, који је учествовао у модернизацији југословенске полиције и умро у Србији, и немачком филологу и етнологу, изучаваоцу *Ерлангенског рукописа*, Герхарду Геземану, чија је прва супруга била Мага Магазиновић, који је 1914. прешао у православље и био професор Прве мушке гимназије у Београду, да би са Србима прешао Албанију и касније био на челу Немачког института у престоници Југославије. С Рајсом је сарађивао још у Првом светском рату на сакупљању података о злочинима над Србима од стране германског окупатора, а с Геземаном се знао и преводио његова дела.

⁵⁸⁷ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 139

⁵⁸⁸ Исто.

другим питањима бугарске карактерологије. Затим је Геземан написао и студију о балканском „паразитарном“ типу.

Вредност Геземановог прегледа српскохрватске књижевности је у у томе што је један Немац и Европљанин, сажето и синтетички, европском читаоцу дао увид у нашу лиетаратуру, при чему је „његово проучавање народне поезије и његово проучавање карактерологије балканских Словена морало унети нових елемената које наши писци синтеза и прегледа историје књижевности нису уносили“⁵⁸⁹.

Видан је утицај Цвијићеве „Антропогеографије“ и његове поделе Балкана на „културне зоне“, што Геземановом делу даје свежину и занимљивост.⁵⁹⁰ Геземан настојава на томе да је „динарски човек“ у Југославији главни творац народне књижевности и носилац њеног духа. Ипак, по Вујићу, то је понављање Цвијићеве грешке, која је пренагласила динарски у односу на централни тип, због чега су неопходне ревизије оваквог погледа на ствари. Својевремено су Винавер и Вујић реаговали на став Геземанов о нерелигиозности динарског човека, али су те реакције биле преурађене, јер још нема довољно основа за подробно изучавање „психолошке карактерологије“ (Геземанов израз) нашег човека.

Пишући свој преглед, Геземан се, по Вујићу, често држао шаблонски усвојених карактеристика наших писаца, попут Лазе Костића, Јакова Игњатовића, Љубомира Недића, Богдана Поповића, Јована Скерлића. Ипак, свеж је приступ Стевану Сремцу и Бори Станковићу. Одлично су, сматра Вујић, дати портрети Доситеја, Његоша, Марка Миљанова, Симе Милутиновића Сарајлије, Ивана Гундулића. Због обима ограничен на српскохрватску књижевност, Геземан није могао да посвети довољно пажње словеначкој и бугарској књижевности, које су органски део јужнословенског корпуса.

⁵⁸⁹ Исто, стр. 141

⁵⁹⁰ Владимир Вујић је, као и многи српски интелектуалци, био искрен поштовалац Цвијићеве мисли и стваралаштва, сматрајући их значајнима за своју културолошку књижевну критику. Милан Радуловић о значају Цвијићевог дела за нашу међуратну културу каже: „Све што је човек на Балкану створио и све што га је задесило описао је Јован Цвијић теоријски јасним и прецизним језиком: куће и станишта, начин привређивања и начин дружења, сеобе и мешања различних племена, борбе, укрштања и стапања разнородних културних струја, животних опредељења и духовних стремљења. Сагледао је какав је балкански човек: како мисли и осећа, стрепи и нада се, шта хоће и шта може постићи у будућности. [...] И кад појединачна научна сазнања изложена у *Балканском Полуострву* буду разрађена, или чак и превазиђена, ова књига ће остати да траје као самосвојно и специфично књижевно дело.“ (М. Радуловић, *Модернизам и српска идеалистичка философија*, стр.95)

По Вујићу, Геземанов допринос нашем проучавању књижевности Јужних Словена је трострук; он га је учинио „својим проучавањем наше народне поезије; својим проучавањем карактеролошких типова наших и јужнословенских уопште; и, најзад, покушајем да примени, у широј мери, у посматрању наше књижевности, културно-историјске начине и методе, увлачећи у слику историје књижевности оцртавања широких историјских и социолошких позадина“⁵⁹¹.

Тиме Геземан помаже у ослобађању од застарелих приступа у изучавању, који су били карактеристика претходне епохе, о којој Вујић вели: „Историја наше књижевности, она која је рађена у старијој, рационалистичкој, епохи (од Недића до Скерлића и Поповића), лежи већ иза нас; поделе, процењивања, гледања те епохе била су заснована, већином и готово по правилу, на страним формулама, на недовољном познавању историје, на недовољно развијеном уметничком осећању, на везаности за специфично стране идеале и мерила и на великој страшљивости према тим мерилима. Када је наша старија школа у историји књижевности дохватала и ’социолошки’ основ, она се везивала за искључиво партијско-уске погледе одређене либералистичко-мислене школе. Типична је, у том погледу, Скерлићева историја књижевности. Увек је нашу књижевност наш човек посматрао заодевен у маску ’слободног мислиоца’ или у маску ’латинског рационалисте’, увек је то било ропско подражавање ’варварина’ пред идеалима стране културе.“⁵⁹²

Наравно, Геземан није написао дело без грешке и промашаја. Али, те грешке је преузео од *наших* критичара, који су поједине писце стално оптуживали за „неизграђеност“, пре свега стилску, па је Лаза Лазаревић изгледао важнији од Стевана Сремца, Јаше Игњатовића и Боре Станковића, те је, како Вујић вели, Лазаревић за домаћу критику био скоро савршен, као Алфонс Доде у новелама, а остали приповедачи би, поређени с с њим, увек испали некакви „варвари“. Вујић, међутим, тврди да је „Лазина прича сва у артистичкој хладној срачунатости, а ’они други’ су понос наше књижевности – уколико се та књижевност не посматра као афилијација француске, на један, рецимо, мадагаскарски начин...“⁵⁹³

⁵⁹¹ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 143

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ Исто, стр.144

Геземаново дело је „подстрек, опомена, симбол и основа новог, свежијег, даха и духа“⁵⁹⁴. Вујић каже да га је превео да би исказао искрену захвалност Геземану за његов драгоцени труд.

⁵⁹⁴ Исто.

О три лика наше културе

У часопису *Народна одбрана*, Владимир Вујић објавио је 1930. године оглед „Три лика“: о Доситеју Обрадовићу (кога, са благом иронијом и симпатијама, зове „Доситије“), Његошу и Божидару Кнежевићу. По његовом мишљењу, то су три парадигматична лика наше културе.

Доситеј није био само пресадитељ западне културе (ни не слутећи да је Запад ушао у фазу свог коначног опадања, и да књиге тамо не значе ону сакралну стварност које су, макар и у рационалистичкој теологији калуђера хоповског, значиле), него је први у нас схватио да је потребан преображај индивидуално-телесног хероизма у хероизам духовно-колективни. Као занатлија и монах у једном скупеном монашком добу, он је, цивилизујући себе самог, читав живот посветио роду коме је припадао. Ипак, греше они који га зову филозофом, каже Вујић, и истиче: „Напајајући се, не на изворима, но на крајњим огранцима; задивљен и оним што је ту напабирчио и видео; отворених очију за цивилизационе тековине земаља кроз које је пролазио; изашао и сам из опасности лажног религиозног живљења, јер за прави религиозни замах није имао ни снаге ни склоности духовне; јасно гледајући на прве и најпрече потребе својих земљака; шта је друго и могао бити него енергични борац за прве, највише спољашње, неопходно потребне несумњиво, слојеве онога што се образовањем зове.“⁵⁹⁵

Његово животно дело је управо снажна воља да лични преображај ка просветитељству каквим га је он сам разумео учини општим, свенародним. За њега је питање културе – питање основног цивилизовања, уљуђивања; зато он није ни могао да иде у дубину, него је ишао у ширину. Наравно да је он, као „мало примитивче банатско“⁵⁹⁶, био засењен оним што је видео у Европи. Дао је шта је

⁵⁹⁵ В. Вујић, Три лика, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 1-2 (1930), стр. 4

⁵⁹⁶ Исто

дао; после њега, други ће кренути у дубину, и видети оно што Доситеј није могао да види.⁵⁹⁷

Он је одлично схватао потребу свенародног јединства; борио се за чистији, народни језик; имао је и песничког дара, што се види у *Животу и прикљученијима*. Њега су читали многи и многи наши људи, и кроз његова дела долазили у додир са вишим начином живота. Милорад Шапчанин је, у свом роману *Сањало*, описао једног Доситејевог читаоца, старобеоградског занатлију Јована, који са правом побожношћу бистри дела аутора *Писма Харалампвију* сваке вечери, чим заврши посао.

Гоњен духовним немиром који ствара велике људе, Доситеј није отишао у трагичне дубине човештва ради самоизградње, али је себе предао народу на начин који је том народу био потребан, извукавши га из зоолошког постојања које је значило таворење у неосвешћености самог себе. Он је био учитељ наших првих корака у култури.

За разлику од Доситеја, каже Вујић, Његош је ишао у дубину, због чега он није „благ и просветитељ“, него „трагични лик мученика“⁵⁹⁸. Велики усамљеник, који је много читао, имао је снаге да изврши дело које нико пре њега није могао: дао је, по Вујићу, „једно херојско јеванђеље“ и тиме довео нашу народну поезију до врхунца.

Горски вијенац је песничко чудо које измиче свим дефиницијама. Вујић каже: „Као у сеновиту и хладовиту цркву се улази у то дело и ако је оно ’весело царство поезије’; као у стару задужбину са чијих фресака гледа један живот цео; и стаје се збуњено, као ђаче, премећући капу по рукама, раширених очију.“⁵⁹⁹ Његошево дело је велика енциклопедија патријархалности.

⁵⁹⁷ У свом прегледном чланку о утицају енглеске философије у нас, од Доситеја Обрадовића до најмлађих мислилаца, Владимир Вујић је тврдио да је Доситеј своје најбоље идеје, попут Волтера, примио од Енглеца. Нашавши се у Лондону само осам година после Хјумове смрти, српски просветитељ је могао да се диви енглеским књигама које је прогласио „божественим“ управо зато јер је енглеска мисао у то доба била више него снажна, и сасвим кадра да га опсени, па је он тврдио да Енглези мисле на дику и корист читавог људског рода. Вујић каже: „Почетак буђења нове књижевности био је означен ликом Доситеја: мишљу његовом која је у Енглеској добила пуну потврду и најбољу форму, српски народ ваљало је да изађе из стања ’бесконежног и плача достојног бесловесија’ и из ’вечне таме и неразуменија’ (В. Вујић, Енглеска мисао код нас у прошлости и садашњости, од Доситеја до најмлађих, *Време*, 23. фебруар 1929, стр. 5).

⁵⁹⁸ Исто, стр. 5

⁵⁹⁹ Исто.

Његошева генијалност огледа се и у чињеници да *Горски вијенац* разбија устаљене жанровске поделе, јер је у исти мах и драма, и епика, и лирика. Код њега нема никакве философије, која би била конструисана на основу рационалних ставова наметнутих делу – сва његова мудрост је у снази уметничког израза; он је потпуно остварио Новалисов идеал о поезији као апсолутној стварности. Пред Његошевом сени треба се поклонити, онако како је то, по Вујићу, учинио Николај Велимировић.

Вујић додаје: „Оног кога у ведрог просветитеља Доситија нема, овде га је препуно, Бога. И све је у делу Његошевом однос према Богу. Циновски хлад Бога пао је на све; свеприсутан је, осећа се у свакој речи. Нема без праве религиозности великих личности. Ни великих дела. Кад се иде у ширину, Бог се не осећа. Он се осети кад се иде у дубину. А овај је поета силазио и нашао. Силазио је у дубину душе народа и тамо нашао присуство његово. Знао је и овај песник културу свог времена, и Европу. Али га није збунила. Савладао је, и дао себе и своје, најбоље у њима. Није он стварао систем у коме 'места за Бога нема'. Он је и певао песму у којој је нашао и славио њега.“⁶⁰⁰

Критичари су често тврдили да је Његошева трагичност била у нескладу између њега, „културног“, и његовог „некултурног“ народа. Но, његова трагедија је била лична, трагедија свих великих духова који су се икада појавили у историји. Он је схватио непреображено херојство свог народа, али му није, као Доситеј, нудио лек „здраваго разума“, него је хероизам одуховио и уметнички приказао, у озрачју религиозне мисли. Његошев немир није ишао у свет, него у дубину душе. Песник *Вијенца* је велики, између осталог, и зато што је, по Вујићу, сишао у подсвесне дубине своје и свог народа.

Божидар Кнежевић је трећи лик великог триптихона српске културе. Ако је Доситеј ишао у ширину, Његош у дубину, Кнежевићева димензија је висина. Он је, како је сам говорио, космичку хармонију „слушао очима“. Космичка историја је, по Кнежевићу, „биографија Бога“. Код Кнежевића, Бог је још присутнији него код Његоша – собом све обухвата. Кроз политичку, културну и природну историју, наш философ је дошао до историје света као космичке историје, и

⁶⁰⁰ Исто.

највећи је визионар међу нашим мислиоцима, јер је свет сагледао са најузвишенијег стајалишта – оног вечног.

Доситеј је очараност Европом превазишао љубављу према свом народу, Његош је надишао културе које је упознао магијском песничком снагом, а Кнежевић је материјалистичку историософију избегао захваљујући својој визионарској жудњи, која је стремилa Вишњем. Он је био племенити идеалиста, попут Дон Кихота. Доситеј, Његош и Божидар Кнежевић су ширина, дубина и висина наше мисли, понавља Вујић свој главни став.

Његошева поетска мисао

У *Српском књижевном гласнику* 1. децембра 1925, у оквиру темата посвећеног обнављању Његошеве капеле на Ловћену, појавио се и текст Владимира Вујића, „Нешто о филозофији *Горског вијенца*“. По Вујићу, Његош је у свом делу дао уметничку сублимацију народног живота; примитивни „полухеројски“ живот горштака уздиже се до „националног хероизма“. Дело је препуно „сирове античке снаге“, па се не може сврстати ни у један, теоријом омеђен, жанр, иако у њему има ширине епа, драмских мотива и префињеног лиризма. Полухеројско (што значи и полудивљачко) живљење црногорских племена сублимирано је у „весело царство поезије“, и ту задржава своје трајно место. „Дивља душа планинског пљачкаша“ постала је „жертва благородна.“⁶⁰¹

Током сублимације сирове свакодневице у високу поезију у дело се улила и једна „примитивна мудрост“: „Тескобно живљење је човеку у планинама, борба је око њега на све стране: све се бори да се одржи, све се мучно бори, и као да цела природа носи собом нужду и недовољство и гони на борбу.“⁶⁰² Људи су опаки као и звери; са свих страна окружен опасношћу, горштак развија једну прафилософију, која је у основи својој борбена, али и песимистична. Владика Данило и игуман Стефан су ту да би проширили хоризонт горштакче мисли на историју и космос; тако се „примитивно неосећање смрти као страшне чињенице“ диже „до поетског хероизма и везано за националне идеале традиција“⁶⁰³. Ипак,

⁶⁰¹ В. Вујић, *Нешто о филозофији Горског вијенца, Његош – песник српске слободе*, Београд, 2014, стр. 25

⁶⁰² Исто.

⁶⁰³ Исто, стр.26

ни владика Данило ни игуман Стефан никад не иду до „теоретског филозофирања“ – „увек и стално је ту свежи, дубоки варваризам природног живота“⁶⁰⁴. Његошеви ликови зато нису пуке апстракције – повезани са дубинама свог порекла, они живе животом који се не може порећи.

Вујић каже да прави уметник уобличава ликове који се отимају од ствараоца и постају самосвојни. Тако се испуњава Шилеров захтев да песник мора да „умножи природу у природи“. Код слабих уметника, ликови су само „етикете“, у које писац умеће своју филозофску концепцију. Такви ликови постају пропагандисти и тумачи вештачких теорија. Само код слабих уметника је могуће говорити о њиховој посебној „филозофији“. Посао дестилације филозофије из великог дела је узалудан и без резултата; јер, њих је немогуће нагнати у вештачке схеме и поделе било какве теорије. Пошто је Његош генијални уметник, од њега се не може говорити о филозофирању као таквом. За та истраживања, сматра Вујић, више материјала има у *Лучи микроkozма*, а можда и у грађи, још увек недоступној, из његовог живота.

Марко Миљанов или нови Теодосије

Када су се, у издању *Народне просвете*, 1930. године појавила *Целокупна дела* Марка Миљанова, Владимир Вујић је у *Народној одбрани* објавио одушевљен приказ, на чијем почетку наводи низ знамења која су претходила рођењу великог кучког војводе и самоуког књижевника, од прадединог пророчанства да ће се у њиховом крају родити човек за кога ће свет знати до мајчиних снова пуних звезда што се распрскавају. Ту су и анегдоте о томе како је четрнаестогодишњи Марко отео пушку од Турака, голим рукама задавио вука, убио Турчина који је хтео да га ошамари, претходно оптужујући дечака да лаже. Вујић, сасвим понесен, пише: „Човек чијим именом 'Мар-Миљан' плаше неваљалу децу арбанашке жене, лети као вихор свуда. И побеђује готово увек. Нижу се дела за делима, прави примери чојства и јунаштва. Има из Арбаније добављена коња, бесна, кога нико сем њега, не смеде појахати; звао се 'Арнаут' и ушао је, са Марком, у легенде и приче и песме. Миљанов развија, у бурном и борбеном животу, изврсне војничке, као и дипломатске, за оне прилике, особине;

⁶⁰⁴ Исто.

и организаторске. А завист расте заједно са славом: кнез (Никола) рече му једном: 'Не можемо више тако, Марко... За тобом иде шест, а за мном четири перјаника'. Немилост га остави без звања, без плате: и он се, седи развојвода, повлачи у свој Медун, војвода увек за народ, и у тишини се бави пчеларством по мало и виноградарством. У очима народа постаје мистична личност. Та повученост га упућује и на књигу, на читање, на писање.⁶⁰⁵

Вујић уочава да је Миљанов за човека из Црне Горе доста путовао – са кнезом је био у Бечу и Италији, посетио је централну Србију и Војводину. Као самоук, чита Његоша, Вука, Доситеја, Дрепера. Изврстан усмени приповедач, кога је као таквог запамтио Симо Матавуљ, решио је да се окуша и у писању, да оно чега се сећа не падне у заборав. Опредељењем за писање почиње, по Вујићу, духовна младост старог војводе.

Доживео је да, пред смрт од тешке болести коју је носио, види одштапане табакe својих књига, на чему је много захваљивао Љубомиру Ковачевићу. Вујић наглашава да је у једном од својих потоњих писама поручио да као Куч умире прилично срећан, али као Србин несрећан и незадовољан, јер се његови национални идеали нису остварили.

Његова сабрана дела састоје се од *Примјера чојства и јунаштва*, *Живота и обичаја Арбанаса* и *Нешто о Братоножићима*. По Вујићу, ту је дат „круг живљења наших Динараца, свеједно да ли Црногораца или Турака или Арбанаса, круг једног живљења патриархално-племенског, живљења које даномице ишчезава и трансформира се принудно пред законима новог живота“⁶⁰⁶.

Миљанов се дуго борио са учењем писања, али га је савладао, сматра Вујић, захваљујући огромном нагону за изражавањем. Његов таленат био је усмени, али и гусларски – певао је преко три стотине песама које су, на жалост, нестале. Из фрагмената који су од његових гусларских песама остали види се да је био веома обдарен, сматра Вујић, и цитира један одломак, о самотничком боравку у планини, као пример Маркове песничке даровитости („Око себе ништа своје немам!/ Чини ми се да мајка планина/ заборави да сам чедо њено,/ но и гора зинула је пуста/ да ме прождре ка тирјана свога./ Сам је човјек жалосно

⁶⁰⁵ В. Вујић, Марко Миљанов: Целокупна дела, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 42 (18. октобар 1930), стр. 669

⁶⁰⁶ Исто.

створење!...“)⁶⁰⁷. Сачуван је предговор који је писао за своје песме, сматрајући да му је дужност да отргне од заборава јунаке који су радосно давали живот за општенародну ствар. Миљанов је сматрао да је већи подвиг дати живот за народну слободу него носити ланац на голом телу на Светој Гори.

По Вујићу, Марково перо је „тешко“, али баш зато што не зна за „позу и композицију“ оно има готово „божанску непосредност“: „Кроз крв, тако лако просипану за витешке кодексе части и обичаја, кроз презир смрти, тако лако дочекиване и испраћане, кроз вечне бриге да се чојство и образ сачувају – ипак проговарају моћно основне, нагонске, дубинске водиле словенске: праведност и добротворство.“⁶⁰⁸ По Вујићу, то се нарочито види из Марковог описа самотничког лутања кроз планину, у којој је, поред тешких временских услова, попут хладноће или врућине, нарочито мучно размишљање о свему и свачему, а поготово о злу у свету и злочинцима који га чине; усамљенику се, вели Марко, тада и Бог грешан чини када је могао да допусти појаву људи – злочинаца. Када се, међутим, сетиш човека добротвора, каже војвода, „изведри се душа, заигра срце, ослабљено тијело добије нову снагу, нема жеђе ни глади, нема умора, нема мржње, све је мило, у све видиш добротворство, мио ти је Бог који је лијепа чојка да, злочинац се је изгубио, нема га више на уму, сад весело идеш гором и планином кудијен остри вјетрови звижде а пријатно ти веселе душу, слашћу опијену, расхлађују, и идеш благодарећи Богу који је тако природу украсио, и идеш и често уздахнеш из дубине душе, желећи добра чињет“⁶⁰⁹. Ова химна добру је, по Вујићу, један од најлепших доказа Миљановљеве књижевне обдарености.

Вујић сматра да су дела Марка Миљанова „лабудова песма епскога света“; чудотворни јунак, који пише кратко, помало збуњено, али силно и снажно, величанствен је у свом споју доживљенога и казаног. Ту нема никакве псеудоморфозе, него је живот постао уметност, а уметност је израз живота. Као биограф аутентичног живљења света који нестаје, Миљанов је, тврди Вујић, наш нови Теодосије.

⁶⁰⁷ Исто.

⁶⁰⁸ Исто, стр. 670

⁶⁰⁹ Исто.

Два читања Стевана Сремца

Владимир Вујић је 1935. године, под насловом „О хумору“, дао неколико размишљања о природи јужнословенског хумора. Уочио је, пре свега, да је усмена књижевност окончала своје постојање, које је трајало око огњишта, по селима и планинама, као и на саборима. То се десило у тренутку кад је почела урбанизација, и кад су људи масовно почели да се селе у градове. Тако се појавила и велика могућност да се, у новој удобности, смеје и ужива у смешном. Наша књижевност за хумор и сатиру постаје зрела тек на територијама панонским, под влашћу Хабзбурга, где Срби живе у пресељењу.

Вујић вели: „Народно поетско стваралаштво, понесено поносом, ходом, херојским и етичким мотивима, не садржи елементе хумористичног. У причи, у пословици, ти су елементи снажно развијени и једна антологија народног хумора била би изванредно занимљива.“⁶¹⁰

Вујић сматра да је село остало онакво какво је било, са својим „једрим и здравим“ схватањем живота, док је град кренуо својим путем, због чега ће често, из своје, нове перспективе, узимати село као повод за смех, па ће створити својеврсну „комику“ села.

После великих борби за ослобођење, град добија нове поводе за смех и сатиру. Настајање нових социјалних слојева томе веома погодује. Али, то више није „српска књижевност“, то је сада књижевност јужнословенске заједнице, „конкретно доба српско-хрватске књижевности“⁶¹¹.

Прелазно доба у нашој књижевности дало је Његоша, у чијем *Вијенцу* се налази величанствени скуп свих жанрва књижевности: „Сукоб чојства и латинштине у причању војводе Драшка о Млецима дао је изврстан хумор, који стоји као усамљени примерак у нашој књижевности. Наравно, то није био грађански писац, но усамљени геније који је народном изразу, кроз ову комику сукоба, дао велико симболично значење...“⁶¹²

Као и увек кад је Владимир Вујић у питању, у његовом огледу о хумору видимо противљење уобичајеним поделама владајуће теорије књижевности. Те

⁶¹⁰ В. Вујић, *О хумору*, *Енциклопедија хумора*, Загреб, 1962, стр. 369

⁶¹¹ Исто.

⁶¹² Исто.

врсте подела, каже он, проистичу из страсти логичког разврставања, и могу бити занимљиве, као и психолошке теорије, али су произвољне: „Смех звони кроз људе у безброј нианса: почев од злурадог смеха простака духовног, најнижег типа људског, па све до врхунаца. Смех престаје на врхунцу врхунаца, у ономе који је ’видео шта је у човеку’ (Христос, нап. В. Д.) и за кога никад није забележено да се смејао, а заплакао јесте.“⁶¹³

По Вујићу, смех је својеврсна одбрана људске стидљивости – такав је пример Стеван Сремца. Често је он израз људског страха, поготово приликом преласка из једне социјалне класе у другу, када се човек смеје свом претходном друштвеном статусу. У пародијама, смех је израз зависти онога који има према ономе који нема. Периоди када смех доминира друштвом су епохе декаденције, сматра Вујић; у тим епохама се руше претходно изграђена царства.

Постоје и колективни типови хумора, које Вујић повезује са антропогеографијом, сматрајући да је динарски хумор више изучаван од оног моравско-вардарског. Тек када се изуче сви варијететети, попут босанског, шумадијског, панонског и других, биће могуће закључити „кад, како и зашто се смеје Србин.“⁶¹⁴

Потребно је што више добрих антологија јужнословенских типова хумора да би у будућности могле да се праве озбиљне компаративне анализе. Зато је потребно похвалити сваки напор у том правцу, не заборављајући да је у наше доба, као и много пута у историји, хумор одбрана од друштвеног зла.

На крају, Вујић цитира Бергсона који је смех упоредио са морском водом што се прелива на сунцу, да би, кад је човек узме у шаке, осетио горчину соли.

Предратно читање Стевана Сремца

Поводом изласка приповедака Стевана Сремца у 24. колу Српске књижевне задруге, Владимир Вујић је у *Народној одбрани* 1931. године објавио приказ „Лик Стевана Сремца“. Од осам приповедака које су ту објављене, „Ибиш-ага“ и „Чича Јордан“ имају високу уметничку вредност, док су остале („Бури и Енглези“, „Погрешно експедован аманет“, „Политички мученик“, „Пазар за

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ Исто, стр. 370

старо“, „Божихња печеница“) више „нушићијаде“. По Вујићу, вредно је поменути и прозну скицу „Максим“, о учитељу – „прогресивцу“ који ће се коначно инкарнирати у Сретену из *Лимунације на селу*. Такав тип нашег човека увек је привлачио Сремца; то је, сматра Вујић, тип „нашег снажног и чупавог Динарца, који се увео у науке позитивизма, слободне мисли, прогреса и разума, тај немогући спој горштачке сировости и патриархалности са суптилном декадентском мишљу просветитељства“⁶¹⁵. Због оваквог Сремчевог става, Јован Скерлић се обрушио на њега, а удружење учитеља демонстративно није послало венац поводом пишчеве сахране.

Због скерлићевског остракизма, Сремац, као ни Јаша Игњатовић или Бора Станковић, немају место које им, по заслуги, у нашој књижевности припада. Иако је Скерлић имао довољно материјала да Сремца објасни и као уметника и као човека, он је одлучио да га стави под „осветљење слободномислилаштва“, да би га видео „у светлости прогреса“⁶¹⁶. Мада су „социјалне тезе“ главно прибежиште лоших уметника, Скерлић је, по Вујићу, управо тај недостатак тенденциозности сматрао главним недостатком Сремчевим; зато је писца „Вукадина“ нападао због култа старине, вулгарности, неосећања прогреса, народњаштва. Скерлић је, сматра Вујић, изванредан кад се бави политичком анализом, али блед и неуверљив у читању уметничких домета онога кога је, из идеолошких разлога, критиковао.

А какав је као личност био писац *Поп Ђуре и поп Спира*? Вујић каже: „Сремац, који је у основи носио свој крст у једном комплексу затворености, стидљивости, који се двоструко изживљавао: у бежању у прошлост и у нападу на стварност око себе, тај Сремац је, окренут у себе, носио једно духовно центлменство ком је тешко наћи равно, једну бескрајну доброту; окренут према спољнем свету око себе, сав је у нападу, сав је у одбрани оног доброг што у себи носи, сав у хумору којим се бранио и који је висока уметничка форма изживљавања основних супротности човекова живота на земљи. Затворен као цвет, Сремац, човек који никоме о себи није причао, никада о женама, који је имао стид од лекара, који је бежао пред новим лицима у друштву, сав ’бодљикав’ (како каже Матош), намћор златна срца, добротвор сиротих ученика који не трпи

⁶¹⁵ В. Вујић, Лик Стевана Сремца, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 48 (1931), стр. 782

⁶¹⁶ *Исто*.

захваљивање, човек који је носио целог живота непомирене у себи супротне душевне снаге, који је живот завршио речима 'сад је све лепо' – тај Сремцац је за савремену уметничку психоанализу један сјајан проблем. И сјајан темат.⁶¹⁷

Касно је почео да пише, сматра Вујић; тешко је „освајао“ задати књижевни циљ; није умео да измишља – заснивао је свој рад на ономе што је чуо и доживео. Његов хумор је гогољевски, и умногоне подсећа на Чаплинов тип хумора из филма „Циркус“. Треба испитати и стил Сремчев, за који Вујић каже: „Начин његовог казивања у широком аналитичком класичном метру, претрпано, надопуњавано, објашњавано, али снажног дугог даха, и ипак тако ритмично да, гласно читано, чини врло често, право и истинито задовољство уху и естетском осећању. Недостатак пејзажа; изврсно запажање не само људи но и животиња и мртвих ствари ('мртву природу' у Сремца први је запазио Матош); неодољив нагон за не посматрањем, но гутањем људи, израза, ситуација под хумористичним светлом; оно зашто је чак и Сретена, несрећног учитеља из *Лимунације*, волео и зашто је волео свеобилно свет и људе.⁶¹⁸

Вујић уочава унутрашњу сличност између почетка *Ибиш-аге* и *Нечисте крви* Боре Станковића; ови писци су, по његовом мишљењу, били и остали прави песници у прози. И *Ибиш-ага* и *Чича Јордан* су савршено компоновани, и показују да су критичари који Сремца оптужују да није вешт у композицији уопште нису у праву. Ликови попут чича Јордана, који прети малим крадљивцима воћа, а после их штити и сакрива од родитеља је насликан тако да би његову вредност, по Вујићу, могао да оцени само Чарли Чаплин, по Вујићу „гениални творац смеха, гротеске и – доброте“⁶¹⁹.

Ратно читање Стевана Сремца

Ратно читање Стевана Сремца, које је на себе преузео Владимир Вујић, било је изразито идеолошко; он то није ни крио када је писао: „Данас, после трагичног искуства Српства и ово дело и тип „Сретен“ и цело то духовно настројење које сам у једној својој књижевној критици назвао „сретенизам“ и „неосретенизам“ – како све то изгледа другачије и како сјајно карактеролошки

⁶¹⁷ Исто.

⁶¹⁸ Исто.

⁶¹⁹ Исто.

осветљава тамне стране сретеновског странствовања српског духа и српске интелигенције! Време је дошло да потпуно демантује ружни памфлет Скерлићев (’Стеван Сремац, књижевна студија’) и да нам открије светли лик Сремца, великог и трезвеног Србина, видиоца и претечу правог српског духа који се рађа из слома и катастрофе...“⁶²⁰

Пишући предговор за издање Сремчеве *Лимунације на селу* у ратном колу Српске књижевне задруге, које је уредио његов дугогодишњи пријатељ Светислав Стефановић, Вујић уочава да је његов живот протекао, као и живот Боже Кнежевића, без помпе и тихо; био је професор гимназије у унутрашњости, па у Београду. Рођен у Сенти, није путовао даље од Мостара и Дубровника. Највише времена провео је у Нишу, па у Београду. Пред крај живота је, за чудо, изабран у Српску краљевску академију. Био је скроман, вредан, добар родољуб; омиљен међу ђацима и у друштву. Вујић истиче његов морал: „Све што је радио, радио је темељито и савесно, без обзира на неко признање. Све што је волео и ценио, исказивао је и држао бескомпромисно, без обзира на последице које би му то његово држање могло донети. Може се рећи да је у средини у којој је живео био усамљен по свом основном духовном ставу и по свом схватању света и живота.“⁶²¹ Радо читан и омиљен код публике, он је код домаће интелигенције, задојене интернационализмом, због свог родољубља лоше прошао. Тако се сврстао у ред великих наших усамљеника, попут Лазе Костића, Божидача Кнежевића, Јаше Игњатовића и Боре Станковића.

Што се психолошког портрета пишчевог тиче, може се рећи, сматра Вујић, да је Сремац био у себе затворен, од оних људи које стварност вређа и који од садашњости беже или у прошлост или у хумор, о чијој улози у животу одређеног типа људи Вујић каже: „Повучен и стидљив дух, коме не годи сирова стварност са лицем бола, страсти и мржње, у људском и животном сплету види и одабира смешну страну, неофанзивну, ону која са једне стране даје смех, а са друге сету“⁶²². Сремац је бежао и у једно и у друго. Бежање у прошлост забележено је у збирци приповедака *Из књига староставних*, која је настала на путевима „историјског романтизма и националног традиционализма“; те приче су и стилски

⁶²⁰ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 159

⁶²¹ *Исто*, стр. 146

⁶²² *Исто*, стр. 147

другачије од потоњег његовог рада. Вујић каже: „Када се тако настањивао у зрачну прошлост, Сремац се осећао код куће, било му је добро, осећао је Бога и судбину у народним догађајима, био је у етици народној и православној, духовно удомљен у ономе што је права суштина његовог бића. Ту је он, бегунац из ’худе садашњости’, био лично срећан. Ту је он био – он.“⁶²³ Хумор, вели Вујић, није сатира; хумориста жали људе и воли их. Зато је код Сремца хумор увек повезан са сетом, као у слици чарде у *Поп-Ђури и поп-Спири*. На том трагу, Вујић тврди да је сваки хумориста лиричар.

Вујић сматра да је књижевно дело Сремчево повезано са његовим личним држањем, које писац *Спутане и ослобођене мисли* идеализује до неке врсте „хагиографије“: „Ево Сремца: у Нишу, иза 1885, заволео девојку. Један његов пријатељ, који је знао за то, а хтео сам запросити ту девојку, питао га је пред прошевину нема ли он што против тога. Сремац му је, узбуђен, великодушно уступио. Чак је играо на његовој свадби. Своје ствари ником није волео читати. Рекламу и истицање по новинама апсолутно није трпео. Кад је изабран за члана С. к. академије осећао се ’нелагодно и збуњено’. Нападнут, није волео да одговара. Волео је много позориште: ту је живот на сцени, прочишћен, не сиров и суров. Када се први пут у сталном друштву појави ново лице, после три минуте се дизао, пипнувши шешир прстом. Сви интимни пријатељи га означавају: ’...неповерљив, осетљив, плашљив’. За јавну беседу и говор ’сплетен и нервозан’. У основи ’ћутљив и повучен’. Без воље и смисла за препирке, дискусије, агитације: ако треба одмаздити и одговорити, рекао би кратко, сажето, али сјајно. Појаву интернационалног Светозара Марковића, чији је покрет сматрао штетним по српску народну мисао, отпратио је једном, наводећи Његоша: ’Свету лампу луд вјетар угаси’. Човека који удари пса – више очима није хтео да види. Сваки покушај захваљивања за учињено добро нагло је прекраћивао. И најзад, умирући, изустио је: ’Сада је све лепо!...’“⁶²⁴

Сремац је, вели Вујић, био човек с педигреом, својеврсни аристократа: деда по мајци му је био имућни грађанин Сенте, Филип Ђорђевић, чији је син Јован био министар просвете и писац српске химне, „племенити српски националиста“. Отац му је био угледан члан кројачког еснафа, Аврам Сремац.

⁶²³ Исто.

⁶²⁴ Исто, стр. 148

Пошто су му родитељи рано умрли, ујак је преузео бригу о њему и дао му изврсно образовање: „Један детаљ: за столом, о ручку и вечери, ујак није говорио о баналним дневним догађајима, него о великим српским личностима, о историји, о прочитаним књигама, позоришним комадима.“⁶²⁵ Знао је четири језика, био одличан познавалац књижевности и историје. Тумачење његовог родољубља и конзервативизма као последица живота у национално мешовитој и угроженој средини нетачно је – много је Срба из мешовитих средина који су постали интернационалисти, и много је људи из панонске области коју су постали социјални демагози. Његова љубав према народу и традицији последица је његовог карактера; он је одолео духу времена.

Он је живео у доба када су идеје Светозара Марковића имале власт над младима; Вујић епоху описује позивајући се на Берђајева: „То доба под духовним печатом Светозара Марковића донело је у Србију, под именом ’младих, савремених и напредних идеја’ у ствари руски нихилизам шездесетих година (Бјелински, Доброљубов, Чернишевски, Писарев), правог претечу руског болшевизма. А ево како карактерише ту идеологију изврсни познавалац комунизма, Берђајев: ’У нихилизму шездесетих година садрже се већ сви они основни мотиви који су победили и водили у болшевичкој револуцији: непријатељство према религији и мистици, према метафизици и чистој уметности – које одвраћају људске енергије од сарадњиства на социјалном изграђивању; замена апсолутнога морала социјалним утилитаризмом; потпуно господарење природних наука и политичко-економских доктрина; одрицање људског достојанства свима онима који нису везани за рад онако као радници и сељаци; подвргавање личног унутарњег живота захтевима социјалног поретка – што значи уништавање личности... таква социјална тематика тријумфује у атеистичком нихилизму седамдесетих година коначно.’ Када се оваква тематика преведе на конкретни српски облик у доба у које је Сремац живео – онда видимо омладинце – и учитеље – у гаћама и кошуљи, чупаве, са шеширима огромног обода, незреле букаче ниске културе, неписмене презиратеље ’лепе књижевности’ и сваког поретка; видимо том идеологијом захваћене сељачке представнике са фразама ’да им њива неће бити већа ако се Српство ослободи’ и ’да им је свеједно ко ће

⁶²⁵ Исто, стр. 149

владати Србијом’.⁶²⁶ Очито је да је за Вујића Стеван Сремац својеврсни борац против марковићевског „протобољшевизма“, у доба када је Влада Милана Недића на све могуће начине настојала да убеди Србе да никако не иду за комунизмом.⁶²⁷

Био је, каже Вујић, у мањини која је устала против претеча бољшевизма, за које је Сремац тврдио да су „шверцери западњачких теорија који, земљораднику тек ослобођеном ропства, на њиви коју још ралом оре, хоће да натакаре цилиндер и на руке рукавице, мада још иде бос а спава на поду земљаном, и који хоће да му убаце у главу, те тако убеде у непогрешивост, Марксову политичко-економску доктрину да је својина проста крађа.“⁶²⁸ Упркос вулгарном утилитаризму, тврдио је Сремац да су Ромео и Ђулијета Шекспирови вреднији од свих кобасица на свету, и презирао „природњаке“ који се занимају за живот мрава а не за судбину своје потлачене браће у неослобођеним крајевима. Вујић описује једну Сремчеву полемику у нишкој гимназији: „А у Нишу у дискусији у професорској канцеларији, следбеник Светозарев Ранко Петровић, директор, вели: ’Нашем народу треба хлеба, а не литературе. Он је гладан нових социјалних рефорама... а не поезије и стихова. Опанак треба све то да разгази!’ Сремац реагира: ’Рђаву услугу чине народу они који му као недоучени учењаци из иностранства шверцују западњачке идеје и њима га кљукају као ћуране орасима, уместо да му за углед износе светле примере предака из прошлости!’ На то ће Ранко презриво: ’Прошлост... Историја... Наша је историја гомила бапских прича, а поезија досадна кукњава и нарицање – њих би требало као сасвим непотребне избацити из свију школа.’ А Сремац: ’Не чудим се ни најмање што вас више од Цара Лазара и Ђурђа Бранковића интересују шимпанзи и орангутани, јер су вам по свему ближи!’ Овај разговор најбоље показује средину и Сремца; али он показује

⁶²⁶ Исто, стр. 150

⁶²⁷ Владимир Вујић је сматрао да у културној историји српског народа постоји континуитет између Доситеја Обрадовића, Светозара Марковића, Јована Скерлића и комуниста. Скерлићева студија о Светозару Марковићу Вујићу је очито била доказ за тај континуитет. (Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд, 1966, стр. 42). Философ Димитрије Најдановић, следбеник Љотићевог *Збора* и колаборант, у *Нашој борби* 1942. објавио је текст „Дух Светозара Марковића“, у коме се бави овом „протобољшевичком“ фигуром, називајући га оцем „политичког варваризма“ у нас, заснованог на вулгарним идејама руских социјалиста, који су, читајући Хегела, порекли његову религиозност и стали на пут анархије и нихилизма, сматра Најдановић. И зато тврди: „Наш марксизам – трагични рецидив духа Марковићевог! Пропасти наше државе заиста је претходила пропаст самог народног бића. Клица тог политичког и духовног распада лежи у духу политичког и културног варваризма, који је кроз дух Светозара Марковића предат у зло наслеђе националној држави.“ (Д. Најдановић, *Дух Светозара Марковића, Наша борба*, Год. II, Београд, 4. јануар 1942, стр. 8)

⁶²⁸ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 151

истовремено и шта је све имао да трпи Сремац, не само духовно, јер, изгледа, његов став му је доносио и практичне непријатности у школи.⁶²⁹

Сремац је читавим својим делом одговорио на демагошку идеологију претеча болшевизма, коју је познавао са извора. Када се обрачунава са њима, он, поред хумора, користи и сатиру, која у његовом стваралаштву није уобичајена. За њега је историја, како је уочио Јован Скерлић, била снажно средство за национално васпитање. За њега историја треба да буде утеха и укрепљење, а не потонуће у јадну политикантску стварност Србије; он је у историји, сматра Вујић, видео науку која треба да има улогу динамичког мита у националном уздизању.

Данас се зна да историја није природна наука, и да су некад, у име сцијентизма, против националне историје као учитељице живота устајали непријатељи народног духа. Али, бити против „лармација“ (Вујићев израз), у доба кад је доминирао утицај вулгарног мастријализма, значи много; зато је Сремац веома значајна фигура књижевности и културе. Вујић наводи илустративну причу о Сремчевој историософији: „Ништа лепше од често навођене истините анегдоте коју ћемо ипак поновити: Пред књижаром једном у Београду два ђачића стоје и гледају у излог. 'Гле', рече један, 'цар Лазар!' А други: 'Није цар Лазар, него кнез Лазар!' Сремац је стајао иза њих, па ошамари 'критичара' и опсова: 'Магарче, ти си се сада ту нашао да га деградираш и оспораваш му царство!' – А деградацију и оспоравање славе и величине српске историје Сремац није трпео нигде и никад, знајући врло добро да се на крају крајева тим деградира и народ и да пропада. Традиционалист у једно доба када је било у моди ударати на традицију, Сремац је јасно осећао да народ без традиције није више народ способан и достојан да живи.“⁶³⁰

Будући, чак и више од Димитрија Давидовића, „сав Србин“, Сремац је приступио либералима као борцима за народно ослобођење. И као стваралац, он је уједињавао Српство: Вукадин, чича-Јордан, поп-Ђира и поп-Спира су динарски, моравско-вардарски и сремски Срби у свој њиховој живописности. Улогу Сремца у обликовању српске карактерологије уочио је Немац Геземан, који је сматрао да једини тип који није могао да савлада био је радикално демократски и шумадиско-београдски тип. Вујић тврди да је Сремцу то пошло за руком у

⁶²⁹ Исто.

⁶³⁰ Исто, стр. 153

Лимунацији на селу, где је описао Сретена, простачког материјалисту и грлатог нихилистичког агитатора. Ако се томе дода и лик кир-Гераса, прича у којој додирује проблематику српско-цинцарских односа, онда, каже Вујић, Сремац може бити назван „великим духовним ујединитељем Српства“, чија „крз хумор казивана обележја српских типова дају нам у њему сјајног карактеролога, а његова дела изврсне документе за једну будућу монографију српског духа“⁶³¹. Његов „србизам“ био је „органиски“, због чега је он „најсрпскији“ писац; Вујић сматра да му је „његово органиско србовање донело и жестоке противнике, ’интелектуалце’, али му је непромењено верна остала српска широка читалачка публика чији је инстинкт остао сигуран“.⁶³² Противници су га отписивали јер није, како би Скерлић рекао, „виши таленат“; Божидар Ковачевић је тврдио да није у роду Дикенса и Чехова. Али, читаоци су га увек препознавали као правог српског писца.

Изванредан посматрач, Сремац је све бележио; није волео „измишљене фабуле“, јер је стварност фантастичнија од сваке измислице. Због тога је Сремац, каже Вујић, бележио „покрете, људе, особине њихове, речи, изразе, гестове, теме, напесе по новинама, огласе, фирме, напесе по гробљу“⁶³³. Рођени приповедач, он је имао снаге да основну анегдоту изванредно развије у већу прозну целину. Одличан епски песник, он има сопствени стил. Није шаблонизаван, што је основни услов да неко буде уметник. Поређен са Игњатовићем, који је такође самосвојан, он се ипак разликује: „Али док је у Јаше и стил казивања ’телеграфски’, сав у кратким исказима, у Сремца се разлива оригинално причање, епско, у једном широком току. Све саткано из анегдоте, детаља и епизода – ипак даје широко причање које човек прати са уживањем, без прекида. У том и таквом начину причања пред нас излазе личности које остају личности живе, толико и тако живе да их памтимо, знамо и познајемо као стварне личности из живота, наше познанике и пријатеље.“⁶³⁴ То нису воштане фигуре, него читав народ, коме је Сремац прави родитељ. Он успева да личност ослика њеном спољашњошћу, без досадне психологизације, и ослика да је тако да та личност живи.

⁶³¹ Исто, стр. 154

⁶³² Исто, стр. 155

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ Исто.

Сремац је био и одличан сликар екстеријера и ентеријера, па га Вујић пореди са холандским уметницима. Није случајно био добар цртач. Човек сетно-хуморног осећања света, Сремац је, по Вујићу, надасве лиричар, не само на крају романа *Поп Ђира и поп Спира*, него и у *Зони Замфировој*, у појединим сегментима „Чича Јордана“, „Ибиш-аге“, „Калче“. Песничко гледање на свет и сажаљење према људима – то је Сремац у суштини. По Вујићу, Бог га је обдарио песничком душом, и рекао му да ће преко „животног смеха“ волети људе, Божија створења.

Прелазећи на анализу *Лимунације на селу*, Вујић указује на Сремчеве скице које су делу претходиле: „Екце хомо, силуета из новијих дана“ и „Максим, једна триглава силуета из наших дана“. Сремац је пошао од стварних ликова кад је кренуо да прикаже левичара Сретена, сеоског учитеља. Као школски ревизор, писац „Ибиш-аге“ је срео једног учитеља, који је, уместо родољубља, био под утицајем космополитизма, а у гимназији у Нишу је виђао професоре који су се радовали паду последње монархије у Америци, оне бразилске. Из новина је вадио неписмене учитељске написе, међу којима је био и напис једног који се стварно звао Сретен. Као што смо рекли, због *Лимунације* учитељско удружење у Србији није послало венац на Сремчев погреб, сматрајући да се он наругао читавом сталезу.

Књижевна критика, због идеолошке острашћености, није учила књижевне квалитете *Лимунације*, који су бројни: од ескпозиције типа, преко приказа споредних ликова, до самог Сретена, поступак је у складу с највећим Сремчевим квалитетима, какви су конкретност сликања људи и средине, као и живост дијалога. Дело је било душу дало за драматизацију, али се нико није усудио да му тако приступи. Сремац је сатиричар, али није изругивач; за разлику од Скерлића, који је тврдио да је писац намерно набацивао „црне боје“ на Срету, Вујић каже да је он био само „доследни посматрач“. Сретен није одбојан, него је несрећан, јер је болестан од полуинтелектуализма. Вујић за главни лик *Лимунације* каже: „Комичан је због несразмере свога болесног ума према средини којој све то његово не треба. Трагична је судба не његова него оних који полазе за таквим неписменим манијаком. Он није трагичан – он је само безграмотан и заслужује смех. Симпатичан није. Али, центлмен Сремац му није дао нигде ни једне

одвратне и ниске црте. Он је само пустио да се јасно види како је том човеку, што каже народ, 'Бог узео памет'.⁶³⁵

По Вујићу, Сретен је само најдовршенији лик читавог низа прича са извесном „идеолошком“ конотацијом, што се види у „Јусуф-агиним политичким назорима“, „Злом поданику“, у „Сецесио плебис“ (недовршеном), у личности „Чупавог ђака“ у „Вукадину“, нарочито у личности ђака у „Чича Јордану“.

У последњем делу свог предговора, Вујић га политички и идеолошки актуелизује: „Сремац је уочио карактеристичне црте прабољшевичког покрета, управо будућег бољшевизма. Сремац је дао тачну слику и прилику и оцену појаве која ће се све више ширити, мењајући облике и имена, све док се не претвори у безумље, тешку болест и уништавајући и разарајући фактор у српском народном организму. Сремац је нагоном правог националисте осетио шта Сретени значе и шта ће значити; осетио је шта за српску културу и за питање српског јединства значи сретеновско расположење духовно; осетио инстинктом свога здравога традиционалистичког духа шта значи убијање традиције и да је то подсећање корена биљци; осетио долазак царства олоша и сву беду истините некултуре; осетио опасност по национални дух и организам у том покрету који подрива и сигурно ће изгристи темеље Српства, још неуједињеног.“⁶³⁶ Његов Јусуф-ага и чича Јордан поручују Србима да ће царство, које су на сабљи добили, изгубити; и то да ће га, због напуштања завета, изгубити без борбе.

За Вујића, Скерлић је био типичан Сретен, само ученији, јер је хвалио Краљевину Србију као земљу без традиције, коју занима једино садашњост и будућност. Скерлићевски сретенизам је, по Вујићу, „то зазирање од неке тобожње верске опасности, то ниподаштавање традиције, то полуобразовано схватање 'сувремене науке', та анархија у појмовима и схватањима о органским силама заједнице, тај отров наших 'седамдесетих и осамдесетих година' и руских 'шездесетих', све то што је Скерлић рекао да, по Сремцу, представља 'груписање свих сила расула, хаоса, нереди и нерада у српском друштву' а по себи да је 'прогрес, нова идеја' – све то је 'сретенизам'. [...] И сретенизам је увек исти: уз Сретене, 'интелектуалце' и реформаторе бољшевичке, сплићу се покварене ћивте (ћир-Ђорђе) и сеоске левенте и нерадници (Мића Офицер); увек је то спрег

⁶³⁵ Исто, стр. 160-161

⁶³⁶ Исто, стр. 161-162

антинародних и покварењачких сила.⁶³⁷ Заведени полуинтелектуалци су, у рату на нашим просторима, отишли у „злочиначке банде“; и то је, по Вујићу, била Сремчева опомена, његово пророштво.

⁶³⁷ Исто, стр. 162

ЈУЖНОСЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА У ТУМАЧЕЊУ ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА

Вујић, југословенство, јужнословенство

Владимир Вујић је искрено веровао да су сви Јужни Словени, укључујући и Бугаре, јединствена културна целина. У свом огледу „О путу и о животу наше културе“, Вујић је истакао да је култура духовни живот који се пројављује у материјалним производима, при чему је колективно духовно стање реална органичност, која се открива у личним животима свих њених припадника. Ове везе су, како је показао и Карл Густав Јунг, углавном подсвесне (а сусрет са подсвесним једна је од главних одлика наше епохе), и утолико су чвршће. Западна култура, која се претворила у статичност цивилизације, у којој доминира рационализам и која техником руши све друге културе на планети, главна је опасност за све младе народе који се још нису показали и отворили ка новим стваралачким садржајима. Позивајући се на Берђајева, Владимир Вујић истиче да је цивилизација ексцентрична, окренута спољашњем и сили; једини пут културе је религиозно преображење, идење у дубину, јер, по Берђајеву, Вавилонска кула којој стреми човечанство без Бога никада не може бити дозидана. Руски мислилац истиче да народи пролазе кроз четири фазе: варварство, културу, цивилизацију и религиозно преображење. Слично размишљају и Фробенијус и Кајзерлинг, док Шпенглер истиче да народи нису ни зоолошка, ни језичка, ни политичка бића, него својеврсне душе, кадре за стваралаштво. Народи који живе тако што су изградили велику културу, па су се угасили и сад подражавају друге су „феласи“, који се налазе у непрестаном стању таворења. Да би се опстало, треба стварати.

По Вујићу, нација је највиши облик душе једне културе у којој се збива човекова судбина; како каже Берђајев, „култура је жива судбина народа“⁶³⁸. Зато је, сматра Вујић, изградња југословенске културе озбиљан и сложен задатак који нам тек предстоји; више није довољно позивање на херојску прошлост уз употребу површних политичких крилатица. Мора се ићи у дубину. Пре но што се

⁶³⁸ В. Вујић, О путу и о животу наше културе 3, *Народна одбрана*, Год. III, бр. 51 (16. децембра 1928), стр. 820

пође у нову синтезу, треба извести неопходне ревизије да би се утврдило где смо и куда идемо. Иако смо и ми имали псевдоморфотичка одвајања интелектуалаца од народа, она нису вршена тако радикално-катастрофички као у Русији Петра Великог, тако да Јужни Словени још имају снаге да се врате себи. Свака нација је непрестано у борби – хоће ли да постоји или неће, хоће ли се изразити и живети или ће таворити у безизражајности, каже Вујић. И зато се не треба плашити напора самоизграђивања.

Три су основна питања када је словенска култура пред нама, каже Вујић у свом запису „Питања о словенском духу“. Прво питање се односи на утицаје западне философије на Словене, и на то колико су словенски философски одговори еклектични, а колико самосвојни. На њега треба да одговоре и Пољаци, и Руси, и Чехословаци, и Јужни Словени. Друго питање је питање колико се словенска самосвојност пројавила у односу на Запад. Треће питање јесте – колико је западна мисао нешто спољашње, што Словене спречава да себе уобличи, и јесу ли кадри за тај подухват. Данас је, по Вујићу, реч и о пољском месијанству, и о чехословачкој мисли Масариковој, која прихвата Запад, али се не одриче Русије, док „Запад потпуно тријумфује у Русији и то својим најзрелијим материалистичким ставом крајњег недуховног живота“⁶³⁹.

У „Видовданским размишљањима о култури“, Вујић истиче да култура није техника, него хтење и мисија. Зато је она религиозна у својој бити, што су код нас снажно осетили Божидар Кнежевић и Светозар Ристић. Видовдан је сведочење чињенице да ми знамо шта је Царство Небеско. Основна разлика између јужнословенске културе и европске, фаустовске, је у томе што фаустовство значи вољу за моћ, док је наш циљ „остваривање царства небесног на земљи на којој живот проводимо“⁶⁴⁰. То је својеврсни донкихотизам, али једина истина којој можемо да стремимо. Наша култура је трагична зато што живимо на граничном простору, у непредаху, у боју са силама туђинштине, настојећи да љубав и правду учинимо темељним вредностима друштва заснованог на братству. Херојска је, вели Вујић, и наша данашња одбрана од надирања Запада, који нас ломи и не да нам да будемо оно што јесмо, да градимо насушну алтернативу. Ми,

⁶³⁹ В. Вујић, Питање о словенском духу, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 11(1929), стр. 191

⁶⁴⁰ В. Вујић, Видовданска размишљања о култури, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 26 (1929), стр. 438

по Вујићу, нисмо Европа, чија је трагедија пропадања у бездуховном на моменте комична; наша трагедија, која потиче из чињенице да је тешко све што је узвишено, нема у себи ничег комичног, него нуди могућност изградње новог, духовно величанственог.⁶⁴¹ Не треба, међутим, заборавити – и на Западу имамо браће, људи који вапију за духом и не признају тријумф материјализма, каже Вујић.

У тексту „Смисао национализма“, Вујић истиче да патриотизам значи телесно рођење, биологију, док је национализам рађање у духу. Народи се рађају од оца (pater); национализам је рађање нације за вршење мисије у култури: „Добро схваћени и пречишћени патриотизам јесте национализам. Он је, такав, правилно духовно уздигнут, оно чиме се у ствари живи [...]“.⁶⁴² Мисија је, дакле, изнад биолошког порекла. И југословенство се може остварити, веровао је Вујић, управо као таква мисија.

Шта су нови задаци које треба извршити да би се саздала преображена, свежа, млада култура? У тексту „Пред новим задацима“, Вујић указује на чињеницу да је епско одавно прошло; еп се претворио у роман, а роман, данас, опонаша филм: „Услови под којима данас живети морамо најмање су епски: они нису ни драматични, они су филмски.“⁶⁴³ По Вујићевом мишљењу, наша култура је у плодотворном хаосу, из кога се много тога битног може родити, само ако се буде ишло својим путем. Западна култура умире у цивилизацији, а ми ту културу нисмо ни доживели. Ми смо тек изашли из примитивно-херојског доба. Од нас се тражи, сматра Вујић, невиђени скок из епа у филм; тешко је ступити из оружане борбе за спољашњу слободу у борбу за слободу духовну, која је много сложенија од физичких напора. Морамо оно што је најбоље у нашој епској души спојити са

⁶⁴¹ Разматрајући стране утицаје на наше стваралаштво, Вујић је настојао да их сведе на, по његовом мишљењу, праву меру. У *Народној одбрани*, Владимир Вујић је објавио белешку „Гете и југословенски свет“, поводом стогодишњице смрти великог писца, у којој је истакао да је јужнословенски свет за њега везан чињеницом да је аутор *Фауста* учинио много за афирмацију нашег народног стваралаштва у Европи. Многи наши интелектуалци су, у настојању да увек подражавају Запад, преко Гетеа дошли до вредности наше народне поезије, на коју, иначе, не би ни обратили нарочиту пажњу. Вујић каже: „Интелигенција, градски производ псеудокултуре, често, врло често, прима велике уметничке вредности своје земље тек преко странаца: случај је то био и са Бором Станковићем.“ (В. Вујић, Гете и југословенски свет, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 15 (1932), стр. 242).

⁶⁴² В. Вујић, Смисао национализма, *Народна одбрана*, Год. VI, број 1 (1931), стр. 13

⁶⁴³ В. Вујић, Пред новим задацима, *Народна одбрана*, Год. V, Бр. 22 (1931), стр. 340

филмским превирањима у души модерног човека: то од нас тражи неоромантичарске заносе, којима треба да надиђемо туђе и постанемо своји.

У огледу „За Запад или против њега“ објављеном у *Народној одбрани* 1931. године, Вујић се позабавио полемиком која је покренута када је Раде Драинац у бугарском часопису *Литературен глас* позвао бугарске колеге да се сви удруже у одбацивању културног империјализма Запада и крену у изградњу балканске културе. Многи бугарски писци су оштро одбили Драинчев позив, остајући потпуно на страни европоцентризма. Југословенски часопис *Живот и рад* је, на сличним основама балканства као самосвојности, понудио сарадњу бугарским писцима. Они се нису одазвали. Само је Ксенија Атанасијевић у *Правди* потврдила да је балканска култура као аутентичан израз могућа, али загребачка *Ријеч*, *Књижевне новине* и *Савременик* томе су се супротставили. Резултати су били разочаравајући. Вујић каже: „Поновила се мисао о бајци и о бауку балканске културе. И поновио је г. Станко Томашић сву горчину и оштрину аргумената против јужно-словенског духовног јединства. [...] За г. Томашића, моје тврђење да ми имамо једну јужно-словенску мисао о свету и једну књижевност са Бугарима – нетачност је и нејасност. [...] Он говори о 'једном будућем саставу људског друштва' чијим ће животним потребама бити оне мисли савршено излишне. Наравно, мисли на једну унификацију целокупног човечанства на плану западне техничке културе.“⁶⁴⁴ У наставку свог текста, Вујић по ко зна који пут тврди да је епско доба прошло, али да у нама има снаге за плодотворну културну делатност, само ако се ослободимо западноевропске схематизације наше историје.

О првоучитељима и јужнословенској књизи

У *Народној одбрани*, Владимир Вујић објавио је 1931. године текст „Мисли на дан блажене успомене првоучитеља Тирила и Методија“, који унеколико варира теме из огледа о српској књизи, објављеног две године раније. У уводу, он истиче да се јужнословенска књига родила онда када су солунска браћа Словенима подарила глагољицу и хришћанске мисли на словенском језику.

⁶⁴⁴ В. Вујић, За Запад и против њега (Историја и заблуде једне дискусије), *Народна одбрана*, год. VI, бр. 19 (1931), стр. 303

Она се родила у сукобу латинског и словенског духа, због које су, под притиском Запада, њихови ученици морали да крену на Словенски Југ. Зато је јужнословенска књига плод словенства и хришћанства.

Рођена у сукобу са Западом, она, већ вековима, претрајава као стална борба за самосвојност. Та борба је почела у рано доба, када је настојала да изађе из сенке византијства. По Вујићу, „и кроз густе редове реторства, кроз туђ дух и туђ облик, наша књига ипак пробија *својим* цртама: она достиже врхунце у причању монаха Теодосија и непознатог још једног писца животописа Стефана Дечанског у *Животима краљева и архиепископа српских*, нашим књигама цароставницима или, боље, по народном легендарном духу, књигама староставним.“⁶⁴⁵

Дубровачка књижевност развија се под утицајем италијанске; али, и она се пробија ка себи и своме, да би, на врхунцима, са Гундулићем и Палмотићем, чинила част јужнословенском духу и култури. Дубровачка књижевност, по Вујићу, значи једно достигнуће: „Језик је, очишћен већ потпуно, јер наш, примио плодне утицаје језика са оне стране динарских гора; народна песма је продирала и ту; дух јужнословенски, наклоњен високом лиризму и размишљању о свету и животу, пробија овде у изражајима велике уметничке вредности.“⁶⁴⁶

Долазак Турака спречио је спајање самосвојних елемената јужнословенских књижевности ране епохе, од којих би настала књижевност ослобођена и византијске и западне псеудоморфичности. То је умртвило књигу, која је остала у манастирима, али није могла постати чинилац културе. Уместо ње, појавила се епика, и гусле су преузеле улогу коју је књига имала у ранијем добу. Вујић бележи: „Јека гусала заменила је сву културу. И у патријаршији целој, оквиру тог прелазног доба нашег, књига се ширила на старом, преданом, већ урађеном, по скривеним манастирима, а гусле су јечале пред зборовима народа, износећи истину своју о овом свету, о животу на њему и људима на њему.“⁶⁴⁷

Поновна појава књиге значила је опет псеудоморфичке притиске Запада. Остављајући мантију, Доситеј оставља иза себе и предање своје културе, и очи му бивају опсеђене сликама западне моћи. У доба романтизма, Запад се носталгично

⁶⁴⁵ В. Вујић, Мисли на дан блажене успомене првоучитеља Ћирила и Методија, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 21 (1931), стр. 331

⁶⁴⁶ Исто.

⁶⁴⁷ Исто.

освртао за својом прошлошћу, док је наш романтизам најављивао здравље и снагу народног духа, и велико ослободилачко буђење.

Данашња словенска мисао мора да надиђе све псеудоморфозе и да открије богочовечанску културу. Наша књига почела је, у доба Солунске Браће, у борби са Западом на религиозној основи; она и данас мора да се бори са Западом, на религиозној основи. Јер, словенство не тежи западњачком империјализму, него Богу и правди. Уместо псеудоморфозе, неопходна је аутоморфоза. И то није шовинизам, него стремљење свечовештву. Нација је духовна заједница, која се својим мисленим ставом разликује од других; словенство је за уједињавање са свима, али не на темељу материјалистичког интернационализма, него на темељу љубави и правде.

Значај Солунске Браће је у томе што су припремили основе јужнословенске културе; данас се њена изградња, као изградња духовне алтернативе, мора наставити.

О савременој јужнословенској књижевности

У тексту „Савремена јужнословенска књижевност“, Владимир Вујић истиче да је књижевност само оно што је од духа, јер, у складу са новозаветном поруком, слово убија, а дух чини живим. С тим у вези, јужнословенска књижевност је, на плану духа, увек била једна и јединствена, од Триглава до Солуна. Садашњица јужнословенске културе плод је њене прошлости, па се у исту треба загледати.

Рана јужнословенска књижевност олако је избацивана из општег књижевног корпуса, јер је одражавала религиозни поглед на свет тадашњих људи, који је био искрен. Ипак, не треба заборавити да су се наши писци, попут Теодосија, пробијали кроз наносе туђег, попут византијског, и стварали самосвојно. Општа слика те епохе, која је претходила грађанској књижевности, види се код разних аутора – од патријарха пећког Пајсија, преко оснивача бугарске књижевности, Пајсија Хиландарца, до словеначког реформатора Приможа Трубара, босанских фрањеваца и религиозно-покајничке књижевности Дубровчана. Народно стваралаштво Јужних Словена, са своје стране, имала је

такође своју суштинску сродност, јер је било заснована на патријархалном моралу и гусларском певању.

Две личности заснивају нове путеве у књижевности – фрањевачки монах Андрија Качић Миошић, вредни скупљач народног блага, и православни калуђер Доситеј Обрадовић, који ће побећи из манастира да би, задивљен Европом, у свој народ донео идеје западног просветитељства. Од тада постоје два тока у јужнословенској литератури – онај који је заснован на народном духу и онај који је заснован на духу западњачке мисли. Иако ни Качић Миошић ни Обрадовић нису били ствараоци у пуном смислу те речи, они су и даље симболи одређених културних прегнућа, који имају своје настављаче (рецимо, Качићеви настављачи су, по Вујићу, Његош, Мажуранић, Прешерн, Христо Ботев, Петко Славејков, Прерадовић, Људевит Гај).

Каква је разлика између старе, религиозне, и савремене књижевности?

Књижевност у ново доба престаје да буде религиозна, а постаје израз друштвеног живота. Вујић каже да је нестанак патријархалне културе довео до питања настанка другачијег, градског света, и размишљања о животу који пролази. Град, село, малограђанство, пропадање властелинства, проблеми „византијско-цинцарске“, балканске паланке налазе се у жижичанима писаца какви су Јанко Веселиновић, Ксавер Шандор Ђалски, Динко Шимуновић, Иван Цанкар, Бора Станковић, Стеван Сремац, Алеко Константинов, Јордан Јовков, Јаша Игњатовић. По Вујићу, „све се занимање окреће око тог чудног живљења наших људи – на путу са села у грађанство, на пут са земље мајке, природе у вештачки цивилизовани живот, на ломљење свих старих оквира, и мутно, непреврело још, стварање нових“⁶⁴⁸.

Савремени тренутак значи присуствовање рађању потпуно другачије, техничке цивилизације, која јесте пореклом западна, али је, због саме природе технике, универзална. „Машинска“ империја је техником свет повезала тако да се свака мисао, изречена на једном крају тог света, изванредно прима на другом. Настаје космополис, а паланка постаје велеград. Савремена личност је, под ударом технике, раздробљена, фрагментарна, и она покушава да на нове, вештачке начине успостави јединство. Због тога се у савременој уметности јавља

⁶⁴⁸В. Вујић, Савремена јужнословенска књижевност, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 5 (1932), стр. 69

и еклектичност – настојање да се из разних извора црпе надахнуће за нову синтезу. Зато се збива и повратак архаичном, као органски целовитом – уметници се крећу од надахнућа културама примитивних племена до средњег века. Окован техником, уметник устаје против просветитељског рационализма, и тражи нове, самосталне путеве својој мисли.

Данашњи човек може све. Доситеј се дивео омнибусу, а ми се не дивимо ни авиону, јер знамо да он може да сеје и смрт. Иако Запад пред којим данашњи човек није исти као Доситејев, ипак јужнословенски малограђанин и даље има осећање ниже вредности, и плаши се да не „заостане“ за Западом.

Патријархална култура, врело народног стваралаштва, ишчезава; још је има у јужнословенским оазама, али неће дуго. Сада се води борба, како Вујић каже, „између гусала и радија“. Зато се у јужнословенској књижевности рађају многе узбуђености – почев од чежње за неузмирености фолклорног до нервозних облика западног модернитета. По Вујићу, постоје три облика данашњег стварања у Јужних Словена: модернизам, као узмирено тражење смисла у западним срединама; национализам (чувство здравог ослањања на дух народног твораштва); педагогизам (тежња да се остане при старим, негдашњим, такође западним, облицима мисли). Педагогизам нема будућност; будућност је у синтези модернизма и национализма, сматра Вујић.

О Аугусту Шенои

Када се, у издању Српске књижевне задруге, појавила дужа новела Аугуста Шеное, *Чувај се сењске руке*, са обимним предговором Антуна Барца, Владимир Вујић је истакао да је реч о значајном подухвату.

У свом приказу Шеноиног рада, Вујић указује на то да је младост хрватског писца протекла у доба заноса словенским духом илирског покрета, али да је онда наступило тешко доба, када је хрватско племство пропало и почело да се задужује, сељачка задруга да се распада, а националну елиту је чинило отуђено грађанство коме је била ближа немачка него народна култура. То грађанство се одавало пороцима, од мајмунског подражавања свега што је туђе до превртљивости и подмитљивости. Млади су створили покрет „просветом

слободи“; оно што у науци чине Фрањо Рачки и Ватрослав Јагић, у књижевности на себе узимају Аугуст Шеноа и Фрањо Марковић.

Песник, фељтониста, хроничар загребачке прошлости, романописац, уредник часописа и драматичар, Шеноа не само да подиже националну свест, него и уобличава језик свог народа. Он је уверен у социјалну улогу књижевности, и жали што писци не користе богате ризнице српске и хрватске прошлости. По Вујићу, умео је да одабере праве мотиве за свој рад, међу којима су били пребрзи развој народа за кратко време, распад задруга, страначка борба, уплив туђинштине, пропадање угледних породица и лоше васпитање деце.

Вујић о њему каже: „Као фељтонист, шибao је глупост, уображеност, поквареност, трку за спољашњим сјајем, небригу за све више културне вредности, нарочито домаће. Као песник, био је претеча новог јамба, ослободитељ од десетерца, динамичан претходник Крањчевића, Назора, творац извршних националних песама. Као књижевни критичар испитивао је књижевна дела с обзиром на то колико су *искрена*, колико су *уметнички вредна* и колико су *духом наша*. Као позоришни критичар, писац драма, организатор књижевних покрета и листова имао је пун успех и за живота. Као писац приповедне прозе основао је роман социални и историски. Он је једним махом и ударом створио читаву књижевност те врсте.“⁶⁴⁹

Од њега је било већих артиста, али није било омиљенијег писца у народу, који је Хрвате штитио од мађаризације под Куеном Хедерваријем. Уз то, он је саставио и антологију хрватског и српског песништва. Вујић завршава свој приказ Шеноином песмом „Буди свој!“ сматрајући да га она најбоље одражава.

О Бартуловићевом роману *На прелому*

Приказујући Бартуловићев роман *На прелому*, Вујић се прво осврће на предговор историчара Владимира Ћоровића, који је указао на аутобиографичност романа, чији је главни јунак, Иво Тадић, у ствари сам Бартуловић. Ћоровић је нагласио да је у питању роман о једном поколењу, писан, пре свега, из унутарње перспективе. Иако је реч о занимљивој теми – о генерацији предратне, југословенски опредељене, омладине – ипак се, сматра Вујић, морамо ослободити

⁶⁴⁹ В. Вујић, Аугуст Шеноа, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 10 (1932), стр. 158.

спољних утисака да бисмо дело могли оценити у складу с његовим уметничким каквотама. Вујић додаје да њему то неће бити лако, јер је генерацијски и сам везан за ову тематику.

Иво Тадић, ма колико Бартуловић у њега унео себе, ипак је књижевни лик, и као таквом му треба приступити, каже Вујић. Романи са тезом су увек опасни, јер читалац у њима тражи доказе тезе, а од тога уметнички поступак трпи. Вујић главно противречје романа *На прелому* види баш у томе: „Поставивши *тезу*: ово је слика и описивање национално активне предратне омладине – прво писац, затим г. Ћоровић, затим г. Богнер – дошли су, најзад, дотле да у Иву Тадићу нађу противуречности: између њега као националног радника и борца, онаквог каквог га је направила теза, и њега као личности, сањалачке, колебљиве, неодлучне, какав Тадић јесте.“⁶⁵⁰ Када се та противуречност уочи, онда критичару, попут Вујића, остаје да брани Тадића онаквог какав јесте од идеологизације тог истог Тадића путем тезе о револуционарној омладини чији би овај књижевни лик требало да је представник.

Бартуловићев Тадић личи на главног јунака Шапчаниновог романа *Сањало*, који је, због свог романтичног става, био девер на свадби вољене, као што је и Иво благословио свог друга Мату да се ожени оном коју је он, Тадић, волео. Бартуловићев јунак, иако одушевљеник карбонарских идеја, у ствари није ништа друго до човек пун комплекса и страха, неодлучан и немоћан да се суочи са стварношћу. Тадић, такав какав јесте, по Вујићу је уметнички уверљиво саздан лик, и због тога нема никакве потребе да се врши идеолошка вивисекција истог.

Бартуловић, сматра Вујић, ипак не успева да се ослободи лоше психологизације, за шта је пример дуга и неуспела Ивова исповест *Вери*, која је сладуњаво-мелодраматична. Људи, средина, градови и предели дати су добро; недостаје слика Тадића у рату, у затвору, у Сибиру, оно што живот чини животом. Трагедија једног поколења, које је било идеалистичко, али је доживело да му се „сломе копља“, ипак је, сматра Вујић, приказана на уметнички успео начин.

⁶⁵⁰ В. Вујић, *На прелому*, роман написао Нико Бартуловић, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 36 (6. септембар 1930), стр. 571

О бугарској књижевности

Представљајући Јордана Јовкова и његову прозу *Вечери у Антимовском хану*, Владимир Вујић указује да је његова проза, слична прози Боре Станковића, слатка и болна; истовремено, она има унутрашњи ритам који је аутентични стил, ма колико био „неписмен“ у очима формалиста.

Јужнословенске књижевности су, суштински, лирске. Таква је била поезија Гундулићева, али и Његошева; данас су таква дела Милоша Црњанског и Момчила Настасијевића. Антимовски хан, на путу из Добруце, реалан је; али, приче које су се ројиле око њега постоје на граници сна и јаве, тамо где се рађа истинска поезија.

Вујић каже: „Као да се на овим новелама испунила реч једног Естонца, Тугласа, названог ’прозни лиричар’, реч која је сугестивна и мудра: ’Идеална новела треба да личи на поему’. Тако се на чисто поетском терену, ономе где се меша стварност и фантастичност, лирско и епско, ’поезија’ и ’проза’ у оним старинским значењима тих речи, свесно и подсвесно, ритмика и неред, развија и казивање Јовкова [...] Оваквом начину поетског казивања одговара и особени изражај, ’стил’, пун музике и ритмике чистог балканског живљења. Муки и јаки ритам неких основних бубњева одзвања, као неких чудних, прастарих, фантастичних, дивљачких бубњева из прашуме. А ипак тако драг нашем поимању и осећању, тако присан и близак нашем срцу и нашем ритму унутрашњем.“⁶⁵¹

Вујић истиче да књиге, попут Јовковљеве, доказују да је неопходно преводити значајна дела бугарске књижевности, која је суштински наша. Неопходно је јужнословенско зближавање, а оно, пре свега и изнад свега, мора ићи преко културе, чији је књижевност један од најважнијих израза. По Вујићу, „један је основан дух који провејава од Цанкара испод Алпа, преко Шимуновића са Приморских страна, преко Боре Станковића са Мораве, до Јовкова, тамо на крањем истоку лепих јужно-словенских земаља. [...] Један је дух и јединствена душевност, јер је дух један, а материја је бесконачно дељива и раздробљива.“⁶⁵²

У тексту „О бугарској и нашој књижевности“, објављеном октобра 1934. године у *Правди*, Вујић поздравља тежњу за зближавањем Бугарске и Југославије,

⁶⁵¹ В. Вујић, Јордан Јовков: *Вечери у Антимовском хану*, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 20 (1931), стр. 324

⁶⁵² Исто.

подсећајући да је културна основа Срба и Бугара у Средњем веку била иста, и да се Свети Сава око њих старао скоро као и око свог народа, као што је Константин Философ дошао из Бугарске у манастир Ресаву, код деспота Стефана, да оснује преписивачку школу. Заједничка нам је била и исихастичка духовност, каже Вујић. Све до Доситеја Обрадовића, постојале су темељне основе заједништва; а онда је свако почео да прима западне утицаје, и да их по своме, наравно неоригинално, псеудоморфички, прерађује и дотерује.

Две велике теме, православље и европеизација, по Вујићу, данас уступају место трећој – а то је нови стваралачки полет, заснован на стварању самосвојног културног израза. Треба рађати с кореном у родном тлу, а не препуштати се копирању Запада и помодној „социјалној“ тематици изложеној вестернизовано. На том терену се не може градити братство: „На псеудосоцијалној основи нема здруживања.“⁶⁵³

О Мажуранићевом спеву

Приказујући Мажуранићеву *Смрт Смаил-аге Ченгића* у новом издању и са коментарима Младена Лесковца, Вујић истиче да је реч о једном типичном „динарском делу“.⁶⁵⁴ Попут Његоша, који је увођењем народног кола и нарочитом театрилизацијом успео да разбије десетерачку монотоност у свом епу, Мажуранић је изменама ритма такође разбио гусларску монотонију.

По Вујићу, ни у једном од ових дела није реч о сукобу Исток-Запад, него о сукобу у оквиру „исте расе“, Срба осталих у православљу и потурица, или пак Турака који су, дугим живљењем на нашем тлу, и сами постали динарски људи.

Три су, по Вујићу, основна песничка извора за изучавање динарског духа у нас, који је, на свој начин, прерадио и хришћанство: то су Мажуранићев и Његошев спев и дела Марка Миљанова. Од католичких „северних страна“, преко централног динарског простора, до албанског југа простире се наш еписки човек са својим световима. Али, то је један од елемената нашег културног језгра, не језгро у целини, каже Вујић: „Оно што је за европске народе класика – то су за нас извесне вредности наше: ова еписко-херојска група динарства, мелос нашег Југа и

⁶⁵³ В. Вујић, О бугарској и нашој књижевности, *Правда*, 6. октобар 1934, стр. 9

⁶⁵⁴ В. Вујић, О једном прилогу нашој класичној књижевности, *Смрт Смаил-аге Ченгића* у новој опреми Г. М. Лесковца, *Правда*, 16. март 1935, стр. 8

његово православлје, једна група и линија писаца израслих преко наше народне поезије: Јаша – Сремац – Б. Станковић, сјајна предања фрески средњевековних, народна поезија нединарског порекла (Краљевић Марко) и традиција Светог Саве.⁶⁵⁵ По Вујићу, таква наша класика треба да буде основа домаћег образовања, а не латински језик, који је темељ учења на Западу.

Такође, Вујић уочава да динарски певачи воле да певају о Марку Краљевићу, али га не поимају, док се куну у Милоша Обилића кога разумеју. Мажуранићев спев, на основу кога су ђаци по школама мучени тако што се од њих тражило да у њему открију све стилске фигуре, могао би се изучавати као врстан пример споја ликовне и песничке уметности. У њему, по Вујићу, има нечег рембрантовског.

Младен Лесковац је, мисли Вујић, написао добар предговор, и дао значајне коментаре, јер је Мажуранићев језик из епохе која савременицима није довољно појмљива. Једина грешка приређивача је што се позивао на слаба поређења *Горског вијенца* и *Смрти Смаил-аге* која је дао Павле Поповић

О поезији Мирослава Крлеже

Када је, у издању Геце Кона, у Београду 1931. године, изашла *Књига пјесама* Мирослава Крлеже, Владимир Вујић ју је одмах приказао у *Народној одбрани*. Он уочава да, после читања те збирке, пред читаоцем остају једна визија и једна мисао. Риме не остају у сећању, али снажне боје његовог визионарства, као и осећање за бедне људе и њихов положај у свету, не заборављају се. Мисао Крлежина је атеистичка, она не долази до Христа, који је, како песник вели, „дрвени кумир“. Гладан правде, жедан љубави, песник је без Бога.

У свету Крлежиних песама, у коме, по песниковим речима, „пролазе људи с мржњом и сјекиром у руци и уљаницом ситном у мјехуру душе“, нема наде. А, по Вујићу, нада је у томе да треба „уљаницу разгорети до јасна, светла, пламена, до моћне сунчане зраке љубави Божије“⁶⁵⁶. По Вујићу, „у том сугестивном, снажном, поетском комплексу визија натопљених бојама које се памте, казаних и једно и силно, и, већином, чистим поетским изражајем, у том комплексу визија

⁶⁵⁵ Исто.

⁶⁵⁶ В. Вујић, Мирослав Крлежа: *Књига пјесама, Народна одбрана*, Год. VI, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 305

праћених тако оправданим побунама на гадости, које постоје, на беде, које тиште, на јад, који боли – у свему том превасходно јаком поетском казивању недостаје – излазак⁶⁵⁷.

У положају усамљеног светионичара, Крлежа нема исхода из свог утварног безизлаза. Његове визије су паклене, и његова чежња да се врати у стање бесловесности, у првотну, несвесну природу, није нимало случајна. Јер, по Вујићу, „муке тог поете теже враћању у пра-исконско, глухо, немо, а не налазе изласка, кроз патње и очишћења, у ведријег, пунијег, верујућег човека међу људима – браћом“⁶⁵⁸.

Крлежа је, по Вујићу, титански бунтовник, чија је сама срж – побуна, али и бекство из наказне цивилизације урбанитета. Његова песма казује га целог; Вујић као амблематичне наводи следеће стихове: „И тако с ријечима нијемим, пред туђим вратима стајати./ Слушати прљаве гласове из полутмине воњаве./ Звонити стихове звоњаве, и пјевати, и трајати.../ А то је тајна светог бунила: бити сам и ходати по крову/ И својом виком будити сиве и поспане људе./ То је тако и тако треба да буде.“⁶⁵⁹

По Вујићу, Крлежина поезија је вредна и достојно сведочанство наше књижевности. Она је „снага, побуна, бежање и окретање у месту“⁶⁶⁰. Због тога се Вујић нада да ће ова „добра душа“ једном изаћи из таме у којој се обрела.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Исто.

⁶⁵⁸ Исто.

⁶⁵⁹ Исто.

⁶⁶⁰ Исто.

⁶⁶¹ Несигурно сећање Мирослава Крлеже у себи је чувало и лик Владимира Вујића. У разговорима са Енесом Ченгићем, он каже: „Кад говорим о цркви, пада ми на памет случај из године 1926. Сједио сам у једном београдском академском друштву, академском републиканском друштву, као гост мога тадашњег пријатеља Драгише Васића. Чланови академије, заслужни грађани, носиоци Карађорђевих звезда и Белога орла с мачевима, воде мудре академске разговоре. Уто долази њихов колега, такођер академик, теолог, специјалист за православну цркву и православље као такво, који се звао Владимир Вујић. Кад су ме представили да сам књижевник из Загреба, он поче свој монолог: 'Јучер сам се вратио из Загреба гдје сам сређивао неке ствари између католичке и православне цркве, па гледам, бре, колеге и пријатељи, ту цркву, ту организацију, те канонике, па немам речи да кажем како то све лепо изгледа. Каноници не станују по граду и приватним становама него су на каптолском двору, па имају своје апартмане, па имају своје библиотеке, па имају своју мушку послугу, једу сребрним есцајзима, говоре стране језике, а онда, мислим, каква смо ми беда према њима. Славимо Крсну славу, једемо прасетину са стола где су лежали мртваци и сви смрдимо по луку.' Ја то слушам па кажем: 'Немојте се заносити, драги господине. И код нас то иза кулиса све другачије изгледа него што сте то Ви видјели и доживјели!'“ (Е. Ченгић, *С Крлежом из дана у дан (1980-1981). У сјени смрти*, Загреб, 1986, стр. 356) Ако апстрахујемо слику Владимира Вујића гадљивог на свој примитивни народ и православно свештенство, треба погледати чињенице које су у Крлежином памћењу престале то да буду: Вујић није би ни академик, ни теолог, а 1926. није имао никаквих веза са православљем, које ће, као поглед на свет,

Пред сумрак прве Југославије

У тексту „Српска, југословенска, јужнословенска књижевност“, објављеном 1939. године, Вујић истиче да су српска, хрватска, словеначка и бугарска књижевност самосталне целине са својим историјама, али да ипак припадају заједничком културном кругу. Мора се, коначно, признати да је српска књижевност посебна, и да као таква треба да буде изучавана, без обзира на сродности са суседним литературама. Постоје извесне заједничке фазе у њиховом развоју, као и додире између српске и хрватске и српске и бугарске књижевности, који се никако не смеју и не могу превиђати, као и утицаји Запада и Византије и борба за аутентичност, а будућа компаративна истраживања само ће још више учврстити чињеницу да су сродности велике.

У доба када се и Краљевина Југославија нашла на путу признавања посебних народа (било је то време припреме за настајање Бановине Хрватске), истраживачи су, тврди Вујић, дужни да уоче границе и разлике, али да непристрасно покажу и сродности наших књижевности, које могу, ако су остварене као високи уметнички дometri, бити понос и дика свих Јужних Словена. По Вујићу, „наше је да повежемо тачке исте духовне температуре на овом нашем Словенском Југу и да тим културним изотермама – да их тако назовем – спојимо духове“⁶⁶².

усвојити тек крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века. Да и не говоримо о томе да никакве православно-римокатоличке мисије у животу и раду Владимира Вујића нису познате.

⁶⁶² В. Вујић, Српска, југословенска, јужнословенска књижевност, *Време*, 20. децембар 1939, стр. 12

ПРЕДРАТНИ ПОСЛЕ РАТА

О рецепцији Боре Станковића

Године 1930, у 32. броју *Народне одбране*, Владимир Вујић је објавио текст „Борисав Станковић у талијанској књижевној критици и нашој званичној историји књижевности: и поводом тога“. Објављен је поводом чињенице да је Умберто Урбани, за издавачку кућу „Treves-Zanichelli“, превео *Нечисту крв* Боре Станковића, чије је прво издање брзо распродато, да би се одмах појавило друго. Италијани су, а о томе је писао и *СКГ*, били одушевљени, говорећи да је реч о чудесном делу, каквих је мало и у великим књижевностима.

Вујић сматра да је штета што велика дела наших писаца већ одавно нису преведена на Западу, где би била исто тако поздрављена као и роман Боре Станковића, па би њихова рецепција тамо довела до коренитог преокрета нашег сопственог односа према свему вредном што имамо, који нам је суштински потребан. Јер, по Вујићу, наша дела се и даље оцењују по начелима француског рационализма, а не по својој истинској вредности. Наши критичари су, каже он, „вечно пипали по површини, тражили неке геометријске спољашње особине, мерили и ценили кору а остали слепи за срж“⁶⁶³. У званичним историјама књижевности налазе се овештале формуле, чији творци, по Вујићу, стил доживљавају као „скуп прописа по којима се ређају слова у речи, речи у реченице, а ове ’изражавају мисао’, реченице у параграфе, а ови у књиге, скуп прописа који се имају научити да би се добро писало“⁶⁶⁴. По њима, каже Вујић, стил је пуки збир спољашњих особина текста, а дела „несрећних“ домаћих писаца им служе само као збирка школских или матурских радова, које они прегледају и оцењују.

Тако је прошао онај коме се Италијани сада диве, вели Вујић. По Скерлићу, његова писменост је „недовољна“, а синтакса „несигурна“. Скерлић му је признавао лирску особеност, али га је корио због регионализма и недостатака у композицији. Он није разумео Станковићеву стилску самосвојност, која се тек

⁶⁶³ В. Вујић, Борисав Станковић у талијанској књижевној критици и нашој званичној историји књижевности: и поводом тога, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 32 (9. август 1930), стр. 506

⁶⁶⁴ Исто.

сада открива у својој пуноти. Павле Поповић је, пак, пошао од тезе да се „сматра“ да је Станковић први међу млађим приповедачима (у шта он, свакако, није сигуран, јер не би користио безлично „сматра се“), и дошао до закључка да има развијен дар за посматрање и поетску снагу, при чему „врло пренебрегава форму, стил, језик, композицију, хармонију, у времену кад се на то веома пази“⁶⁶⁵. И Скерлић и Поповић тако показују да под стилем подразумевају оно што са стилем нема везе (пуку форму, засновану на застарелим правилима књижевне теорије), а под поезијом оно што стил заиста јесте – садржину, неукалупљени отисак оригиналности, самосвојног, аутентичног песниковог јаства пројављеног у делу. Иако му дају извесне комплименте, и Скерлић и Поповић замерају Станковићу што није умео да се, у складу с њиховим схватањем „хармоније“, „савлада“. За њих самосавлађивање значи самоодрицање зарад прихватања нечег што је туђе, али – прописано. Зато је крајње време да се крене у ослобађање од наслеђа Љубомира Недића, Јована Скерлића и браће Поповић јер, по Вујићу, „делује, заиста, очајно, кад чујете младе људе где вам, поузданошћу ’наученога’, говоре о аљкавости и неписмености једнога Лазе Костића, Јаше Игњатовића, Боре Станковића чија дела, међутим, истављена у најбољем избору пред европски књижевни свет, могу само да изазову оправдано дивљење и савршено правилно пласирање на велике уметничке вредности у књижевности“⁶⁶⁶.

То би био посао Друштва књижевника – кога нема; и посао ПЕН-клуба, који одбија тиме да се бави. Још увек међу критичарима владају потомци оних прекосавских учитеља који су Србију погледали очима Запада, и у њој видели заосталост и просташтво. Они су се понашали као, по Вујићу, од Бога постављени одборници по општинама, који, уместо да се баве општинским пословима, крећу да преуређују књижевну уметност. Бавећи се исцрпним студијама о безначајним европским појавама, какве су Хередија и Анри Бек, они су превидели не само Бору Станковића, него и друге и многе, и сведоше, по Вујићу, свој рад на „књижевно беспосличарење“.

⁶⁶⁵ Исто, стр. 507

⁶⁶⁶ Исто.

О Марку Цару

У белешци „Писаћи сто из прошлог века“, Владимир Вујић се бави књигом Марка Цара *Огледи и предавања* (први том), указујући на старинску „трогателност“ његовог стила. Шта то значи? То значи да је Марко Цар пуки туриста, који кружи око књига и живота, не улазећи у њихову срж, јер их не схвата. Иако је много пута хватан у преписивању туђих идеја и текстова, он је наставио да објављује своје „импресије“, уместо да се посвети озбиљним размишљањима о Богу и човеку. На крају, спопала га је извесна жестина, па је чак решио да постане и књижевни идеолог старинских схватања, ставивши се на чело самопроглашених „најмлађих“. Зато нас са његових страница запањују „прашњиви мириси прошлога века“⁶⁶⁷.

По Вујићу, просто је дирљиво колико је он изгубио смисао за прошлост и садашњост, па му је моралиста Гијо „модерни научник“, а Сен Бев велики критичар, док се, како тврди Цар, књижевна критика колеба између научности и артизма. Све то, по Вујићу, личи на отварање бакине шкриње, при чему је бака спремна да унуцима покаже благо успомена. Расправља се, код Цара, о класицизму, укусима, салонима, о вештини конверзације, итд. Вујић каже: „Ту смо у пуној атмосфери средине деветнаестог века (ми се ближимо половини двадесетог)“⁶⁶⁸ Вреди се подсетити на шалу о прози Марка Цара, мирољубивој и незлобивој – она, каже Вујић, заслужује Нобелову награду за мир.

О Дучићевом *Благу цара Радована*

Под насловом „Јована Дучића књига о судбини“, Владимир Вујић је у *Народној одбрани* објавио приказ Дучићевог *Блага цара Радована*. Он истиче да, као и поезија, Дучићева проза даје изванредан поглед на свет и живот, који треба пажљиво разматрати, с обзиром да је Дучић наш „кнез песника“. Од њега се, дакле, очекивало да, као наш песник над песницима, да мисао родног тла у свом њеном обиму и дубини.

Наравно, они који познају артифицијелну Дучићеву поезију, неће бити превише разочарани његовом, истом таквом, прозом. Јер, ко је озбиљније схватио

⁶⁶⁷ В. Вујић, Писаћи сто из прошлог века, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 14 (1931), стр.231

⁶⁶⁸ Исто.

поезију, зна да је Дучићево дело, по Вујићу, пре свега оно које указује на „вештину слика, стиха, на употребу речи као речи, на мајсторство у подражавању узора француских и узора класике“⁶⁶⁹. Дучић је, пре свега, велики ретор, чији се однос према најдубљим темама, попут Бога, природе, ближњег, није могао назрети. Он је „кнез“ само онима који мисле да је поезија „удешавање и преудешавање.“ Вујић каже: „Језик, богати, гипки, сјајни – наш је; дух који носи све те песме није наш, туђ је.“⁶⁷⁰ Зато Дучић никад није задовољавао оне који су испод његове блиставе спољашњости сагледавали унутарњу празнину.

Тако је и са Дучићевом прозом – он је сишао са планине, где се човек суочава са метафизичким питањима на начин његошевски, и допустио да му се дух „колонизује“, чиме постаје горштак спреман на подражавање. Вујић вели: „Речитост, која је била уз гусле израз духа и непатворене осећајности, постаје оруђе убеђивања.“⁶⁷¹ Његошевска висока и светла мисао претворила се у Дучићеве псеудоантичке, западњачке песме.

О самом *Благу цара Радована* Вујић каже: „Има сјаја и овде. Има неке неуздране лакоће у причању. Али смо далеко од оног стегнутог облика рецимо Миљанова иза кога се осети чојство и једно крепко, широко осећање живота. Иза ових речи стоји низ књига о античком добу, скупоцено повезан, брижљиво поређан. Не живот, него књиге о Грцима и Латинима. У целој овој књизи од 400 страна коју је написао кнез *наше* поезије, о људима и њиховој судбини, једва се могу наћи, толико ретко колико и да их нема, наши људи, наша веровања и мишљења, наша народна поезија. Све је препуно и све врви и кипти именима древне Јеладе и Рима. А говори се о херојима, о пријатељству, о пророцима, о срећи. Зар нигде о тим основним ликовима и о тим основним односима људским, зар нигде ничега нема у нашој народној, у нашој уметничкој поезији?“⁶⁷²

Када се књига затвори, остају само расплинути утисци; све је лепо речено, све је „простојно“ казано, али све личи на буку „неке међународне конверсације, заостале иза нас у диму цигарета, мирисима, кок-телу.“⁶⁷³ После буђења након коктела, од Дучићеве књиге, тврди Вујић, духу не остаје ништа. Оно што Дучићу

⁶⁶⁹ В. Вујић, Јована Дучића књига о судбини, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 139

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ Исто.

⁶⁷² Исто.

⁶⁷³ Исто.

недостаје је храброст да иде до краја својих мисли, због чега у *Благоу цара Радована* влада извештачени „мир Олимпа“, лажна класика. Дучићева мисао је, по Вујићу, мирна зато што је одблесак прочитаних књига а не живота који је проживљен. Она је требало да се појави пре три деценије, а сада је застарела.

Божидар Кнежевић или Дучић?

У истом броју *Народне одбране* у коме је приказао Дучићеву књигу *Благоу цара Радована* као својеврсно дело нашег језика, а туђих мисли, Владимир Вујић се подухватио да прикаже ново, четврто издање *Мисли* Божидара Кнежевића, које је објавила Српска књижевна задруга. Похваљујући овај подухват, проширен неким новим мислима, и указујући на то да у оставштини филозофа има још необјављеног, Вујић жали што код нас још увек није учвршћен његов култ. У другим земљама тог култа би одавно било; али, ми смо, очито, још увек удаљени од оног степена културног развоја где би тако нешто било могуће.

На велику несрећу, име Божидара Кнежевића није се нашло у великој *Народној Енциклопедији* у којој има толико безначајних имена. Како су се наши лумени односили према великом филозофу, видело се још код Скерлића, који је тврдио да је он написао три филозофска дела – *Принципи историје*, *Ред у историји*, *Пропорција у историји*. Исту такву грешку, у наше дане, понавља професор Универзитета Владимир Ћоровић, човек који предаје националну историју, иако је чак и неком ко је површно упознат са Кнежевићевим опусом, познато да је он, под наслов *Принципи историје*, ставио два дела своје расправе, који се зову „Ред у историји“ и „Пропорција у историји“. Однос према Кнежевићу сличан је односу према Бори Станковићу, за кога такође није било места у *Народној Енциклопедији*, ни у лектури из југословенских књижевности, у коју су ушли многи што им тамо није место. Није случајно Стеван Сремац указао на чињеницу да је Кнежевић био велика риба која је плувала у малој и плиткој води; иако је водио тежак и мучан живот, носећи свој крст достојанствено, он ни данас нема право место у нашој култури, мада га је сасвим заслужио. Човек, који је у потпуности изражавао оно што дубински јесмо, и који је знао да је највиша правда уређење свега по правди Божјој, јер је, осим истине, све друго пепео, и даље тавори на маргинама културе, где му никад није било место.

На крају свог приказа, Вујић пореди мисли Кнежевићеве и Дучићеве, и каже: „Ако се покушају мисли Кнежевића о пријатељству, о људима, о судбини, о човеку и срећи и несрећи његовој са мислима Дучићеве књиге о судбини и то о истим предметима – упоређење бежи испред нас. Не може се уопште спровести. Нема га. Ова је књига тешка, она је злато, племенито, чисто, скривено мало од људи и њихове хуке и буке; она књига је ђинђува, шара и лажни блесак, све ’за опсенити’... Па ипак је писац друге за живота ’кнез’ у песништву, док писац прве ни за живота, ни, што је још горе, после смрти није признат не кнезом, него чак ни равним горима од себе.“⁶⁷⁴

О Сабраним делима Вељка Петровића

Када су се појавила Сабрана дела Вељка Петровића, Вујић је у *Народној одбрани* донео приказ. Указао је на чињеницу да је Петровић у своје бављење поезијом кренуо као песник, а да је затим почео да се бави прозним стваралаштвом. Као што у песништву, иако је имао снаге за то, није дошао до поеме, тако ни у прози није успео да створи роман: „Поставља се питање о томе шта је прешав из ’поезије’ у ’прозу’ – како се то обично каже – понео и пренео поетског; и још, да ли у свом обичном причању указује и могућности за стварање романа.“⁶⁷⁵

Вујић уочава да је стваралачка судбина Вељка Петровића унеколико слична судбини наше народне епике, која је давала одличне десетерачке песме, али никад еп. До дана данашњег, наши књижевници су остали „кратког даха“, па су бољи у приповеци него у роману. Најчуднија и највећа појава свакако је био Његош, који је створио жанровски неодредиво ремек-дело, *Горски вијенац*. После тога, нисмо се уздизали у синтезе попут Његошеве.

Сам Вељко Петровић је изванредно обдарен – има живу радозналост и чула која посматрају; уме да буде непосредан, неартифицијелан, и да песнички учествује у свету. Ипак, као да целовитост његовог приповедања бива разбијена ударцем извесне „исполинске песнице“, вели Вујић, и, признајући да наредне редове свог приказа пише свесно „импресионистички“, каже: „Распрштана,

⁶⁷⁴ В. Вујић, *Мисли Божидара Кнежевића, Народна одбрана*, Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 141

⁶⁷⁵ В. Вујић, *Сабрана дела Вељка Петровића, књига прва и друга, Народна одбрана*, Год. V, бр. 52 (27. децембар 1930), стр. 823

целина се расула у комаде; и тек по њима, по некима од њих, можемо слутити, тражити, откривати одсјаје оног нечег великог, широког, моћног и замајаног што треба да је рађало и стварало широке, мушке, моћно разливене епопеје наше књижевности.⁶⁷⁶

По Вујићу, код Вељка Петровића истински полет нашег тла ломи се о извесни интелектуализам у приповедању. Тај туђински интелектуализам свакако је литература, а не права уметност. Оно што квари целовитост визије код Петровића је често јаче од онога песничког: „Има приповедака које се непосредно осећају као одломци једне дуге, моћне, истините исповести духа и душе, једног нествореног и нерођеног романа, као фрагменти једне високо осећане епске целине, наслућене тек, вољене, али неисказане и отуд незнане. Има једно широко осећање земље, жита, људи везаних за родне равни, за земљу на којој се рађају и у коју одлазе, за равни над којима се шири небо, родно и добро знано и оно. Све оно што у најбољим песмама Вељка Петровића, о човеку и о земљи, открива песника своје земље и својих људи, понесено је из поезије његове да се улије у прозу и да ту остане, разбијено и раздвојено, као слутња нечег што писац може, и треба, и мора да створи.“⁶⁷⁷

Петровићева преширока радозналост често га води разливању и ширењу, науштрб мере и границе. Уместо да се држи тема и мотива добро познатих и присних, он такође понекад склизне у извештаченост „општечовечанског“, дводимензионалног хуманизма.

⁶⁷⁶ Исто, стр. 824

⁶⁷⁷ Исто.

О роману *Сеобе* Милоша Црњанског

Када се појавио роман *Сеобе* Милоша Црњанског, Вујић је објавио приказ у *Летопису Матице српске*. У њему је истакао да ту уопште није реч о „класичном“ историјском роману, за који је био проглашен од стране појединих критичара. Александар Миљковић запажа: „Његова савременост огледа се у томе што не поседује ниједну од карактеристика које би требало да има прави историјски роман, а за који су га други проглашавали. По Вујићу је Црњански далеко од брижљивог неговања ’научног детаља’, историографске, археолошке и/или етнографске документарности, као што их налазимо у романима Валтера Скота, духовног зачетника овог књижевног рода. У првој књизи *Сеоба* Црњански не даје слику ’једне историјске епохе помоћу једног изнађеног ’сижеа’’, ’књижевно обрађеног’. *Сеобе*, које, као *Горски вијенац* истрагу потурица – обухватају ратовања несрећног српског народа, коме је било ’слатко православље’, за туђ рачун, обрађене су у облику и изразу савремених схватања [...]; оне су ’епско причање’, како констатује наш критичар. *Сеобе* дају ’известан лирски великопоетски штимунг’ и због тога је ’узалудно и бесмислено’ тражити од романа да одговара захтевима које књижевна теорија поставља историјском роману. Прва књига *Сеоба* Црњанског је изнад свега ’једна интегрална’, поетска ’визија’.⁶⁷⁸

Две основне примедбе на рачун *Сеоба* – да у њима нема довољно „психологије“ и да им недостаје „композиција“ и „стил“ су, по Вујићу, неспоразуми. Јер, под недостатком психологије извесни критичари сматрају недостатак некаквог „научног коментара“ на понашање ликова, књишко и уџбеничко тумачење мотивације ликова, које нема никакве везе са органиченошћу књижевног дела; а недостатак „композиције“ се може уочити само оком застарелог рационалисте и позитивисте.

⁶⁷⁸ А. А. Миљковић, *Истраживачи, Мислиоци, Књижевници*, Београд, Ваљево, 2006, стр. 142-143

Постоје само два начина на који речи делују – или као појмови, који служе практичним сврхама, или као средства магичке сугестије. Психологија је наука ако појмовима гради систем; књижевна употреба речи јесте коришћење оних речи које дочаравају доживљај, везујући га са мноштвом духовних асоцијација. Речи су, сматра Вујић, „или практична средства, т.ј. појмови, или су средства магичка, или откровења“; „или регистратори или симболи“.⁶⁷⁹ Зато делу није потребна никаква „научна“ психологизација, која би била страном телом у ткиву песничке прозе. Уметник не сме бити ни „педагог“, ни „техничар“ ако хоће да буде истински стваралац.

Вујић каже да су *Сеобе* „дело које собом носи своје обележје духовно и свој сопствени начин одуховљавања животних вредности при успињању на план поетског казивања: чулне чињенице, пејзажи, боја сва и колорит сав казивања, кроз пејзаже земље и кроз основна душевна осећања личности, све је претворено у чисту поетску сферу у којој неповратно и неумитно осећамо присуство сугестивне снаге поетског сна“⁶⁸⁰. По Вујићу, Црњански је „лирик и романтик“ у племенитом, што значи „ненаучном“, смислу речи, и његов став је „нелинијски“.

Вујић се осврће на приказ Марка Ристића, сасвим се слажући с његовом тезом да се вредност неког дела састоји у неисцрпивости асоцијација које то дело изазива. Главна одлика *Сеоба* је да, како сматра Вујић, сједињује оно што је расно наше са савременим облицима узнемирености западноевропског духа.

О Глвним чинима Александра Илића

Појаву романа *Глвне чини* Александра Илића Вујић је одушевљено поздравио, нагласивши да смо најзад добили дело које је истински проживљено, и које нас увлачи у свој магијски вртлог без остатка. Ова књига човека подиже са дна конвенционалне стварности и уздиже га у царство поезије. Вујић кличе: „Измешане луде визије са кратким, језгровитим, тачно погођеним, ’реалистичким’ цртама и резама, пејзажи који једним махом открију стварност предмета али сву утопљену у поуздане и јаке боје сна измешани са кратким блесцима, откровењима једне бескрајно благе и добре душе, цео један сплет живота бачен на узнемирен

⁶⁷⁹ В. Вујић, *Сеобе*, роман од Милоша Црњанског, *Летопис Матице српске*, Год. 103, књ. 321, св. 1 (јул 1929), стр. 111

⁶⁸⁰ *Исто*, стр. 113

али пластичан начин који открива и размршује све кроз једно на поглед неразмрсиво ткиво, који казује живот без тумачења, кроз његове тако јасно говореће и видљиве знаке, кроз обојену и једру чулност и кроз снове и визије чија се проживљеност мирише и поуздано осећа, нешто као сан који је 'као на јави' и нешто као јава које се згуснута, умањена и појачана одмакла у области снова.⁶⁸¹

Илићев роман разбија све жанровске конвенције рационалистичке критике, које подсећају на преписку трговачких фирми, и чија психологија личи на геометрију троуглова, при чему се свака пројава психолошког у роману мора одвијати по формулама математичке строгости. Нестало је, вели Вујић, рационалистичке психологије у наше доба, оне психологије која је људе претварала у типове; данас је сваки човек читав космос, и унификација је немогућа, бар у правој књижевности. Свет савременог писца, сматра Вујић, је утолико реалан уколико је иреалан, саздан од снова и фикције. Живот је, костичевски речено, „плетисанка“, на граници јаве и сна: „Филм. Остварено чудо бајке. Ослобођење од геометрије. Ослобођење сна о свету.“⁶⁸² У магију таквог света читалац улази одмах, без „експозиције“.

Глувне чини су роман о нашем човеку избаченом из живота, који је, за време рата, био избеглица у Паризу, а затим дошао у Београд. Он се враћа, измучен и уморан, у родно Поморавље, да тамо нађе мир и утеху. Око Илићево је такво да, по Вујићу, одмах продире у срж сваке ствари, и да, понекад и сурово, разголити сваки привид. Овај роман је спој савременог немира и лиричности нашег човека: „Има то спајање основног балканског и завитланог, протестног, европског.“⁶⁸³ А то је прави пут за нашу књижевност, која се мора ослободити свега застарелог, али мора и савладати екстремна настојања хипермодернизма.

Пред Илићем се налази још дубље путовање у детињску доброту и свечовештво, у стварност коју је дао у реченици: „Као јутром што се сенка дрвета рађа на западу, а предвече на истоку, тако и мени очај доноси доброту, а јеткост мир.“⁶⁸⁴

⁶⁸¹ В. Вујић, Александар Илић, *Глувне чини*, Народна одбрана, Год. V, бр. 34 (1930), стр. 525

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ Исто, стр. 526

⁶⁸⁴ Исто.

По Вујићу, Илић се налази на трагу руског приповедача Алексеја Ремизова, који је записао: „Треба примити невољу; не долази без разлога беда и нема ничег што би у животу било узалуд, и бол и напасти; и само, ко то зна: зашто је и ради чега је то човеку?“⁶⁸⁵

Једина Вујићева примедба на Илићев роман се тиче обиља штампарских грешака, које не треба дозволити јер ће бити повод за нападе од стране необдарених ненавидника.

О *Пијаној земљи* Милана Кашанина

У фебруару месецу 1929, Владимир Вујић је у *Летопису Матице српске* рекао да Кашанин спада у велику и значајну групу наших приповедача, у којој су Јаков Игњатовић, Стеван Сремац и Бора Станковић. У новинама *Правда*, Вујић се, поводом појаве Кашаниновог романа *Пијана земља*, осврнуо на тај свој став, тврдећи да је Кашанин „изврстан казивач ширег замаха“, чији „дух се креће лако и ведро за смехом, истовремено кад ослушкује дубине бола и самоће у животу“⁶⁸⁶.

Када је Кашанин у *Трокошуљнику* кренуо путем сатире и гротеске, по Вујићу, из његовог дела „нестао је и Станковић; и онај бољи, душевни Сремац; и снажни Костић Лаза – нестали су сви из духовног ткива“⁶⁸⁷. *Трокошуљник* јесте роман, али – не онај какав је Кашанин могао и морао да да.

Пијана земља је враћање Кашанина самом себи, па Игњатовић, Сремац, Станковић и Костић могу опет да се насмеше над романом. Заснован на широкој основи, препун ликова и догађаја, започињући јутром и окончавајући вечером, он је истински повратак из литературе у књижевност. Вујић каже: „Има ту моћне дикције, нечег из старих житија наших, нечег из романтичне поезије, из лепог причања генијалног пера и широког, ведрога, доброг Сремца. Језик је превасходно наш а оне барањске одлике његове само повећавају, местимично, драж казивања. Кашанин је опет код куће, ’на тлу’. И то се осети одмах, после оног излета у ’литературисање’, и у апстракције ван проживљеног.“⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Исто.

⁶⁸⁶ В. Вујић, Милана Кашанина *Пијана Земља*, *Правда*, бр. 72 (12. март 1932), стр. 8

⁶⁸⁷ Исто.

⁶⁸⁸ Исто.

О Приповеткама Иве Андрића

Свој оглед о приповеткама Иве Андрића, објављеним у редовном колу Српске књижевне задруге 1931, Владимир Вујић почиње оваквом сликом: „Овде, све је мера и уздржаност, мир некакав (може бити само спољашњи); нека строга дисциплина духовна држи све. Лик овога поете није у узвитланим покретима, у вихору; ничег Микеланђеловског. Лик тај гледам чврсто стиснутих усана, положених руку, мирна ока, савладања пун и смирења; понављам, може бити само споља; лик нагнут над људски живот тражећи у њему збивања страсти чији је узрочник жена, гледајући у животу вечно једно 'разграничавање' са тим страховитим ђаволом човечанства, женом. И, гледајућ искључиво то, мотрећи само на тог злочинца готово, говорећи, причајући само о страстима чији је извор животни у вечно демонском, женственом, овај приповедач је стегнут у казивању, мирне фразе, као клесане; стегнут жељезном једном дисциплином, плодом једне воље, плодом оног труда за који је и сам рекао: 'Умети избрисати је теже него написати'.“⁶⁸⁹ Андрић је, по Вујићу, увек песник, и његово казивање никад не пада у пуку анегдоталност. Он је, сматра Вујић, и увек приповедач, а не пуко „причало и приповедало.“

Сва збивања Андрићевих прича смештена су у загонетну, пуну укрштаја, земљу Босну, по којој се крећу латини, муслимани, монаси, кобне жене, али писац све описано држи под надзором, снажном, али хладном, латинском архитектоником, не дозвољавајући никаква расплинућа. Његова мисао је као она из „Моста на Жепи“ „необична мисао, залутала и ухваћена у кршу и дивљини“⁶⁹⁰; у њој, по Вујићу, налази се над свиме „надсвођена латинска мера и хармонија над понорима и вртлозима; чврста, католичка рекао бих, дисциплина у коју су утегнута страствена збитија људи, вечно завитланих грчевима путене страсти“⁶⁹¹.

Карактеристичан лик таквог Андрића је Алија Ђерзелез, који, кроз читаву причу, лута од жене до жене, да би, на крају, завршио у крилу проститутке, у коме опет размишља о тајанственим путевима ка жени. И сви други у приповеткама пате од жене. Вујић вели: „Сем моста на Жепи и оног исповедања фра-Марковог над страшним хајдуком Рошом – сав свет Андрићев, био он латински, био он

⁶⁸⁹ В. Вујић, Иво Андрић: *Приповетке, Народна одбрана*, Год. 6, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 305-306

⁶⁹⁰ Исто, стр.306

⁶⁹¹ Исто.

турски, био православни, сав свет се окреће око греха, око нечисте крви, око демонског женства.⁶⁹² Али, главно Андрићево питање је – зашто греше. Питање греха и Божје милости, постављено на римокатолички начин, средишње је. Ипак, испод гвозденог оклопа, који је набачен на страсти, кључа и ври, и, како каже Вујић, „не зна се са колико је успеха католичка мисао покрила страсне покрете уметника“⁶⁹³.

Вујић сматра да Андрићу можда недостаје мало „православске развашарености“ која би његовом делу додала једрине и снаге. Хладна одмакнутост приповедача каткад смета да се допре до људске дубине, у којој јесте грех, али и лепота слободе човекове. Јер, јесте грех, али јесте и могућност спасења; јесте животињско, али јесте и анђеоско. Кроз грехове и страсти пролази се до очишћења, учио нас је Достојевски.

У Андрићевој прози има, по Вујићу, „нечег финог и ситно исплетеног, издвојеног, увијеног, испреденог, подешеног, удешеног вештином дивљења достојном, рукама хитрим и преко мере способним и вештим, нечег израђеног као компликована а на око мирна розета испод неке архиволте на некаквој црквеној грађевини“⁶⁹⁴. То, повремено, даје утисак „артизанства“, извесне извештачености. „Пан-сексуализам“ у Андрићевој прози укроћен је управо том артифицијелношћу.

По Вујићу, пред читаоцем је обдарени аутор, чија је проза изванредно сведочење о могућностима наше литературе. То што испод његове дисциплинованости у изразу има снажног и бујног живота доказ је да је Андрић писац који има будућност. Вујић, на крају, каже: „Угасне ли то, уметност ће отићи његова у чист облик, може бити у чисту мисао. Ипак би се хтелo више нервног и крвног учешћа, па ма и по цену разбарушености. Овако се долази у храм католички, седа на клупу, склопе се руке, одмара се од жеге у хладовини. Али, некако, сунце, ветар, кише, духови, страсти – ван су тог ипак хладног оквира...“⁶⁹⁵

Занимљив је покушај Вујића да проникне у Андрићеву психологију на основу његових дела. Овим подухватом касније ће се бавити и други, попут Бранка Лазаревића, који ће своје утиске о Андрићу бележити у *Дневнику једног*

⁶⁹² Исто.

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ Исто.

⁶⁹⁵ Исто.

никога, и сам тврдећи да је Андрић интроверт велике самоконтроле, кога мало шта истински узбуђује, осим жена и њихове чулности.⁶⁹⁶

О делу Момчила Настасијевића

Пишући, у *Народној одбрани*, о драми *Господар Младенова кћи* Момчила Настасијевића, Владимир Вујић истиче да су и она и драма *Недозвани*,⁶⁹⁷ коју је кратком белешком пропратио Милош Црњански, објављене на Цетињу, а да *Српски књижевни гласник* није учинио ништа за афирмацију драмског стваралаштва свог редовног сарадника Настасијевића.

По Вујићу, Настасијевић је истински поета и у „поезији“ и у „прози“ (и једно и друго Вујић ставља под наводнике, доказујући своју тезу да су и поезија и проза једно, ако иза њих стоји право стваралачко биће). Он каже: „Одиста се о његовим драмама мора говорити као о драмској *поезији*, јер је поетичност печат свега што он дела, песме његове су стегнути изрази једне истинито распеване способности лирске – распеваности која је *мисао* уједно кад и *лирика* уједно кад *музика*. Ово тројство, коренито и пра-основно у овог нашег песника, избија особито у његовом песништву. Уз то, израз његов, језик, толико је чист (’као суза’), толико у основи народски (и ако не народски у смислу савремене растегнутости некада нешто казујућег десетерца) – да ми немамо књижевног казивача чији би израз био једрији и ближи изворима нашег језика и правом врелу његовом. Пребацивана му је сажетост, сувишна, те отуда тешка читљивост његовог духовног рукописа. Има нешто у томе; али је та особина стегнутости, извесне способности сажимања, импозантна као да су речи његове исклесане у камену тврдом, али који је златоносан. И још, та стегнутост израза долази ипак као одмор, толико заслужан после оне ширине и распричаности десетерца –

⁶⁹⁶ „Иначе, уздржан је, одмерен, уме да ћути. Можда воли да буде вољен. Он то воли од жена, и, изгледа, не даје им ништа, сем секса. Једанпут ми рече: ’Још да то није и да тога нема!’ и просто се наљути на себе и што му и то изађе из уста. [...] Није ни за кога и није ни против кога, изгледа ми. Рекао бих да је једино и много за жене. Према осталом је равнодушан и миран. Етички се држи само онолико колико је потребно и колико је пристojно.“ (Б. Лазаревић, *Дневник једног никога*, Сабрана дела, Књига VIII, Београд, 2007, стр. 341-342)

⁶⁹⁷ Приказујући у *Времену* Настасијевићеву драму *Недозвани*, Вујић истиче да је Момчило песник кратких лирских форми који су прави израз распеваности његове душе. Настасијевићеве приповетке из збирке *Из тамног вилајета* карактеристичне су по томе да су спој „врло савремене, готово филмске стегнутости, са готово архаичким националним казивањем душевних дубина“ (В. Вујић, Момчило Настасијевић: *Недозвани*, *Време*, 20. децембра 1930, стр. 6).

којима још рукују тако често неталентовани наши писци и књижевници. Одмор, јер је испод стегнутости *распеваност*, док је десетерац доносио и доноси, једино *распричаност* – а ту је разлика.⁶⁹⁸

Вујић истиче да и проза Настасијевићева има велике квалитете, јер он користи праисконске обрте речи и израза. У прози он долази до значајног духовног искуства, која се може изразити његовим изразом „Тамни вилајет“, какав је био наслов прве збирке прича Момчилових. Вујић каже: „Дубоко залази Настасијевић у душе, копа по дубинама, увек му је пут исти: кроз све кривине, изнакажености, ако се хоће боље рећи, кроз све низине и падове, како доћи чистоти, доброты, лепоти духовној, христоликости која све искупљује“, при чему је његов језик „вајарски прецизан“⁶⁹⁹.

„Драинац је из Топлице“ или: о писању по туђем обрасцу

Иако се противи формалистичким поделама на књижевне жанрове као плоду рационалистичког приступа литератури, Владимир Вујић учачава да се нова књига Радета Драинца не би могла назвати романом, јер се састоји од две „ствари“ – „Шпанског зида“ и „Наше љубави“, које би пре биле приповетке или „дуже новеле“. Оно што је у новој књизи Драинчевој битно је чињеница да је он занемарио себе као песника, и потонуо у област која му је страна: „Негде-негде осети се песник, онај који доведе ’штимунг’; но све то брзо ишчезне под навалом афористичке мудрости, пред фељтонистичком прозом, пред неком неодољивом потребом да се онај коме се прича јако збуни испадима који нису плод духовне горчине ни из њих рођеног цинизма, него плод потребе за ’наметнути се’ и ’опсенити простоту’; пред навалом речи које нису несимпатичне зато што су стране и самом том чињеницом, но зато што су израз лажне учености или господства; пред потребом да се, често, каже *све* не зато што би то *све* била једна духовна потреба, него зато што се тиме хоће ’ефект’.⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ В. Вујић, Драмска поезија Момчила Настасијевића (*Господар Младенова кћер*), *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 12 (20. март 1932), стр. 192

⁶⁹⁹ Исто.

⁷⁰⁰ В. Вујић, Р. Драинац: *Шпански зид*, Критичари о Драинцу, *Сабрана дела Рада Драинца*, Десети том, Београд, 1999, стр. 83

Књига се лако чита, али се осећа, осим тамо где просија оно песничко, извештаченост и намештеност. Реч је о чињеници да Драинац не описује свој свет, него „космополитско-паланачки метеж“, оно „снобовско, виверско, циничко, искључиво сексуално, све то што је у бару, вагон-лију, хотелу“⁷⁰¹. Драинац је тиме изневерио себе, вероватно у страху да би, ако остане при своме, био „локалан“, лишен „широких видика“. То је грешка свих оних који заборављају да се општечовечанско показује само кроз конкретног појединца који припада одређеном поднебљу. Наши писци заборављају да „не могу бити савршено код куће у једном савршено нерегионалном свету космополитске техничке интернационале Запада“⁷⁰². Вујић се пита – зашто је Драинац напустио Топлицу, а Растко Петровић отишао чак у Африку да исприча низ занимљивости, али које нису његове и наше.

Наравно да постоји свет о коме Драинац пише; али, у том свету Драинца просто нема. Због тога што није могао да створи снажне књижевне ликове, писац прибегава наивним афоризмичким мудролијама, циничним коментарима, и сличном. Драинац није циник и сноб; он је наиван у оном смислу за који Вујић каже да човеку чини част – наиван јер неискварен. Зато је његово затрчавање у „пансексуализам“ савремене западне цивилизације на умору израз дубљег неспоразума: „Еротике у најбруталнијим облицима нису никакво чудо у данашњој цивилизацији Запада. Али, Драинац је из Топлице.“⁷⁰³

Наравно да питање сексуалности може да се појави у књижевности, као и сва друга питања, попут насиља и суровости. Но, права литература спиритуализује проблем, лишава га његове непреображене суровости. Код Драинца то није случај; његова „бестидна лирска исповест“, како је назвао „Нашу љубав“ је бестидно неуметничка.

Да би показао у коме свету је Драинац песник, Вујић наводи један одломак из „Наше љубави“; то јест опис природе у завичају у који се песник враћа.

⁷⁰¹ Исто.

⁷⁰² Исто.

⁷⁰³ Исто, стр. 84

О драми Душана Николајевића

У тексту „Шта је иза вечне копрене?“ Владимир Вујић устаје у одбрану права на оригиналност наше драме, бавећи се комадом Душана Николајевића, *Вечна копрена*, који је тих дана игран у Београду, и који је наишао на, по Вујићу, неаргументовану критику једног дела позоришних критичара, јер је, како су они сматрали, у питању „јевтина филозофија“, бављење превише високим темама, које нису „за народ“, итд.

Вујић указује на то да наша позоришна критика готово никад не критикује дело, него иде против човека који га је написао, непрестано указујући на нашу маленост и немоћ пред „великим“ књижевним Западом. Јасно је да наша драма неће и не може ништа добити ако буде пука имитација западних узора; она ни на Западу не може значити ништа, ако буде опонашала оно што се даје на сцени Париза, Лондона, Берлина, ако не уме да покаже шта је наш живот и став према стварности. То није ништа друго него кад црнокожац направи европски фабрикат, јапанска индустрија достигне европску, индијански човек научи да добро говори европским језиком. То је опонашање које се може видети код интелигентне животиње, попут пса и мајмуна, која понекад успева да понови извесне људске покрете, не разумевајући шта чини.

Такође, скоро сва наша критика, тврди Вујић, зазире од метафизичких тема и мисаоности, називајући то „маглом“ и „мистиком“. Зашто? По Вујићу, „читава наша претходна генерација: Поповићи, Скерлић, доносили су собом илузију о јасноћи (читај: о плиткоћи), о здравом разуму, правоумности, простолинеарном развоју свега и свачега, страх од мисли, од метафизике, од ’магловитих’ области духа“⁷⁰⁴. Зато је Душан Николајевић, човек који има револуционарну смелост да мисли, морао да се нађе на удару критике која је епигонска у односу на стари рационализам. Због тога је осуђен на то да буде „спаљен“ као књижевник.

Вујић каже да он не дели Николајевићеве идеје, чак и то да он можда није морао да кроз драмски облик да такву мисао, али је сама храброст да се мисли, да се у потрази иде до краја, за сваку похвалу, и треба је подржати. Зато Николајевићев труд изгледа као звук великог звона (без обзира коме оно звони у

⁷⁰⁴ В. Вујић, *Шта је иза вечне копрене?*, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 16 (1932), стр. 258

славу – Богу или ђаволу), према прапорцима, гласовима ситнодушних критичара – епигона.

„Надреалистички Анатол Франс“ или: *Људи говоре* Растка Петровића

Приказујући дело *Људи говоре* Растка Петровића, под карактеристичним насловом „Човек пише“, Владимир Вујић сматра да је класични путопис, какав је описиван у приручницима књижевне теорије, одавно мртав: „Нова схватања у књижевности: пошто је на земљи готово све постало познато, ишчезла ’бела места’ на картама, путопис није више опис; људи казују, путујући свуда, без разлике, друга ’бела места’, казују себе, кроз путовања; непознат је остао, у ствари, на познатом потпуно земљином шару, само човек. Његова душа. [...] Путописна казивања иду у уметност, поезија су. Ова књига г. Растка Петровића, поете, поезија је. Или бар, и поезија је. Јер је она и још нешто друго.“⁷⁰⁵

Вујић истиче да је Растко Петровић објавио још један такав путопис, *Африка*, који је одличан, и да, поред *Љубави у Тоскани* и *Књиге о Немачкој* Милоша Црњанског немамо таква дела која се могу мерити са сличнима у Европи.

Ипак, Вујић не може а да не потегне своје уобичајено питање – зашто наш писац своја осећања мора да изражава „кроз Шпанију и Африку“, а не на нашем тлу? То јест: „Зашто то не казује кроз наше крајеве: кроз ’епски свет’ наш, чудом још неким постојећим у нас по динарским крајевима, кроз наш Југ, тако комплексан, тако изразит, тако чудестан, као и онај први? Или, свеједно, кроз који други крај наше земље? Јер и најсвечовечанскија мисао може се казати речима и кроз нас и наше; зар није и мисао наша развијена *на нашем* опредељенија, јаснија, боља? Јер, не варати се, има извесне кокетерије (чисто литерарне) у Малти, у Африци, на острвима крај Шпаније проговорити два пута о Палилули и тако се одужити своме.“⁷⁰⁶

Иако лепа и лепо написана, књига *Људи говоре* Растка Петровића је – француска књига, плод једне псеудоморфозе. Многи обрти и фразе то показују, макар се и не потезала, у нас неомиљена, филолошка критика, јер се ипак „не може допустити добром српском писцу да прави множине од збирних именица

⁷⁰⁵ В. Вујић, *Човек пише*, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 14 (1931), стр. 229

⁷⁰⁶ Исто.

(’на кољима’ од ’коље’). И зашто: конкретизирати, минускулно, акватичан, трансформације, хомогеност, фабулозно, ефемерно, итд?⁷⁰⁷ И конструкција реченице је често француска – кад се писац обраћа деци са „Шта се догађа, пријатељи?“ или пита: „И са колико разлога?“ Због тога *Људи говоре* често делује као превод.

Сам начин посматрања света је господски незаинтересован, као код Анатола Франса; гледиште писца је, каже Вујић, ближе Сириусу него земљи. Растко Петровић је, очито, доживео преображај – из првотне страсти авангардисте, свечовечански узрујаног, дошао је до тога да се, како каже Вујић, „привидно смирио у једној општечовечанској мисли, толико апстрактној да више то и није животна мисао“⁷⁰⁸. Корен Расткове књиге није у тлу живота, него у тлу литерарном, каже Вујић, и додаје: „Што успут књига донесе и изванредних уметничких уживљавања, то иде на рачун несумњивог поетског талента Растка Петровића. Иначе је књига у основи цвет из литерарног аквариума, ’акватичан’ да употребимо реч из ове књиге. Јер није наше – гледање ове књиге и њеног писца на свет и живот. Ова хотимична мирноћа, упрошћеност, мисао спуштена до наивности не примитивне, прозачне, него наивности исконструисане средствима високе интелектуалности. Зашто то?“⁷⁰⁹

Својевремено је Растко у првом од чланака из серије „Мисао и књига“ устврдио да су домаћи писци учинили јако мало да се види да они стварају у средишту живота. Пут књиге *Људи говоре*, сматра Вујић, свакако није пут ка средишту живота. Ипак, ово дело сведочи о великом дару Растковом: „Начин на који он описује разговоре, кроз које нам долази један тегобан, далек, једноставан, свељудски живот, описи пењања уз скале, вечери, слика ноћног приласка чамца, приповедање о пчелама, посматрање језера кроз травке, опис Пипове куће, ноћна сцена на зиду и у маслињаку, муња у ноћи, крик жене која се порађа, гранична стања између сна и јаве – све то доказује да је пред нама песник... Који није дозволио да се потпуно пројави као песник, него је спојио интелектуални

⁷⁰⁷ Исто, стр. 230

⁷⁰⁸ Исто.

⁷⁰⁹ Исто.

конструктивизам Анатола Франса са најдубљом надстварношћу па смо добили „над-реалистичког Анатола Франса“⁷¹⁰.

Иако је аутор у предговору устврдио да је његово дело лишено било какве тезе, теза ипак постоји. То је, по Вујићу, теза о човечанству које је свуда исто и о апстрактном човеку. Такође, иако је рекао да не заступа никакав естетички програм, он постоји – то је интелектуалистички еклектицизам у коме има правих уметничких доживљаја, што значи да је дело прво *писано*, па тек онда *доживљено*. И тврдња да у *Људи говоре* нема ниједне конкретне земље указује само на бекство у апстракцију, која надилази поезију. Зато Растко Петровић, сматра Вујић, мора да напусти бригу о писању књига, и да се врати свом непатвореном песничком дару.

Разговори са нашим писцима

Пишући о књизи *Десет писаца – десет разговора* Бранимира Ћосића, Владимир Вујић је изразио живо жаљење што аутор није своју мисао из 1926. остварио бар са педесет значајних књижевника, јер би то био сјајан материјал за изучавање тренутног стања наше књижевности, али и материјал за будућност.

Вујић уочава да су се и предратни књижевници бавили нашим тлом, али да су му прилазили рационалистички, западњачки; послератни писци су имали више замаха јер је, како каже Вујић, „ваљало развити мисао, раширити свести и савести, ући у космичка, универзална, збивања и живљења и кроз те мисли – не везане искључиво за латински дух и дух једне епохе рационалистичке – оспособити се за човечанско гледање и за своје родне, мале, груде“⁷¹¹. Песници који су кренули у ослобађање себе и свога су, по Вујићу, Црњански, Миличић, Крклец, Винавер.

Између предратних (попут Милана Ракића и Боре Станковића) и поратних писаца који су се обрели у овој књизи налази се „средња“ група, чији је представник, по Вујићу, Вељко Петровић. Они за себе кажу да су побегли од артизма и окренули се живљем и пунијем изразу. Али, Вујић им ставља примедбу: „У негирању старих они нису ишли довољно енергично, као ни у том браћењу

⁷¹⁰ Исто.

⁷¹¹ В. Вујић, Бранимир Ћосић: *Десет писаца – десет разговора*, Народна одбрана, Год. VI, бр. 20 (1931), стр. 322

новог израза; у проширивању душевности нису смели да оду, дивном дрскошћу, до ширења *светског*, но су застали при почетку; они неће оно старо, али у ново нису укрочили смелошћу одиста нових. Ту им је трагедија.⁷¹²

Вујић нарочиту пажњу обраћа на исказ Григорија Божовића, који сматра да наша десетерачко-његошевска традиција још увек није мртва, и да још увек има да каже своју реч. Божовић себе и своје исписнике сматра „покољењем за трошак“, чији је циљ да новим генерацијама обезбеди материјал из кога ће се родити „велики узмаси“ и значајни писци. Божовић не припада ни старом, мртвом, рационалистичком свету, ни бунтовним неоромантичарима, ни онима између, какав је Вељко Петровић; самосвојан, он сведочи да би без традиције наша култура била само бледа копија западноевропске, што је, каже Вујић, „мушко“, темељно уверење. Једина грешка му је веровање да се православни етос нашег епског света не сме дирати док се не изгради некакав „аутономни“ морал, сличан ономе који је предлагао Гијо.

Вујић свој приказ Тосићеве књиге завршава позивом да се овакви, насушни послови, какви су интервјуи с писцима, наставе, јер само из развијене мисли о животу и свету настаје озбиљна књижевност.

О дечјој поезији

Збирка дечјих прича и бајки Данице Бандић *Сан и јава* била је повод Владимиру Вујићу да у *Народној одбрани* (33/1931) понуди своја размишљања о дечјој књижевности у нас. Повод да пише о њој била је и чињеница да деца приповетке ове књижевнице воле, и да им се често враћају, што је Вујић, како каже, искуством проверио.

Вујић тврди да од Змајевог доба у нас није било праве поезије за децу, док Даница Бандић доказује да се таква књижевност поново рађа, јер њена имагинација има моћ да се деци приближи и одшкрине двери њихових душа. О Змају Вујић вели: „Чика-Јова је ушао у свет дечје душе не психологијом, не преко теорија психолошко-педагошких, не као ’лекар’, него као човек уметник. Само то би било довољно да Јована Јовановића Змаја прикаже као правога поету, да га извуче из логичко-рационалних судова да није песник, да није велики песник, да

⁷¹² Исто.

није ни мали ни велики песник, него негде 'по средини', итд. Песник је, јер је испевао дечје песме; песник је, јер је имао моћ уживљавања. Осетио је био то и Скерлић; подвукао је то, са извесним аргументима, и г. Милан Богдановић. Одата је тиме правда Змају, Чика-Јови.⁷¹³

По Вујићу, није лако бити писац за децу, јер је свет дечје душевности јединствена целина одвојена од цивилизованог живота одраслог – у њему нема логике, користољубља, воље за моћ. Очи младих су свеже и отворене за духовни свет. У том свету има извесне сировости, па и суровости, али нема конвенција и лажи одраслих. Свежина живота дететовог заснива се на томе да није све уобличено у појмове. То је свет чисте поезије, за којим човек на свом голготском путу одраслог, по Вујићу – читавог живота жали.

Због свега овога, постоји интимна веза поезије и дечјег погледа на свет. Реч Христова о томе да само деца улазе у Царство небеско ту јасно долази до изражаја, сматра Вујић. У царство уметности се, такође, улази као дете, јер је свако уметничко дело раскид са рационалном обичајношћу зарад преображавања видљивог у невидљиво. Савремени „инфантилизам“ у сликарству је покушај бежања од тешких окова рационалности, тврди Вујић. Дечја књижевност захтева од писца да се овом свету не приближава са надмоћним смешком некога ко све зна. Овом свету се пре прилази ученички него учитељски, да би се са њиме могло скупа живети. Упркос извесним „педагошким“ исклизнућима, Даница Бандић је успела да тако приступи писању прича за децу, и зато је њена књига, сматра Вујић, прави пример каква нам књижевност за најмлађе треба.

О прози Анђелка Крстића

У *Правди* новембра 1932. објављен је Вујићев приказ романа *Трајан* Анђелка М. Крстића, писца Старе Србије. Вујић уочава да се тај прави социјални роман родио у доба лажне, пропагандне социјалне књижевности, чији идеолози непрестано расправљају о томе ко је од писаца-идеолога идеолошки „чистији“. Анђелко Крстић није писао о папирнатим ликовима „књижевности за масе“, него о ономе шта јесте и како јесте: „Радни свет, раднички свет, радници прави; иако не 'радник', онај из Марксове идеологије. Нечујно и незапажено свет један, пун

⁷¹³ В. Вујић, Даница Бандић: *Сан и јава, Народна одбрана*, Год. VI, бр. 33 (1931), стр. 541

проблема душе, савести, секса, пун етичких унутрашњих сукоба, свет један који нестaje данас, испловио је пред нас⁷¹⁴ каже Вујић.

Роман почиње на начин Боре Станковића, сматра Вујић. Печал је приказана пригушено, јер тон причања није динарски. О Крстићевом стилу Вујић пише: „Широк је, али није епски широк. Заснован је на обиљу појединости, на једној ширини појединости, али није брбљива ширина динарског човека. Даје живот у пунини, али је све устегнутије, све покривено. Као дом на Југу нашем, увучен у зидове, скривен погледу; као Црква на Југу нашем, скривена, у земљу увучена; као цео Југ наш, напаћен много у историји, пригушен. Али изнутра вулкански осећајан.“⁷¹⁵ Крстићев свет није индивидуалистички, него колективистички: „Православље, оно право, духовно, темељ је целе те печали животне: служба и трпљење, образи праве христоликости, темељи су тог живота“⁷¹⁶, тврди Вујић.

По њему, роман није писан умивено-рационалистичким, „београдским“ стилем; има ту и грешака граматичко-стилистичких, на ужас професора књижевности школованих по обрасцима мртвих теорија. Недостатке стила пребациваће му они који су оптуживали за те недостатке и Бору Станковића. Прави недостатак је, по Вујићу, убацивање пишчевих мисли у уста Трајана, али се то мора опростити Анђелку Крстићу као националном борцу и родољубу.

У роману многе слике вреде: жене које иду у дрва, па беру јагоде; лик попа Јордана, Исака Коцабаше, учитеља Дојчина у затвору, прве Трајанове печалбе, града Битоља... Нарочито танано је нацртан лик Трајанове жене, која мужу на самрти каже да иде „код Христа – Бога, доброга Христа, код оца, мајке, чиче, дедова“.⁷¹⁷

Вујић каже: „Оно што је Јаша Игњатовић био за наш барокни средњоевропски слој, а Бора за турско-византијско левантско грађанство, то је Крстић за свет печалбара, пун ропства и рада. Он уноси читав један свет у нашу културу.“⁷¹⁸

⁷¹⁴ В. Вујић, Анђелко М. Крстић, *Трајан, Правда*, 19. новембар 1932, стр. 8

⁷¹⁵ Исто.

⁷¹⁶ Исто.

⁷¹⁷ Исто.

⁷¹⁸ Исто.

Разматрајући метрополизацију наше књижевности, Вујић устаје у одбрану провинције која је то само географски, а не и духовно. О Крстићу вели: „Он није члан ПЕН клуба; он није у престоници; он је у Лабуништу, ко би знао где је то; он није ’одржаван глас’ оном брижљивошћу која се већ толико израдила и истанчала у ’нашег горњег књижевног слоја’; он није ’социјалан’ јер није књишки и фразерски марксист; он није ’уметник’ јер не одговара укусу и мерама оне фаланге која је до јуче господарила нашом књижевношћу бесправно и преко других снага, само не уметничко-творачких; па ко је онда он? Зашто да се проналази? Овде сам дошао до питања које боље не настављати и не расправљати. Једно се може рећи: уметнички дух, онај прави, рађа се првенствено и као за пакост, негде у куту, ван бучне, површне, званичне, књижевне танке ’шихте’ грађанских интелектуалаца чије буре јесу ’буре у чаши воде’“⁷¹⁹.

Вујић нарочито наглашава да се „прави, велики, стварни социјални роман, ослобођен динарске епске штетности, роман који је довео у уметност један нов свет, родио тихо, мирно, незапажено, усред хучне и бучне галаме списатеља и њихових таштина. Негде за јаслама сеоским. Историја се понавља, историја безбројних рађања за јаслима“⁷²⁰.

Под насловом „Песник работе и печали“, Владимир Вујић је у *Правди*, приказао *Приповетке* Анђелка Крстића објављене у Српској књижевној задрузи. Он тврди да је Крстић за наш Југ оно што су за Србе у Јужној Угарској и у врањанском крају били Јаша Игњатовић и Бора Станковић, оно што је, уз Његоша, Марко Миљанов за епско-патријархални свет, Ксавер Шандор Ђалски за хрватске племениташе, Цанкар за словеначку сиротињу, Динко Шимуновић за епски свет који силази у долину, Христо Ботев за слободарску хајдучију Балкана, а Јордан Јовков за живаљ у доњем току Дунава.

Добар и кад описује живот нашег исламског света, Крстић је ипак најбољи кад описује свет работе (ропског рада) и печалбе (зараде кроз печал, тежак бол животни). Нарочито је потресна његова прича „Печалбарева жена“, која је, као Мештровићева „Мајка“, лик жене у вечном трпљењу, жртвовању и служењу, оно, по Вујићу, њено „’мени је у део пао’ и оно решење жене и мајке да остане и

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ Исто.

истраје и опрости и разуме широко и да у служби и трпљењу нађе мира – све је то узвишена етика⁷²¹.

Крстић је заиста аутор социјалне књижевности – а то је књижевност која, по Вујићу, прати ритам нашег историјског дисања.

О Ћосићевом роману

У *Правди* Владимир Вујић је објавио текст „Запрепашћени нараштај“ о роману *Покошено поље* Бранимира Ћосића. Он уочава да Ћосић припада поколењу које је ужасе Великог рата преживело под окупацијом, да би се, одмах после рата, суочило са „новим“ (у ствари, старим) мрачним силама које су га узвитлале. Основно питање које се поставило је питање односа индивидуалног и колективног: „Сувише прикривене за њих, силе, кобне, испреплетане, снабдевене разним именима, уплетене са разним литературама и идеологијама – силе играју своју игру на сасвим други начин. Види се оно анимално, брутално; виде се гротескне силуете како се цере у зелено-плавом осветљењу блуда, меса, похлепе, новца, цинизма.“⁷²² Млади сав тај ужас гледају као на филмском платну, али се у њима рађа бунт: „И пуца се, најзад, у то шаренило неваљалства, сав згађен, сав у револту.“⁷²³

Због свега тога, нови нараштај је остао изван живота, запањен, уз гнушање; види да је нови рат, рат после оружаног рата, много гори од претходног, о чему Вујић каже: „Гадости је било и онда; сада им све изгледа гадост. Онда су преживљавали; сад конструишу и покушавају да се среде.“⁷²⁴

Вујић каже да је роман одличан, прави израз једног поколења, доказ пишчеве обдарености. У првом делу, под насловом „Читава једна младост“, дате су страхоте окупације. У другом делу, под насловом „Силе“, дата је слика савремене пропасти, која по свему личи на пропаст Запада. Ипак, прва књига је боља, јер је живот који је уметност, док је други део више конструкција и литература: „Онај мали челични део који спаја обе те целине у вештачки висећи

⁷²¹ В. Вујић, *Песник работе и печали*, *Правда*, 26. новембра 1932, стр. 8

⁷²² В. Вујић, *Запрепашћени нараштај*, *Правда*, 9. децембар 1933, стр. 8

⁷²³ *Исто*.

⁷²⁴ *Исто*.

мост, чудесном конструкторском снагом израђен, јесте пролог, т.ј. онај уводни део који се зове „Крај и почетак“ и који савија у круг и спаја.“⁷²⁵

По Вујићу, прва књига *Покошеног поља* спада у врхунце наше послератне књижевности, док је друга вешто конструисана, али није довољно животна.

⁷²⁵ Исто.

Поезија и стихотворство

Вујић је сматрао да и слабир књигама и писцима треба посветити пажњу, ако ни због чега другог, а оно због указивања на безизлазе који се могу избећи повратком аутентичном „певању и мишљењу“. Тако је у *Народној одбрани* 1931. године приказао збирке песама Трифуна Ђукића (*Овенчани сан*) и Ђорђа Глумца (*Светле тишине*), указујући на чињеницу да су обе књиге симптоматичне као врхунци стихотворства које не прелази у поезију, и да сведоче о замору који је, почетком тридесетих година 20. века, почео да се јавља у нашем песништву.

Вујић каже да у обе збирке има стихова којима нас аутори уверавају „да су песници, да су сањалице, да су са неба пали, да чезну за висинама, да се овде не осећају добро, да су тужни, врло тужни, без отаџбине духа овде у долини суза, да траже пламен своје изгубљене звезде, да ’глас’ озго заповеда њима певање“⁷²⁶. Њихови портрети у стиховима, као и пејзажи, тачни су; њихове риме су исправне; они њима лако управљају, а има и добрих наслова: „Има ту и једна Албанија, сва у папирном клишеу; воде нас ови песници на Лоару, и у шабачке ноћи, и у светове етерске где је Мефисто, и на књижевно вече, и на сликарску изложбу, и у Скадарлију, и у 1916. на море. На свем том, конкретном, пад је још већи, но на апстрактном простору њихових снова: оста иза нас непрегледна маса речи, сликова, сличности, брујања и звукова али не оста поетско ништа.“⁷²⁷

Све то, дакле, нема никакве везе са поезијом. Како, заправо, настаје поезија?

Ево Вујићевог става: „Јер није довољно видети нешто у животу, казати га; потребно је још једном га видети, у духу, родити виђено поново, имати визију виђеног. Та двострукост доживљавања овде недостаје. Са њом и поезија права,

⁷²⁶ В. Вујић, Поезија на раздобљу 1930-1931 године, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 11 (1931), стр. 176

⁷²⁷ Исто, 177

суштаствена. Корени су свег у стварности дубље спуштени од површја првог доживљавања ма чега. Ко до њих дође, песник је.⁷²⁸

Ђукић и Глумац знају шта поезија треба да јесте, и како се исткива. Али, иако су зналци, нису песници. Као што се некад мислило да песника чини дуга коса и чудна кравата, тако се, каже Вујић, данас мисли да песника чини знање о томе шта је поезија. Али, то није тачно. Нема „малих песника“, како се некад говорило; постоје само песници и они који то нису.⁷²⁹

Како настају риме које нису поезија? Вујић описује стихове Ђукића и Глумца: „Речи нису ту преобразитељи, нису магичка, инкантаторна средства за сугестију духовног света. И скуп речи које тачно означају предмете остаје скуп речи, агрегат; не прескаче се с њима, и кроз њих, у свет поетског зачарања.“⁷³⁰

Недостатак дара

У *Народној одбрани* 1931. године Владимир Вујић је, у једном напису, приказао чак четири слабе књиге – песничке *Вечите мотиве* П. Ј. Одавића, *Дозиве из долине* М. В. Кнежевића, *Скромну жртву* Ж. Милићевића и збирку прича *Предрага Каралића Растанци*.

Приказ почиње указивањем на штетност демократизације уметничког стваралаштва која води у банализацију уметности речи: „Имам једну визију: колико људи хоће, желе, муче се, нагнути над хартијом са пером у руци, наборана чела, савијених леђа, пуне редовима хартије, а пуне им главе се диме, диме, диме. И још нешто: безброј руку удара по дугметима писаћих машина, по дугметима линотипа, безбројне руке машина бацају и слажу листове са одштампаним изражајима који ће пунити излоге, безброј прохтева, таштина, привида, привиђења, опсена, варки, амбиција... Помислите колико је људи данас запослено на овој лудој лопти земљи да пред ближње изнесе књиге у којима се нешто жели,

⁷²⁸ Исто.

⁷²⁹ Владимир Вујић није био само критичар стихотвораца који нису поете; он је увек указивао и на поезију коју је сматрао истинском. У свом, готово програмском, огледу „Поезија Десанке Максимовић“, истакао је да има поетских дела која морају да се правдају својим поетикама, као и оних која се правдају замахом и ширином простирања; али права поезија, каква је она Десанкина, таква оправдања не тражи, јер је аутентична, и јер је „преображење животних искустава у духовне чињенице“ (В. Вујић, О поезији Десанке Максимовић, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 1-2, (1931), стр. 21).

⁷³⁰ В. Вујић, Поезија на раздобљу 1930-1931 године, *Исто*

казује, хоће, изражава. Зашто и чему? Спопада човека недоумица, несвестица, страх неки помешан са чуђењем, при помисли о тој чудној, грозничавој радиности, у том ужурбаном хуку и пушењу људских мозгова, о том страшном трошењу напора толиких људи. [...] Некада, било је то лепше, говорило се пред малим бројем, певало; чувало на свитцима пергаментa; преписивало; изражавало се тоном, покретом; потсвесне силе избијале су снажно кроз изразе ређе, јаче. Није било ове вратоломне продукције и као да је закон: производи што више да би трошио што више и троши што више да би производио што више – пренет на широку област литературе направио овај невероватни хаос. Као нека демократизација, као нека хипер-продукција.⁷³¹

Сада је реч свудаприсутна. Поготово од када је пронађен радио. Свудаприсутност њена, међутим, доводи до губљења аутентичне вредности речи. Она може бити истинита само ако је наговештај нечег духовног; иначе је „тантуз“ без вредности. Реч је, по Вујићу, у данашње време постала мртва, јер је материјализована и мерљива. Она више није златна спона између свесног и несвесног, којом човек среће истину.

Уметност настаје на путу између подсвесног у свесно, и свака уметност је поезија, каже Вујић. Тако је не само у књижевности, него и у сликарству. Постоје слике које су поезија и слике које су цртање. Поезија је свака добра проза, а лоша поезија је пуки израз писмености свог аутора.

Највећа опасност за књижевника је када му се реч откине са нити која води између свесног и несвесног, и сва пређе у онострано, у пуку комуникативност. Таква реч као средство логичке организације живота је, по Вујићу, увек *проза*, макар била римована. По Вујићу, такве речи су само „разумно чаврљање“, јер су „понеле собом само мутне неке успомене на негде далеко остављено поетско: и још су само празни звуци; као чауре неке испражњене и које само својим обликом подсећају на то да треба да носе у себи експлозив“⁷³².

Одавићеве песме су неписмене; Кнежевић је добио награду Академије, што је, вели Вујић, у реду, ако се узме у обзир иза каквих дела наше установе културе углавном стоје; Милићевићеве риме подсећају на поезију – али, то није

⁷³¹ В. Вујић, Испод прага поетичног и у поезији и у прози, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 25 (1931), стр. 408-409

⁷³² *Исто*, стр. 410

песништво. Каралић је написао предговор по француским правилима композиције. Али, сви састанци и растанци у његовој књизи прича су папирнати, и нема у њима живота. Предговор и текст су у супротности: „Као кад се каже наслов, јасан и чист и пун обећања, каквог певања, рецимо на радио-звучнику а онда – неки дефект – чује се кркљање и немогуће ствари.“⁷³³

Вујић сматра да се мора повести одлучни бој за разликовање књижевности као збира свих објављених књига, од поезије, која се може јављати и у књигама.

О патриотској поезији Милосава Јелића

Када се 1931. појавило треће издање *Србијанског венца* Милосава Јелића, Вујић га је, не оспоравујући његов родољубиви значај, приказао као песничку збирку. Указао је, пре свега, на његову сличност са поезијом Драгољуба Филиповића: „И као што је Косово г. Филиповића било у десетерцима римованим доживљено као слика, чисто као слика, без унутрашњег духовног доживљавања Косова, тако је и овде у стиховима, врло лако вођеним, већином кроз десетерачки облик, дано ратовање Шумадије, Србије и опет са једне више спољашње стране.“⁷³⁴

Јелић рат и његове ужасе, по Вујићу, доживљава „више декоративно него интуитивно“. Језик његових песама је леп и чист, личности и догађаји о којима пева су познати, и чаролија траје све док се не уочи монотонија израза: „И крв, и јуриш, и падање, и пејзаж, и страх и сва гроза, – све то по површини остаје, *на* стиховима ових песама, *не* у њима; и некако су се емоције скриле испод форме.“⁷³⁵

Гусле су биле израз народне душе. Јелић је сачувао форму народне песме, али садржина је туђа, а каткад и нема садржине. У његовој поезији постоји однос према народној поезији, али нема истинског односа према рату. Филиповић је, певајући о Косову, себи можда и могао да дозволи нарочиту нагнутост над народну песму, рекреацију десетерца у римоване облике.⁷³⁶ Но, Светски рат је

⁷³³ Исто.

⁷³⁴ В. Вујић, Милосав Јелић: *Србијански венац*, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 160

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Приказујући Филиповићеве *Косовске божуре*, Вујић каже да је пред нама песник који је добро савладао песничку вештину: ликови остали код куће, они који се спремају у бој, оне који гину у боју видимо скор као на филмском платну: „Пренашају се аспекти, секу се равни, укрштају се и

читаоцу, који га је углавном и сам преживео, много ближи од Косова, као што је данашњи човек много даљи од десетерачке епохе живота и стваралаштва.

Још од Ивана Мажуранића дешава се нешто о чему се мора рећи реч: нестало је епски поглед на живот и свет, нестало је десетерачки етос, пре свега психолошки нестало – а остала је само форма. Вујић каже да је то „псеудоморфоза једна, у којој језик и лик поезије народне се утопе само и искључиво у сликарско, малерско, питорескно“⁷³⁷. Остали су звук и боје, али нема душевног садржаја.

Рат више не може бити опеван гусларски. Ни песме које о рату пева сам народ уз гусле више нису народна поезија. Нови доживљај рата мора се заснивати на суочењу савременог човека са тим ужасом. Али, за то су потребни нови путеви и начини.

Како се не пишу ратни романи?

Под насловом „Два ратна романа, без рата и без романа, награђена из Задужбине Илије М. Коларца“, Владимир Вујић је објавио оштру критику два романа у издању Коларчеве задужбине 1930. године: *Славољуб Зорић* Радослава Веснића и *Мали хероји* Дамњана Ковачевића. Основно што није јасно кад су ова дела у питању је – шта је то? Да ли је реч о морално-поучним патриотским брошурама или су у питању уметничка дела? Ако се већ декларишу као уметност, тако им се мора и приступити, сматра Вујић.

Вујић се, на почетку приказа, сећа Стеријиних романескних покушаја у стилу Милована Видаковића, којих се отресао пишући први сатирични роман наше књижевности, *Роман без романа*. Веснић и Ковачевић дали су управо то – два „романа без романа“, и то у стилу Милована Видаковића.⁷³⁸ Они су „романи без романа“ јер, по Вујићевом мишљењу, „доносе једну немогућу мешавину

допуњују утисци и целина промиче на један чисто филмски начин пред нашим очима. Пресек свих тих појединачних призора је Косово – и то Косово више питорескно, више сликано, више гледано споља но проживљавано изнутра.“ (В. Вујић, Д. Ј. Филиповић: *Косовски божури, Народна одбрана*, Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 130).

⁷³⁷ Исто.

⁷³⁸ И пре ове критике, Вујић се бавио ратним романом који није успео да прикаже рат. Реч је о делу извесног лекара, Д. Смиљанића, *Успут*, који даје живот једног младића, Александра, у вихорно доба. Он је прво ђак, па борац, па се враћа у родно Ужице, где постаје адвокат и смирује се. Смиљанић се у уводу извињава својом невештином, не зна да ли је дао роман или су то само скице, али Вујић је оштар и каже да је дело „роман јер скице не би биле повезане животом једне личности и њеним преживљавањем“ (В. Вујић, Др. Д. Смиљанић, *Успут, Народна одбрана*, Год. V, бр. 34 (1930), стр. 523).

фикције и новинских извештаја са ратишта, живота некаквих личности, створених поетским општим начином и једног читавог низа информација из извештаја Врховне Команде и клишетираних чланака из новина о општој ситуацији у свету⁷³⁹.

Ови романи су савремени Видаковић – бледе имагинације, пуни су општих места, какви су епитети: „плав, леп, кршан, отмен, безброј сузних очију, дубоке и болне песме као душа руска, минуле патње, јецање песме, цича ледене зиме, врела и једра прса, романтика њене и његове природе, (лица у роману), хучни патриотизам, интензивно се умешати у живот, грозни рат, горди Београд, итд, итд.“⁷⁴⁰ И то се, на ужас Вујићев, јавља „после наше прозе за тих сто година, после свег напора и развоја, после свега, а нарочито после рата преживљеног у делима Крлеже, Васића, Настасијевића, Црњанског“⁷⁴¹. Тако се не пишу ратни романи, сматра Вујић.

Најстрашније је што у та два романа о рату нигде нема рата у његовој величанствености и његовој грозоморности⁷⁴². Славољуб Зорић очијука са две Рускиње, а *Мали хероји* су низ квазиреалистичких сличица. Идеализам првог романа и натурализам другог из истог су извора – из извора неталентованости и невештине.

Нарочито је наметљива наводна „психологија“ ових дела. Јер, по Вујићу, „ми такозвану психологију личности из поетских фикција видимо, осетимо, разумемо из поступака и дела, из акција и изражаја личности“⁷⁴³. Заблуда је старинских психолога-сцијентиста да се клупко осећања и подсвести да размрсити пуким препричавањем.

⁷³⁹ В. Вујић, Два ратна романа, без рата и без романа, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 32 (9. август 1930), стр. 508

⁷⁴⁰ Исто.

⁷⁴¹ Исто.

⁷⁴² Нису сви романи о тек протеклој војни лоши, нити је Вујић то тврдио. Рецимо, дело Сенише Кордића *Необичан свет* има своје квалитете. Вујић га је ставио у шири контекст наших романа о рату који се недавно завршио. Пишући о њему, он указује да у домаћој књижевности све већи утицај има управо роман као жанр, а да су поезија и драма мање снаге и уверљивости. Ова превага социјалног и епског над личним и лирским захтевала би, сматра он, посебну расправу, али он указује пре свега на чињеницу да у оквиру романеског приповедања долази до својеврсног разгрананавања. Наиме, Вујић сматра да су све чешћи психолошки романи, у којима је „првенствено давање душевних доживљаја, ухваћених и приказаних као таквих, као душевних, а то значи увек праћених по оној граничној зони по којој крећући се постаје врло тешко разликовати нормално од ненормалног“. (В. Вујић, *Необичан свет*, роман Сенише Кордића, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 43 (1930), стр. 683)

⁷⁴³ Исто.

Треба правити разлику између романа и морално-поучних читанки за народ. Ако се Коларчева задужбина определила за ово друго, онда је сувишна дилема, са свим што уз то иде, Слободана Збилића с којом ће Рускињом, као и лик газда-Трајка који за време окупације посматра своју жену с другима у постељи.

Вујић је строг на крају свог приказа: „Не-уметничка дела, као ова, не служе ничему. Она богате индустрије хартије и штампе, повећавају оне огромне, безбројне неважне а важним се правеће, гомиле књига, које се попут брда дижу по свету, библиотека које чекају Омара, библиотеке којима ће се, како то једном рече Унамуно, и Бог насмејати.“⁷⁴⁴

Лоши афоризми као замена за мишљење

Године 1931, Геца Кон је објавио друго издање књиге Анте Дукића, *Погледи на живот и свет*, које је Вујић приказао. Обратио је пажњу на чињеницу да је реч о књижици у којој нема никакве органске целовитости, него је реч о „механичкој збирци различитих мишљења“⁷⁴⁵, сабирању свега што човеку може да прође кроз главу, па чак и што му не пролази кроз ум, него само „кане“ док седи за писаћим столом. Наравно, да би нешто било мисао, то нешто мора да проистиче из јединственог погледа на свет. *Мисли* Боже Кнежевића су извучене, углавном из његових *Принципа историје*, али су то вредне мисли јер иза њих стоји мислилац. Иза Дукићеве књиге нема човека – она је књига само зато што је штампана.

Нико не тражи апсолутну оригиналност, која је, уосталом, и немогућа. Али, увек је потребно бацати нову светлост на старе проблеме, налазити нови начин казивања. Препричавање отрцаних истина никуда не води, и нема смисла. Уосталом, не морамо се позивати само на Божидара Кнежевића; недавно је, вели Вујић, Светислав Стефановић објавио књигу *Погледи и покушаји*, која је пуна и вибрантна, јер човек има шта да каже.

Вујић на крају вели: „За г. Дукића боље би било да је остао при једном свом афоризму: ’Најбоље су оне мисли које пролете главом тако брзо да у њој не

⁷⁴⁴ Исто.

⁷⁴⁵ В. Вујић, Анте Дукић: *Погледи на свет и живот*, Народна одбрана, Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 159

оставе никаква трага, већ само у срцу осећај усхићења и удивљења...’ Треба да је чувао тај свој осећај усхићења; јер пут од мисли која блесне до изражаја њеног, велики је пут и често голготски.⁷⁴⁶

О библиотеци „Наша књига“

У *Правди* априла 1934, Владимир Вујић објавио је приказ „Судбина ’Наше књиге’ као да је кобна по нашу књижевност“, у коме се бави издавачким подухватом библиотеке „Наша књига“. Иако је овде било и добрих књига, пречесто се тонуло у море фељтонистике. Нарочито је у последње време почело објављивање фамилијарно-буржоаске фељтонистике. По Вујићу, не би требало заразити своје писце „новом тежњом малих грађана који имају, свакако, право на живот, али чији укус и чије омиљене лектире тек не могу представљати уметничку књижевност“⁷⁴⁷.

Вујић критикује нови роман Звонимира Шубића, *Херој у папучама*; иако није био без дара, Шубић је сада фељтониста, а од фељтона се, сматра критичар, не може правити проза чеховљевског типа. И роман Душана Радића *Кроз живот* није ништа друго до „мозаик писмене фељтонистике“. Онај ко уверава Радића да је на путу праве књижевности чини му медвеђу услугу, јер то није тачно.

⁷⁴⁶ Исто, стр. 160

⁷⁴⁷ В. Вујић, Судбина „Наше књиге“ као да је кобна по нашу књижевност, *Правда*, 13. април 1934, стр. 7

ВЛАДИМИР ВУЈИЋ КАО ПОЛЕМИЧАР

Полемичко поље и „књижевна десница“

Пишући о полемичком контексту српске авангарде, Гојко Тешић указује на чињеницу да је наша авангарда изразито борбено расположена и уочи Првог светског рата, нарочито непосредно после њега, али и касније. Он каже: „У књижевноисторијском смислу спор око авангарде је један од најрадикалнијих спорова не само на естетичком, него и на идеолошком плану. И он се не поклапа само са временом манифестација авангардног, превратничког духа већ се у различитим ситуацијама и критичким позицијама манифестује и на други начин.“⁷⁴⁸

И Бошко Обрадовић у својој студији о Црњанском и новом национализму истиче да су пре рата постојали озбиљни сукоби, који се у наредне две деценије уопште нису ни прекидали. Одмах после рата, био је то сукоб авангарде са књижевним погледима Јована Скерлића и Богдана Поповића. Затим је дошло до подела и раслојавања у оквиру самих авангардиста, па се на крају 20-их година 20. века развила борба између надреалиста и модерниста, између надреалиста и писаца социјалне литературе, између „социјалних“ писаца и модерниста, па и у самом „социјалном“ табору („сукоб на левици“), док се „књижевна десница“ обрачунавала и са надреализмом и са „социјалном“ књижевношћу. Тридесете године 20. века у нас биле су, пре свега, године мањка књижевног стваралаштва и вишка полемичности. Било је то доба памфлета и обрачуна. Тада се снажно оглашавала и „књижевна десница“⁷⁴⁹.

⁷⁴⁸ Г. Тешић, *Српска авангарда у полемичком контексту (двадесете године)*, стр. 326

⁷⁴⁹ По Гојку Тешићу, у тридесетим годинама 20. века дошло је до низа необичних трансформација стваралаца и критичара који су у претходном периоду стајали на сасвим другачијим позицијама. Књижевност је прагматизована и функционализована као саставни део пропаганде комунистичког покрета, која је оштро иступала против авангарде и модернизма. Критичари који су, двадесетих, били на независним позицијама, углавном прихватајући основне вредности авангардне књижевности, стали су на позиције „социјалне литературе“, нападајући модернисте: Милан Богдановић и Велибор Глигорић прогласили су смрт модернизма, а Марко Ристић и Ђорђе Јовановић порекли му сваку револуционарност, коју су у претходном периоду признавали (у време када су критичари попут Бранка Лазаревића модернисте чак оптуживали за бољшеvizам). Ствараоци попут Станислава Винавера су, каже Тешић, и даље бранили своју

Обрадовић уочава да је „књижевна десница“ у нас прошла три основне фазе: у првој, негде до 1928, њени гласови, сукобљени са авангардизмом, били су крајње усамљени; у другој, појављују се озбиљни гласови десног погледа на књижевност и културу, попут *Нових видика*, *Претече* и нарочито *Народне одбране*. Трећа фаза отпочиње Црњансковим изазовом под насловом „Ми постајемо колонија стране књиге“. У тој фази, јавља се низ часописа који заступају позиције деснице, почев од часописа студената Богословског факултета, *Светосавље*, све до Црњанскових *Идеја* и *XX века*.

Рана књижевна „десница“ је, по Обрадовићу, била конзервативна; она није прихватала авангарду, него је стајала на позицијама предратне грађанске културе и *Српског књижевног гласника* до 1914. Авангардизам је изједначаван са комунизмом и болшевичком револуцијом (по Гојку Тешићу, то је, између осталог, било и због чињенице да су авангардни покрети у Русији стали на страну Октобарске револуције)⁷⁵⁰. Све је то туђе, и нама непотребно. Долазило је и до неспоразума са Црквом – Растку Петровићу је, тврдили су новинари, због једне песме о „афричком Христу“ претила екскомуникација.

По Обрадовићу, занимљиво је да је распад авангарде као јединственог „блока“ велики број писаца превео на „десну страну“. Ту су били Милош Црњански, Светислав Стефановић, Ранко Младеновић, Тодор Манојловић, Станислав Краков, Љубомир Мицић, Момчило Настасијевић, Владимир Велмар-Јанковић. Надреалисти одлазе „у лево“, а независне позиције држе Растко Петровић, Иво Андрић, Станислав Винавер и Раде Драинац (при чему је Винавер више „десно“, а Драинац више „лево“). Теоретичари послератног авангардизма, попут Тодора Манојловића, постају неотрадиционалисти, залажући се синтезу традиционалног и модерног.⁷⁵¹

Године 1928, појавио се манифест „књижевне деснице“ који је, под насловом „Духовна криза данашњице“, објавио Владимир Велмар-Јанковић,

„антитрадиционалистичку, антипозитивистичку, антиутилитарну позицију“ (Г. Тешић, *Исто*, стр. 327).

⁷⁵⁰ Види: Г. Тешић, *Исто*, стр. 99

⁷⁵¹ То је довело до жестоких напада Марка Ристића, који је позиције попут Манојловићеве сматрао издајом авангардних заноса. Тешић каже: „Ристић говори о идеалистичком неотрадиционализму Тодора Манојловића [...] Ристић подвргава критици идеолошко становиште модернистичке књижевности које се уклопило у систем вредности грађанског друштва својим особеним стилем казивања, асоцијација, језичком истанчаношћу, суптилношћу.“ (*Исто*, стр. 186, 188)

истичући да се наш народ, после државотворног остварења Косовског завета, нашао у кризи смисла, због чега је пао под утицај западног материјализма. Због тога је потребан отпор Западу, као и својеврсно остваривање „Косовског завета у култури“. Тиме су, каже Бошко Обрадовић, постављена три основна начела „књижевне деснице“ у тридесетим годинама 20 века: „1. захтев за ревизијом постојећег система вредности; 2. борба за духовно ослобођење од утицаја Запада; 3. хтење ка остваривању новог национализма и новог, самородног културног модела.“⁷⁵²

Године 1932, Милош Црњански покреће праву буру, објављујући свој текст у новинама *Време*, под насловом „Ми постајемо колонија стране књиге“. У њему, оптужује домаће издавачке куће да не подстичу наше стваралаштво, него да са стране увозе све што им дође под руку, а последица тога може бити колонијализација југословенске културе. У полемику се укључује Милан Богдановић, тврдећи да Црњански устаје за забрану превођења, што је и немогуће и непотребно, поготово сада, када је домаћа књижевност у застоју. Бранећи левичарски *Нолит*, у коме је један од уредника, Богдановић каже да његова кућа не ради ни за кога, и да је једина оптужба коју с поносом прихвата оптужба за прогресивност. Црњански наставља да оптужује Богдановића који је у „сукобу интереса“, јер је уредник у *Српском књижевном гласнику* где пропагира *Нолитову* литературу која је, узгред буди речено, утемељена на немачком часопису *Нолит*, који је био болшевички, и чији је оснивач, Павле Бихали, због тога већ био извођен пред полицију за заштиту државе. Богдановић, кога подржава велики број писаца и са лева и са десна, оптужује Црњанског да је обичан полицијски доушник. Црњански, који је спреман да иде и на суд, нимало не одступа, тврдећи да му не требају ничији потписи подршке, и да ће сам стајати у одбрани домаће књижевности.⁷⁵³

⁷⁵² Б. Обрадовић, *Милош Црњански и нови национализам*, стр. 47

⁷⁵³ У свом огледу „Случај Коминтерне: културна политика и систем тајне безбедности“, Миша Ђурковић пише о агенту Коминтерне (чији је центар обавештајног рада до доласка нациста на власт био у Берлину), Вилију Минценбергу, као и о Оту Кацу, књижевнику, новинару, али и ликвидатору НКВД-а, који су широм Европе организовали мреже за остваривање утицаја у култури, међу интелектуалцима-левичарима, уочавајући структурне сличности са положајем и уредничком политиком *Нолита*. (М. Ђурковић, *Случај Коминтерне: културна политика и систем тајне безбедности, Летопис Матице српске*, Књига 495, св. 1-2, 2015, стр. 78-80)

Бошко Обрадовић о овом случају каже: „То је први позив књижевној јавности за сврставање на 'леву' или 'десну' страну, односно за или против 'марксистичке књиге'. У позицији коју је почетком тридесетих бранио Милош Црњански садржане су неколике кључне одреднице програма будућег 'новог национализма': иступање против имитирања и поплаве туђинских духовних вредности, залагање за форсирање 'наше књиге', борба против марксистичке литературе и 'социјалне књижевности' и – генерална спремност за бескомпромисно отварање идеолошког фронта у одбрани својих позиција.“⁷⁵⁴

Године 1932, Црњански опет улази у полемику. У *Времену* објављује текст „Оклеветани рат“, у коме критикује сањарске илузије о доласку вечног планетарног мира, клевете на рачун рата и војске, пропаганду да је војска непотребна. Истиче херојство наших војника у Првом светском рату, а за пацифистичку пропаганду оптужује марксисте, који њоме слабе позиције европских народа да би их све, једног дана, гурнули у револуцију. Варошки цинизам клевета рат, и један намучени народ какав је српски, који је толико дао за слободу, извргава руглу. Основни став Црњанског је следећи: „Пацифистичка пропаганда, после рата, била је једнострана. Њој је било стало до тога да се о рату пише што горе. Рат је приказан као најгора нискост и најстрашнији идиотизам. Ја, међутим, мислим да рат није такав, и не верујем да тако мисле ни ратници. Рат има и своју светлу страну, а 'вечни' мир, уосталом, утопија је. У нашем народу ратничке особине најплеменитије су особине. Сем тога, назови пацифистичка пропаганда у нас, после рата, искоришћена је у партијске сврхе. Помоћу њеном клеветала се Србија и прављени су вицеви на рачун Кајмакчалана. Ја сматрам, међутим, да је то својеглаво уништавање војничке славе и наших националистичких традиција велика политичка лудост.“⁷⁵⁵

После оваквог иступа Црњанског, јавља се Мирослав Крлежа, који га оптужује да је издао себе из *Лирике Итаке* и да се ставио на страну реакционарне власти. Лиричар „Итаке“ постаје лиричар „атаке“, стајући на страну Гебелса, фон Папена, Хитлера и Геринга. Црњански му не остаје дужан, тврдећи да је навикао да га левичари, како он сам каже, нападају „цукелским речником“; Црњански упозорава на чињеницу да би се дигла „велика дрека“ ако би он Крлежу назвао

⁷⁵⁴ Б. Обрадовић, *Милош Црњански и нови национализам*, стр. 72

⁷⁵⁵ Цит. према: *Исто*, стр. 77

„салонским комунистом“. Прави комунисти и марксисти су за поштовање, али обрачун мора уследити са „салонским комунистима“, са буржујима и њиховом децом која се играју левице. Зато Црњански најављује покретање часописа који ће на сва питања дати јасан одговор националиста.

Године 1934, на линији свог обећања, Црњански покреће *Идеје*. Оне излазе у доба после убиства краља Александра у Марсеју, у доба велике кризе не само Југославије, него и Европе и света. По Обрадовићу, то је период у коме се радикализују и револуционарне и контрареволуционарне тенденције у друштву, а јача и антидемократизам. На једној страни је пролетерски интернационализам, на другој неонационализам; једни се залажу за диктатуру пролетаријата, а други за сталешку, а не партијску, Скупштину. На једној страни политичког спектра је илегална Комунистичка партија Југословије, а на другој маргинални (уочи Другог светског рата и забрањени) Југословенски народни покрет „Збор“.

Милош Црњански у *Идејама* заговара окретање национализму (и даље југословенском, али не заборављајући „српско становиште“). По њему, краљ Александар је поставио основе државе који се не могу напустити, а Српство више не сме и не може бити наивно. „Кад кажем ми, мислим Срби“, јасан је Црњански у свом ставу. Комунизам је непријатељ против кога се треба борити свим силама. Као уредник, Црњански је сарађивао и са хришћански оријентисаним мислиоцима, од старијих, попут Јустина Поповића, до млађих, какав је био млади Бранко (потоњи јеромонах Јован) Рапајић. Гајио је и култ Светога Саве.

Марксизам је, сматра Обрадовић, у *Идејама* критикован као квази-религија која, по Димитрију Најдановићу, има свог папу (Маркса), апостоле (Кауцког и сличне), стари и нови завет (социјалдемократија и бољшевизам), свете књиге (*Капитал*), свој хилијазам (остварени комунизам), ђавола (капитализам), Символ вере („Комунистички манифест“), поклоничка места (Лењинов гроб), празнике (Први мај), инквизицију, итд. Није нимало чудно што је сва интелектуална левица Црњанског прогласила фашистом, што га је пратило, као етикета, и после Другог светског рата.⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ Зоран Аврамовић се подробно бавио оптужбама да је Црњански био фашиста, наводећи противречне тврдње о томе из разних извора (чак је и Милан Грод, у свом *Лондонском дневнику*, о Црњанском писао да, иако није волео ни Хитлера, ни Мусолинија, био „духовно фашиста“, због скептичног става према демократији као власти масе). Аврамовић наводи низ текстова Црњанског из којих се види његов критички став према Дучеу и Фиреру, али и даје преглед Црњанских

После *Идеја*, 1938. године јављају се часописи *XX век* и *Нова смена*, који настављају да граде десну „културолошку алтернативу“. Иза часописа стоји политика Владе Милана Стојадиновића. Уредник *XX века* био је Ранко Младеновић који, у уводу за нови број, истиче да је снобизам највећа могућа опасност, и да се стваралачки може градити само из нашег тла. Часопис је ипак био отворен за европску уметност епохе, и у њему је било много превода.

Идеје књижевне деснице ове епохе радикално изражава у једном свом тексту Светислав Стефановић, који је, све до прве половине тридесетих година прошлог века, био велики бранилац модернистичких и авангардних струјања у нас⁷⁵⁷: „Какве везе има модерна архитектура и урбанистика нашег великог и малог града са топлином и душевношћу народног неимарства? Тамо ледени дух гробља и пустиње, бездушност и безобличност; овде тихи кут, меко гнездо, црква, органски склад душе и грађевине. Какве везе има 'модерна песма' са лирским и епским духом песме наше народне душе? Тамо туђи, неразумљиви свет надрипесничке акробације, побуна слова и хартије, лирска завијања разбијене душе или болесни урлик разгареног осветника; овде свештена песма рада и човека, здравља и снаге, песма срца, снопа, братства. Какве везе има 'модерна' философија наша са народном мудрошћу, са схватањем Бога, човека и света у нашем народу. Тамо копија и карикатуре туђинских мисли, која и сама вене без корена, мисли замршене у лаж и противречност, самозаљубљене и

ставова из којих се може уочити да он не прихвата идеје Рима и Берлина као своје: Црњански није антисемита; не усваја расистичке теорије супремације; положај вође у фашизму и нацизму контекстуализује у причу о значају историјских личности, итд. Црњански је националиста, сматрајући да је такав став темељ одбране Краљевине Југославије и заштита од комунизма; такође, антипарламентариста је, сматрајући да је демократија постала неспособна да решава крупна питања епохе, зато што партијски завађа народ и руши његово јединство, што се одражава на слабост државе. Он тврди да наш национализам не треба да „мајмунише“ покрете у иностранству, него мора да буде самосвојан. Аврамовић зато каже: „Његов политички став је недвосмислен када одбацује идеолошко-политички комунизам. Међутим, у расправљању неких друштвених проблема он полази од изразито либералних и антиконзервативних претпоставки.“ (З. Аврамовић, *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, Нови Сад, 2007, стр. 223)

⁷⁵⁷ Гојко Тешић сматра да је Стефановић имао „херојски став авангардисте“ што је „произашао из једне доста упорне и дугорочне превратничке стратегије“ којом је овај песник и преводилац устао у рат „на парадигме конзервативне естетике (здрава литература, локална боја – регионализам, националне боје и обележја, патриотизам, патријархалност, итд.), упирање жаоке на институције критике (Недића, Скерлића, Б. Поповића и њихове епигоне), потом доследност у одбрани истинских вредности српске књижевности (Његош, Лаза Костић).“ (Г. Тешић, *Исто*, стр. 260)

самозадовољне; овде непосредно сагледање стварности и истине, право и цело осећање живота, неусахли стваралачки полет душе.⁷⁵⁸

Српска књижевна десница је, по Обрадовићу, сматрала да је наступила смрт српског угледања на Запад, и да је дошло доба за нова прегнућа ка самосвојности. Та самосвојност именована је као „расност“ (не у смислу расистичких теорија Гобиноа и Чемберлена, него у смислу културне потентности засноване на сопственим даровима и могућностима). Њу је помињао још и Растко Петровић, у свом огледу „Да наша књига буде уистину наша“. Момчило Настасијевић је, по Обрадовићу, указивао на то да још нисмо прешли са величанственог усменог наше прошлости на књижевност која би то усмено надградила новим искуствима. По Настасијевићу, градили смо се свуда, осим на свом дому.

Обрадовић сматра да је књижевна десница нудила следеће културолошке алтернативе: „Словенску идеју (у ужем смислу – јужнословенизам и југословенство), балканску идеју, неотрадиционализам и неонационализам (у неколико форми, од којих је најзначајнија културолошка носивост идеје светосавља, рођене у широком контексту међуратне обнове религиозности)⁷⁵⁹. Јужнословенска синтетичност мора се окренути ка Русији Достојевског, чијем хришћанству, по Шпенглеру, припада будући миленијум.

Идеја Балкана као простора слободног од западноевропске декаденција била је, сматра Обрадовић, идеја многих – од Љубомира Мицића до Радета Драинца. Ратко Парезанин, оснивач Балканског института у Београду, тражио је борбу за ослобађање Балкана од свих политичких и економских утицаја Запада, а затим и изградњу аутохтоне балканске културе. И Црњански је, у *Идејама*, био за балканску сарадњу, нарочито с Бугарима.

Тодор Манојловић у *Летопису Матице српске* јасно истиче да је прошлост једини начин да освојимо будућност, јер је, по њему, традиција непрестано деловање прошлости кроз нашу свест и сећање.

Исидора Секулић, каже Обрадовић, још 1924. уочава обнову наше религиозности, која ће значити и обнову морала; њене речи се испуњавају у узрастању тзв. богомољачког покрета, који води владика Николај Велимировић, и

⁷⁵⁸ Цит. према: Б. Обрадовић, *Исто*, стр. 122-123

⁷⁵⁹ *Исто*, стр. 130

који ће имати преко двеста хиљада чланова у више стотина братстава.⁷⁶⁰ Сама Исидора Секулић, уочи Другог светског рата, намерава да се замонаши, и одушевљено пише о Велимировићу и његовој обнови Жичке епархије.⁷⁶¹ То је доба у коме се, како смо видели, јавља и појам светосавља, као православља српског стила. Велики учитељ модернизма, Станислав Винавер, указује да је Свети Сава житијем свог оца засновао српску књижевност, и да се из тог житија и данас излива миро на сав српски литерарни израз.

Ипак, указује Обрадовић, што је Југославија у већој политичкој кризи, то се српска „књижевна десница“ све више окреће Српству. Године 1940, Љубомир Мицић објављује „Манифест Србијанства“, у коме истиче да је слободно и мушко Србијанство, попут оног у доба краља Петра Првог, дало печат целом Балкану, и да може да препороди Европу.

Битан је и ревизионизам десне мисли. Још Тодор Манојловић указује на потребу за њим, а тој тенденцији се приближавају и други, од Владимира Вујића до Бранка Рапајића. Нарочито треба извршити поправку штете коју су нашој књижевној критици и историографији нанели Светозар Марковић и Јован Скерлић. Обрадовић каже: „Критички однос према делу Светозара Марковића има читаву малу историју: од Лазе Костића и Стевана Сремца, преко Љубомира Недића и Слободана Јовановића, до Владимира Вујића и Димитрија Најдановића, постоји континуитет полемичког осврта на Марковића. (Изузет и то дијаметрално супротан став има Светислав Стефановић, који у Светозару Марковићу види ’визионара и антиципатора националног југословенског социјализма’). Његов

⁷⁶⁰ Било је то доба када је Исидора, по Ђорђе Ј. Јанићу, осећала апокалиптичност епохе после Првог светског рата, па се окретала руској философији, есхатолошки веома напетом: „Она предвиђа пропаст савремене цивилизације јер је све доведено на степен вулгаризације. У савременом свету нема великих људи нити великих идеја нити великих остварења. Пред човечанством се свеколико деловање, у свим просторима и на свим нивоима, открило као обесмишљеност и превара. [...] У том подигнутом тону она ће најавити нове цивилизације, које неће доћи ни кроз револуцију ни кроз грађанску филистерију, већ кроз руско боготражитељство. На том месту као да се сусрела са Шпенглеровим размишљањем о новом културном кругу који ће се отворити Европи кроз руску религиозност и руску религиозну мисао.“ (Ђорђе Ј. Јанић, *Исидора Секулић и руска књижевност*, Београд, 2015, стр. 90).

⁷⁶¹ Исидорино предратно духовно искуство у манастиру Жичи, при сусрету с владиком Николајем Велимировићем, Милан Радуловић описује овако: „У манастиру Жичи, у времену које најављује страдања и апокалипсу светског рата, ’у овом расутом, бомбардованом животу’, у сусрету са владиком Николајем Исидора Секулић открива не само негдашњу него и данашњу и будућу мисију манастира. Манастири су, од Светог Саве до данас, народне установе које додирују сав живот народа и државе, у историји и у вечности.“ (М. Радуловић, *Културна идеологија Исидоре Секулић*, Београд, 2011, стр. 123)

следбеник Јован Скерлић, такође, представља предмет критике од стране Винавера и Владимира Велмар-Јанковића, посебно с обзиром на критеријум његове *Историје нове српске књижевности*.⁷⁶²

Под утицајем „десне“ мисли и марксистичко-левичарска мисао решава да се бори за реинтерпретацију културне прошлости у складу са својим идејама. Ђилас сматра да комунисти треба да имају „своје“, револуционарно реинтерпретиране, Његоша, Бранка Радичевића, Матоша.

Мисао неотрадиционалистичког духа, чак и Винаверова, противи се „браку фројдизма и марксизма“ (Винаверов израз), какав је надреализам. Као што се комунизам бори за диктатуру пролетаријата, угњетене класе, над угњетавачком буржоазијом, тако се и надреализам бори за диктатуру подсвести над свешћу, што не може водити већим стваралачким замасима.⁷⁶³

Против вулагризације књижевности кроз њену социјалну верзију устајали су многи, и сасвим различити, писци: од Црњанског, преко Винавера, до Драинца. Главна оптужба против исте била је, по Обрадовићу, њена папирнатост, дводимензионалност, заснована на идеолошкој искључивости. Млади књижевни критичар и један од уредника *Хришћанске мисли*, Милутин П. Деврња, тражи да се разликује права социјална литература, која уочава реалне друштвене проблеме, од оне марксистичке, пропагандистичке, која, наводно, треба да служи интересима радничке класе.

Левичари, по Обрадовићу, нису остајали дужни – називали су своје противнике мистификаторима, слугама буржоазије, нацистима, фашистима. Богдан Прица истиче њихову везаност за Шпенглера, трагање за прабалканском душом, борбу против стране књиге и одбрану својих сталешких интереса. Велибор Глигорић их оптужује за бекство од социјалних момената стварности, а

⁷⁶² Б. Обрадовић, *Милош Црњански и нови национализам*, стр. 150

⁷⁶³ Када су Марко Ристић и Коча Поповић објавили „Нацрт за једну феноменологију ирационалног“, Станислав Винавер је устао у одбрану модернизма на удару надреалиста, тврдећи да модернизам у нас тражи нову хармонију свесног и несвесног, који Марко Ристић и надреалисти мрзе и одбацују, јер ниподаштавају сваку хармонију. Винавер је одлучан – и модернисти су читали Фројда, и познају, и то добро, психоанализу; од ње су узели оно вредно, не заборављајући да свест, поред својих слабости којима служи прагми, има и своју лепоту. Винавер захтева склад свих човекових сила: „Наравно, наш став није ни тако лако и већ никада тако осيون као радикални став надреалиста. Наш став има нечега трагичнога у себи. Он је вечита борба. Он је вечито остваривање. Он је стална победа животнога начала. И стални страх од пораза. Он има у себи изванредну узбудљивост пролазне и вечно обнављане лепоте. Он је стално наш. Он је стално личан.“ (С. Винавер, *Витезови потсвесног, Зли волшебници II*, стр. 162)

Ђорђе Јовановић указује да су модернисти постали реакционари, прихватајући идеологију *Народне одбране*.⁷⁶⁴

Владимир Вујић је, у овом периоду, био један од најватренијих и најчешћих полемичара са тзв. „књижевне деснице“, што ћемо у редовима који следе покушати и да докажемо.

Полемике о југословенском „месијанизму“

Владимир Вујић је чврсто веровао у југословенство као културну и духовну мисију.⁷⁶⁵ У уводнику за *Народну одбрану* 15. маја 1932. истицао је да је став покрета за чији је часопис писао књижевне критике од почетка јасан: „Стојећи непоколебљиво на становишту да су Словенци, Хрвати, Срби и Бугари припадници јединственог Југословенског народа, који чини јединствену етичку и језичку целину на словенским расним основама, Народна одбрана сматра да су ментална и диалектичка диференцирања, уколико још постоје, само остаци робовања из прошлости, никако оно на чему треба да изграђујемо своју велику будућност.“⁷⁶⁶

Вујић сматра да је питање Словенског Југа питање самих Словена, а не странаца, и да они који мисле да је словенска оријентација непотребна служе као робови западном империјализму и освајачком индустријализму. Пропагандом разних „интересних сфера“ и федерализма, такви у Југославији вуку државу у

⁷⁶⁴ То је, како је тврдио већ поменути Марко Ристић, изневеравање сваке револуционарне потенције уметности: „Међу модернистима, по Ристићу, наступило је конформистичко време, време дубоке оданости традицији и доктринарству, оним категоријама које су битно одредиле предратне токове српске књижевности. А основни проблем је у чињеници што су ствараоци авангарде двадесетих година и даље живели у уверењу да се може делати са неутралних, изолованих позиција, ван социјалних ломова и сукоба, дакле у љуштури идеалистичког концепта. Тај модернизам је грађански и његово побијање је већ програмски императив нових левих струјања тридесетих година.“ (Г. Тешић, *Исто*, стр. 183)

⁷⁶⁵ У „Видовданским размишљањима о култури“, објављеним 1929. у *Народној одбрани*, Вујић каже да је свака култура, за разлику од цивилизације, дубоко религиозна, и да је управо зато свесна своје мисије; зато је наша култура трагична јер има високу мисију, остварење небеског поретка овде и сада: „Наша – поуздано је то и словенска – слика света је пројигирана на духовни план и значи као остварење једне од најтежих мисија на земљи. То је остваривање царства небесног на земљи на којој живот проводимо. Царство небесно је у нама, речено је, и са много разлога. Али пројигирати га ван, у поље индивидуалног спољњег и колективног живота, остварити га, *то је херојски подвиг, искушење и хтење узвишених Дон Кихота*, намере духовно горостасне и сврхе надчовечанске. [...] Свака култура, вели се, иде на то да створи и уобличи свет свој. Наша тај задатак решава најтежим начином, отуда је трагична у основи својој.“ (В. Вујић, Видовданска размишљања о култури, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 26 (1929), стр. 438)

⁷⁶⁶ В. Вујић, За национално ослобођење Словенског Југа, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 20 (1932), стр. 1

хаос, у који већ улази Европа. Постоји, тврди Вујић, само једна национална култура од Триглава до Црног мора – а то значи и једна нација. Словенски Југ је, дакле, име за јужнословенско национално јединство, при чему је нација, по Вујићу, „израз културно-историски који значи целину духовну као особено сретство за изражавање духа, целину којом се казује, преко које се казује, кроз коју се казује, једна мисао о животу и свету“⁷⁶⁷.

Ипак, југословенске нације још нема; постоје народи и племена, али нација је у повоју, при чему је југословенски национализам „организовани напор, свесно стремљење, којима се ходи стварању нације као културном стваралачком изражају“⁷⁶⁸. Све што је локално и регионално својеврсна је препрека том покрету ка културном јединству. Патриотизам је служење свом племену у уским оквирима који подразумевају подређивање страним интересима или профиту, док је национализам велика интегрална визија која спречава дељење Словенског Југа ради робовања туђину.⁷⁶⁹

Француски јавни делатник Кајо изјавио је, пише Вујић, да Европа мора да поради на томе да се привредно помогне или исток Централне Европе или Африка да би Европа имала где да продаје своје производе. То, по Вујићу, није судбина достојна Јужних Словена, чија сељачка већина у Југославији јаком државом мора бити заштићена од туђинске агресије.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Исто

⁷⁶⁸ Исто

⁷⁶⁹ Из оваквих веровања, проистекла је Вујићева подршка личном режиму краља Александра, за кога је сматрао да ће, после раскида с центрипетализмом племенских сепаратизама, у политички и јавни живот земље укључити нараштај који је створио Југославију, нараштај маргинализован, иако је у рату поднео највеће жртве. По Вујићу, млади јужнословенски борци пре рата су били сањари који су чезнули за заједницом Јужних Словена, при чему је „рука сањалице умела чврсто управљати смртну цев“, као што је била „дрхтава и непоуздана у практичним питањима живота“. (В. Вујић, Дух ратничког нараштаја, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 45, 1930, стр. 710)

⁷⁷⁰ У уводнику „За духовно ослобођење“, објављеном у *Народној одбрани* 24. априла 1932. године, Вујић истиче да врховно начело нове југословенске заједнице мора бити еписко витештво претворено у чежњу за социјалном правдом. Они који су тек ослобођени не смеју постати духовна колонија ни под лажном слободом индивидуалистичког капитализма, који зида Вавилонску кулу, ни под колективним мравињаштвом комунизма. Постоји и трећа интернационала која прети ропством – папска; она, „не будући безбожничка, ипак води заробљавању у име Христа, у име Бога, потчињавајући једном човеку безусловно све људе, једној организацији све живљење, једно место на земљи проглашавајући за средиште спасења“. Опасност је, сматра Вујић, покушај наметања „спасевајуће, верски ’једине исправне’ организације на чијем је челу човек, грешни увек а безгрешним проглашен, само су опет формуле којима се прича спас а остварује робовање, лицемерним видовима којима се прикрива жуд за господарством и искоришћавањем света“ (В. Вујић, За духовно ослобођење, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 17 (1932), стр. 1).

Јужни Словени не могу живети на темељу капиталистичког федерализма Европе, јер је европски поредак на издисају. Ако је код нас темељ друштва село, а нема правог грађанства (оно је, на истоку Југославије, формирано на, по Вујићу, „цинцарско-турским“, а на западу на „германско-јудејским“ праосновама), онда се, са таквом социјалном базом, не могу правити западноевропски експерименти, јер ће се они показати штетни и неуспешни. Није питање како имитирати, него како стварати своје, каже он. Основа за саздавање југословенске нације је, сматра Вујић, „словенски етички идеализам“⁷⁷¹. Верски проблем се може решити толеранцијом свих религија под условом да њихов центар није ван Југославије (овде се, очито, упућује критика на рачун антијугословенског потенцијала католицизма, чије је средиште у Риму). Све „песме Богу“ допуштене су и пожељне као песме правди вечној и земној – само да нису на путу који води ван заједнице Јужних Словена.⁷⁷²

У 14. броју *Народне одбране* за 1929. годину, Владимир Вујић је ушао у полемику с хрватским часописом *Обзор* који је напао југословенски месијанизам. Вујић тврди да вера у мисионарску улогу нације није ни мегаломанија, ни утопија, него сушти услов опстанка једног, нарочито младог, народа. Народи постоје да би се духовно изразили, а не да би пасивно животарили на биолошком нивоу. Пуно и радосно остваривање човештва не може бити мегаломанско – а свака стваралачка нација жели управо то – самоостварење, и ништа друго.

Коначно и право самоубиство је духовно – а оно настаје кад народ нема снаге да самог себе превазилази, вели Вујић. Конструктивност није пуко грађење материјалних облика, ни господарење материјом. Конструктивност настаје на основу духовне интуиције о правом смислу живота.

⁷⁷¹ Исто, стр. 2

⁷⁷² Време у коме је деловала *Народна одбрана* било је време у коме се много расправљало о уједињењу европских држава. Веровало се да би Јужни Словени овоме могли да дају одлучујући допринос. Тако у уводнику *Народне одбране* од 20. октобра 1929, који се појавио под насловом „Уједињене Европске Државе“, између осталог пише да је корен свих неслога у Европи материјализам, и да се јединство може градити једино на основу свечовечанског братства, при чему би уједињена Европа могла бити дело Словена, јер су сви дотадашњи покушаји пропали: „Њих није могао извести ни један Наполеон, који је силом мача хтео да их оствари, њих неће моћи да изведе ни Бриан, који све базира на економским разлозима и користима. Само онда, ако Словени буду донели дух стварне једнакости међу људима и народима, ако успеју да очи своје, као и других, окрену од мамона ка Господу, само онда моћи ће бити остварено уједињење европских народа.“ (Аноним, Уједињене Европске Државе, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 42, 20. октобар 1929, стр. 2)

То се види и на Западу, каже Вујић. Европа је у врењу, и тежи духовној обнови управо кроз своје најбоље људе. Ослањати се на празну причу о западној демократији, која је себе надживела, значи, тврди Вујић, „бити наслоњен челом уз хладне, труле прошле грађевине“⁷⁷³.

Нема никаквог поноса у позивању на „хиљадугодишњу културу“ ако је она мртва. Треба се увек и увек изнова рађати, у складу с Гетеовом речју да треба умрети да би се постало. Нису то пуки снови и маштања. Савремена наука, каже Вујић, зна вредност једне „радне хипотезе“, које доводе до откривања читавих нових, неистражених области, и уочавања законитости које су пре тога биле недоступне истраживачу. Тако и свака нација мора имати свој сан управо да би опстала у стварности. Сан регулише стварност, а вера у мисију Словенства у доба опште кризе западноевропске цивилизације је далеко од тога да буде само сан.

Вујић, на трагу Шпенглера, тврди да је у словенској мисији немогуће спојити Толстоја и Достојевског. Први, ма колико, на први поглед, мрзео Европу, сав је у њеном духу, који је довео до болшевизма. Достојевски није мрзео Европу, али је остао незаражен њеним утицајем, па је постао визионар који се данас толико чита на Западу.

То је, поручује Вујић *Обзору*, била и мисао великог хрватског бискупа Штросмајера, који је говорио да будућност Словенства лежи у узајамности љубави и слоге, поручујући Пољацима да је Хрватска идеална колевка панславизма.

Вујић је полемисао и са хрватским – иначе пројугословенски оријентисаним – часописом *Ријеч*, који је у свом уводнику од 14. фебруара 1932. године истакао да у нашој неунификованој култури нема ни јединственог удружења књижевника, па је сасвим илузорно из Београда позивати и Бугаре да нам се придруже. Криза унификације „троименог народа“ који се декретом претворио у „Југословене“ додуше постоји, каже Вујић, и њој се највише радују наши непријатељи; али, криза је изазов који очекује стваралачке одговоре.

Што се Бугара тиче, њих, по Вујићу, нико не увлачи у Југославију, нити им нуди формирање балканског синдикалног удружења књижевника. Није реч о утапању бугарства у југословенство, него о обичној, али присној, сарадњи на

⁷⁷³ В. Вујић, Одговор *Обзору*, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 14 (1929), стр. 233

пољу културе и књижевности: „Реч је одавде из Београда, потекла, права и искрена, о томе да се Бугари са нама књижевно зближују и да се отвори културна кооперација, као први предуслов сваког и ма каквог заједничког рада.“⁷⁷⁴

Занимљиво је истаћи да се Вујићево интегрално југословенство, што се Други светски рат више ближи, полако претвара у свест о томе да су Срби, Хрвати и Словенци три различита народа, с правом на самосвојност, али да су ови народи, уз Бугаре, суштински исти културни тип (о чему у својој *Карактерологији Југословена* пише и Владимир Дворниковић). Ове се идеје Вујић неће одрећи.

„Недаровитост епигона и кабалистика подражавалаца“: Вујићева „Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности“

Једна од тема којом се Вујић бавио у својим полемичким написима објављеним у новинама *Правда* под насловом „Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности“ јесте и статус послератне књижевности у нас, „бајка“ о томе како је пре рата све било „здро“ и „уравнотежено“, док је после рата све узнемирено, болесно, без рационалних кочница, препуштено помодном ирационализму. Многи од оних који шире ту причу верујући у њу надају се да се „поврате слатки дани мерења реда по ред и речи по реч, Ракићеве метрике, Дучићеве барокне сладости и ’разумног’ погледа на књижевност“⁷⁷⁵. То је разумљиво за оне који потичу из друге половине 19. века, али не и за млађе, међу којима ипак има и оних који маштају о повратку начелима Богдана Поповића и његових следбеника. Опасност која прети од таквог схватања састоји се у покушају да се, под изговором спасавања књижевности од „моде“ побегне у дидактику, социјалну хигијену, здраворазумље и остале области у којима поезија не обитава. То је пуки рационализам који нема никакве везе са уметношћу.

Поред оних који су искрено у заблуди, стремљења ка „класици“ предратног типа собом носе необдарени, који би да прикрију недостатак талента и духовну фосилизованост. Тако настају романи какве награђује Коларчева

⁷⁷⁴ В. Вујић, Јужнословенско духовно јединство (Поводом уводника *Ријечи* од 14. фебруара ове године „Наши књижевници и југословенско духовно јединство“), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 129

⁷⁷⁵ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 227

задужбина, слични фељтонима Паулине Лебл-Албала у *Политици*. Вујић је јасан: „Јер, књижевност као невина разонода и хигијенска педагогика и књижевност као уметнички изражај речима једног проживљеног духовног догађаја, као поезија једном речи, два су поретка ствари које треба одлучно раздвојити. Ону прву би хтели спаситељи наше заблуделе књижевности; ову другу стварају творци наше праве савремене књижевности.“⁷⁷⁶

Они се вешто користе причом о ирационалности књижевних покушаја млађих представника епохе да би покушали да уметност речи врате на ниво писмених задатака у школама. Такви су раније свако озбиљно постављање духовних питања проглашавали мистиком и метафизиком, болујући од плитког, дводимензионалног рационализма. Нема никог озбиљног ко и даље верује да постоје апсолутно исправне догме лепоте и тачности, да уметност треба да буде својеврсно „научно истраживање“ (како су веровали реалисти и натуралисти, попут Золе)⁷⁷⁷, да постоји некаква наука о људским осећањима, да је научно схватање света једино могуће, чак и у области религиозног погледа на свет, и да је разум пресудан критеријум стварности. Рационализам је превазиђен свуда, па и у области естетике и књижевне критике. Оно што је почело философијом Лока, наставило се кроз просветитељство, доживело је врхунац пред светски рат – и сад је прошлост.

Нова трагања и лутања започела су такође пред тај рат, и то нема везе само са, како кажу рационалисти у повлачењу, Ничеовим „болесним“ умом. Нове „духовне линије“ се, по Вујићу, све „налазе под сенком велике чежње за Богом, под језивим уверењем да смо ужљебљени у један духовни велики поредак, да наша личност носи собом и у себи много више но што је то изгледало рационалистичким психолозима, под притиском једног узнемирења, не нервног но духовно дубљег, узнемирења пред проширеним видцима духа који је изашао

⁷⁷⁶ Исто, стр. 229

⁷⁷⁷ Золина идеја, исказана у програмском тексту „Експериментални роман“, да овај прозни жанр треба користити за овладавање природом типична је идеја сцијентистичко-техничке идеологије воље за моћи као воље за прогрес који се аутоматски рађа из откривања непознатог: „Истински задатак нас експерименталних писаца јесте претварање непознатог у познато, да бисмо загосподарили природом“ (*Рађање модерне књижевности – Роман*, Београд, 1975, стр. 33) Вујић је био радикални противник оваквог погледа на свет, сматрајући рационалистичку технику „луциферијанском“.

из оквира рационализма, из барокне стешњености духа у којој се, ипак, тако слатко дрема...⁷⁷⁸

Ту је основна подела на „старо“ и „ново“. Старо верује у самообоготворење путем дводимензионалног рационализма, у свеобасјавајући разум, и у праволинијски прогрес у историји. Они који су нови верују да је разумско познање делимично, да човек има дубину душевности и висину духовности, да стваралаштво није везано за линеарност прогреса, који, ако га и има, значи циклично и спирално кретање. Те разлике нису мале, јер од основног духовног става зависи све, па и књижевно стваралаштво.

Али, поред повратка на старо, постоји замка псеудоморфозе „новог“, јер, како каже Вујић, претња која потиче од имитације туђег, лишене било какве уравнотежености, није ништа мања него опасност враћања онеме што је преживело. На Западу се, сматра Вујић, развијају нарочити уметнички покрети као реакције на тамошњу стварност. Они су космополитски јер устају против сировог национализма; такође, они су плодови притиска високо развијене техничке културе. Али, код нас нема ни агресивног национализма европског типа, а ни високо развијене техничке културе, па су такви покрети нестваралачко подражавање. Једна од домаћих псеудоморфоза, по Вујићу, јесте и београдски надреализам. Ипак, он, условно, и у нашој средини може имати две позитивне црте: пролаз кроз надстварност и подсвесно кадар је да продуби нашу изражајност, а, како мисли Вујић, „својим екстремним ставом према националистичком схватању, својим савршено ирационалистичким ставом чини ипак, такав какав је, сав у немогућем, сенку која пада, корисно, на застареле напоре: да наша књижевност 'оздрави' и да се претвори у мртво царство и домен неталентованих."⁷⁷⁹ Дакле, екстремизам надреалиста, иако није плод наше културне и књижевне стварности (он је, по Милану Кашанину, с којим се Вујић слаже, зајам из иностранства), ипак је погодан као оруђе за обрачун са књижевном идеологијом Скерлић – Поповић.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 232

⁷⁷⁹ Исто, стр. 234

⁷⁸⁰ Вујићу је свакако била позната (и симпатична) жестока борба надреалиста против било каквих трагова старе естетике; као што се Гијом Аполинер у Француској залагао за црначку пластику, које се Анатоли Франс гнушао, тако су и надреалисти у Србији отварали путеве ка подсвесном душевних болесника и примитиваца који су били одвратни домаћем Анатоли Франсу, Богдану

Сцила је, дакле, стари рационализам, а Харибда псеудоморфички надреализам⁷⁸¹. Задатак пролаза између Сциле и Харибде је изражавање нашег сопственог духа. Јер, бити антирационалиста не значи предавати се пасивном утапању у несвесно какво тражи надреализам. Не смемо се наћи у „грчевитом ставу утапања у изворе и корене, у бездане и вртлоге из којих избија наша свесност“⁷⁸²; такав став, као став нихилистичког порицања свега, не води тријумфу стваралаштва. Има много тога прелазног, нијансираног, између „здраваго разума“ и мрачних, у крајњем смислу, авербалних понора душевности. „Кабалистика подвесног“ (Вујићев израз), на крају се, ипак, сведе на рационалистичке схеме и конструкције.⁷⁸³

Рационалистичка психологија 19. века, покушај да се душевна стварност истражи на основу идеологије сцијентизма, одступила је пред психологијом новог доба, која је открила подвесно. Управо у тој области, тамновилајетској, налазе се извори уметничког ствалаштва; али, то су *извори*; а река тече ка свесном, и управо

Поповићу. (Види: Ханифа Капићић-Османагић, *Српски надреализам*, Сарајево, 1966, стр. 159) А Ђорђе Јовановић се сурово обрачунава са Јованом Дучићем, који је само песник обавезне гимназијске лектуре, док је *Српски књижевни гласник* био гласник „једног статичног назадњаштва, вешто прерушеног у типичан ђифтински либерализам“. (Ђ. Јовановић, Белешка о „кнезу српских песника“, *Зли волшебници II*, стр. 295)

⁷⁸¹ Владимир Вујић се тако нашао на позицији модерниста из двадесетих година двадесетог века, попут Винавера или Црњанског, који су, сматрајући да наша култура мора бити самосвојна, одбили да крену путем левичарског надреализма француског типа и социјално револуционарне књижевности иза које је стајала идеолошка машинерија Совјетског Савеза. Тиме су се нашли у жижи полемичких сукоба тридесетих година 20. века, различитих, као што смо већ рекли, од онога што се у области полемике збивало непосредно после рата: „Широк фронт „модерниста“ окупљао је писце различитих идеолошких и естетских оријентација, почетна једногласност и савезништво усмерени су на заједничку борбу против традиције и конзервативизма. Током тридесетих, генерација „модерних“ почиње да сазрева и да се уобручује у сопствене идеолошке склопове – претходни „стари“ више нису претња. Крајем двадесетих, многобројни покрети и „изми“ кристалисали су се у „нову традицију“ или су нестали са културне сцене док главни актери позне авангарде отпочињу сукоб који поприма изглед борбе између „авангардног“ и „модерног“. То више није обрачун између „старих“ и „младих“, већ борба за престиж унутар поља уметности са новим координатама: обрачун који има све мање одлике естетских и литерарних сучељавања, све више идеолошких и политичких конфронтација.“ (П. Миленковић, *Увод у социологију српског надреализма*, стр. 18)

⁷⁸² В. Вујић, *Исто*, стр. 235

⁷⁸³ Владимир Вујић је, од самих почетака свог бављења питањима уметности, био изразити противник рационализма маскираног у авангардизам, како је већ истакао 1926. године у свом, овде већ помињаном, огледу „О савременој уметности“, где је оштро критиковао Кандинског и Архипенка због рационалистичког конструкционизма који се само на први поглед обрачунавао са навикнутим перцепијама стваралаца епохе класичног сликарства. Хвалећи песнички дар Растка Петровића и квалитет његовог дела *Људи говоре*, Вујић му, као што смо видели, замера извештачени ескапизам, бег у туђе просторе, али и потчињавање нашег језика конструкцијама француске синтаксе. Очито је да он у надреалистичким стратегијама продора у подсвесно, попут „аутоматског писања“, препознаје извештаченост која потиче из рационалистичких психоаналитичких извора, попут методе „слободних асоцијација“.

у тој комбинацији свесног и несвесног развијају се значајна уметничка дела. Надреализам гуши своје потенцијале остајући свагда у несвесном; њихов став је, по Вујићу, да се подсвесном не сме наметати никакав облик, стега и оквир, него све мора бити чиста спонтаност. Овај екстремизам модернизма завршава у тами неуобличеног. Ретки су обдареници који из таквих дубина на светлост дана могу донети нешто истински уметнички вредно. Остали су само досетљивци, који, уместо поезије, нуде „шараде, ребусе, схеме, скице, загонетке, алхемичке игре и брбљарије“⁷⁸⁴. Зашто је то псеудоморфичка лаж? Зато што нема никакве везе са коренима песништва у подсвесним слојевима наше психе, него је, по Вујићу, реч о кривотворинама разума уобличеним у шаренило нереда и хаоса. Ако је на Западу надреализам оправдана побуна против стандардизације човека, чак и у области психичког живота, он је код нас само подражавање. Зато Вујић своју анализу завршава речима: „Између наших епигона рационалистичке заблуде и наших копишта хипермодерне кабалистике, између та два савршена беспућа, пут савремене наше књижевности ипак се, постепено и поуздано, ствара, вођен онима који су уметници а не произвођачи туђих узора и туђих рецепата.“⁷⁸⁵

Као што је писао Станислав Винавер у свом чланку „Витезови потсвесног“, за Марка Ристића и другове разум је само „кофа“ која треба да, из бунара сублиминалног, извуче садржај. Вујић је у тој „кофи“ углавном видео само – кофу, без драгоценог уметничког садржаја.

Критика или блаћење?

Почетком 1931. године у нашој књижевности разгорео се скандал поводом једног чланка у *Правди* који је покушао да изједначи књижевну критику, као неопходно интелектуално делање, са пашквиланством, који некад заслужује и кривично гоњење. Није слобода мишљења блаћење писца, сматра Вујић (за потпуну слободу критике се, у једном тексту, заложио неко потписан иницијалом „др Н.“). Вујића су нарочито погађали написи у *Правди*, где је и сам Вујић објављивао, Љубомира Петровића, истомишљеника Богдана Поповића, који је био крајње необјективан пишући о *Ирису Берлина* Милоша Црњанског и *Необичном*

⁷⁸⁴ В. Вујић, *Исто*, стр. 238

⁷⁸⁵ *Исто*, стр. 239

свету Синише Кордића. Због тога је Црњански тужио Петровића, а огласио се и Кордић. У часопису *Живот и рад*, у тексту о романима Феде Маленчићеве, Боривоје Стојковић (опет следбеник Богдана Поповића) узгред је писао о Милану Кашанину и Милошу Црњанском као „неталентованим“ писцима.

У оквиру целе ове кампање јавља се и питање кампање „здраве“ против „декадентне“ књижевности, при чему, по Вујићу, здравље у књижевности проповедају они који ни са каквом књижевношћу, ни „здравом“, ни „болесном“, немају додира. Неталентовани стари и необдарени млади су на истом фронту (попут Марка Цара и Миодрага Стајића). Синтеза Марко Цар – Миодраг Стајић симболичка је за то духовно сродство и стапање. Зато је сасвим легитимно средство да се представници ове прагматичне, а неначелне коалиције, изводе пред суд; јер, они не пишу критику, него клевету. Вујић каже: „Јер није реч ту ни о каквој мисли: нападима су изложени подједнако и *Ирис Берлина* г. Црњанског, сав у захукталом испресецаном модерном казивању; и *Трокошуљник* др. Кашанина као покушај урађен на плану спајања модерног са старим; и *Необични свет* г. Кордића, сав духован и у тешкој атмосфери унутрашњег збивања а казиван старински просто; и леви, и средњи, и десни, послужимо се провизорно овим изразима, сви су изложени делимичним малициозним нападима, без разликовања: једни су 'аморални', други су 'плитки и брбљиви', трећи су 'неморални и непристојни'. Све што је стваралачки покушај ваља нападати да би се створило ваљда место за једну пристојну, гувернантску, забавну, здраву литературу – без мисли, без талента, без сагоревања и покушавања – сву расплинуту у једну, рецимо, 'лимонаду' старачких нагваждања и младалачке беспомоћне слабости. Не у име неке стваралачке мисли, не у име макакве мисли. Него у избијању медиокритетског менталитета – најопаснијег противника свега стваралачког у култури.“⁷⁸⁶

Крајњи левичари у књижевности су много поштенији од својих заплотњачких колега – они наступају са јасне идеолошке позиције. Тајанствени „антимодернистички“ спој старих са младима није начелан; он води борбу клеветама, и зато, понавља Вујић, јесте му место на суду.

⁷⁸⁶ Исто, стр. 242

На овај чланак Вујићев, огласио се Боривоје С. Стојковић, који је, сматра писац *Спутане и ослобођене мисли*, кренуо аргументацијом *ad hominem*, што је мање битно, као што није толико битно ни његово мишљење о Кашанину и Црњанском, него начин на који се огласио – обојицу је, успут, у огледу о неком сасвим другом, прогласио неталентованим писцима, да би сада имао дрскости да устврди како ће он о људима које је успут „очешао“ написати читав оглед са доказима, на шта Вујић огорчено примећује: „’Слободна мисао’, она за којом плачу и чијег се укидања тако боје разни ’интелигенти’, идеолошки другови г. Боривоја С. Стојковића, сада је још проширена: она значи да неко, ма ко, свако, напише што год хоће и дрско о неком књижевнику, па да поменут, изјави да он има разлоге за своја дрска тврђења у – огледима које ће он већ објавити! Зна ли г. Стојковић да би он у једној средини другој, не нашој, где се и књижевна производња цени, за онаква и оваква шегачења врло брзо се нашао на оном месту на које је његове идејне другове одвео г. Милош Црњански; и да би, на пример, то могло да му се деси и овде, када, би г. Милан Кашанин схватио ствар онако како се једном код нас и мора почети схватати?“⁷⁸⁷

Дрскост Стојковићу и њему сличним младим „критичарима“ даје његово скривање у сенци Богдана Поповића. Постоји извесна „скривена мисао“ која спаја Поповића и Стојковића, Марка Цара (по Вујићу, склоног плагирању) са Миодрагом Стајићем, Живка Милићевића с Павлом Поповићем, итд. Каква их скривена мисао спаја, пита се Вујић и претпоставља да то може бити жеља да се иде што лакшим животним и интелектуалним путем, уз стицање положаја и користи које тај пут доноси; а можда иза свега стоји „тајанствена пракса којом се отимају и држе позиције“⁷⁸⁸. У том смислу, сасвим је у праву Милан Богдановић који показује како у Београду кликашко-котеријашко удруживање све више личи на борбу против Крлеже у Загребу. Није то обичан циркус за увеселавање читалаца који воле сукобе на литерарној сцени. Реч је о нечему сасвим другом. Вујић истиче: „У питању је читав један фронт који у доста опсежном и разапетом луку везује интересе најстаријих и најмлађих и истура напред питање о слободној мисли негујући и гајећи у самом себи сакривене мисли о – не уметности, не култури – о успешном разбијању талента и напора и продирања новог. У питању

⁷⁸⁷ Исто, стр. 244

⁷⁸⁸ Исто, стр. 245

су начини и методе потурања, извртања, искретања, инсинуација, и све тако сличних поступака за сипање праха у очи широј јавности; поступака једног фронта у коме свакако млађи уче од старијих, као што је то увек био ред и закон Божији. Али, ако се млађи хитро прекривају напред стално и сигурним именима старијих, ови, мудраци од искони, ћуте. Анализовано је, примећено је често, осуђено и истакнуто то ћутање и у нашој јавности.⁷⁸⁹ Ипак, ови млађи, попут Стојковића, компромитују своје учитеље на које се позивају; Богдан Поповић сигурно није срећан кад види да Стојковић у свом дилетантском одговору указује на њега као на свој узор⁷⁹⁰: „Скривена мисао тог фронта у коме се сојузише ’чемер-деке’ наше књижевности са ’малим Јовама’, који се успињу на столицу па се ’високи хвале’, – та скривена мисао мора на светлост дана и јавности.“⁷⁹¹ Само кад се права мисао позабави овим савезом, књижевност ће бити слободна.

Клике на Универзитету, које су око себе окупиле стари и угледни професори, стајале су избора у звање Вујићеву добру познаницу и интелектуалну савезницу, Ксенију Атанасијевић, која је једногласно била изабрана за ванредног професора Филозофског факултета у Београду, да би тај избор касније био поништен, без ваљане правне основе. Милоје Васић, археолог, оптужио је 1928. године Ксенију Атанасијевић за плагијат, јер је тобож преписала став неког научника без навођења извора. Касније су му се придружиле и други, попут одиозног Радована Кошутућа. Формирана је комисија за ислеђивање овог случаја, у којој су, између осталог, били Богдан и Павле Поповић. Комисија, која је радила више месеци, направила је извештај крајње нестручно и тенденциозно: „Стиче се утисак да је ова комисија имала унапред постављен задатак – да констатује плагијат, што она ипак не чини, већ само говори о ’позајмицама’, премда не цитира ни један једини пример наводног позајмљивања. То баца велику сенку на рад комисије. Сумњиво је и то да нема записника са састанака комисије, да у

⁷⁸⁹ Исто.

⁷⁹⁰ Вујић је нарочито огорчено реаговао на Стојковићеву тврдњу да само угледни Богдан Поповић – а не неугледни Вујић – има право да пише тако оштро, јер је Поповић име, које барата проблемима као добар шахиста шаховским фигурама (мајстор који манипулише фигурама – па то и јесте теза Вујићева; браћа Поповићи су манипулатори који користе млађе ради својих циљева.)

⁷⁹¹ Исто, стр. 246

документацији Филозофског факултета и београдског универзитета нама чак ни извештаја комисије.⁷⁹²

Свакако да су и овакве појаве утицале на Вујића и његов оштар став према Богдану Поповићу и његовим следбеницима, чији је битан котеријашки циљ, по њему, био спречавање талентованих људи да заузму места која им у науци и књижевности припадају.

„Депресија“, „напредно“, „назадно“ или надничари и неимари

Размишљајући о „депресији“ у нашој књижевности, Вујић истиче да је многи у нас сматрају последицом тешке материјалне кризе која је погодила Запад, па се, због тога, прелила и код нас. Што мучи Запад, мучи и Јужне Словене. Чињеница је да депресија постоји, и по количини и по каквоти онога што се објављује, али њени узроци су другачији него на Западу, где је она последица близине краја културе. Тамошња криза је духовна и културноисторијска, па из ње проистиче и криза економије. Код нас су њени узроци други и другачији.

О чему је реч? Идеја просветитељства, која је почела Доситејем, а завршава „српским Французима“, на челу са Дучићем, који је, по Вујићу, сасвим испао из епохе, идеја имитаторска и нестваралачка, дошла је до свог краја; пред Западом је изгубљено страхопоштовање, и почеци тог губљења виде се већ у Првом светском рату, да би данас били коначно уобличени. Тамо је „огромна полудела захуктала маса која срља у мрак“⁷⁹³. Зато је криза у нашој књижевности последица губљења тла под ногама – старо је прошло, а ново је у превирању.

Кад су нестале старе форме, нове су дошле, али испуњене туђим садржајима: „Тако на мртвим примерцима старог веровања (млади старци данашњице који мисле да је спас у старим формулама заједно са старом мисли), после опита са новим, узнемираним, изражајима (модернисти који мисле да је спас у узнемиреној форми иза које се, често, врло често, налази потпуно спокојна, савршено неузнемирана мисао врло старинског духа) – има један зев, једно

⁷⁹² Љ. Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, стр. 74

⁷⁹³ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 248

опадање, једна празнина, једна депресија.⁷⁹⁴ Једини лек од те депресије је повратак самосвојности Словенског Југа.

Три године касније, јануара 1935, опет у *Правди*, Вујић је устао против лажне књижевности. Угледна имена послератног модернизма су се ућутала. Наступио је неки вакум; нема нових наслова, а и читаоци скоро да и немају „хоризонт очекивања“. Потрошене су и отрцане теме, по Вујићу, „ње и њих двојице, родитеља који ништа не вреде и ’неразумеване’ деце, лажне социјалне демагошке тематике о ’потштенима’, незапосленима (који живе од ренте),⁷⁹⁵ и многе томе подобне теме.“⁷⁹⁶ Нема писаца којима би омладина пришла. Његош, Змај и Лаза Костић нису довољни. Остала је само пропаганда бајатих идеја марксистичког материјализма. Митови о класној борби, као у доба Светозара Марковића, једино су што се нуди. Сваки полет се подводи под наивни романтизам, па, како каже Вујић, „остаје само још велика брига ’социјална и хумана’ – о животињама и о растињу, јер о људима се нема шта бринути, они треба да спавају.“⁷⁹⁷

У такво доба, нема наде за стваралаштво: „Уметничко стварање је дух, а где је дух онде је слобода, а не може бити ни духа ни слободе онде где се шире материјалистички назови.“⁷⁹⁸ Све то бива у једном свету хероја, дојучерањих, у

⁷⁹⁴ Исто, 248-249

⁷⁹⁵ Ово је био општи став „књижевне деснице“ – комунизам се може опростити социјално угроженима, али не и „салонским комунистима“, о којима Милош Црњански најоштрије пише, тврдећи да би такве, без милости, изводио на суд: „Богаташка деца – а одувек је главна црта богаташке деце била да воле да се играју мангупа – (већином им то успе доживотно) некажњено се у нас играју ’комуниста’. То је главна црта нашег варошког и литерарног марксизма. Истина, погрешно би помислио неко да ја хоћу да кажем да су та богаташка деца чланови неких тајних комунистичких организација и партија. Бива и то, али се и то ради само уз сигурну залеђину тата. Напротив, наша богаташка деца ступање у истинске комунистичке организације, где се пати и где се страда, и где се од одговорности не бега, остављају обично другима, најчешће својим сиромашнијим и наивнијим, и поштенијим, друговима.“ (М. Црњански, *Политички списи*, Београд, 1989, стр. 89)

⁷⁹⁶ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 276

⁷⁹⁷ Исто, стр. 277

⁷⁹⁸ Владимир Вујић је против комунистичке идеологије, без обзира на њене успехе у индустријализацији Совјетског Савеза, био због крајњег материјализма који је она заговарала. За њега, марксизам је био сурогатна, лажна религија која треба да замени хришћанство. Руски философ Борис Вишеславцев то основно противрече овако истиче: „Марксизам је свестан и непрекидно наглашава своју исконску и непопустљиву супротност хришћанству (он каже: хришћанство гради на љубави, ми градимо на мржњи!), ради ње он чува појам материјализма који је философски скоро потпуно спарушен и скоро ништа не означава. Он, међутим, означава још само супротност духовности, супротност хришћанству. Ако је Бог дух, онда материјализам означава непријатељство према Богу и непријатељство према духу.“ (Б. Вишеславцев, *Вечно у руској философији*, Београд 2007, стр. 79)

једном свету који је био доскора 'поколење за песму створено'. Као да се сада спремају покољења не за песму но за – кланице, и то за туђ рачун.⁷⁹⁹ Овде Вујић, сасвим очито, слуги приближавање новог светског рата, и трагичну судбину свог народа, који ће се, зарад туђих интереса, опет наћи пред покољем зато што није змогао снаге да се бави својим проблемима, него се, као код Стевана Сремца, окретао туђим: „И као оно 'свесни грађани села Прудела, среза качерског, округа рудничког' што се нађоше у помоћ Бразилијанцима (Сремчева *Лимунација на селу*), тако се и наши људи свесрдно заложеше за све проблеме свих беспосличара западних – само своје сопствене не видеше.“⁸⁰⁰

Ако је књижевност израз духа времена, данашња литература је „надничарско-колонијална“, вели Вујић, при чему надничари мисле да су неимари.

Сва противречја нашег „напредњаштва“ и „назадњаштва“ у свом осврту на „напредну“ и „назадну“ књижевност (објављеном у новинама *Време* 1939. године) Вујић је овако одредио: „Напредан си, ако признаш начело пуне индивидуалне слободе стварања; али си напредан и онда, када признаш подређивање колективу у који се мораш уврстити. Назадан си, ако примаш слободну индивидуалност – јер је то застарела малограђанска форма индивидуализма; али си назадан и онда, када примиш диктат колектива – јер онда си изгубио личну слободу стварања, онда си у 'тами Средњег века'. [...] Савршено неслободан, потпуно спутан у модерне митове, човек мисли да је слободан; романтичан у сржи, човек се сматра ослобођен романтике; у ствари сврстан у 'глајхшалтунг' духовни, човек се буни против њега и мисли да је ван њега...“⁸⁰¹

О Саломе Оскара Вајлда у Београду

У свом тексту „Салома на нашој позорници“, Вујић се осврће на полемику коју је у Београду изазвало извођење Штраусове опере „Салома“ и истоимене драме Оскара Вајлда. Један од најученијих епископа Српске Цркве оног времена, владика бачки др Иринеј Ћирић, реаговао је на ова дела, што је изазвало праву буру, са, по Вујићу, непотребним застрањењима.

⁷⁹⁹ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 278

⁸⁰⁰ Исто.

⁸⁰¹ В. Вујић, „Напредна“ и „назадна“ књижевност, *Време*, 6. децембар 1939, стр. 12

Основни проблем је у следећем – људи који осећају да у Вајлдовој *Саломе* има нечег гадног и непристојног, не усуђују се да о томе говоре, да их естетичари не извргну руглу и да на неки начин не би били повезани са „црквом“, „биготизмом“ и „застарелашћу“, о чему Вујић каже: „Тиме што је, са пуно права, указао на то да *Саломе* није 'храна души', епископ г. др Иринеј, као црквени човек, учинио је и то да се многи 'интелигенти' у нас тргну и уплаше да их сада не прозову 'црквеним људима' – што би за њих, недоучене и заведене идејама о прогресу и рационализму, била као нека срамота.“⁸⁰² За њих су имена Штрауса и Вајлда, самим тим што су са Запада, већ кодификована, па се плаше да их порекну, и чекају да им неко објасни у чему је естетски квалитет приказиваног. Чињеница је да је у Штраусовој опери, као и у Вајлдовој драми, доминантан дух пансексуализма, који, с обзиром да је присутан и у друштву, не сме бити критикован, иако је неуметнички.

Основно осећање је да у *Саломе* Вајлдовој постоји нешто „што не ослобађа и не диже“ него нешто што „притиска и гадно је“, и владика Иринеј је у том смислу био сасвим у праву. Вујић вели: „Додир Јована и Саломе преко Саломине дивље чулне страсти, додир чистоте духовне Христовог претече и прљаве разблудности Саломине – сам по себи је извор оног основног мучног осећања. Врхунац тог тешког осећања је у пољупцу Саломином мртвој глави Јовановој; да не говоримо о игри Саломе којом се подстиче пожуда очуха и истовремено хоће смрт чистоте Јованове и освета. Цела ова анимална скала – у којој неестетски, и уметнички савршено немогуће, делује Јован – заједно са свим анималним

⁸⁰² Владимир Вујић је, пишући у *Народној одбрани* текст који је, из перспективе хришћанског моралног става, критиковао појаву *Саломе* на нашој позорници, био на линији критике дехристијанизоване културе, критике коју су спроводили епископ Николај Велимировић и његов круг интелектуалаца. Вујић је, очито, имао довољно храбрости да заузме апологетски став у култури, између осталог захваљујући и Велимировићевом деловању, о коме књижевник и новинар Милан Јовановић Стоимировић каже: „Он је засновао хришћански живот српске интелигенције и дао му православни правац. Многи од српских интелигената, који дотле нису смели ни рећи да верују, осетили су у њему једну велику умну и моралну потпору, те су смели рећи: 'Хришћанин сам и не стидим се да кажем да верујем'. Пре Николаја, то се не би смело рећи са нагласком, а да тај не буде увршћен у занесењаке; после Николаја то се већ смело рећи, а да се ипак остане и даље озбиљан човек.“ (М. Јовановић Стоимировић: Николај Велимировић (1880-1956), Златоусти проповедник васкрслога Христа, *Свети Владика Николај у сећањима савременика*, Крагујевац, 2003, стр. 17)

изживљавањима страсти нигде не бива вођена духовном пречишћавању, духовној кризи, духовном поновном рођењу.⁸⁰³

Техничко-књижевна питања, попут расправе о томе да ли је то трагедија или није, и ко је њен главни јунак (питање је потезао Винко Витезица), уопште нису суштинска: „Овде се ради о Саломе и о Јовану онаквим какве их је створио Вајлд у своме делу, о оном основном анимално-сексуалном што *јесте* дело – па ма га назвали трагедијом или драмом или како му драго, па ма сматрали за ’главно лице’ Салому или Јована или кога му драго, па ма то била Салома из историје или не била. Не сме нас теоријска мрежа науке о књижевности спречити да видимо, да осетимо оно што је уметнички основно у једном делу. Није само игра Саломина одвратни, јер неуметнички, део трагедије, не, све је у њој постављено на анималну базу и све је тако постављено да духовног разрешења нема нити може бити. За духовним разрешењем није се ни ишло. Отуда има и у појави Јовановој у целој тој анималној распојасаности нечег неприродног.“⁸⁰⁴

Није чак ни проблем што је лик Јована Крститеља дат не као лик пророка, него као лик „сулудог визионара“, него што је његов лик дат механички, а не уметнички. Свако уметничко дело мора потицати из духовне визије; ту не вреди артистичност ако визије нема, макар да није реч о Вајлду, него о Шекспиру: „Реченице, фразе, вербализам једног писаног дела, све то само за се узето као сјајно (пример Данунцио) – још није уметност. Назовимо га, рецимо, артизам или како се хоће, али сачувајмо израз ’уметност’ за озбиљну духовну делатност.“⁸⁰⁵

Чињеница је да је Вајлд као личност био „перверзан“ и на његовом животу и страсти „духовност“ није могућа. И Душан Николајевић је указивао на психофизиолошке елементе који су ограничавали Вајлдово стваралаштво. Мада на томе не треба настојавати, тврдња Винка Витезице да је у питању дело високог морала је крајност која се не може бранити. Као што се *Салома* не може свести на психоаналитичко тумачење засновано на Вајлдовом животу, тако се не може

⁸⁰³ Борис Вишеславцев, аутор студије *Етика преображеног ероса*, наглашава да је аутономизована и подивљала сексуалност пут који човека отуђује од лика Божјег у њему: „’Либида’ је тежња и, према томе, транс, први и најприроднији излазак из себе, излазак изван граница сваког ’аутоеротизма’, почетак сваког самоодрицања, сваког трагања за пуноћом и бесконачношћу. Али то је само први ступањ тежње. Он остаје иза. Суштина Ероса разоткрива се у чудесној чињеници да свака истинска ’заљубљеност’ трансцидира границе полности, а подсећање на њу доживљава као профанацију љубави.“ (Б. Вишеславцев, *Вечно у руској философији*, стр. 64)

⁸⁰⁴ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 252

⁸⁰⁵ *Исто*, стр. 253

одбанити ни етичност овог дела. Зато је животно осећање „гнуности“ сасвим исправно без обзира на „грађанску моралку“ против Цркве. Наше државно позориште се, уосталом, више не бави ни уметношћу, ни духовношћу, него се определило за „европску забављачку линију“. Због тога, вели Вујић, „или би било крајње време да се и уметност, права, и национално осећање, ван шовенства, спасу на неку другу позорницу, па да државна остане варијете; или да државна позорница постане оно што треба да буде а да се цео ’западњачки забавителни’ програм пренесе на другу“⁸⁰⁶.

Полемика Црњански – Богдановић

Чланак Милоша Црњанског „Ми постајемо колонија стране књиге“, о коме је већ било речи, изазвао је бурне полемике својом тезом да нам је књижевно тржиште преплављено страном литературом, и да против тога наши писци, часописи и установе не предузимају ништа. Вујић замера Црњанском: „Начелно, г. Црњански одиста није довољно јасно поставио питање; одиста се смемо запитати после оба његова чланка, шта је њима смерао: да ли је поплава туђе књиге, или је поплава преводне књижевности, или рђаве стране књиге, или стране књиге уопште – оно против чега се треба борити.“⁸⁰⁷ Због тога је Милан Богдановић био у праву кад је Црњанског, у свом тексту „Преводити или не преводити“ прозвао због нејасноће. Он је чак устврдио да се читалаштво опредељује за стране писце зато што домаћи не одговарају њиховим потребама. То значи, по Богдановићу, да наши писци не нуде праве вредности, нити се баве животним проблемима, због чега за њиховим делом нема ни потребе. Тиме су и Црњански и Богдановић нашим писцима порекли савест: један због тога што се не боре против стране књиге на нашем тржишту, а други зато што се не баве насušним питањима стварности. Грешка Црњанског је, дакле, у томе што није довољно објаснио свој став, па није јасно против чега и у име чега диже свој глас, и да ли се залаже за протекционизам типа „свој своме“, насупротив протекционизму који штити дела пуке политичке пропаганде (левичарске) и култа секса (што су лице и наличје исте стварности); то јест, по Вујићу, „г. Црњански је прогласио

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто, стр. 254

крсташки рат али крсташима будућим није јасно указао свету земљу коју ваља освајати⁸⁰⁸. Не могу се подизати зидови против свега, али се мора бити духовно будан. Милан Богдановић је недоследан јер и часопис којим он управља, *Српски књижевни гласник*, нема снаге да иде правцем стваралачке слободе, него је сав у безбојном грађанском духу. А онда, уместо начелне, почиње лична борба, која показује сву непринципијелност наших интелектуалаца, и коју Вујић овако описује: „Г. Црњански напада г. Богдановића – са којим је до јуче сачињавао ’групу’ *Српског Књижевног Гласника* – што је члан уређивачког одбора Нолита, правећи одиста *данас* неукусне инсинуације на то да је г. Богдановић ’у служби’”. Г. Богдановић напада г. Црњанског – кога је у свом часопису узносио и чијим је сугестијама био подложен дуже времена – равном мером: што је овај свој напад против стране књиге стварно начинио опет и он ’у служби’ и да је тај његов идејни капитал само давање под корисни интерес – чија се вредност данас још не види. Оба књижевно призната имена су дакле напала: пре свега на наше књижевнике који су без савести; затим, на наш читалачки свет који је ’покондирена тиква’ по једном, а по другом опет сав у некаквим ’социјалним превирањима’ па не може за њих да нађе ’хране’ у књижевности; најзад, један другог и то на начин који је потпуно близак провокацијама, данас, у једно време, мутно и прелазно, где се бојна копља не могу пружити за пуну, отворену борбу. Одиста и ваистину – слика је потпуна и – жалосна. Ако се узме у обзир још и распадање групе такозване социјалне књижевности из које испада нежељена, наметана и натурана група ’марксистичких’ надреалиста наших, који лутају са својим господским манирима, масним ’приватним својинама’, лажним уверењима о социјалној правди о којој сањају у пуној буржоаској удобности – као г. Марко Ристић – који је некада био уз г. Црњанског и Богдановића – онда се може увидети потпуни распад.⁸⁰⁹

По Вујићу, ипак су сви ови сукоби добри, јер доприносе да се распадне вештачке групе, чије постојање није засновано на сличним идејним начелима. Предстоји идејно прегруписавање, од кога почиње једна нова епоха.

Овај текст је, свакако, и плод личних увида и сазнања Вујићевих; јер, он је био добар познаник и Црњанског, и Богдановића, и Марка Ристића, па је за њега

⁸⁰⁸ Исто, стр. 256

⁸⁰⁹ Исто, стр. 256-257

овај сукоб имао и личне елементе, за које велики број читалаца није ни знао. Зато Вујић заузима подједнаку дистанцу према сваком од учесника у полемици.

О сукобима на конгресу ПЕН-клубова

Године 1932, одржан је Конгрес ПЕН-клубова у Будимпешти, када је донета одлука да се следећи конгрес светских ПЕН-центара одржи у Дубровнику. Још у Будимпешти, било је оштрих сукоба између појединих писаца: италијански футуриста и фашиста Томазо Филипо Маринети иступао је у име фашистичких идеја, а одговорили су му председник ПЕН-а Џон Голсворди и његов будући наследник Жил Ромен, а немачки писац – левичар Ернст Толер устао је против тоталитарног насиља над културом. У Југославији је дошло до жестоке полемике између Милоша Црњанског и Милана Богдановића, поводом тврдњи Црњанског да постајемо „колонија стране књиге“. На страни Богдановића нашли су се многи из ПЕН-а, који су Црњанског критиковали (од Ника Бартуловића, преко Григорија Божовића, до Отона Жупанчича). Конгрес у Дубровнику, упркос већ дубоким поделама између српског, хрватског и словеначког ПЕН-а, добио је велику помоћ државе, као прилика да се Краљевина Југославија представи у најбољем светлу. Конгрес је одржан од 25. до 28. маја 1933, и на њему су учествовали многи угледни писци из целог света: од новог председника ПЕН-а, Херберта Џорџа Велса, преко Јана Парандовског из Пољске, већ поменутог Томаза Маринетија из Италије, Жила Ромена из Француске, Јелисавете Багрјане из Бугарске, итд. Из Југославије ту су били, између осталих, Отон Жупанчич, Алојз Градник, Тоне Селишкар, Ивана Брлић Мажуранић, Иван Мештровић, Богдан Радица, Светислав Стефановић, Иво Андрић, Густав Крклец, Момчило Настасијевић, Драгиша Васић, Станислав Винавер, Растко Петровић, итд.

Идеолошки сукоби почели су када је представник америчког ПЕН-а, Хенри Сајдел Кенби, предложио резолуцију о непоходности да се ПЕН бори против сваког идеолошког и државног насиља над слободом стваралаштва. Подржао га је Ернст Толер, који је већ избегао из Немачке, у којој је Хитлер дошао на власт, и где се, 10. маја те године, већ десило спаљивање „неподобних“ књига. Немачка делегација је бранила културну политику своје државе.

Конгрес је водио председник београдског ПЕН-центра, Светислав Стефановић, до тада познати англофил, који је, међутим, настојао да смирује бурну атмосферу на скупу и да делује помирљиво. Он је свој став образложио речима да му је циљ био „одлучно бранити слободу књижевног стварања и принципе ПЕН клуба, но не улазити у међусобне борбе о престиж између појединих водећих клубова, и до краја сачувати све дужне обавезе гостопримства“⁸¹⁰. Приликом гласања за декларацију против нацистичке културне политике, југословенска делегација се, са других тринаест, уздржала од гласања, бранећи став чињеницом свог домаћинског статуса.

Енглески делегат Хермон Оулд поставио је немачкој делегацији следеће питање: „Јесу ли немачки писци протестовали због спаљивања књига? И друго, јесу ли заиста из ПЕН-а искључили неке чланове због њиховог политичког убеђења? Ако су то учинили, повредили су начела ПЕН клуба.“⁸¹¹ Ернст Толер је тврдио да лудило и варваризам владају духом времена, при чему је свуда мање ваздуха. Једини циљ је, по Толеру, ослобођење човека од лажи и неправде. Јеврејски писац Шалом Аш говорио је о прогону Јевреја у Немачкој. Због свега овога, немачка делегација напустила је Конгрес у Дубровнику.

Поводом светског конгреса ПЕН клубова, Вујић је, у три наставка у новинама *Правда*, објавио свој осврт под насловом „Против лажних интернационалних формула“. Вујић уочава да су се на конгресу сукобила два погледа на свет: национално-револуционарне идеологије у Немачкој, „која је одузела интернационалној пропаганди своју земљу као дотле изванредно плодно земљиште – са једне стране; дух на ком је заснован ПЕН клуб у Енглеској, дух који се објавио као дух толеранције и пацифизма – са друге стране“⁸¹². Овај сукоб постао је неминован у доба када пропадају интернационалистички покушаји Друштва народа, сведени на јалове дискусије, и када је зидање нове Вавилонске куле исто онако јалово као и у библијско доба. То је доба када је евроамерички материјализам запао у безизлаз. Сусрет представника ПЕН-а, који би требало да буду савест човечанства (а нису успели у томе), имао је задатак да очува угрожени привид свог јединства. Шта је ПЕН морао? Морао је, резолутно каже

⁸¹⁰ П. Палавестра, *Историја српског ПЕН-а*, Београд, 2006, стр. 34

⁸¹¹ Исто, стр. 35

⁸¹² В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 267

Вујић, да устане у одбрану слободе изражавања, нарочито после спаљивања књига у Немачкој: „Ваљало је бити одлучан, бескомпромисан до краја, у одбрани духа књижевности и уметности које *морају бити слободне* у својим изражајима – па били они ’десни’ или ’леви’. Ваљало је ставити се једним огромним духовним замахом на основе, чврсте и непоколебљиве, са којих се мора осудити не само симболичко спаљивање књига у Немачкој, но и свако стварно прогоњење духа човечности.“⁸¹³ Али, за такав поступак је морало да буде доследности: „Немачком народу се могла пребацити симболика спаљивања књига. Али се истовремено морала осудити целокупна колонијална политика европских народа; чувено презирање и немешање англосакса са црном расом; неприкривено презирање жуте расе; охоло и неумесно држање у Индији према ’нецивилизованом’ свету тамошњем; прогон слободне књижевности у марксистичкој Русији; разне такозване цивилизаторске лисице белих Европљана по пространствима земљине кугле; безумна индустрија која производи непотребне, излишне, опасне, сотонске производе. Људи ПЕН клубова морали су бити изабрана мала стада са високом свешћу о својој мисији и високом савешћу о вредности душе човекове, појединачне душе као образа Божјег. Без обзира јесу ли Енглези, Немци, Французи или који му драг народ. Јер ако је Енглез бранио јеврејство од напада савремене Немачке, он је морао бранити црне, и жуте, и мрке у пространој империји својој. Јер, ако је Талијан негодовао против угушивања слободе уметничког изражаја, морао се сетити и напона своје земље да ’цивилизује’ Абисинију и да је ’васпита’ као потрошача талијанске индустрије – па тај напон осудити.“⁸¹⁴ Лицемерно је осуђивати немачке поступке, а не видети исте такве поступке других народа беле расе.

Неопходно је, по Вујићу, целовито заступање свечовечности – сваки човек је брат, ближњи, и не сме бити роб капитализма и банократије и бездушне механичке цивилизације. Овако, ПЕН је устао да брани један „изабрани“ народ против другог „изабраног“ народа; претворио се у политикантско вашариште. Мрачни средњи век виђен је само у спаљивању књига у националсоцијалистичкој Немачкој, а није виђен у таквим појавама у совјетској Русији. Уопште, 20. век је век огромне тмине: „Има ли ’мрачнијег средњег века’ но овог века бездушних

⁸¹³ Исто, стр. 267-268

⁸¹⁴ Исто.

експлоатација и свег разланчаног беса материјалних прохтева? [...] На питање: 'Зар и то у двадесетом веку?' могу се надовезати безбројна предочавања курјачких испада центлменских народа 'високе' европске и америчке цивилизације која тај век чини мрачнијим но може бити иједан пре њега.⁸¹⁵

Вујић каже да је интегрална свечовечност немогућа без хришћанске вере; безбожна „грађанска моралка“ ту ништа не помаже. Без хришћанске вере у братство свих људи по Небеском Оцу, све је лицемерје, као на скупу у Дубровнику: „Расисти и националисти, вековно такви, осуђивали су расизам и национализам. Представници светских колонијалних империјализама говорили су о 'прогресу и слободи' и о једнаком поштовању људи и њихових права; док је пракса живота њихова – исувише свету позната са својих мрачних страна. Господа сународници беже са јавног места где има и 'обојених људи' или те обојене терају; говоре о 'мрачном средњем веку'!“

У другом наставку осврта на конгрес ПЕН клубова, Вујић се позабавио страхом нашег малограђанског интелектуалца од оптужбе за „заосталост“. Наши људи су често Сретени Стевана Сремца: за њих постоји само лажна дихотомија, већ одавно мртва – „прогрес“ или „мрачни средњи век“. Средњи век као нека „средина“ није ни постојао, нит је био тако мрачан; „прогрес“ је нанео толико зла савременом човечанству – и ником ништа. Страх од „заосталости“ парализује нашег полуинтелектуалца: „Ту је чвор психолошки. Наш човек има страх од фразе светске интернационалне пропаганде, јер има страх да му се не пребаци „заосталост“ и јер – не познаје ствари и положаје у свету.“⁸¹⁶ Јер, у свету се прелази на дириговану привреду (чак и у САД, кроз „Њу Дил“), а демократија се лако претвара у диктатуру. Оно о чему се причало пре два века нестало је. Колико је незнање полуинтелектуалца? Вујић каже: „Наш човек често говори, утопистички, наивно, одушевљено, о слободи, о личности, о правима људским и мисли на Русе – са гвозденом диктатуром и колективом у коме личност седи у квргама! Наш човек хоће да говори радо – и из срца то иде – о правди и правници за све људе, а око њега, у великом свету оних који нису 'заостали' дисциплина стеже човека, пошто га је прво свела на производно-потрошачку животињу и

⁸¹⁵ Исто, стр. 269

⁸¹⁶ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 271

уништила га као духовно биће.⁸¹⁷ У чардацима ни на небу ни на земљи седе домаћи утописти и, као један студент, тврде да неће да „верују у религију“. И наши људи су, после конгреса у Дубровнику, опет били склони да поверују фразама западњака који су тамо наступили, иако иза фраза није било ничега.

Зато су се и представници југословенске књижевности на скупу ПЕН клубова држали слабо, неодлучно и уплашено.⁸¹⁸ То је, између осталог, последица чињенице да многи писци не схватају да само укореењени у народно тле могу достићи високе, светски вредне, уметничке домете. Јер, по Вујићу, „уметничко дело, као организам који се, научним начином, рађа на родном тлу, да кроз њега и са њега изрази осећања света и живота, престаје бити уметничко чим се са тога тла насилно и вештачки откине. Биљка у хербаријуму и биљка на тлу из кога сише, кореном, здраву храну – то су две битно различите ствари.“⁸¹⁹ У том смислу, један лик Боре Станковића вреднији је од свих ликова подражавалаца туђих формула и књижевних манира.

Наша књижевност не може се и не сме посматрати из перспективе туђих књижевних историја, јер се тиме добија погрешна слика њеног развоја. Последица таквог отуђења је, између осталог, свођење живе стварности нашег народног стваралаштва на „егзотику“ и „фолклор“, који домаћи западњаци посматрају с висине, као енглески путописци који путују кроз дивље пределе. И у ликовној уметности, као и у књижевности, постоји „колонијални респект“ према господарима културе. По Вујићу, једина наша права „заосталост“ састоји се у идолопоклонству Западу.

⁸¹⁷ Исто, стр. 272

⁸¹⁸ Светислав Стефановић, Вујићев познаник, је, у име српског ПЕН-клуба, био на челу политике неутралности и незамерања југословенских ПЕН-клубова, вођене на овом скупу. Предраг Палавестра о томе каже: „Званична влада у Београду одобравала је, можда чак и подстицала, компромисну политику Светислава Стефановића, сматрајући да би таква уздржаност и неопредељеност могла донети држави више користи.“ (П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, Београд, 2006, стр. 34). Међутим, Стефановић ускоро напушта политику компромиса у култури, и почиње да се занима за идеје италијанског фашизма и немачког националсоцијализма. То се десило под снажним утицајем његове друге, од њега знатно млађе, жене, коју је срео у Дубровнику. После конгреса ПЕН-а, по сведочењу пишевог сина, композитора Павла Стефановића, стари републиканац и бунтовник, космополита и бранилац авангарде, почиње да се виђа са извесном Гитом Радич, која ради у Германском институту у фашистичкој Италији, којом се по други пут жени, и добија децу: „А та своја два детета, близанце, крстио је, по наговору своје жене, у католичкој цркви, и дао им је, он – српски песник, католичка имена, Антун и Ана.“ (Д. С. Игњатовић, *Са писцима и о писцима међуратним*, Београд, 1992, стр. 75)

⁸¹⁹ В. Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, стр. 273

Истински интернационализам могућ је, сматра Вујић, само на темељу осећања сопствене ограничености, потребе за духовним усавршавањем и осећањем да смо „сви криви за све“. Фарисејски интернационализам, осуђен у Еванђељу, не може бити основа за братство народа.

О нашој „закаслости“

Године 1934, 24. марта, у новинама *Правда*, Владимир Вујић је објавио текст „Вариације теме о закаслости, о подражавању и о моди“. У њему је истакао да наши интелектуалци стално лију сузе над нашом закаслелошћу, над чињеницом да стране идеје код нас стижу са одоцњењем, при чему су домаћи покрети у култури и уметности само подражавање нечега што се већ одавно збило у иностранству.

Скерлић је 1903, у свом предавању о „демократизацији уметности“, тврдио да се Светозар Марковић дигао против нашег плеснивог романтизма, који је почео двадесетак година после романтизма у Француској, идући за „напредним“ идејама Чернишевског, за које је Слободан Јовановић показао да су идеје Француске револуције пристигле у Русију са сто година закашњења. Вујић каже: „Сличне судбине је и са идејама ’дијалектичког материјализма’, које су данас, пристигле као свежа роба, великим обиласком, почев од Хегелове дијалектичке филозофије примењене у Маркса (половина Деветнаестог века), преко (опет) руских марксиста и до нас кад је социјалистички опит руски довео до једне велике ауторитативне ’континенталне Океаније’, самозадовољне и решене, аутаркички, да беспримерним и грозничавим техницистичким полетом изграђује своју визију.“⁸²⁰ Оно што је давно превазиђено у немачкој филозофији, за коју је Хегел својом дијалектиком решавао неке проблеме, нама се намеће као нашто најновије.

Вујић због тога жестоко напада Милана Богдановића, загњуреног у потпуно застарелу марксистичку дијалектику, који се усудио да у *Слому послератног модернизма* пише како је наш модернизам био само бледо и неуверљиво подражавање онога што се збивало у Европи. Овај Скерлић *redivivus* опет напада романтизам, овог пута у виду модернизма, док у исто време и на истом месту, у часопису *Данас*, устаје „сахрањени надреализам“, та, по Вујићу,

⁸²⁰ В. Вујић, Вариације теме о закаслости, о подражавању и о моди, *Зли волшебници III*, стр. 60

„закасна сабласт“, и „покушава, он, дегенеративни индивидуалистички изданак чисто буржоаског схватања, једну ’комбинацију’ са ’диалектичким материјализмом’“⁸²¹.

Вујић каже да су идеје и ставови Богдановића и београдских надреалиста као небо од земље удаљени од онога што се заиста дешава у Совјетском Савезу,⁸²² као узор-земљи свих комуниста света: „Тај скерлићизам, превучен ’материјализмом’ и та упорна прикопчавања чисто индивидуалистичких декадентних надреалистичких и психоаналитичких умовања за материјалистичку дијалектику – данас су тако далека од колективизма са североистока, епопеје техничког рада чији је врховни израз и брига у процентима и цифрама које почињу да премашују и најсмелије маште!“⁸²³ Милан Богдановић и Марко Ристић су малограђански фантазери, са варијацијама о нашем кашњењу, подражавању и моди, који маштају о „тамним поривима душе“ док њихову „лаку и чипкасту“ мисао-пену одувава ледени ветар са североистока Европе, ветар правог, техничког материјализма Совјетског Савеза.⁸²⁴

Загребачки *Данас* је часопис који бескрајно варира омиљену тему, по Вујићу, „талентованог Крлеже“ – а то је тема „о слому и распаду пургерства загребачког из покојне монархије Аустро-Угарске“⁸²⁵.

⁸²¹ Исто, стр. 61

⁸²² Вујић је, као и већина српских интелектуалаца, био добро обавештен о збивањима у Совјетском Савезу, који је тада био на врхунцу уништења сеоског живота (тзв. „раскулачивања“) и убрзане индустријализације. По руском филозофу и математичару, Игору Шафаревичу, био је то огроман покушај да се уништи космоцентричност сеоског живота, да завлада потпуни техноцентризам, и да се пољопривреда претвори у фабрику: „Пољане са крвама које мирно пасу надоместиће земљорадничке фабрике и лабораторије.“ (И. Шафаревич, *Русија и светска катастрофа*, Цетиње, 1998, стр.113)

⁸²³ В. Вујић, Исто, стр. 61

⁸²⁴ Вујић је и у капитализму и у комунизму видео исти дух – дух тријумфа технике над људском слободом. Људи постају шрафови огромног механизма. Као и за Игора Шафаревича, за Вујића су капитализам и комунизам „два пута ка истом бездану“: „Савремена техника (како изградње, тако и уништења) може да се развија само неограничено, увећавајући се и убрзавајући се. Тако она долази у сукоб са принципом ограничености (то јест са органичношћу) природе која је окружује, укључујући и човека. Природни ресурси, способност природе да издржи рушитељска дејства технике, способност човеке психе да се прилагоди убрзању темпа промене и механичком карактеру живота – све то има своју границу, и, као што је већ очигледно, та граница је близу. Посебно је последњи од наведених чинилаца веома опасан. Западни психијатри скрећу пажњу на брзи пораст душевних болести, повезаних са губљењем осећања осмишљености живота. Обично неуроза има технолошки карактер: болесник осећа себе као машину, он је манипулисан, његово постојање је лишено аутономног смисла.“ (И. Шафаревич, *Русија и светска катастрофа*, стр. 124)

⁸²⁵ В. Вујић, Исто

Вујић се пита: „Шта везује све те вариације скерлићизма, аграмства, надреализма – повећане вештачки на темељу 'диалектичког материјализма', тог камена мудрости и те алхемиске снаге око чијег се 'исправног' тумачења вечно бију разни 'једино тачни' тумачи 'социалнога' [...]?[...] У погледу тумачења тих бића утварних и измозганих мучно, не слаже се готово ниједан 'материалист' с другим, ниједан 'диалектичар' с другим. Тумачењима варирају тему, али је сваки тумач 'једини' који поседује тај алхемиски чудни камен 'сад га видиш, сад га не видиш', а сви други су 'лажни' тумачи. Зидане куле Вавилонске било је поодавно, а ево га поново пред очима нашим.“⁸²⁶

Милан Богдановић се усудио да говори о антиномијама нашег послератног модернизма, заборављајући на антиномије у оквиру „дијамата“, које су огромне и непремостиве. По Вујићу, човек не може без Бога; ако не зна за Бога, правиће идоле, какав је и овај нови, марксистички.

Полемика Радета Драинца са Владимиром Вујићем

Полемиком са Владимиром Вујићем почео је Раде Драинац, и то на страницама *Правде*, као листа са, по Драинцу, традицијом „слободне дискусије“, новина у којима су обојица сарађивали. Објављена је под насловом „Владимир Вујић говори (Дијалектички 'saltomortale' једног филозофа)“.

Драинац почиње од Црњанскових *Идеја*, које траже да се на питања у њима постављена одговори са „за“ или „против“, јер изазивају многе недоумице, пре свега због поновног оживљавања друштвених и верских заблуда, којих су се просвећене земље ослободиле још у 18. веку. Човек би пред тим идеалистичким залуталостима могао да прсне у смех, али, ако *Идеје* заиста желе одговоре на своја „судбинска питања“, Драинац ће се потрудити да их понуди.

Полемичар почиње циничним примедбама на рачун Владимира Вујића, као једног од многобројних „филозофских ждралова“ који лута „метафизичким маглуштинама“, верујући у постојање Бога и у првобитност идеје. Дакле, идеје покрећу камење и громове, добацује Драинац; то што Вујић каже да, по Јеванђељу, човек „не живи само о хлебу“, да ли значи да „има људи који се хране

⁸²⁶ Исто.

само идејама“, „једу само ваздушне салате“, уместо „макарона и резанаца са сиром, гутају фразе спасоносних мисли“⁸²⁷.

То нема никакве везе са науком, и, пошто прикрива реалне друштвене проблеме, непосредно утиче на стање у друштву, којим владају заводи и банке и где сељаци имају огромне дугове тим заводима и банкама. Кад би се материја одуховила, руга се Драинац, ни Геца Кон више не би имао своје „духовне“ милионе, а било би довољно зинути да се проблем исхране реши.

Вујићеве идеје су „бескрајна детињарија“ и никако се не могу применити, али, пошто ништа не коштају, он би могао отворити и једну „фабрику идеја“, по предлозима дадаиста. Све то значи повратак у мрачни Средњи век, то јест, по Драинцу, „вратити се на ону средњевековну владавину кардинала и папа, која је достигла кулминацију своје ’духовности’ у инквизицији! Међутим, ја бих волео да видим и последњег ’реакционара’ на свету који би волео да се поврате ’кукуљице’ и ’стидни злочини’ ’у име крста’“⁸²⁸.

Владимир Вујић је одговорио у тексту „Владимир Вујић приморан да опет говори“, истичући да се он у *Правди* поводом Драинчевих ставова уопште не би ни оглашавао (иако би имао штошта да каже поводом Драинчевих чланака о Мештровићу, Слободану Јовановићу, итд), али мора, јер је директно прозван. Он се неће бавити Драинчевим односом према *Идејама* Црњанског, јер се то тиче само Драинца и Црњанског, а не Вујића и читалачке публике.

Вујић – који свог опонента непрестано зове „друг Драинац“ – истиче да је овај употребио низ речи и конструкција, потпуно непотребних (с циљем да „опсени простоту“) само да би казао једно – да се не слаже с Вујићевим погледом на живот и свет. Свако има право да буде материјалиста и марксиста, али је нејасно шта је погодило Драинца у Вујићевом интервјуу *Идејама* и због чега се он огласио. Сасвим је јасно да је и његова бојазан од тобожњег утиска који ће изазвати интервју Вујићев, и настанка једног „система“, који би утицао на народ, маштарија; иако такво мишљење може да ласка, оно је неосновано, јер ни на народ, ни на власт, не могу утицати ни „идеалистичке“, ни марксистичке идеје интелектуалаца објављене у малотиражним часописима. Па ипак, неки „враг“ је навео Драинца да се огласи, као Змајев малишан који се попео на столицу да би се

⁸²⁷ Исто, стр. 284

⁸²⁸ Исто, стр. 285

хвалио. Ево шта Вујић одговара: „Он не зна да има разних идеалистичких филозофија; и таквих које са хришћанством и вером хришћанском немају везе. Да не постоји само супротност 'идеалистичке' и 'материјалистичке' доктрине, него и супротности, те још какве, између појединих тих доктрина. Да је 'материјализам' у ствари чисто метафизичко учење. Да је 'дијалектички материјализам' једно врло магловито, типично хегелијанско, учење, потпуно прости хришћанске истине. Да 'похришћанити' свет не значи 'вратити се на средњовековну владавину...папа'. Да хришћанства има, и још како и колико, ван католицизма. Да хришћански свет, баш он нарочито, нити тражи нити жели 'инквизицију'. Да напад на једно доба једне земаљске црквене организације не исцрпљује ни из далека све оно што се може рећи против заблуда у хришћанству и да тај напад не представља напад на хришћанство. Да мислити и исповедати хришћански не значи 'теологију' и да теологија може да буде штетна хришћанском животу. Да, кад се каже 'не живи човек само о хлебу', не вели се да 'човек живи само о идејама'. Основна молитва Онога који је и горње речи изрекао, садржи баш: 'Хлеб наш данашњи дај нам!' Да материјалистички фронт не значи хлеб, само, него баш идеју, пре свега. Да не постоји, како он вели 'светска национална криза', што је несмисао... Очигледно је да је и друг Драинац, као и толики наши и салонски и несалонски комунисти, васпитан на малом броју парола из брошура и извода из педесете руке. Он, као и његови толики 'другови', све зна, све му је јасно, и говори о свему 'са блаженом простотом оних којима су друге идеје о предмету потпуно непознате'. Он би се, као и његови други другови, бунио до беса против 'догми' и 'догматике', блажено уверен да чини све без икакве догме, иако је, у ствари, само уски пристрасни догматичар, гори но и 'најзатуцанији бигот'. У наше време оживео је, на хиљаде варијација, лик почившега учитеља Срете, бесмртнога творца *Лимунације*, којим је велики Сремац психолошки типизирао једну врсту нашег човека његовог доба, али и данашњег. Ако би се икада, могао нашем времену придати какав 'изам', то би му приличио 'нео-сретенизам'. И да није тог типског у Драинцу, да он није од талентованог песника постао, на рођену штету, кихотски лик новог Сретена, не би вредело задржавати се дуго на бескрајном обиљу незнања и наивности његових.“⁸²⁹

⁸²⁹ Исто, стр. 287

По Вујићу, Драинац може да се умири, јер не могу сви бити вулгарни марксисити какав је он, нити пак пуки демагози. На страни Драинца и њему сличних у нашој јавности су само људи који, из њима знаних разлога, гаје слабости према марксизму, да би били помодни и да би, ако устреба, и ђаволу палили свећу. Данас је много лакше кокетирати са марксизмом него се доследно држати духовних принципа.

Вујић истиче, одбијајући даљу полемику, да је своје мишљење, о којем је говорио у *Идејама*, саздао на личним знањима и искуствима, без читања помодних брошура, а да истину о „горком хлебу“ такође зна из искуства, јер је одбио да се покори „моди“ друштвених трендова, па нема разлога да му се то пребацује.

Драинац је написао „Одговор на одговор (О Вићентију Ракићу, писцу црквених песама, у личности недоученог философа Владимира Вујића)“ у коме је устврдио да његова жеља уопште није била сарадња у *Идејама*, као што Вујић инсинуира, и додаје: „Намерно сам устао против литерарног фашизма који спроводе *Идеје*, а самим тим против јевтине трговине национализмом уопште, против немотивисаних напада на литературу са социјалним тенденцијама, против мистификовања марксизма као науке, што не чине чак ни професори универзитета који предају политичку економију, против нелојалног и штреберског денатурисања дијалектичког материјализма, против штреберства и гадости којима се служе сви непријатељи напретка, заглупљивачи мистиком и моралом који пада с неба, и на крају против свих оних провокатора који у иоле напредним људима гледају 'издајнике домовине и туђе плаћене агенте'. Ето против чега сам ја имао куражи да устанем!“⁸³⁰

Вујић је Драинцу послужио само као фигура достојна разобличавања саме идеологије *Идеја* (која је „један средњовековни побачај“) јер је он философ без икаквих аргумената. Идеологија *Идеја* служи за васпитавање „вампира и рајских душа“, а сви њени предлози за усавршавање стварности су лажни и штетни.

Колико Вујић не зна, каже Драинац, види се из његовог става о марксизму као магловито-метафизичком хегелијанству, а све то прича јер сваки материјализам почиње критиком религије, што Вујићу, очито, смета. Мада је

⁸³⁰ Исто, стр.289

марксизам кренуо од хегелијанства, то не значи да је метафизичан – уосталом, сам Хегел је напустио Кантово разматрање пуког мишљења и окренуо се конкретној људској историји, само што је био у заблуди верујући да је она „одуховљена“. О томе је говорио и Енгелс, који је стврдио да је Хегелова дијалектика била неупотребљива као идеалистичка, а да права, марксистичка дијалектика, мора поћи од чврстих чињеница. Тиме је Хегелова метода стављена с главе на ноге, па је Вујићева тврдња о метафизичности марксизма пуко „лупетање“, а Вујићеви духовни принципи „миришу на црквене песме Вићентија Ракића које су се некада продавале по варошима, у Баточини, код Маркове Цркве и у Кикинди“. Вујић је „мрачни секташ“, „бацач трију карата на вашарима“, „морално и технолошко преклапало“, „калуђер у панталонама“, „заглупљивач маса“, а од њега је свеснији „један жабац из банаћанског рита“. Он својим понашањем оживљава „једног Распућина“, „богоугодну замлату“, „лажног свеца и моралисту“⁸³¹.

Вујић и Црњански су, на овај напад, дали кратку изјаву у *Правди* од 13. априла 1935, да неће полемисати с Драинцем.

⁸³¹ Исто, стр. 291

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА: КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКО МЕСТО ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА

Рецепција Владимира Вујића

Пре Другог светског рата, дело Владимира Вујића било је примећено као допринос философској мисли која раскида са рационализмом и супротставља се схоластичкој метафизици Бранислава Петронијевића. Књига *Нови хуманизам*, коју је написао са Првошем Сланкаменцем, поздрављена је са симпатијама као својеврсни философски манифест оних ставова које су у области књижевности заступали песници домаћих праваца експресионизма. Касније су га подржавали углавном мислиоци неохуманистичког правца, а оштро су га критиковали како представници социјалне књижевности, тако и надреалисти, попут Марка Ристића. Наравно, и заступници скрелићевско-поповићевске естетике читали су његово дело у складу са својим погледима на уметност. После Другог светског рата, Вујић је био оштро идеолошки прецртан, али су га, због значаја и волуминозности његовог предратног дела, ипак помињали – углавном поводом *Новог хуманизма* и *Спутане и ослобођене мисли*. Његова књижевна критика није била у центру пажње, осим узгред; оно најважније што је из те области уочавано, тицало се Вујићевог захтева за ревизијом историје српске књижевности.

Прве веће доприносе рецепцији дали су Милан Радуловић, у својој књизи о модернизму и српској идеалистичкој мисли, Бошко Обрадовић у књизи о Милошу Црњанском и новом национализму и Александар А. Миљковић, у студиозном предговору за Вујићеву *Спутану и ослобођену мисао* у издању Хиландарске задужбине 2007. године. Право место у историји српске философије Вујићу је доделио Слободан Жуњић, који је свеобухватно контекстуализовао његову мисао у домаћу „философију живота“, показујући Вујићеву еволуцију од Бергсона, преко Шпенглера, до идеологије светосавља. Ипак, остало је више него довољно места за даља истраживања, пре свега Вујићевог значаја у области књижевне критике, што је тема овога рада.

Дакле, где је место Владимира Вујића у нашој међуратној књижевности?

Свет у коме је живео Вујић

Изгубљена равнотежа света у коме се, после Првог светског рата, обрео Вујић, значила је, пре свега, тријумф сила које су насрнуле на оно што је основа хуманитета. Просветитељство, у чије доба је Ламетри човека прогласио машином, европски слом је доживело на Вердену и Соми, као што су га многи Срби доживели приликом преласка преко Албаније или на Солунском фронту. Нови свет, свет тријумфа технике над човеком, захтевао је философске и уметничке одговоре другачије но у доба када се апсолутно веровало у прогрес.

Технички свет, као материјализација просветитељске идеје о знању као моћи, веома је узнемиравао Владимира Вујића. Његов учитељ, Освалд Шпенглер, називао је технику тактиком целокупног живота, али је указивао на чињеницу да ју је само фаустовска цивилизација развила у свеобухватни систем који тамним покровом неспутане моћи покрива живи живот, и на неки начин га замењује. У том смислу, Шпенглер указује на квазирелигиозну димензију технике: „Техника је вечна и непропадљива као Бог Отац; она спасава човечанство као Син; она нас просветљује као Дух Свети. А њен обожавалац постаје филистар напретка (прогреса) новијег времена, од Ламетри-а до Лењина.“⁸³²

Тајне природе остале су, углавном, исте; али природа, као никада, слуша човека – у томе је тријумф техничког прагматизма. Људи производе машине, а рад, коме се сврха више не види, све је више проклетство за човека, тврди Шпенглер, с којим се Вујић слаже. Вештачки универзум технике разорио је свет природе. Шуме се претварају у хартију, нестају биљне и животињске врсте, органско постаје организационо. Својим бројем и суптилношћу, машине престају да буду оруђа праксе – оне постају нешто метафизичко, езотерно, што превазилази човека и што човек више не разуме. Западњак је, каже Шпенглер, уморан од машине, па покушава да од ње побегне у разне врсте квазирелигиозности, од пацифизма до окултизма. У таквим околностима, „обојени“ народи прихватају западну технику, и користиће је у борби против Запада.

У измењеном и рашчовеченом свету, Владимир Вујић види уметност као средство за заштиту човекове бити од насртаја технике. Уметност је пројава

⁸³² Цит. према: В. Вујић, Освалд Шпенглер о човеку и техници (свршетак), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 31 (1931), стр. 596

виталности и спонтаности; уметник је онај који се не мири са рационализмом; уметничко стваралаштво води ка новим координатама смисла, у којима је могуће открити себе и своју суштину. Због свега тога, уметност се никад и никако не сме помирити са техником (као што то чини, рецимо, совјетска авангарда), него јој се свим силама мора супротставити. Страх пред машином није ништа друго до осећање противприродности механичког погледа на свет, због чега уметност има дужност да обнови оно што је природно у људском свету.

Велики део Вујићевих критика састоји се од указивања на опасност од техничког конструисања књижевних дела; само оно дело које органски извире из песникове личности заслужује да се таквим назове.

Европоцентризам и јужнословенски месијанизам

Једна од кључних Вујићевих тема, на којој он не темељи само своју философију, него и књижевну критику, је криза Запада и критика европоцентризма. Вујић се позивао на европске сведоке те кризе, од Пола Валерија, преко грофа Кајрелинга и Ђованија Папинија, до Жилијена Бенде. Ту су били и руски мислиоци, од словенофила до Берђајева, који су сматрали да Европа више не може да буде узор Истоку; Руси су веровали да су неопходне алтернативе, попут евроазијства.

Српска критика дехристијанизоване Европе у делима Николаја Велимировића, Јустина Поповића, Димитрија Најдановића, Момчила Настасијевића и неохуманиста такође је надахњивала Вујића. Нарочито је истицана разлика између европског Натчовека и словенског Свечовека, између жеље да се господари и да се буде брат свим људима. Смрт просветитељства, чак и у његовој марксистичкој инкарнацији, је нешто што је Вујић сматрао чињеницом која се не може порећи.

У тражењу алтернативе, Вујић се нашао у часопису *Народна одбрана*, где је покушавао да изгради идеологију јужнословенског месијанизма, у чему је био сродан са Владимиром Велмар-Јанковићем, а касније и са Светиславом Стефановићем. *Народна одбрана* је стајала на идејама интегралног југословенства, и подржавала је лични режим краља Александра, уз критику

„јаловог“ парламентаризма и покушај да се нађе алтернатива капиталистичком изабљивању човека, али без марксистичког атеизма и интернационализма.

Шпенглер и Вујић

Вујић чврсто верује да су сви Јужни Словени, укључујући и Бугаре, на истом културном простору. Балкан су обликовале три снажне културе које Шпенглер уочава у *Пропаст Запада*: античка, магијска и фаустовска. У граничном подручју сусрета ових култура, настаје све оно што је обликовало овдашњег човека. Судбинска лиминалност пред нас поставља низ питања, од којих је једно – да ли смо кадри да будемо своји, и да се укључимо у токове нове епохе, епохе хришћанства Достојевског, коју Шпенглер најављује. Античка култура је била наше подземље, магијска је прошлост са снажним отисцима на нашем духовном бићу, а фауствоство нас је гурало у псеудоморфозе. Једина нам је перспектива – ново хришћанство. По Вујићу, постаћемо или ствараоци или „феласи“, неплодни подражаваоци који таворе чекајући нестанак. Да бисмо се ослободили „фелаштва“, треба да се окренемо од подражавања Западу, у чему нам Шпенглерова мисао помаже.

Задатак шпенглеровских преиспитивања у нас чекају ликови попут Светог Саве, припадника „магијске“ културе који је нацију изједначио са вером и са државом, Доситеја Обрадовића, псеудоморфичарског просветитеља, Његоша, манихејца кога притиска фаустовски дух. Треба се бавити питањима западног и источног хришћанства, народне поезије, ликовима Марка Краљевића, Милоша Обилића и видовданским култом „победе кроз пораз“. Мора се утврдити да ли су динарски људи „фаустовци“, а балкански људи они „магијског типа“.

Шта Вујић преузима од Шпенглера у свом приступу књижевности? Пре свега, теорију ограничности културе, која се, између осталог, пројављује и у уметности. Свака култура, ако је аутентична, има свој стил, свој глас, свој облик, своју душу, која се, „холограмски“, одражава у свему што у тој култури настаје. Некритичко преузимање из туђих култура је, шпенглеровски говорећи, „псеудоморфоза“.

Вујић и неохуманисти

Неохуманистички мислиоци у нас, попут Владимира Дворниковића, Ксеније Атанасијевић или Милоша Н. Ђурића, су, сасвим у складу са идејама „философије живота“, схватили уметност као област у којој се може наћи много надахнућа за философско мишљење. Тако је Владимир Дворниковић не само писао о светским књижевницима, попут Достојевског, него се бавио и домаћим песницима, попут Силвија Страхимира Крањчевића, чији га је песимизам нарочито привлачио; у својој *Карактерологији Југословена*, користио је обилан материјал из народне и уметничке књижевности за доказивање своје тезе о јужнословенском типу човека. Ксенија Атанасијевић бавила се народном поезијом, Његошем, Миланом Ракићем, Момчилом Настасијевићем. Милош Н. Ђурић је своју мисао, између осталог, градио на хеленском стваралаштву и нашој народној поезији. Све што смо наследили, сматрају неохуманисти, даје могућност нашег самосталног стваралаштва. Тежња за правдом и истином и спремност на жртву дају нам право и могућност да се надамо тој самосвојности, писао је Ђурић у свом огледу „Културна мисија Словена“ после Првог светског рата. Ако се томе дода јасни став противпросветитељске реакције, борба против техноцентризма и тежња за ширењем могућности хуманитета, онда је јасно да је Вујић припадао неохуманистима.

Не треба, наравно, заборавити ни њихову везаност за руску философију. У свом огледу „Дух руске философије“, Ђурић указује на то да је величина руске мисли у њеној синтетичности, „нераздробљености“. Он истиче значај словенофила, Данилевског, Соловјова, Леонтјева, Толстоја, и, наравно, Достојевског, чија идеја о свеспасоносној лепоти представља основу руске мисли. Уметност је, дакле, теургична, и одатле јој моћ коју остале људске делатности немају. Руси се боре против немачког гносеологизма и иманентизма, а за онтологизам. Они су против површне формуле очевидности да су два и два четири, која води тријумфу великоинквизиторске логике. Зато, по Ђурићу, и наша мисао треба да иде за Русима, јер „Достојевски је песник и мислилац духовне иманенције која је нераздвојно везана за трансценденцију“⁸³³.

⁸³³ Милош Н. Ђурић, *Дух руске философије*, *Културна историја и рани философски списи*, *Изабрана дела Милоша Н. Ђурића*, том други, стр. 238

Владимир Вујић је, на трагу овакве мисли, покушао да и сам понуди могуће правце нове, синтетичке философије, у чијој је изградњи обилато користио и примере из књижевности.

Повлашћени ликови Владимира Вујића

У Вујићевом стваралаштву, постојали су повлашћени ликови којима је он давао велики симболички значај. Из западне традиције, он је изабрао Дон Кихота у тумачењу Мигуела де Унамуна, који је Сервантесовог витеза називао „шпанским Христом“. По Вујићу, на трагу Унамуна, борац за узвишено мора проћи кроз понижења и подсмехе да би победио. Други племенити лик западног духа је омиљени глумац модерниста и авангардиста, Чарли Чаплин.⁸³⁴ Он је за Вујића био инкарнација племенитог малог човека у свету у коме тријумфује машина, и који силама своје неуклопивости покушава да се бори за очување људскости. Комичан, трагичан, меланхоличан – управо онакав јунак какве је Вујић волео код Стевана Сремца – Чарли Чаплин је такође Дон Кихот, узвишена луда што се не боји подсмеха, и чији је хероизам клоновски узвишен.

Кад је у питању светска књижевност, Вујић се опредељује за Достојевског, чијем хришћанству, по Освалду Шпенглеру, „припада будући миленијум“. Стваралаштвом Достојевског Вујић се не бави као аналитичар књижевних дела руског писца, него му приступа идеолошки, као антиципатору будуће словенске цивилизације, засноване на свечовештву. Иако то отворено не каже, ближи му је Достојевски из *Дневника писца* него Достојевски из великих романа. То је, уосталом, сасвим у складу са идеологијом часописа *Народна одбрана*. И када пише о Цвајговој биографији Достојевског, аутор *Спутане и ослобођене мисли* тврди да западни људи не могу до краја да схвате „пророка са Истока“.

⁸³⁴ Бојан Јовић указује на чињеницу да је Чарли Чаплин био омиљени глумац међу модернистима и авангардистима, од дадаиста до надреалиста: „У раздобљу између два светска рата, Чаплин је био истинска звезда на светском нивоу, безмало обожавана на свим континентима; такође, у првим деценијама уметничког деловања практично је важио за симбол (највиших домета) нове уметности – (немог) филма. Не само захваљујући сложености свог филмског опуса и лика већ и аспектима јавног живота, Чаплин је представљао надахнуће за ствараоце из различитих културних средина, утичући на развој како кинематографских тако и не-филмских уметничких облика. Стога би се – како својим филмским ликом/другим ја: Малим скитницом Чарлијем/Шарлом, тако и својом приватном личношћу – без двоумљења могао недвосмислено издвојити као општеприхваћена, узорита фигура европске авангарде – као јунак модерног доба *par excellence*.“ (Б. Јовић, Чвориште Чаплин: чаплинизам као заједнички именоватељ мултимедијалне авангарде, <http://knjizevnaistorija.rs/editions/148Jovic2.pdf>, приступљено 10. децембра 2015)

Лику и делу Светог Саве Вујић у почетку приступа као хришћански мислилац, који настоји да утемељитеља српског народа ослободи двају псеудоморфоза – просветитељске, „доситејевске“ (Свети Сава је био само учитељ и оснивач школа, који је могао да пева: „Знање је сила, знање је моћ,/ Учите, децо, дан и ноћ“) и динарско-епске, „његошевске“ („У крв ће нам вјере запливати,/ биће боља која не потоне“, како пише у *Вијенци*). Свети Сава је, по Вујићу, пре свега и изнад свега, православни аскета и исихаста, који, тек пошто је препородио себе, препорађа свој народ и отаџбину, а његово просветитељство потиче из кирило-методијевских извора. Ипак, Вујић активно учествује у изградњи идеологије светосавља, као одговора црквене интелигенције окупљене око владике Николаја Велимировића на изазове модернизације и секуларизације југословенског и српског друштва. У Другом светском рату, Вујићев став о Светом Сави биће идеолошки конструисан тако да подржава патријархално-задружну утопију Недићеве Србије, која би се остварењем исте „вратила самој себи“.

У домаћој философији, Вујић је потпуно на страни Божидача Кнежевића, мислиоца кога, у његово време и у његовој средини, нису разумели. Окренут вечним вредностима човека и света, Кнежевић је историју доживљавао као велику песму испевану Богу, напуштајући скучене оквире позитивизма и марковићевског социјализма који су били карактеристични за Србију краја 19. и почетка 20. века. Увиђајући, на трагу Томаса Карлајла и његовог култа хероја, значај личност у историји, Кнежевић је Србима указао на ширину метафизичког мишљења као достојног човекове вертикалности.

Од домаћих књижевника, Вујић је одлучно уздизао Стевана Сремца, како због његових књижевних квалитета (он је песник сете, лепоте свакодневља које пролази пред навалом технике и урбанитета, мајстор да анегдоту претвори у причу и роман), тако и због „донкихотског“ живота који пркоси очигледностима (тих, стидљив, повучен, витешког држања, неуклопив у јефтине политичке интриге епохе, конзервативан – што значи чуваран кад је у питању сакрална традиција). Истовремено, Сремац је био храбри борац против идеја Светозара Марковића, које је прихватио Јован Скерлић, и које су (Вујић то тврди у свом ратном предговору за Сремчеву *Лимунацију на селу*) довеле до појаве комуниста у нас.

Вујић као књижевни критичар

Владимир Вујић је, као књижевни критичар и приказивач „текуће продукције“, имао изграђено чуло за праве вредности. Када се појавио Црњансков роман *Сеобе*, Вујић је указао на чињеницу да је реч о новом типу историјског романа, који превазилази сва ограничења дотадашњег „науколиког“ књижевног приказивања историје, и да је реч о изванредној синтези онога што носимо у најдубљим слојевима колективно несвесног са немирима савремене европске књижевности. Роман *Глувне чини* Александра Илића дочекао је као прозу прожету песничким надахнућем, која описује све распетости нашег човека у добу свеопштег убрзања урбаног живота. Са највећим уважавањем писао је о приповеткама Иве Андрића и њиховој савршеној архитектоници, уздржаности и сведености израза, жалећи само што код писца нема мало више православне „развашарености“, неспутаности која би могла да се понуди читаоцу макар и науштрб беспрекорности приповедачког стила. Иако идеолошки на сасвим супротној страни, Вујић поздравља и Крлежину социјалну поезију, сматрајући је аутентичном. Настасијевићеве драме *Господар Младенова кћи* и *Недозвани* открива као праве изразе „матерње мелодије“, а Настасијевића као песника који продире у тајне скривене испод коре битија. Радета Драинца хвали као обдареног писца који греша само кад покушава да опонаша стране обрасце и да се бави темама западног урбанитета, који код нас не постоји. Вујић брани право Душана Николајевића на мистику у драмској књижевности. Растка Петровића хвали као истинског песника, а делу *Људи говоре*, које сматра вредним примером наше новије књижевности, замера само одлазак из домаћег поднебља и повремену, за наш језик неприродну, синтаксу француске реченице. Анђелка Крстића проглашава истинским социјалним писцем, који не пише из политичко-пропагандистичких разлога, а *Покошено поље* Бранимира Ћосића поздравља као потресан роман о младима који су преживели рат и ушли у мрачно порађе. Прецизно је оценио и *Српску трилогију* Стевана Јаковљевића, указујући на дело лишено тенденције, што уопште није једноставно кад је ратни роман у питању.⁸³⁵

⁸³⁵ „Ваљало је рећи себи: ја хоћу да вам дадем доживљене дане рата. То, и ништа више. Ја нећу ни похвале, ни осуде рата. Ја нећу ни да доживљеној стварности подметнем као основу неку другу,

Не треба заборавити да је Вујић јасно разликовао назови-поезију која је реч без духа од песништва истинског – рецимо, чим су се појавиле песме Десанке Максимовић, он је наговестио да је пред њом озбиљна књижевна будућност.

Као што смо већ рекли, велики део Вујићеве стваралачке активности био је прожет полемикама. Он је полемисао са противницима јужнословенског месијанизма, са представницима поповићевско-скерлићевске критике, са надреалистима и писцима социјалне литературе. Стајао је на страну црквених делатника који су били против извођења Штраусове „Саломе“ у нашем позоришту. Укључивао се у полемику између Црњанског и Милана Богдановића и критиковао ставове на међународном сусрету ПЕН клубова у Дубровнику. Полемички се суочавао са Радетом Драинцем, који га је звао новим „Вићентијем Ракићем“ и „калуђером у панталонама“. Задавао је и примао ударце, не плашећи се последица. Он је полемике сматрао саставним делом књижевне критике, и зато их се никада није одрицао.

Владимир Вујић, модерниста

Владимир Вујић је признавао (рецимо, у интервјуу у Црњанским *Идејама*) да је „реакционар“, јер реагује на све што сматра разорним по државу и културу којима је припадао. У политичком смислу, он је то и био, сасвим у складу са својом противпросветитељском философијом коју је прихватио одмах после Првог светског рата. Ипак, као тумач књижевности, он је делио уверења модерниста, и није припадао конзервативној критици, попут следбеника Скерлићевих или једног Симе Пандуровића.

Пре свега, свој поглед на уметност Вујић је уобличио под утицајем модернистичког „првоучитеља“, Анрија Бергсона, па зато није трпео рационалистичку књижевну критику Јована Скерлића, Богдана и Павла Поповића и њихових епигона. У њима је увек и свагда видео превазиђени дух позитивистичког 19. века, који књижевности настоји да наметне стеге

идеолошку стварност. Ја нећу да будем 'социјалан', нећу ни да знам шта је то, ни шта се тиме хоће. [...] Двоножно биће, тако слабо и тако силно, пошло је једнога дана у рат, и, хвала Господу, вратило се. Е, па да вам испричам шта је и како је то било. То, и ништа више.“ (В. Вујић, 1914-1918: Ратна трилогија г. Стевана Ј. Јаковљевића: *Деветсто четрнаеста – Под крстом – Капија слободе, Политика*, 25. септембар 1936, стр. 19)

сцијентистичких теорија, што не смеју и не могу да обуздавају аутентични живот речи. Класичне поделе на лирско, епско и драмско више не постоје, сматра Вујић; експресија живота, рођење у подсвесно и надсвесно – то је савремена књижевност. Све оно што се гради вештачки, по унапред одређеним калупима, пука је литература, а не књижевност; књижевност је, увек и свагда, без обзира да ли у прози или стиху, поезија. Такође, попут осталих наших модерниста, Вујић је критиковао артифицијелност Јована Дучића (не толико његове стихове, колико медитативну прозу, коју је сматрао дводимензионалном у односу на дубинске увиде једног Божидача Кнежевића).

Попут Станислава Винавера, Владимир Вујић је сасвим модеран кад указује на то да је наша патријархална, епско-десетерачка култура заувек нестала, и да се више не може вештачки оживљавати. Зато је Вујић критичан према покушајима Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића (које Винавер радо пародира) да на траговима десетерачке поезије заснују нову родољубиву поезију. То може, сматра он, бити само патетика и декламаторство. Ми, по Вујићу, имамо тежак задатак да „скочимо“ из епа у филм, али су нам стваралачки темељи такви да смо и за овакав скок кадри.

Сви српски модернисти сматрали су, исто као и Вујић, да наш пут није пут пуког подражавања Европи, него стваралачког спајања оног што је наше са модерним европским тенденцијама. По Вујићу, тако бисмо се нашли на трагу домаћег романтизма, који, за разлику од западног, није био израз клонућа и сетног гледања у витешку прошлост средњовековља, него обнова вишевековне традиције, живи сусрет са народном прошлошћу и стваралаштвом, која је умногоме помогла национално ослобођење још увек младог и виталног Балкана.

Као и Винавер, Вујић је био оштар критичар утилитаризма социјалне литературе, подсећајући на чињеницу да је у питању анахронизам, који смо већ имали у доба Светозара Марковића, када су наши књижевници ишли за „луменима“ попут Чернишевског, Доброљубова и Писарева, да би сада „клецали“ за идеологијом социјалистичког реализма наметаном из Стаљиновог Совјетског Савеза. И, опет слично Винаверу, Вујић је критиковао надреализам (признајући му „употребну вредност“ у борби против браће Поповића и њихових следбеника)

због вештачког спајања фројдизма и марксизма, као и апстрактног бежања од сопственог тла и стваралачких могућности.

Превреднујући нашу књижевну прошлост, Вујић се, трагом осталих модерниста, кретао ка Византији, увиђао значај нашег Средњег века, откривао недостатке Доситеја и Вука, сведочио значај Лазе Костића, поново читао Бору Станковића, ослобађајући га баналне фаме о „сексепилу“, итд. Ако је наш модернизам суштински био обнова традиције (што се могло видети код многих, од Момчила Настасијевића до Тодора Манојловића), онда је Вујићев ревизионистички приступ књижевном наслеђу управо у главним токовима модерне, *quod erat demonstrandum*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Србије, Г 183, В-XX, 35, П

Дела Владимира Вујића

Књиге

Вујић, Владимир; Сланкаменац, Првош: *Нови Хуманизам*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд, 1923.

Вујић, Владимир; Атанасијевић, Ксенија: *Поводом случаја г. Николе Поповића*, Београд, 1926.

Вујић, Владимир: *Спутана и ослобођена мисао: огледи*, Задужбина светог манастира Хиландара, 2006.

Вујић, Владимир: *Од Шпенглера до Светог Саве: огледи, разговори, полемике*, приредио и предговор написао Владимир Димитријевић, Жагор, Београд, 2013.

Чланци

Вујић, Владимир: Читајући Анатола Франса, *Забавник*: додаток Српских новина (Крф), Год. II, бр. 18 (15. октобар 1918), стр. 7-9

Вујић, Владимир: *Савремена Филозофија* од Д-ра Владимира Дворниковића, *Српски књижевни гласник*, нова серија Год. II, књ. II, бр. 1 (1. јануар 1921), стр. 76-78

Вујић, Владимир; Милош Ђурић: *Филозофија панхуманизма*. Један покушај нове југословенске синтагме, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд, 1922, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. III, књ. VI, бр. 2 (16. мај 1922), стр. 154-157

Вујић, Владимир: Монтењеви *Огледи: (одабране стране)*, приредио Д. Фртунић. Скопље, Књижара браће Зекмановић и комп., 1922, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. III, књ. VII, бр. 4 (16. октобар 1922), стр. 315-316

Вујић, Владимир: Д-р Михаило Мирон: *Платон и Шопенхауер*. Св. 285-7 Ђурђевићеве „Мале библиотеке“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. IV, књ. VIII, бр. 4 (16. фебруар 1923), стр. 311-313

Вујић, Владимир: Д-р Бранислав Петронијевић, проф. Универзитета: *Основи теорије сазнања*. Београд. Издавачка књижарница Напредак, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. IV, књ. IX, бр. 8 (16. август 1923), стр. 636-639

Вујић, Владимир: Vladimir Dvorniković: *Studije za psihologiju pesimizma – Zagreb*, 1923, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. IV, књ. X, бр. 2 (16. септембар 1923), стр. 150-153

Вујић, Владимир: Vladimir Dvorniković: *Kriza zapadno-evropske kulture – Sarajevo*, 1923, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 73-76

Вујић, Владимир: *Telepatija*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 79

Вујић, Владимир: Д-р Душан Недељковић: *Скица филозофске стваралачке делатности Блеза Паскала*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XI, бр. 8 (16. април 1924), стр. 635-637

Вујић, Владимир: *Хераклит*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XIII, бр. 3 (1. октобар 1924), стр. 236

Вујић, Владимир: *Бергсоново учење о ритму*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XIII, бр. 4 (16. октобар 1924), стр. 314-315

Вујић, Владимир: *Филозофија Анрија Бергсона*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XV, бр. 1 (1. мај 1925), стр. 77

Вујић, Владимир: Vladimir Dvorniković: *Psiha jugoslovenske melanholije*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XV, бр. 3 (1. јуни 1925), стр. 228-229

Вујић, Владимир: *Metalogički korijen filozofije*, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XV, бр. 3 (1. јуни 1925), стр. 235

Вујић, Владимир: Нешто о филозофији *Горског вијенца*, *Српски књижевни гласник*, Год. V, књ. XVI, бр. 7 (1. децембар 1925), стр. 574-577

Вујић, Владимир: Никола Крстић: *Поводом уметности Симише Кордића*. (Библиотека „Живе философије“, уређује и издаје Милош Ђурић, св. 2), *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. V, књ. XVI, бр. 8 (16. децембар 1925), стр. 645-647

Вујић, Владимир: О савременој научној психологији, *Летопис Матице српске*, Год. С, књ. 307, св. 1-2 (јануар-фебруар 1926), стр. 20-35

Вујић, Владимир: Три нове књиге о будућности науке и човечанства, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. VII, књ. XVII, бр. 7 (1. април 1926), стр. 558-559

Вујић, Владимир: О савременој уметности, *Летопис Матице српске*, Год. С, књ. 308, св. 1-2 (април-мај 1926), стр. 25-37

Вујић, Владимир: Двадесет и пет година издавачке књижаре Геце Кона, *Српски књижевни гласник*, нова серија, Год. VII, књ. XVIII, бр. 1 (1. мај 1926), стр. 80

Вујић, Владимир: Криза културе и путеви будућности: три енглеске нове књиге о тим питањима, *Летопис Матице српске*, Год. С, књ. 309, св. 1-2 (јули-август 1926), стр. 8-28

Вујић, Владимир: Кад је реч о нашим философским оријентацијама..., *Нови видици*, Год. 1, број 2 (1928), стр. 251-253

Вујић, Владимир: Д-р Ксенија Атанасијевић: *Филозофски фрагменти*, Београд, 1929., *Летопис Матице српске*, год. СIII, књ. 321, св. 1, 1929, стр. 151-152

Вујић, Владимир: О путу и животу наше културе, *Народна одбрана*, Год. III, Бр. 49, стр. 768-788

Вујић, Владимир: Развој савремене француске мисли, *Летопис Матице српске*, Год. СII, књ. 318, св. 3 (дец. 1928), стр. 447-454

- Вујић, Владимир: Савремени европски дух, *Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 319, св. 1 (јануар 1929), стр. 89-94
- Вујић, Владимир: Задатак његове генерације, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 3 (1929), стр. 50-51
- Вујић, Владимир: *Поетика* д-ра Винка Витезице, *Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 319, св. 2 (фебруар 1929), стр. 268-273
- Вујић, Владимир: Енглеска мисао код нас у прошлости и садашњости, од Доситеја до најмлађих, *Време*, 23. фебруар 1929, стр. 5
- Вујић, Владимир: Културно-историјски реализам, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 9 (1929), стр. 148-150, бр. 11 (1929), стр. 196-197
- Вујић, Владимир: Три епохе српске књиге, *Време*, (24. мај 1929), стр. 3
- Вујић, Владимир: *Зборник у част Богдана Поповића* (Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1929), *Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 320, св. 3 (јун 1929), стр. 444-449
- Вујић, Владимир: Проблеми филозофије културе, *Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 320, св. 3 (јун 1929), стр. 452-455
- Вујић, Владимир: Национална пропаганда је културна пропаганда, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 22 (1929), стр. 364-365
- Вујић, Владимир: Видовданска размишљања о култури, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 26 (1929), стр. 437-438, бр. 27 (1929), стр. 452-453
- Вујић, Владимир: *Сеобе*, роман од Милоша Црњанскога (Београд, Геца Кон, 1929), *Летопис Матице српске*, Год. СШ, књ. 321, св. 1 (јул 1929), стр. 107-114
- Вујић, Владимир: На чему ваља данас удруживати људе, *Народна одбрана*, год. VII, бр.8 (1932), стр. 115
- Вујић, Владимир: Три лика, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 1-2 (1930), стр. 4-6
- Вујић, Владимир: Мисли о југословенској књижевности, *Време*, Год. X, бр. 2887 (6, 7, 8. и 9. јануар 1930), стр. 23

Вујић, Владимир: Рађање, живот и опадање сатанизма технике, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 3 (1930), стр. 34-36, бр. 22, стр. 351-352

Вујић, Владимир: За ревизију књижевних вредности, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 29, стр. 455-458

Вујић, Владимир: Борисав Станковић у талијанској књижевној критици и у нашој званичној историји књижевности, и поводом тога, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 32, стр. 506-508

Вујић, Владимир: Два ратна романа, без рата и без романа, награђена из Задужбине Илије М. Коларца, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 32, стр. 508-509

Вујић, Владимир: Др. Душан Смиљанић: *Успут*, Београд 1930., *Народна одбрана*, Год. V, бр. 33, стр. 523-524

Вујић, Владимир: Александар Илић: *Глувне чини*. Народна књижница, Београд 1930, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 33, стр. 524-526

Вујић, Владимир: *На прелому*, роман написао Нико Бартуловић. Срп. књиж. Задруга, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 36, стр. 571-572

Вујић, Владимир: Милан Вукићевић: *Поглед на развитак српског романа. (Прештампано из Записа)*. Цетиње 1930, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 38, стр. 602-604

Вујић, Владимир: Раде Драинац: *Шпански зид*, Геца Кон, Београд 1930, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 39, стр. 620-622

Вујић, Владимир: Марко Миљанов: *Целокупна дела*, Народна просвета, Београд 1930, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 42, стр. 668-670

Вујић, Владимир: *Необичан свет*, роман Синише Кордића, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 43 (1930), стр. 683-684

Вујић, Владимир: Наука и криза. Да ли је наука ослободитељка или грешница? Наука својом методом нема везе са препородом човека. Каква би изгледала диктатура научника?, *Правда*, 30. април 1930, стр.10

Вујић, Владимир: Савремена европска трагикомедија, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 50 (1930), стр. 788-791

Вујић, Владимир: Момчило Настасијевић: *Недозвани: Драма у четири чина*; Цетиње, штампа Државне штампарије, 1930, *Време*, 26. децембар 1930, стр. 6

Вујић, Владимир: *Сабрана дела Вељка Петровића, књига прва и друга*, Народна просвета, *Народна одбрана*, Год. V, бр. 52, стр. 823-825

Вујић, Владимир: Поезија Десанке Максимовић, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 1-2 (1931), стр. 21-23

Вујић, Владимир: Примедбе поводом *Старих и нових г.* Милана В. Богдановића, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 4 (1931), стр. 61-62

Вујић, Владимир: Свет који нестаје, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 15, 1931, стр. 189

Вујић, Владимир: Достојевски и Европа у једној европској књизи, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 7 (1931), стр. 110-113

Вујић, Владимир: Д. Ј. Филиповић: *Косовски божури*, треће изд. Геца Кон, 1931, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 130-131

Вујић, Владимир: „Јужнословенско духовно јединство“ (Поводом уводника *Ријечи* од 14. фебруара ове године „Наши књижевници и југословенско духовно јединство“), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 128-129

Вујић, Владимир: Анте Дукић: *Погледи на живот и свет*; друго изд. Геца Кон, 1931, Београд, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 159-160

Вујић, Владимир: Милосав Јелић: *Србијански венац*; треће допуњено изд. Београд 1931, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 160

Вујић, Владимир: Поезија на раздобљу 1930-1931 године. Трифун Ђукић: *Овенчани сан*, 1931; Ђорђе Глумац: *Светле тишине*, 1931., *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 11 (1931), стр. 176-177

Вујић, Владимир: Писаћи сто из прошлог века (Марко Цар: *Огледи и предавања*, I, Геца Кон, Београд, 1931), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 14 (1931), стр. 230-231

- Вујић, Владимир: Човек пише. (Растко Петровић: *Људи говоре*; изд. Геца Кон, 1931, Београд), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 14 (1931), стр. 229-230
- Вујић, Владимир: Иво Андрић: *Приповетке (Савременик Српске књижевне задруге, коло прво, књига прва. Београд 1931)*, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 305-307
- Вујић, Владимир: Мирослав Крлежа: *Књига пјесама*. Г. Кон, Београд, 1931, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 19, стр. 304-305
- Вујић, Владимир: Бранимир Ћосић: *Десет писаца десет разговора*. Београд, Г. Кон 1931., *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 20 (1931), стр. 322-324
- Вујић, Владимир: Јордан Јовков: *Вечери у Антимовском хану*, Народна књижница, Београд, 1931, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 20 (1931), стр. 324-325
- Вујић, Владимир: Испод прага поетичног и у поезији и у прози, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 25 (1931), стр. 408-410
- Вујић, Владимир: Даница Бандић: *Сан и јава*, Београд 1931., *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 33 (1931), стр. 541
- Вујић, Владимир: О величини и опадању Европе, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 35 (1931), стр. 562-564
- Вујић, Владимир: Гог Ђовани-а Папини-а, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 41 (1931), стр. 658-661; бр. 47 (1931), стр. 761-763; бр. 48 (1931), стр. 771-775
- Вујић, Владимир: Ђорђе Анђелић: *Проблеми савремене естетике*, Београд, 1931, *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 46 (1931), стр. 748-749
- Вујић, Владимир: Лик Стевана Сремца. (Стеван Сремац, *Приповетке*. Срп. књиж. задруга, коло XXXIV, бр. 227, Београд 1931.), *Народна одбрана*, Год. VI, бр. 48 (1931), стр. 782-784
- Вујић, Владимир: Наш духовни живот и наша књига : пред стогодишњицу наше књиге, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 1-2 (1932), стр. 6-8
- Вујић, Владимир: Савремена јужнословенска књижевност, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 5 (1932), стр. 68-70

Вујић, Владимир: Милана Кашанина *Пијана Земља*: из фебруара месеца 1929 год., *Правда*, 12. март 1932, стр. 8

Вујић, Владимир: Јована Дучића књига о судбини, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 139-140

Вујић, Владимир: Југословенска књижевност у једној *Историји европске књижевности*, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 141-142

Вујић, Владимир: *Мисли* Божицара Кнежевића (Изд. Српске књижевне задруге), *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 140-141

Вујић, Владимир: Август Шеноа, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 10 (1932), стр. 157-158

Вујић, Владимир: Сабрана дела Светислава Стефановића, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 10 (1932), стр. 156-157

Вујић, Владимир: Драмска поезија Момчила Настасијевића (*Господар-Младенова кћер*), *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 12 (1932), стр. 192-193

Вујић, Владимир: Гете и југословенски свет, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 15 (1932), стр. 242-243

Вујић, Владимир: Шта је иза вечне копрене? (Поводом драме г. Душана Николајевића *Вечна копрена*), *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 16 (1932), стр. 257-259

Вујић, Владимир: За духовно ослобођење, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 17 (1932), стр. 261-263

Вујић, Владимир: Доживљај Достојевскога, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 18-19 (1932), стр. 303-304

Вујић, Владимир: Стварно југословенство: мисли о југословенској књижевности, *Народна одбрана*, Год. VII, бр. 18-19 (1932), стр. 282-283

Вујић, Владимир: Духовна превирања данашњице, *Народна просвета*, Год. XIV, 1932, бр. 101, стр. 1; бр. 103, стр. 1-2; бр. 7, стр. 2; бр. 8, стр. 2; бр. 9, стр. 2-3; бр. 10, стр. 1-2; бр. 12, стр. 1-2

- Вујић, Владимир: Анђелко М. Крстић: *Трајан, роман*: (Скопље, 1932, страна 524 велике осмине; неиздат у Београду), *Правда*, бр. 324, 19. новембар 1932, стр. 8
- Вујић, Владимир: Песник работе и печали: (А. М. Крстић: *Приповетке*, Београд, 1932, Срп. књижевна задруга, последње коло), *Правда*, бр. 331 (26. новембар 1932), стр. 8
- Вујић, Владимир: Прератна и поратна књижевност, *Правда*, 8. април 1933, стр. 8
- Вујић, Владимир: Одговор на једно уображење г. Трифуна Ђукића, *Правда*, 6. мај 1933, стр. 8
- Вујић, Владимир: Запрепашћени нараштај: (Бранимир Ћосић: *Покошено поље*. Роман; изд. књижара Г. Кона; страна 566), *Правда*, 9. децембар 1933, стр. 8
- Вујић, Владимир: Књижевност и проблем Светог Саве: (пред прославу Св. Саве, поводом књига *Друштва Св. Саве* и књиге г. Ст. Станојевића), *Правда*, 26. јануар 1935, стр. 8
- Вујић, Владимир: О једном прилогу нашој класичној књижевности: (*Смрт Смаил-аге Ченгића*, у новој опреми г. М. Лесковца), *Правда*, 16. март 1935, стр. 8
- Вујић, Владимир: Стара и добра наша теза у савременом облику: (Аноним: *Срећа а. д.*; издање „Скерлић“, Београд, 1935), *Правда*, 6. април 1935, стр. 8
- Вујић, Владимир: Судбина „Наше књиге“ као да је кобна по нашу књижевност: (поводом последњих књига г. г. Шубића и Радића), *Правда*, 13. април 1935, стр. 7
- Вујић, Владимир: 1914–1918: Ратна трилогија г. Стевана Ј. Јаковљевића: *Деветсто четрнаеста, Под крстом, Капија слободе, Политика*, 25. септембар 1936, стр. 19
- Вујић, Владимир: Српска, југословенска, јужнословенска књижевност, *Време*, 20. децембар 1939, стр. 12
- Вујић, Владимир: Дело Светога Саве, *Време*, 28. јануар 1940, стр. 13
- Вујић, Владимир: О мењању лика Св. Саве, *Време*, 28. јануар 1940, стр. 13

Вујић, Владимир: Једна крепка и значајна књига: Др. Јустин Поповић: *Достојевски о Европи и словенству*; Издавачко-просветна задруга (Ипроз) Београд 1940, *Време*, 7. децембар 1940, стр. 13

Вујић, Владимир: Немањићи у књижевности, *Време*, 14. децембар 1940, стр. 13; 28. децембар 1940, стр. 13

Енциклопедије и приручници

Бужињска, Ана; Марковски, Михал Павел: *Књижевне теорије XX века*, Службени гласник, Београд, 2009.

Енциклопедија руске философије / у општој редакцији Михаила Маслина, превели: Мирољуб Авдаловић, Добрило Аранитовић, Радослав Божић, Зоран Буљугић, Мирјана Грбић, Милица Добрић, Милош Добрић, Владимир Меденица, Милан Недић, Логос-Укронија, Београд, 2009.

Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Насеткин, Николај: *Достојевски, Енциклопедија*, ЦИП, Подгорица 2004.

Српска енциклопедија, Том други, В-Вшетачка, САНУ, Матица српска, Завод за уџбенике, Београд, 2013.

Српски биографски речник, В-Г, Матица српска, Нови Сад, 2006.

Ћирковић, Сима Ц.: *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944*, Просвета, Београд, 2009.

Литература на српском језику

Аврамовић, Зоран: *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, Академска књига, Нови Сад, 2007.

Аврамовић, Зоран: *Одбрана Црњанског* (друго, допуњено издање), Орфеус, Нови Сад, 2013.

Арсењев, Алексеј: *Руска емиграција у Сремским Карловцима* (Треће издање), Мало историјско друштво, Нови Сад, Сремски Карловци, 2011.

Атанасијевић, Ксенија: *Српски мислиоци* (приредио и поговор написао Илија Марић), Плато, Београд, 2006.

Бабић, Душко: *Мистика српског романтизма* (С. Милутиновић, П. П. Његош, Ђ. М. Кодер, Ђ. Јакшић, Ј. Ј.Змај, Л. Костић), Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004.

Бабовић, Милосав: *Достојевски код Срба*, Графички завод, Титоград, 1961.

Богдановић, Димитрије: *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Византолошки институт САНУ, Београд, 1968.

Велимировић, Николај: *Српски народ на размеђи светова*, Светигора, Цетиње, 2001.

Велимировић, Николај: *О Европи, Теодул*, Петровград, 2003.

Велмар-Јанковић, Владимир: *Поглед с Калемегдана. Оглед о београдском човеку*, Библиотека града Београда, Београд, 1991.

Велмар-Јанковић, Владимир: *Огледи о књижевности и националном духу. Играчи на жици* (незавршени роман), Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд, 2007.

Видовић, Жарко: „...и вера је уметност!“ (приредио Матеј Арсенијевић), Завод за унапређивање образовања и васпитања, Београд, 2008.

Винавер, Станислав: *Одбрана песничког модернизма*, Браничево, Пожаревац, 2006.

Војиновић, Милош: *Политичке идеје Младе Босне*, Филип Вишњић, Београд, 2015.

Вулетић, Љиљана: *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Ауторско издање, Београд, 2005.

Вучковић, Радован: *Поетика српске авангарде. Експресионизам*, Службени гласник, Београд, 2011.

Гајић, Александар: *Духовне основе светске кризе*, Конрас, Београд, 2011.

Дај нам Боже муниције. Српска авангарда на бранику Отаџбине (приредио и предговор написао Никола Маринковић), Catena Mundi, Београд, 2013.

Дворниковић, Владимир: *Карактерологија Југословена* (фототипско издање), Просвета, Београд, 2000.

Деврња, Милутин П.: *Земља преварена. Огледи о књижевности и култури* (приредили Владимир Димитријевић, Жељко Ј. Јелић), Задужбина Светог манастира Хиландара, Београд, 2007.

Димитријевић, Владимир: *Високо је записано. Од коби до Христа у делу Момчила Настасијевића*, Градска библиотека „Браћа Настасијевић“, Горњи Милановац, 2004.

Димитријевић, Владимир: *Оклеветани светац. Владика Николај и србофобија*, Лио, Горњи Милановац, 2007.

Димитријевић, Владимир: *Светац српског језика. Рана читања Момчила Настасијевића*, Градска библиотека „Браћа Настасијевић“, Горњи Милановац, 2011.

Димић, Љубодраг: *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, I-III*, Стубови културе, Београд, 1997.

Достојевски: апостол православног реализма, (приредили Владимир Димитријевић, Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић, Никола Маринковић), Catena Mundi, Београд, 2014.

Ђорђевић, Бојан: *Летопис културног живота под окупацијом 1941-1944*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 2001.

Ђорђевић, Бојан: *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд, 2008.

Ђорђевић, Радомир: *Студије о руској философији I-II*, Издавачки центар ИЦНТ, Београд, 2008.

Ђурић, Живојин; Суботић, Драган: *Личности српске деснице 20. века* (Књига трећа), Институт за политичке студије, Београд 2007.

Ђурић, Живојин; Суботић, Драган: *Српска десница у 20. веку. Преглед конзервативних политичких портрета, идеја и покрета* (Књига друга), Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Ђурић, Милош Н.: *Философија панхуманизма. Један покушај нове југословенске синтагме*, Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд, 1922.

Ђурић, Милош Н.: *Културна историја и рани философски списи*, Изабрана дела Милоша Н. Ђурића, Књига прва, Београд, 1997.

Ђорж, Бранислав А.: *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница*, Друштво „Нова искра“, Београд, 2013.

Ђуњић, Слободан: *Историја српске философије* (Друго допуњено и исправљено издање), Завод за уџбенике, Београд, 2014.

Ђечевић, Александар И.: *Истина, лепота и границе знања. Пут од науке до религије*, Службени гласник, Београд, 2015.

Златоусти проповедник васкрслога Христа. Свети владика Николај у сећањима савременика, (приредили Горан Вељковић и Владимир Димитријевић), Књига прва, Духовни луг, Кагујевац, 2003.

Илић, Љиља: *Српска књижевност и Ниче*, Конрас, Београд, 2002.

Интелектуалци и рат 1939-1947. Зборник радова с Десничних сусрета 2011, 1-2 (приредили Драго Роксандић, Ивана Џвијовић Јаворина), Филозофски факултет у Загребу, Центар за компаративноисторијске и интеркултурне студије, Плејада д.о.о, Загреб, 2012.

Историја српске философије III. Прилог истраживању, (уредница Ирина Деретић), Eurogiunti, Београд, 2015.

Јанић, Ђорђе Ј.: *Хаџија вечности*, Храст, Београд, 1994.

Јанић, Ђорђе Ј.: *Исидора Секулић и руска књижевност*, Српска књижевна задруга, Београд, 2015.

Јелушић, Сениша: *Ut pictura poesis. Књижевност и сликарство Ђуре Јакшића*, Нови свет, Приштина, 1996.

Јеремић, Драган: *О филозофији код Срба*, Плато, Београд, 1997.

Јовановић, Слободан: *Светозар Марковић*, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд, 1920.

Јовановић-Стоимировић, Милан: *Дневник 1936-1941* (приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански), Матица српска, Нови Сад, 2000.

Калезић, Димитрије М.: *Антропологија филозофије свејединства и Библија*, Богословски факултет СПЦ у Београду, Београд, 1998.

Капицић-Османагић, Ханифа: *Српски надреализам*, Свјетлост, Сарајево, 1966.

Књижевно дело Станислава Винавера, Зборник радова (уредник Гојко Тешић), Институт за књижевност и уметност, Београд, Браничево, Пожаревац, Београд, 1990.

Којен, Леон: *У тражењу новог*, Чигоја штампа 2015.

Критичари о Драинцу, (приредио Гојко Тешић), Сабрана дела Рада Драинца, Десети том, Завод за уџбенике, Београд, 1999.

Критичка мисао филозофа и научника, (приредио Милан Радуловић), Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1995.

Миленковић, Павле: *Увод у социологију српског надреализма*, Medditeran Publishing, Нови Сад, 2012.

Милосављевић, Љубинко: *Под/стицање слободе. Нововековна мисао о друштву*, Филозофски факултет, Ниш, 2008.

Милосављевић, Оливера: *Потиснута истина. Колаборација у Србији 1941-1944*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2006.

Миљковић, Александар А.: *Истраживачи, мислиоци, књижевници*, Универзитетска библиотека православни богослови, Хиланадарски фонд, Хришћанска мисао, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, Београд, Ваљево, 2006.

Најдановић, Димитрије: *Филозофија историје Имануела Хермана Фихтеа и други списи из филозофије, богословља и књижевности* (приредио Жељко З. Јелић), Јасен, Фонд истине о Србима, Београд, 2003.

Његош – песник српске слободе, (приредили Владимир Димитријевић, Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић), Catena Mundi, Београд, 2014.

О српској филозофији (приредио Илија Марић), Плато, Београд 2003.

Обрадовић, Бошко: *Милош Црњански и нови национализам. Културолошка позиција српске „књижевне деснице“ у 30-им годинама XX века*, Хришћанска мисао, Београд, 2005.

Палавестра, Предраг: *Историја српског ПЕН-а*, ПЕН Београд, 2006.

Пејчић, Јован: *Књижевни свет/ Критичка свест (Облик и реч критике 2)*, Просвета, Ниш, 2004.

Пејчић, Јован: *Поетика књижевног разговора. Десет писаца – десет разговора Бранимира Ћосића*, Службени гласник, Београд, 2012.

Петковић-Прошић, Зденка: *Критичке идеје Светислава Стефановића*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1999.

Петровић Алас, Михајло: *Математичка феноменологија*, Сабрана дела Михаила Петровића Аласа, књига шеста, Завод за уџбеника и наставна средства, Београд, 1998.

Пивац, Марко: *Корази у ноћи*, Самостално издање, 2002.

Пијановић, Петар: *Српски културни круг 1900-1918*, Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, Београд 2012.

Пијановић, Петар: *Српска култура: 1900-1950*, Службени гласник, Београд, 2014.

Поповић, Јустин: *Достојевски о Европи и Словенству*, Манстир Ћелије код Ваљева, Београд 1981.

Поповић, Јустин: *Сетве и жетве. Чланци и мањи списи*, Сабрана дела Светог Јустина Новог у 30 књига, Књига 20, Наследници оца Јустина, Манастир Ћелије, Ваљево, 2008.

Против Вука. Српска грађанска интелигенција 18. и 19. века о језику и његовој реформи, приредио Мирослав Јовановић, Стубови културе, Београд, 2004.

Пузић, Предраг: *Ломача за SENSA. Злочин и казна Светислава Стефановића*, Каирос, Сремски Карловци, 2003.

Радица, Богдан: *Агонија Европе. Разговори и сусрети*, Геца Кон, Београд, 1940.

Радовић, Амфилохије: *Свети Сава и светосавски завјет*, Изабрана дела Архиепископа цетињског и Митрополита црногорско-приморског Амфилохија, Књига XIX, Цетиње 2009.

Радојчић, Саша: *Увод у филозофију уметности*, Агора, Нови Сад, 2014.

Радуловић, Милан: *Модернизам и српска идеалистичка филозофија*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1989.

Радуловић, Милан: *Раскрића српског модернизма. Идеолошки и културни контекст српске књижевности 20. века*, Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког, Фоча, Београд, 2007.

Радуловић, Милан: *Видови српске књижевне критике*, Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет, Београд, Фоча, 2008.

Радуловић, Милан: *Културна идеологија Исидоре Секулић*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2011.

Рађање модерне књижевности – роман, (уредио Александар Петров), Нолит, Београд, 1975.

Ристић, Марко: *Уочи надреализма*, Нолит, Београд, 1985.

Са писцима и о писцима међуратним. Разговарао Драгољуб С. Игњатовић (уредио Марко Недић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 1992.

Свештеномученик Јован Рапајић: живот и дело (приредили архимандрит Јован Радосављевић, Негослав Јованчевић), Духовни центар светог Владике Николаја Жичког, Краљево, 2007.

Српска књижевна критика друге половине XX века. Типолошка проучавања (уредник Милан Радуловић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2013.

Српски глас, (приредио Милун Стијовић), Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2004.

Српски културни образац у светлу књижевне критике (уредник Милан Радуловић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2015.

Стефановић, Светислав: *Старим или новим путевима. Одабрани политички списи 1899-1943* (приредио Предраг Пузић), Артпринт, Нови Сад, 2006.

Стојановић, Александар: *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012.

Стојковић, Андрија Б. К.: *Српски народ на размеђу Истока и Запада*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

Стојковић, Андрија Б. К.: *Филозофија историје код Срба до 1941. године*, Завет, Београд, 2002.

Суботић, Драган: *Епископ Николај и православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920–1941*, Нова искра, Београд, 1996.

Суботић, Драган: *Богословско-руски појмовник по Евгенију Спекторском. Прилог разумевању руског утицаја на српску политичку баштину* (Књига прва), Институт за политичке студије, Београд, 2001.

Суботић, Драган: *Српска политичка емиграција у аналима југословенске дипломатије (1945-1971). Прилози за дипломатију и дипломатску историју 1-2*, Институт за политичке студије, Београд, 2004.

Суботић, Милан: *Срицање слободе. Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Градина, Ниш, 1992.

Суботић, Милан: *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2001.

Тајна светосавља. Непознати поглед на личност Светог Саве (приредио Бошко Обрадовић), Catena Mundi, Београд 2013.

Тартаља, Смиља: *Скривени круг. Обнова циклизма у филозофији историје*, Председништво Конференције ССОЈ, Нови Београд, 1976.

Тешић, Гојко: *Зли волшебници 1-3. Полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943*, Слово љубве, Београдска књига, Београд; Матица српска, Нови Сад, 1983.

Тешић, Гојко: *Српска авангарда у полемичком контексту* (двадесете године), Светови, Нови Сад, 1991.

Тешић, Гојко: *Откровење српске авангарде. Контекстуална читања*, (Књига прва), Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, Београд, 2007.

Тимотијевић, Милош: *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886-2008*, Легенда К.Д, Народни музеј Чачак, Чачак, 2009.

Ћосић, Бранимир: *Десет писаца – Десет разговора* (приредио Јован Пејчић), Службени гласник, Београд, 2012.

Цитат Винавер, (приредио Гојко Тешић), Културни центар Београда, Београд, 2007.

Црњански, Милош: *Политички списи* (приредио и предговор написао Зоран Аврамовић), Сфаирос, Београд, 1989.

Црњански, Милош: *О национализму и српском становишту* (приредио Бошко Обрадовић), Catena mundi, Београд, 2012.

Ченгић, Енес: *С Крлежом из дана у дан (1980-1981). У сјени смрти*, Глобус, Загреб, 1986.

Шкодрић, Љубинка: *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд, 2009.

Преведена литература

Бахтин, Михаил: *Ка философији поступка* (превод и напомене др Душан Радуновић), Службени гласник, Београд, 2010.

Беноа, Алан де: *Комунизам и нацизам. 25 огледа о тоталитаризму у XX веку 1917-1989*, (превео Слободан Ерски), Укронија, Београд, 2007.

Берђајев, Николај: *Ново средњовековље*, Хипнос, Београд, 1990.

Берђајев, Николај: Алексеј Хомјаков, превео Мирко Ђорђевић; Фјодор Достојевски (Поглед на свет Ф. М. Достојевског), превео Мирко Ђорђевић; Константин Леонтјев (Оглед из историје руске религиозне мисли); превела Људмила Јоксимовић, *Изабрана дела Николаја Берђајева*, Том девети, БРИМО, Београд, 2001.

Берђајев, Николај: *Човек и машина*, Изабрана дела Николаја Берђајева, Том осми, (превели: Небојша Ковачевић, Људмила Јоксимовић, Никола Талер, Добрило Аранитовић, Доментијан Павловић, Мира В. Лалић, Душан Ј. Васић, Ј. Радосављевић, Бранислав и Марија Марковић, Владимир Меденица, Мирослав Ивановић), БРИМО, Београд, 2002.

Берлин, Исаија: *Корени романтизма*, (превео Бранимир Глигорић), Службени гласник, Београд, 2012.

Вишеславцев, Борис: *Вечно у руској философији* (превео Добрило Аранитовић), Логос, Београд, 2007.

Герард, Греим: *Против просветитељства. Од осамнаестог века до данас*, (превео Раде Калик), Видици, Бања Лука, 2011.

Достојевски, Фјодор Михајлович: *Срби између Русије и Европе* (приредио Живота Ивановић), Просвета, Београд, 2013.

Елил, Жак: *Техника или Улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010.

Елил, Жак: *Царство бесмисла. Уметност и техничко друштво*, (превео Ненад Теофиловић), Градац К, Чачак, Београд, 2015.

Зафрански, Ридигер: *Романтизам. Једна немачка афера*, (превела Мирјана Аврамовић), Адреса, Нови Сад, 2011.

Зјенковски, Василиј: *Руски мислиоци и Европа*, (приредила и предговор написала Исидора Секулић), Фототипско издање, „Никола Пашић“, Београд 2006.

Јанарас, Христо: *Философија из новог угла* (превео јеромонах др Максим Васиљевић), Братство Светог Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 2000.

Јахи, Харун: *Страхоте које је дарвинизам донео човечанству*, Центар за природњачке студије, Београд, 2002.

Клер, Жан: *Одговорност уметника*, Бранко Кукић, Београд, Градац К, Чачак, 2006.

Левицки, Сергеј: *Огледи из историје руске философије*, (превели Марија Марковић и Бранислав Марковић), Логос, Београд, 2004.

Лосев, Алексеј Фјодорович: *Дијалектика мита*, (превео и поговор написао Илија Марић), Zepher Book World, Београд, 2000.

Пери, Марвин: *Интелектуална историја Европе*, (превео Ђорђе Кривокапић), Клио, Београд, 2000.

Рилке, Рајнер Марија: *Изабране песме* (Избор, предговор, превод и напомене Бранимир Живојиновић), Нолит, Београд, 1986.

Соколов, Евгеније В.: *Културологија. Огледи из теорија о култури*, превела Мира Лалић, Просвета, 2001.

Србима посланица из Москве, (превео Ђуро Даничић), Златоусти, Београд, 2006.

Стајнберг, Џорџ: *У замку Плавобрадог. Белешке о редефиницији културе* (превео Алекса Голијанин), Градац К, Чачак, Београд, 2012.

Тејлор, Чарлс: *Извори сопства. Стварање модерног идентитета*, (превео Часлав М. Копривица), Академска књига, Нови Сад, 2008.

Торуп, Микел: *Перверзија разума – контрапросветителство и двестагодишњи рат против владавине разума*, (превео Предраг Црнковић), Албатрос плус, Београд, 2013.

Трубецкој, Николај: *Европа и човечанство*, (превео Вања Станишић), Логос, Београд, 2004.

Унамуно, Мигел де: *Трагично осећање живота*, (превела Олга Кошутић), Дерета, Београд, 1990.

Флоренски, Павле: *С оне стране визије*, (изабрала и превела Нада Узелац), Службени гласник, Београд, 2008.

Хајдегер, Мартин: *Пољски пут. Опуштеност*, (превео Душан Ђорђевић Милеуснић), Дом културе, Чачак, 1992.

Хамваш, Бела: *Речи и дамари*, (превео Сава Бабић), Драслар, Београд, 2002.

Хамилтон, Аластаир: *Фашизам и интелектуалци 1919-1945*, превео Александар Спасић, Вук Карацић, Београд, 1978.

Хоркхајмер, Макс; Адорно, Теодор: *Дијалектика просветителства*, (превела Надежда Чачинович-Пуховски), Веселин Маслеша, Сарајево, 1989.

Шафаревич, Игор: *Русија и светска катастрофа*, (превео Владимир Јагличић), Светигора, Цетиње, 1998.

Шпенглер, Освалд: *Пропаст Запада*, (превео Владимир Вујић), Утопија, Београд, 2010.

Литература на страним језицима

Балуев, Борис Петрович: *Спорови о судбама Русије. Н. Я. Данилевский и његова књига Русија и Европа*, Булат, Твер, 2001.

Бердяев, Николай Александрович: *Падение священного русского царства. Публицистика 1914-1922 гг.*, Астрель, Москва, 2007.

Румянцева, Татьяна Герардовна: *Философия жизни как проект тотальной критики разума. Философия и рациональность в культуре глобализирующегося мира*, Изд. центар БГУ, Минск, 2009.

Сидорина, Татьяна Юрьевна: *Философия кризиса. Учебное пособие*, Флинта, Наука, Москва, 2003.

Философия культуры. Становление и развитие, (Под редакцией М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской), Лань, Санкт Петербург, 1998.

Chaplin, Charles: *My Autobiography*, Simon&Schuster, New York, 1964.

De Marco, Donald; Wicker, Benjamin: *Architects of the Culture of Death*, Ignatius, Chicago, 2006.

Sherrard, Philip: *Human Image:World Image. The Death and Resurrection of Sacred Cosmology*, Golgonooza Press, Ipswich, 1992.

Whitehead, John W.: *The End of Man*, Crossway Books, Wheatchester, Illinois, 1987.

Whitehead, John W.: *Grasping for the Wind. The Search For Meaning in the 20th Century*, Zondervan Publishing House, Michigan, 2001.

Whitehead, John W.: *Grasping for the Wind. Study Guide*, Rutherford Institute, Charlottesville, Virginia, 2002.

Чланци

Аноним: Народни богомољачки покрет, *Народна одбрана*, год. IV, бр. 45, стр. 1

Аноним: Народни богомољачки покрет, *Народна одбрана*, год. IV, бр. 45, стр. 1

Аноним: Уједињене Европске Државе, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 42, 20. октобар 1929, стр.1-2

Аноним: Пророк Словенства, *Народна одбрана*, Год.VI, 15. фебруар 1931, стр. 1

Атанасијевић, Ксенија: Освалд Шпенглер, *Српски књижевни гласник*, нова серија XLVIII, бр. 2, 16. мај 1936, стр. 146-150

- Велмар-Јанковић, Владимир: Мисли о „расном“, *Народна одбрана*, Год. IV, бр. 24 (1929), стр. 410-411
- Велмар-Јанковић, Владимир: Скерлић, писац школских уџбеника, *Српски народ*, 17. јула 1942, стр. 7, стр. 13
- Велмар-Јанковић, Владимир: Г. Велмар-Јанковић поново тврди није фашиста, *Нове српске органске студије*, год. V, свеска 2, 3/2004, стр. 342-344
- Гајић, Александар: Псеудоморфоза елита: културно-историјски преглед, *Национални интерес*, Год. VI, vol. 9, 3/2010, стр. 11-50
- Дворниковић, Владимир: Неколике рефлексije о судбини европске културе, *Летопис Матице српске*, Год. CI, 1-2/1927, стр. 193-200
- Дворниковић, Владимир: Масарик. Словенска и западно-европска филозофија, *Дело*, Год. XXXVII, 9-12/1991, стр. 474
- Дворниковић, Владимир: Да ли умире Европа. Поводом Шпенглеровог дела *Пропаст Запада*, *Дело*, 9-12/1991, стр. 476-478
- Ђурковић, Миша: Случај Коминтерне: културна политика и систем тајне безбедности, *Летопис Матице српске*, Књига 495, св. 1-2, 2015, стр. 64-81
- Златић, Богдан: Мисија Цркве у време апостасије, *Збиља*, год. XXVI, бр. 317-318-319, јануар – фебруар – март 2016, стр. 4-7
- Красиков, В. И.: *Американска философија класическог периода: реализм и прагматизм*, Вестник КемГУКИ 29/2014, стр. 1-7
- Надовеза, Бранко: Владимир Дворниковић и југословенски традиционализам, *Нове српске органске студије*, год. II, свеска 1, 1-2/2000, стр. 134-141
- Најдановић, Димитрије: Дух Светозара Марковића, *Наша борба*, Год. II, Београд, 4. јануар 1942, стр. 8
- Нешић, Бранимир: За и против *За и против Вука, Двери* – Посебно издање, Бурђевдан 2000, стр. 51-62

Петровић, Ненад: Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе, *Нова српска политичка мисао*, Нова едиција, vol. XI, no. 1-4, стр.45-67

Ристовић, Милан: Изопачени град у идеологији српских колаборациониста (1941-1945), *Нова српска политичка мисао*, Нова едиција, vol. XI, no. 1-4, стр.67-81

Титов, Теодор: Светосавље, *Двери српске*, бр. 10, Савиндан 2001, стр. 25

Фрајнд, Марта: Комади Владимира Велмар-Јанковића или Драма као документ о проблемима и дилемама једног времена, *Нове српске органске студије*, год. V, свеска 3/2004, стр. 353-359

Електронски извори

Аленов, Сергей Георгиевич: Отзвуки «русской идеи» в идеологии немецкой «консервативной революции», *Консерватизм в России и Германии: опыт интернационального диалога*, <http://conservatism.lib.vsu.ru/files/bibl/11199note.pdf>, приступљено 12. 12. 2015)

Анисин, Андрей Леонидович: *Принцип соборного единства в истории философской мысли*, <http://asyan.org/potra/A.+Л.+Анисин+принцип+соборного+единства+v+истории+философской+мысли+монография/main.html>, приступљено 21. јануара 2016.)

Аноним, *Филозофија у Србији: седамдесет година од оснивања Српског филозофског друштва*, <http://www.srpskofilozofskodrustvo.org.rs/index.php?page=istorijat>, приступљено 5. 1. 2016

Аноним: *Рукописи Владимира Вујића предати Матици српској*, (<http://www.maticasrpska.org.rs/rukopisi-vladimira-vujica-na-poklon-matitsi-srpskoj/>, приступљено 4. марта 2016)

Афанасьев, Валерий Владимирович: Либеральное и консервативное. у: Шпенглер, Освальд: *Политические произведения* /https://vk.com/doc62908128_317064279?hash=98e7bb9a5c5e7f2e34&dl=b880e8ad84671197a4, приступљено 8. фебруара 2016)

Велимировић, Николај Не одбацујте их, <http://www.svedokverni.org/nasi-bogomoljci-ne-odbacujte-ih/>, приступљено 12.12. 2015

Генон, Рене: *Теософизм - историја одной псевдорелигии*, http://lib100.com/book/theosophy/teosofizm/_Рене%20Генон,%20Теософизм-история%20одной%20псевдорелигии.pdf, приступљено 29. јануара 2016)

Димитријевић, Владимир: *Омрзнут због Христа: Свети владика Николај у очима својих непријатеља*, <http://borbazaveru.info/content/view/5398/9/>, приступљено 10.12.2015)

Ерёмина, Екатерина Александровна: „Кихотизм“ в творчестве Мигеля де Унамуну и Фёдора Достоевского. Гуманитарные научные исследования. 2014. №3, <http://human.snauka.ru/2014/03/6125>(приступљено:12.11.201)

Ерёмина, Екатерина Александровна: *Мигель де Унамуну и его трагическое чувство жизни*, http://enotabene.ru/fil/article_11281.html (приступљено 16.јануара 2016.)

Злыгостев, А. С.: *Материал для подготовки к экзамену по философии*, <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000000/>, приступљено 12. јануара 2016.

Јовић, Бојан: *Чвориште Чаплин: чаплинизам као заједнички именитељ мултимедијалне авангарде*, <http://knjizevnaistorija.rs/editions/148Jovic2.pdf>, приступљено 10. децембра 2015)

Лега, Виктор Петрович: *Современная западная философия. Анри Бергсон*, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/431826/> (приступљено 27. јануара 2016)

Лега, Виктор Петрович: *Современная западная философия. Вильгельм Дильтей*, <https://www.sedmitza.ru/lib/text/431823/>, приступљено 28.јануара 2016)

Милорадовић, Горан: *Против митова и конформизма: друштвена и културна историја у делу Мирослава Јовановића*, http://www.udi.rs/articles/g_miloradovic_2014_2-3.pdf, приступљено 17.2.2016)

Поповић, Јустин: *Светосавље као философија живота*, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/DuhovnoUzdizanje/Svetosavlje/Svetosavlje.htm>, приступљено 11. јануара 2016.

Пчелина, Ольга Викторовна, *Д. мережковски и А. Мёллер ван ден Брук: пут к третьему царству*, <http://www.evestnik-mgou.ru/Articles/Doc/109>, приступљено 15.12.2015).

Роуз, Серафим, *Нихилизам: Корен Револуције модерног доба*, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Teologija/Nihilizam/Nihilizam.htm>, приступљено 12. јануара 2016.

Стојановић, Александар: *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9501/bdef:Content/get>

Творческо наслеђе Н.Я. Данилевског и задачи Русије у XXI веку (материјали међународне научно-практичке конференције, г. Курск, 26 – 27 новембра 2014 г., 1- 2) <http://kgsha.ru/files/docs/konf2014/2tom.pdf>, приступљено 13. јануара 2016.

Шпенглер, Освалд: *Политичке производње* (https://vk.com/doc62908128_317064279?hash=98e7bb9a5c5e7f2e34&dl=b880e8ad84671197a4, приступљено 8. фебруара 2016)

Thompson, Rachel Leah: *The Automatic Hand: Spiritualism, Psychoanalysis, Surrealism*, http://web.mit.edu/allanmc/www/Automatic_Hand.pdf, приступљено 6. јануара 2016.

ДОДАТАК 1: ПРЕПИСКА И ИНТЕРВЈУ СА ИВАНКОМ АЈДАРИЋ-ВУЈИЋ

За чињеницу да је ћерка Владимира Вујића, Иванка, жива, сазнао сам од српског писца у емиграцији, Саве Јанковића, који се с њом дружио у младости. Он ме је упутио на г. Предрага Пузића, који се бавио судбином Светислава Стефановића, објавивши књигу о његовом стрељању 1944, под насловом *Ломача за Sena*. Ступили смо у електронску преписку, и Пузић ме је обавестио, 29. новембра 2009: „Мејл Иванке Вујић-Ајдарић је: ivankaajdaric@uol.com.br. Иначе, она је веома патријархална и скромна жена, од оних старог кова, које време и даљина нису променили. Сигуран сам да ће јој бити веома драго кад јој се јавите. Дајте јој и Ваш број телефона, она воли жив разговор. Ако јој будете слали књиге, најбоље је да то буде преко њене поћерке Богдане, која живи у Београду.“

Јавио сам јој се, и веома брзо добио одговор (чувам аутентични запис од 16. децембра 2010, и објављујем га без исправки): „Поштовани Господине Димитријевићу, Ваш е-маил ме је много дирнуо и узбудио. Сећање на мога оца је најдрагоценије благо које носим у својој души. Мој Тата је умро овде у Бразилу још 1951. године, неочекивано, од срчаног напада. Ма да је то за мене онога момента, а и до данас, претстављало највећу трагедију мога живота, ја сам данас свесна, а и онда сам била, да је то у ствари било најбоље решење за њега. Живот у избеглиштву био би неподношљив за њега. У ствари, он је умро оног момента када смо, још увек као борбене снаге, били принуђени да пређемо границу Италије и срели се са нашим 'савезницима' Енглезима, од којих смо очекивали подршку за продужетак наше борбе, уместо чега нам је било одузето оружје и били смо стављени у логор ратних заробљеника. Бог је вероватно за мога Тату имао узвишеније планове, складне са његовим духовним развојом. А за мене је остала велика туга и празнина...Срећна сам да сам пред крај свога живота још доживела да присуствујем рехабилитацији мога оца. Пре три године сазнала сам сасвим случајно, преко интернета, да је књига *Спутана и Ослобођена Мисао* била поново издата. Тако сам успела да дођем у везу са Господином Момчилом Селићем, кога сам и лично упознала када сам била у Србији пре две године. Бескрајно сам захвална Господину Селићу и његовој супрузи Ани, а и Господину Далибору Муратовићу, за њихове напоре и улагања у смислу да 'враћају у живот

Владимира Вујића’, како они то кажу. Касније сам дознала да је и Задужбина Манастира Хиландара такође издала ову књигу, где сам и констатовала да сте Ви били уредник. Желела сам и да успоставим везу са Господином Александром Миљковићем, али сам била обавештена да је он нажалост преминуо.

Ја Вас већ познајем, прво преко Саве Јанковића али и преко читања Ваших чланака на разним сајтовима. Срећна сам и захваљујем Богу да људи као што сте Ви још увек постоје, што нам даје сигурност да ће Србија опстати, поново се уздигнути и показати свету свој сјај! Стојим Вам на расположењу ако икако могу са неком инфомацијом да допринесем вашој тези, о којој бих такође желела да дознам нешто више. Молим Вас да ми пошаљете Ваш телефонски број и да назначите евентуално време дана када би било најподесније да Вас зовем. У очекивању Ваших новости и захваљујући поново за дивно иненађење које сте ми припремили, Ваша Иванка Ајдарић“

Следеће електронско писмо Вујићеве кћери стигло је 16. марта 2011: „Господине Димитријевићу, шаљем Вам и копију мога писма Господину Селићу (са његовим сазнањем) у коме ћете наћи информације о моме оцу. Наравно, о томе ћу писати још много више. Иванка“

„Поштовани Господине Селићу,

Поново сам у закашњењу са мојим одговором, али била сам једно време одсутна, и мада сам благовремено добила Ваш одговор на моје прво писмо, нисам била у могућности да одмах одговорим. Садржај Вашег писма ме је много потресао и донео моме животу један нови смисао. То писмо, Ваш тако позитиван и охрабрујући одговор, отворило је за мене једну потпуно нову перспективу за могуће остварење мог недовољно израженог сна, који је, у ствари, био несвесан део мога бића целог мог живота: могућност да завршим циклус мог живота вративши се свом пореклу. За тај драгоцен дар ја Вам остајем бескрајно захвална.

Као што сте ме замолили, почела сам већ да скупљам податке о животу мога оца (па и мом), али, нажалост, морам да кажем да имам јако мало материјала. Напустили смо Београд у великој брзини, било је само мало времена да се спакује

један куфер, и ту је моја мама покушала, да спасе неке документе и фотографије. Скупила је шта је могла, али је касније много тога изгубљено у току нашег повлачења. Све је остало тамо, као и једна огромна библиотека, чије стварање је почело још у време мога прадеде. Па ипак, обећавам да ћу се потрудити да скупим што више могу и послаћу Вам све скенирано, виа е-маил.

Желим само још да додам да, према мојим моменталним финансиским могућностима, ја могу и желим да допринесем са сумом од 500 евра за штампање будуће књиге. Молим само да ми јавите на време када и на коју адресу треба да пошаљем ту суму.

Употребљавам ову прилику да Вам пожелим, Вама и Вашој породици, Ани, Малени и Бодину срећну Нову Годину 2009 и срећан наш Божић. Морам да признам да Вам помало завидим што ћете провести Божић у Београду, надајмо се са снегом! Али, у исто време, желим срећну Нову Годину и нашој толико напаћеној Србији за коју, ипак и поред свега, изгледа да Бог спрема добра изненађења и побољшања! Христос се роди!

Ваша Иванка Ајдарић

Додатак: О Светиславу Стефановићу и његовом сину Антону

Следи моја преписка са Антоном Стефановићем:

Ваш пријатељ (надам се да може да буде и мој) Предраг Пузић, у првом телефонском разговору који сам имала са њиме, на моје велико изненађење, дао ми је на знање да је нешто о мени већ знао и то преко Вас. Била сам веома дирнута његовим објашњењем. После мог доласка у Бразил и за цело време комунистичке владе нисам имала никакав контакт са Србијом. Овде има много мало Срба, а са друге стране знала сам да је пошта у Југославији била цензурисана. Тек почетком деведесетих година почела сам да поново добијам пошту и да пратим (и у исто време да много патим) све што се у Србији догађа. Преко интернета пратим све што је могуће и вероватно сам боље информисана него многи људи што тамо живе, већ и зато што ја преко светске штампе видим боље и другу страну медаље. Ако бих се определила само на бразилску штампу, буквално не бих знала ништа. Тако се и десило да пре неколико месеци дознам да Сава Јанковић кога сам упознала у логору Еболи, живи у Америци, да је

књижевник и сликар. Успела сам да уђем у везу са њиме (све захваљујући интернету) и преко њега са Предрагом Пузићем, и сада са Вама.

Моје сећање на Вашег оца је дубоко урезано у моје памћење. Импонентна статура, бела коса и благ осмех. Постојало је велико пријатељство између њега и мога оца. И велико поштовање које је било пренето на мене и на мога брата. И још пре него што сам чула о његовом трагичном крају живота, знала сам тачно како би се то десило. Иста судбина очекивала је мога оца, који је свим својим пријатељима саветовао да изађу из земље док је још било времена. Он сам у ствари није хтео да напусти своју отаџбину, али, у последњем моменту преовладао је очајан апел моје мајке која га је ставила пред избор између дужности према породици или узалудног жртвовања свог живота. У ствари, мој отац је духовно умро у моменту када смо изашли из Југославије (боље рећи Србије) и ја се до данас питам шта би било боље за њега; остати у земљи и дати свој живот у име своје вере и свих идеја које је бранио целог живота, или отићи у иностранство и живети још неколико година, у мукама и патњама, свестан ситуације у којој се налази Србија и српски народ. До данас немам одговор на ово питање. Све је то у Божјим рукама.

Ја још увек немам проблема са памћењем, али постоје многи моменти из моје прошлости, нарочито из времена рата и окупације, којих се не сећам тачно. Била бих захвална ако бисте могли да ми дате неке додатне податке да бих могла да се сетим тог специјалног момента о коме ми је Предраг говорио. Хвала унапред. Срдачни поздрав! Иванка Ајдарић (рођена Вујић)

Одговор Антона Стефановића:

Драга Иванка, обрадовао сам се вашем емајлу (и српски жаргон иде укорак са временом), јер ме је подсетио на једну, у мом врло оскудном сећању на рат и немачку окупацију, дубоко урезану сцену. Ја се тих времена заправо једва сећам, с изузетком првог немачког (1941,) па затим и америчког бомбардовања Београда у лето 1944, када су Ваша и моја породица из угроженог Београда избегле на Пашино брдо, где смо доживели врло јако савезничко бомбардовање. Становали смо у једној трошној кући, у којој се са плафона, од детонација бомби, осипао малтер. Ви, моја сестра близнакиња и ја смо лежали на поду, покривени са два

ћобета. После једне јаче детонације ви сте Вашом руком покрили моју, храбрећи ме, заштитнички. Слика коју никад нећу заборавити.

Пре неколико година сам случајно успоставио контакт са Савом Јанковићем, и када смо се рођачки испричали и наша сећања на рат и окупацију измењали, испоставило се, да ми, поред рођачких веза имамо и много додирних тачака. Тако се његова деца зову Марко и Александра, као и моја, лично врло јакo један на другог и обојица познајемо Иванку Вујић. Сцена на Пашином брду је једина, на коју се сећам у вези са породицом Вујић. Ја сам пензионер и имам времена на претек, па ако сте ради и орни можемо да се емајлирамо. Свако добро уз срдчане поздраве, Антон

Иванкино писмо Стефановићу

Драги пријатељу,

Да ли могу овако да Вам се обратим? Мислим да постоји већ једна врста пријатељства, започета и незаборављена пре тако дуго времена и, са друге стране, потврђена овим новим сусретом који је заснован – бар тако ми се чини – на узајамном дубоком осећању љубави и оданости према нашој тако страшно напаћеној мајци Србији.

Ја се, наравно, сећам Пашиног Брда и тог специјалног дана када су нас бомбардовали наши „савезници” употребљавајући специјални систем „тепиха”. Али, пошто ми је Предраг казао да сте Ви и Ваша породица, према Вашем сећању, у моменту тог бомбардовања били код нас, у нашој кући, нисам могла да схватим, пошто смо ми становали у Београду у једном стану а не у кући, и за време бомбардовања ишли смо сви у подрум-заклониште. Осим тога, схватила сам такође, према његовом описивању, не знам управо зашто, да сте Ви у ствари били мој вршњак. Сада видим да је сигурно постојала разлика у годинама и да сте Ви доста млађи од мене. Да, сећам се врло добро тог дана. Када се све свршило и ми изашли из куће напољу је био потпун мрак. Ја сам одмах после звука сирена које су најавиле крај, као што сам то радила сваки дан, обукла неку врсту тренерке и ципеле са дрвеним ђоном (нисам имала ништа боље за ту врсту посла), спремна да одем на одређено место где се прикупљала екипа људи који су се, као и ја, добровољно јавили да раде на рушевинама одмах после напада, спасавајући живе

и старајући се о мртвима. У мојој групи били су само мушкарци, и осим мене само још једна болничарка. Имам овде још (не знам како је то моја Мама сачувала), докуменат издат од XI кварта где се званично потврђује да се 'г-ца Иванка В. Вујић, ученица VIII разреда гимназије пријавила на добровољан рад при XI кварту и радила на спасавању, вађењу лешева и рашчишћавању рушевина у саставу XX техничке екипе пасивне заштите'. И додаје се још да 'у своме раду г-ца Вујић се истакла као веома савестан и пожртвован члан екипе и као таква заслужује сваку препоруку и похвалу'.

Оног специјалног дана кога се сећамо, бомбардовање је било изузетно тешко и страшно. Само Бог је спасао ту малу трошну кућу и нас који смо у њој били. Доживела сам још много страшних момената и пре и после тог догађаја и само вера у Бога ме је одржала да стигнем у ове године, смирена, сталожена и у миру са својом савешћу.

Свидела ми се много Ваша идеја да се 'емајлирамо'. Ево, данас сам доста писала о себи. Сада сте Ви на реду. Где Ви живите? Како сте изашли из Југославије? Који је био Ваш пут до данашњице? И Ваша деца? Свесна сам тога да би одговори на сва ова питања могли да напуне читаву једну књигу. Зато, наравно, не очекујем одговоре на све одједном. Срдачан поздрав, Иванка

Измењали смо још неколико 'емаилова' али, на моју велику жалост, Антон Стефановић је умро прошле године. Иванка“

У међувремену, послао сам госпођи Ајдарић неколико питања о њеној породици и о оцу, с циљем да податке искористим у научном истраживању Вујићеве биографије. Прво је гласило: „Молим Вас, испричате нешто о својој породици, о пореклу Вашег оца и мајке“.

А 15. марта 2011. године, стигло је писмо од ње, у коме стоји: „Драги Господине Димитријевићу,

Са доста закашњења шаљем Вам неке податке као одговор на Ваше прво питање и делове неких других. Мислила сам да је донекле важно да упознате боље обадве породице, мога тате и моје маме, пошто ми се чини да су духовне и традиционалне вредности сваке породице понаособ, када су пренесене на заједницу Владимира и Бојане, успеле да створе идеалну интеграцију. Сада, када

сам најзад успела да почнем да одговарам, сигурна сам ће од сада све ићи брже и боље!

Моја мајка, Бојана Вујић, рођена Радовић, родила се у Уљми (Банат) 16.12 1895. Њен отац, Димитрије Радовић, био је свештеник и припадао је једној традиционалној породици пореклом из Црне Горе (не знам када и зашто су се доселили у Банат) у којој је, према традицији, прворођени син увек следио занимање свога оца и био свештеник. Мој деда је јако рано умро и моја бака, удовица са четворо мале деце, преселила се у Сомбор где је успела, упркос великим тешкоћама, да одгаји четворо деце и то са великим успехом:

НАДА РАДОВИЋ, удата Свирац, најмлађа ћерка, невероватно талентована у области математике, још као врло млада била је постављена на место Инспектора Министарства Финансија, на коме је остала све до почетка рата. Живела је у Новом Саду. Није имала деце.

МИЛОРАД РАДОВИЋ, 1892-1934, најстарији син. Завршио је богословију у Сремским Карловцима и био капелан, вероучитељ и професор српског језика у гимназији у Белој Цркви. Касније је премештен у Вршац где је био свештеник до краја живота. Његов прворођени син, Светозар, према традицији, био је ученик богословије 1941. године када је почео рат. Осим свог најважнијег занимања, имао је и свој нарочити 'hobby'. Бавио се уметничком фотографијом и био оснивач и први претседник Фото Клуба Бела Црква. Учествовао је на разним изложбама фотографије и добио је разне награде. Залагао се за оснивање савеза фотоаматерских организација у Југославији, што је овако образложио (тако у оригиналном писму Иванке Ајдарић, нап. В. Д.): 'Ми имамо аматера који и техником и уметничким укусом, разумевањем циљева и потреба уметничке фотографије, упућеношћу у естетску, физичку и хемијску страну фотографије, могу да се мере са најбољим аматерима Запада.'

Мој ујак Милорад био је јако омиљен у својој парохији. Био је културан, начитан, велики родољуб и био је носилац једног богомданог дара: из њега је зрачио један савршени мир који је деловао скоро чудотворно на целу његову

околину. Успевао је, уз Божји благослов, да помаже људима у њиховим тегобама и духовним и физичким. Умро је рано, а кратко време пре смрти био је у Београду да нас посети и водио је дугачке разговоре са мојим оцем. Постојао је неки велики и трагичан проблем у његовом животу о коме ја не познајем детаље. Спомињем ове догађаје да објасним околности под којима је мој тата написао њему оно писмо чију копију Вам шаљем. У том писму, мој тата открива себе. Не као писац, књижевник, филозоф. Ту ћете се суочити са есенцијом његовог бића, човека који је успео да се ослободи људских мана и схватио како да сноси бол, свој и туђ, па чак и онај 'Weltschmerz' који је увек био важан део његовог бића. Укратко, успео је да достигне онај врховни степен чисте вере где нема више сумње, ни питања, ни неизвесности, где је све јасно и једноставно и све се сведе на Христове речи које Епископ Николај често спомиње: 'Не бој се! Само веруј.'

То писмо Владимира Вујића Милораду Радовићу, послато као фотокопија, поштом, гласи: 'Драги мој Милораде, Прими моје најсрдачније жеље за празнике Христова рођења. И посред тешког живота и мучних и испреплетаних путева којима пролазиш по Провиђењу ('јер ниједан врабац...') и који су изванредно тешки – желим ти да имаш у уму свом свега једно: ко претрпи до краја, благо њему. Ми се много трудимо, и мучимо, и петљамо, и нервирамо и радимо много штошта и свашта, па ипак, ти бар то знаш, остаје Његова реч, мирна,⁸³⁶

⁸³⁶ То писмо Владимира Вујића Милораду Радовићу, послато потписнику ових редова као фотокопија, редовном поштом, гласи: 'Драги мој Милораде, Прими моје најсрдачније жеље за празнике Христова рођења. И посред тешког живота и мучних и испреплетаних путева којима пролазиш по Провиђењу ('јер ниједан врабац...') и који су изванредно тешки – желим ти да имаш у уму свом свега једно: ко претрпи до краја, благо њему. Ми се много трудимо, и мучимо, и петљамо, и нервирамо и радимо много штошта и свашта, па ипак, ти бар то знаш, остаје Његова реч, мирна, поуздана, увек тачна и увек примењива: 'Много се трудиш – а само је ЈЕДНО потребно'. Хвала ти много што си мени и за мене писао у последњим писмима, а по добром срцу твојем и по искреној добронамерности твојој. Имаш право: и ја мислим да је теже нама, прекаљеним и измученим интелектуалцима, са брдима и товарима наученога и промишљенога, теже него богаташу, ући у царство небесно. Онај младић је сетно и ћутке отишао не могав прегорети богатства свог и навика материјалних; колики и колики интелектуалац исто тако, и кад пита и кад хоће, окрене се и врати у драге навике свог интелектуалног празнославија и своје СУЈЕТЕ (јер је то главно). И на исходишту пута који води, за неке, кроз веровање – одиста чекају 'мистике'. Но мени изгледа (нека би Бог дао да је тако) да сам обишао те 'мистике', и масонске, и

ИВАН РАДОВИЋ, други син, рођен је 22.06.1894 у Уљми и умро 14.08.1973. у Београду. Био је угледан српски академски сликар. Студирао је сликарство на Академији Сликарства у Будимпешти и допунио своје знање у разним европским престоницама. У свом стваралаштву прошао је кроз неколико фаза: кубоконструктивизам, неокласицизам, апстракција, наивизам, интимизам и поетски реализам. Приређивао је многе самосталне изложбе у Београду и Новом Саду и излагао је редовно на групним изложбама у земљи и у иностранству. Био је добитник многих награда и признања и члан САНУ. Последњих година организоване су ретроспективне изложбе његових радова у разним градовима у Србији, имајући у виду немогућност приступа његовим делима изложеним у Музеју Савремене Уметности док траје реконструкција музејске зграде. Последња ретроспективна изложба приређена је у Београду у фебруару ове године. Када сам била, са мојом ћерком, у Београду пре три године, мада је Музеј био затворен, успела сам да видим неке његове слике у просторијама САНУ где сам била много лепо примљена. Мој ујак, кога сам много волела, био је недољиво шармантна особа. Овако пише о њему Миодраг Протић у својој књизи *Иван Радовић* издатој 1971. године (САНУ): 'Живи од 1927. у Београду, као уосталом, и други Срби – ђаци пештанске Академије – Добровић и Зора Петровић. Ту се, 1933, жени Олгом Михајловић из познате породице Крсмановић и улази у више престоничке кругове; уз то је једини уметник спортист, тениски шампион, и први који поседује аутомобил. Нормама те нове средине подлегао је у неким портретима, али пролазно и као из учтивости. У ствари, остао је веран стваралачкој слободи и Војводини, фантазмагоријама њених предела и социјалног milieu-a. Висок и

спиритистичке, и свакојаке друге 'софије', и антропо- и тео-; и да сам у ДОЖИВЉАЈУ ЛИЧНОМ у својој ВЕРИ ушао у саму мистику која и јесте срж и суштина сваке вере праве. Она је за мене мир о коме је речено: Мир свој дајем вам, мир свој остављам вам. У том миру – све се разрешава и све постаје просто: и невоље око нас и са нама, кућа, бриге, деца, рад, зли људи и кобне прилике, сва сумње и сва мучења, сва тражења и сва лугања. Када се са књига и рада на књигама (који сматрам за хлеб корисним као и св. Павле своје шаторе) вратим на Јеванђеља и прочитам само једну реч Његову, одмах све постаје просто, поуздано, тако људски сигурно и мирно, и тако све ЈАСНО. Мир тај и благослов Његовов жалим ти од срца, са свима твојима, од свих нас, твој Влада'

витака, мало повијен, као да држи рекет и чека да врати лопту, дугог „енглеског” лица и валовите косе, он би, међутим, знао да изненади саговорника колико својим народним, лалинским отезањем, толико и срдачном отвореношћу.’ Овде желим да додам да је његова жена Олга била наследница једне од најбогатијих породица у Србији (Крсмановић), али да се он оженио са њом под стриктним условом да се ниједан динар од стране њене породице не потроши за њихов заједнички живот. То је, наравно, било могуће зато што је он, за разлику од многих других сликара, добро зарађивао, нарочито као портретиста. Живели су у Карађорђевој улици (до краја живота) у шокантној супротности са богатом вилом породице Крсмановић на Дедињу.

Ја сам играла тенис и покушала сам да га у томе следим, али рат је упропастио све снове и жеље. Нешто пре почетка рата мој ујак ми је дао на поклон једну специјалну ракету (мисли на рекет, нап. В. Д.) коју је донео из Беча. Колико је та ракета за мене значила показало се у моменту када смо напуштали нашу кућу, не знајући да ли ћемо се икад вратити. Нисмо могли да носимо велики пртљаг да не би привукли пажњу на наше кретање. Ја сам грчевито загрлила ракету желећи да је носим са собом. Моја Мама, увек у команди свих околности, успела је да ме одврати од те луде намере. Али, остала је чежња...

Често сам имала привилегију да седим у атељеу мога ујака и да гледам како он ради. То је једно од многих дивних сећања из мог детињства и младости, увек праћених оним типичним мирисом једног сликарског атељеа који не може никад да се заборави. Тако је постављен темељ мом великом интересовању за уметност. Моји родитељи су ме водили на разне сликарске и културно-уметничке изложбе и тако сам имала прилику да упознам лично неке од најважнијих уметника оног доба. Нажалост, не сећам се да ли сам упознала Пају Јовановића, али, упознала сам Уроша Предића, Милана Коњовића, Зору Петровић, Петра Добровића, Петра Лубарду, а и неке друге чијих имена се не сећам. Сви они су имали пријатељске односе са мојим родитељима. Никола Бешевић је био блиски пријатељ наше породице, а његова ћерка, такође Иванка, била је моја најбоља другарица. Живећи у таквом амбијенту и будући ћерка Бојане Вујић, било је неминовно да добијем првокласно класично васпитање.

Постојала је једна сенка између мојих родитеља (нарочито од стране моје мајке) и мог ујака, а то је била наклоност мог ујака према комунизму. У ствари, он је био 'салон-комуниста' – прихватио је политичку теорију комунизма, али никада није практично сарађивао у политичким догађајима бранећи ту идеологију. Односи две фамилије су се погоршали за време немачке окупације, а после нашег одласка из земље изгубили смо сваку везу. Иван Радовић сахрањен је у 'Алеји Великана'.

БОЈАНА ВУЈИЋ, 1895-1980, била је веома интелигентна, образована, културна, строго васпитана, али слободоумна, врло напредна за своје време. Студирала је и дипломирала у математици у Будимпешти, у исто време када и њен брат Иван. Била је једна од првих Српкиња које су се бориле за женско право. Била је такође једна од првих жена, у нашој земљи, која је одсекла косу, што је имало за последицу да деца трче за њом сматрајући је 'лудом'. У Будимпешти, у години 1918. за време студија доживела је и преживела епидемију шпанске грипе од које је и сама оболела и на велико чудо оздравила, уз Божју помоћ. Доживела је такође, 1919. године, стварање и кратку владавину Мађарске Совјетске Републике коју је основао Бела Кун. Никада није престала да развија своје вредности, много је читала, пратила је све догађаје у свету, интересовала се за политику и, најважније од свега, никада није изгубила прилику да покаже, па и докаже на делу, сву своју љубав према Србији. За мене и мога брата Павла мама је била неприкосновен пример свих врлина. Много смо је волели, поштовали и слушали. Била је строга тамо где је то било потребно и нежна и пуна разумевања када смо нас двоје то заслужили. Увек је нашла време за нас и за наше потребе. Наши Божићи, Ускрси, славе и други празници у њеним рукама претварали су се у зачарене представе које су остале у сећању као ретки бисери.

Моја мама је радила као професор мало времена пре њене удаје, а после тога посветила је сво своје време сарадњи са татом. Била је друг, сарадник, саветодавац, саучесник у свим културним подухватима, чврста подршка у тешким моментима. Била је велики реалиста, док је мој тата био донекле сањалица. Пошто је мој тата био и литерарни критичар, добијао је, у великом броју, још неиздане примерке дела, које су му писци слали очекујући да добију 'из прве руке' његову

пресуду. Пошто тата није имао много времена на располагању да би могао да чита сва дела послата на тај начин, он је ту улогу углавном предавао мами и имао је апсолутно поверење у њену способност да процени литерарну вредност послатих радова.

МИХАЈЛО (МИША) ВУЈИЋ (1853-1913), мој деда, био је у ствари стриц мога оца, али пошто је његов брат Павле Вујић, умро јако рано, деда Михајло је одгајио мога тату као свог сина. Мој тата је био јединац. Ја мога деду, наравно, нисам упознала, али сам још имала срећу да упознам моју баку, татину маму, које се сећам са много нежности и љубави. Овде следи једна скраћена биографија мога деде, пренесена са интернета: 'Завршио је филозофију на Великој школи, а затим студирао филозофију и економију у Немачкој, где је и докторирао филозофију 1879. године. Убрзо по повратку са студија у Србију приступа Радикалној странци, и то њеном умереном крилу. Од 1879. до 1887. године предавао је економију на Великој школи, Први пут постаје министар финансија у либерално-радикалној влади Јована Ристића средином 1887. године, а крајем исте године прелази у радикалну владу Саве Грујића, која пада априла 1888. године. Потом је министар финансија у владама Саве Грујића (1889-1891), Николе Пашића (1891), Лазара Докића (1893), Саве Грујића (1893-1894) и Ђорђа Симића (1896-1897). Остао је запамћен по томе што је као министар финансија преузео у државне руке монополе дувана и соли и експлоатацију железница, који су до тада били у рукама страних друштава. Донекле је средио државне финансије, доводећи буџет из великих дефицита у равнотежу 1891. године. Покушао је да изведе конверзију свих спољних зајмова Србије како би смањио терет њихове отплате, али није успео. Када се, по својој женидби са Драгом Машин, краљ Александар приближио радикалима 1900. године, Вујић је постао посланик у Паризу. Већ фебруара 1901. Вујић је министар иностраних послова у влади Алексе Јовановића, а ускоро затим (20. марта 1901) саставља сопствену владу, у којој задржава портфељ министра иностраних послова. Ова је влада била коалициона напредњачко-радикалска, тзв. фузионашка, а по краљевој жељи да се радикали умере уз помоћ двору наклоњених напредњака. Помирљивост Вујића и других умерених радикала према двору изазвала је расцеп у Радикалној странци, из које се издвајају млађи и

борбенији елементи и формирају Самосталну радикалну странку. Вујић ипак није довољно попустљив, према процени краља Александра, и Вујићева влада пада 7. новембра 1902. године. Следећих година Вујић је посланик у Бечу (1903), Берлину (1906) и Риму (1909). Изабран је за редовног члана Српске краљевске академије 5. фебруара 1901.⁸³⁷

На интернету сам такође нашла следећи чланак написан поводом смрти мога деде (наводи из једног чланка из *Босанске виле* о М. Вујићу, нап. В. Д.). Сам садржај овог обавештења у ствари није важан, али била сам потресена чињеницом да преда мном стоји једно саопштење о смрти из године 1913. и да се ради о моме претку кога називају 'великаном' чија смрт значи губитак за српски народ! Пре сто година! Тешко је да опишем како је то деловало на мене, али један осећај је надмашио све друге: понос! /.../ У току многих година у иностранству сећала сам се, као кроз маглу, да на Новом Гробљу у Београду, некако одмах после улаза са леве стране постоји импозантна гробница Михајла Вујића у црном мермеру. Када сам била у Београду пре три године посетила сам гробље и уз помоћ врло љубазне уметничке историчарке, Виолете Обрадовић, локализовала сам гробни споменик, тачно на оном месту кога сам се ја сећала. То је био још један дирљив сусрет са прошлошћу моје породице“.

А 12. априла 2011. добио сам наставак одговора на питање које се тичало њеног детињства и свакодневице породичног живота:

„Драги Господине Димитријевићу,

Следи наставак мојих одговора.

Моје детињство је било један сан, или можда боље рећи: рај. Моји родитељи су дали мени и моме брату Павлу, који је био шест година старији од мене, првокласно васпитање, делујући са много љубави и поштовања за наше индивидуалне потребе, подржавајући наше снове, наше жеље, разумевајући наше грешке и неуспехе. Моја мајка је била мало строжија у погледу на наше понашање у друштву, познавање добрих манира и задобијених резултата у току школске године. Ја сам, на пример, увек морала да будем најбољи ђак, што сам ја, узгред буди речено, и успевала са лакоћом. Мој тата није био строг, али цело његово

⁸³⁷ Биографија Михаила Вујића у писмо је интерполирана из *Википедије*: https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%BE_%D0%92%D1%83%D1%98%D0%B8%D1%9B (приступљено 10. марта 2016; нап. В. Д.)

држање је уливало веома велико поштовање, тако да ни мени ни моме брату никад не би пало на памет да му противречимо по било каквом предмету. Ако бисмо чак и нешто пробали, био је довољан само један његов поглед да се одмах уразумимо. Па и тај поглед не би био много оштар, него пун разумевања и некако конспираторски. У нашој кући је увек владао мир. Ми као деца никада нисмо присуствовали неком расправљању, вербалној агресији или негативним коментарима. У ствари, ја никада нисам чула, у нашој кући, било какву псовку. Мада то не значи, наравно, да мој тата и мој брат нису познавали ту српску 'врлину'. Тата никада ништа није од нас захтевао, али ми смо се сами трудили да увек будемо достојни његовог поверења. Научили смо да будемо неустрашиви, да поштујемо свог ближњег под свим околностима, да увек будемо верни истини, да приносимо жртве када је потребно, да будемо заувек верни припадници Српске православне цркве и, пре свега и нада све, да будемо Срби.

Моји тата и мама су водили пажњу о свим секторима нашег васпитања. Посећивали смо позориште, присуствовали операма и представама оркестра, ишли у музеје и у биоскоп. Путовали смо у Аустрију, Италију, Грчку, ишли на спортска такмичења. Али, оно што је било карактеристично за мога тату, било је то да смо ми у свему томе учествовали добром вољом, задовољством, па чак и са уживањем, и никада нисмо били принуђени. За време нашег боравка у Сремском Карловцима тај ритуал није био прекинут. Врло често смо ишли у Београд.

Када се сећам мога тате, што се дешава и у моментима велике среће и исто тако поводом тешких искушења и велике туге, покушам да изазовем у мојој машти његов мени тако драги лик и да дочарам онај мир који је заправо зрачио из целог његовог бића, доминирао и осветљавао наш дом, наше животе и наше душе. И тако је било у моме детињству, у мојој младости и све до момента када нас је заувек оставио. Прошли смо кроз велика искушења, принуђени да приносимо велике жртве, изгубили смо отаџбину, пријатеље, имања, па чак и националност, лутали смо по свету, али под татиним покровитељством све је то било могуће и лакше да се поднесе. Само његово присуство било је утеха и непрестана обнова оптимизма и вере у будућност.

Мој тата је био велики спортиста. Још у младости учествовао је у такмичењу 'cross country' са бициклом. Био је одличан пливач и тренирао је

редовно пливање на дуге стазе на Дунаву и на мору. Био је и веслач. Скијање, одбојку и редовну гимнастику делио је са мном и са мојим братом. Многи млади људи који су долазили из разних места наше земље да посете тату и разговарају са њиме изјављивали су чуђење у вези са његовом физичком појавом која, по њиховом мишљењу, није никако одговарала једном филозофу. Сећам се карикатуре која је била објављена у једним београдским новинама, чије име нисам запамтила, која показује мога тату као спортисту који прескаче препону, а та препона је приказана једном великом књигом отвореном у средини и стављеном у такву позицију да, гледана са стране, даје утисак једног троугла преко чијег врха спортиста прескаче. Овај покушај да опишем књигу/препону није баш успео, али намера је била да скренем пажњу на наслов те карикатуре: 'Над књижевношћу', што је, у ствари, била титула татине рубрике посвећене литератури, која је у то доба била објављивана у новинама *Време*.

Имали смо јако велику библиотеку, која је била основана још у време мог прадеде Павла Вујића, оца Михајла Вујића. Када смо се вратили из Сремских Карловаца уселили смо се у један стан пошто су моји родитељи желели да рестаурирају нашу кућу. Пошто у стану није било места за целу библиотеку скоро више од њене половине је остало у кући, коју су после Немци конфисковали, а касније, пред сам крај рата, била је и оштећена у бомбардовању. Никада нисмо више ниста дознали о судбини те библиотеке, као ни оне која је била у нашем стану. Имали смо и много уметничких слика познатих сликара, као и слике мога ујака Ивана Радовића. Све то је тамо остало, укључујући и разне татине рукописе и немамо појма у чије руке је прешло. Рат је разорио све. Заиста, рат је разорио много, али није успео да разори или уништи нашу меморију у којој је дубоко урезано сећање на све вредности, историјске, духовне и религиозне које смо понели са собом. Та библиотека је представљала за мене, од најраније младости па све до напуштања наше домовине, центар мога света. Много сам читала, увек руковођена мојом мамом, тако да сам већ са осамнаест година познавала сву класичну и модерну српску и страну литературу. Са осамнаест година, такође, говорила сам перфектно француски и немачки и већ на путу да усавршим познавање италијанског језика. Енглески сам учила и могу рећи научила у току бекства. Понела сам са собом, у моменту напуштања Београда, један добар

уџбеник енглеског језика и употребљавала све мирније моменте да учим, у чему ми је и мој тата помагао. У току бекства преко Словеније, у априлу 1945 године (у саставном делу војних јединица које су се још бориле) нашли смо се у близини Постојне где смо у току дана боравили испред улаза у пећину у коју смо се склањали по неколико пута дневно због честих напада авиона. Употребила сам сво слободно време да учим енглески. Веровала сам да ће ми тај језик ускоро бити користан, као што је заиста био случај.

У доба мог детињства у Београду, постојао је обичај да се истакнути интелектуалци често сакупљају, спонтано и без претходног договора, на разним одређеним местима, а једно такво место је била књижара Геце Кона. Неки пут, када би било лепо време, то се дешавало баш и испред радње, а понекад је и сам Геца Кон био присутан. Мене је мој тата доста пута водио са собом на такве састанке. Пошто сам била мирна и послушна, мислим да то није сметало пријатељима мога тате, мада моја мама није била сагласна са тим поступком. Али, мени је било лепо. Стајала сам уз мога тату и слушала разговоре чији смисао наравно нисам разумевала. Али сам осећала да се ту дешава нешто важно, нешто што ће једног дана бити и део мог живота. Тако сам упознала скоро све истакнуте интелектуалце оног времена. Што се тиче Геце Кона, сећам се јако јасно да је мој тата пробао 1941. године са свим снагама да га увери да напусти земљу са породицом, за шта је постојао тајни план у коме је мој тата учествовао и тврдио да је био потпуно сигуран. Геца Кон је категорично одбио, што је мога тату тешко погодило. Али, ипак, успело му је, хвала Богу, да спасе живот неких других пријатеља Јевреја, користећи исти тајни план. Када сам била у Београду пре три године посетила сам садашњу књижару Геце Кона и упознала Велимира Старчевића, који је написао *Књигу о Геци Кону* чији један примерак сам од њега добила. То је био један од најзначајнијих момената моје посете Београду. Заиста немам речи да опишем шта сам осетила када сам ушла у књижару. Велико задовољство што она још постоји и у исто време велики шок произведен сећањима на све лепе моменте које сам тамо проводила, пре толико година...Сећам се многих имена. Неки су били присни пријатељи, други не тако блиски, али многи су посећивали нашу кућу. То су била пријатељства која су трајала и за време немачке окупације. Један веома блиски пријатељ био је Милан

Кашанин. Његова два старија сина, Мирко и Ратко, били су другови мог брата, а његова жена пријатељица моје маме. Осим тога што је био веома важан и познат књижевник, есејиста, критичар уметности и романсијер, чија биографија је данас позната у Србији, био је директор Музеја Кнеза Павла и знам да је утрошио велике напоре, за време окупације, да сачува уметничка дела која су припадала музеју, што му је и успело. Организовао је разне иностране изложбе и ја се сећам нарочито једне: 'Италијански портрети кроз векове' која је била остварена 1938. године, и на којој је био изложен један портрет са називом 'Малтешки витез'. Паралелно са изложбом био је издат и каталог који је садржавао све изложене портрете. Добила сам тај каталог од самог Кашанина са његовом посветом. (Желим овде да нагласим да је ово сећање врло приватне природе и излази из оквира теме мог овдашњег излагања. Не разумем и не знам зашто је тај портрет оставио тако дубок утисак на мене. Изгледало је да сам тог витеза већ од увек познавала и исто тако сам назирала да ће он бити, на неки начин, саставни део мог будућег живота. Имала сам тек тринаест година и бујну машту. Каталог сам чувала све до напуштања Београда. Остало је магловито сећање, нека лака чежња, нешто никад остварено и изгубљено за увек).

Такође велики пријатељ био је Светислав Стефановић. Била сам сувише млада да схватим величину и вредност његовог уметничког, књижевног, научног и политичког деловања. Али, већ у оно доба сам читала неке његове песме и дивила му се када сам дознала да је превео целог Шекспира. Тек сада, када се његова рехабилитација остварује и имам приступ разним чланцима посвећеним његовим делатностима и поседујем две књиге у режији Предрага Пузића које дају многе важне детаље о његовом животу, ја успевам да разумем колико је он био, и још увек је, важан за нас и за нашу земљу. И да осећам захвалност за чињеницу да нам је дао част да буде наш пријатељ. (У једном посебном извештају описујем мој 'сибернетски сусрет' – 'сајбер сусрет', нап. В. Д. – са сином Светислава Стефановића, Антоном Стефановићем).

Велики пријатељ био је и Димитрије Љотић. Пријатељство је имало корен у њиховој младости и остало је чврсто, нераздвојиво и верно све до краја. У свом 'Говору на одру Димитрија В. Љотића' Свети Владика Николај Велимировић каже: 'Он сада припада читавом Српству. Он сада припада небеској Србији'. Ове

речи су ме дубоко дирнуле. Желим да верујем да и мој тата 'сада припада небеској Србији'. У јесен 1939. године ја сам се разболела и наш доктор је констатовао да је болест веома опасна. Др. Сибер је био војни лекар, по чину генерал. Био је татин пријатељ још из детињства и лекар целе наше породице. Постојала је могућност да ја не преживим. Мој тата, који је увек био сталожен и самопуздан, пао је у очајање и цело време док је трајала криза Љотић је покушавао да буде уз њега и да му даје подршку. Када је све најзад прошло, Љотић је казао мојој мами да му је тата рекао: 'Ако она оде, идем и ја'. Такво је било њихово пријатељство.

Тата и мама су имали много пријатеља, са некима су били више блиски, са другима мање, неки су и посећивали нашу кућу, а код других су моји родитељи ишли у посету. Не сећам се таквих детаља, али су многа имена дубоко урезана у мом сећању са сигурношћу да су били у пријатељским везама са мојим татом, као на пример: Милош Црњански, Момчило Настасијевић, Владимир Велмар-Јанковић, Ксенија Анастасијевић, Десанка Максимовић, Слободан Јовановић, Првош Сланкаменац, Владимир Дворниковић, Вељко Петровић, Бранимир Малеш, Драинац, Винавер, Густав Крклец, Владимир Ћоровић, Парезанин, и још неки други којих се овог момента, нажалост, не сећам.

Идућа пошиљка следиће ускоро. Срдачни поздрав, Иванка“

Затим ми је послала фотографије свог оца и своје, о чему такође има трага у нашој електронској преписци од 18. јула 2011:

„Драги Господине Димитријевићу,

Молим да ми јавите да ли сте добили мој е-маил са фотографијама, који сам послала 13 јула 2011. Знам да сам у закашњењу са мојим пошиљкама, али молим Вас још једном да извините и да не изгубите поверење у мене. Моја веза са Вама и Ваш интерес за дело мога оца су догађаји од веома великог значаја за мене и ја сам Вам за то бескрајно захвална“.

Последње писмо стигло је 7. октобра 2011. У њему је био одговор на питање о њиховом животу у Другом светском рату:

„Драги Господине Димитријевићу,

Најзад, после разних компликација у моме животу – хвала Богу, ништа трагично – шаљем Вам још један наставак мојих одговора на Ваша питања.

Молим Вас да извините. Молим Вас да се не љутите. Надам се да није касно. Овај задатак који сам узела на себе у овом моменту мог живота представља најважнију обавезу која ми је икад била додељена. И ја се томе задатку посвећујем свим срцем.

Желим само још да скренем Вашу пажњу на чињеницу да сам у овој пошиљци можда (у неким моментима) дала мало више пажње догађајима из мог живота, уместо да се евентуално концентришем више на деловања мога тате. Али, мој живот је био тако близак татином да је све што се дешавало са мном у ствари потицало од њега и рефлектовало његову светлост. Са друге стране, овај текст у ствари представља неку врсту мемоара које могу да оставим мојој деци.

Молим Вас да ми јавите да ли сте добро примили овај е-маил. Најсрдачнији поздрави, Иванка

27. март 1941...

Дан дефинитивног прелома у нашем животу. После тог дана сви догађаји, сва осећања, сва збивања, цела срж самог живота, поделили су се на два дефинитивно антагонистичка дела: пре и после. За мене то је значило: прво рај а после велике муке, огромна разочарења, патње, губитци, немогућност планирања будућности, дубоки бол и чежња за својом земљом онаквом какву сам је доживљавала и познавала у детињству и раној младости. Прилагођење новом животу у туђој земљи. Борба за опстанак. И туга. Туга која се укоренила у дно душе заувек.

Тог јутра скупили смо се у трпезарију за доручак (мој брат Павле се вратио кући у рану зору, провео је ноћ на универзитету) и наједном смо приметили да су са улице почели да достижу некакви звуци, ларма се појачавала и полако, полако почели смо да схватамо да су то људски гласови, а онда и шта вичу: 'Боље рат него пакт' или 'Живео Краљ Петар'. Мада нас је тата већ обавестио о догађајима који су се десили између 24. и 25. марта, када је наша влада пришла Тројном пакту, против чега је био такорећи цео народ, један део владе и цела православна црква у лицу Патријарха Гаврила, знали смо да можемо само да очекујемо тешке последице за нашу земљу. Ипак смо још имали некакве наде да све још на неки начин може да се смири. У том моменту се и мој тата вратио кући – био је одсутан

цео пређашњи дан и целу ноћ – и донео нам вест да је извршен државни удар, да је влада пала, да су ухапшени сви министри, да је престолонаследник Петар оглашен пунолетним и устоличен и да је проглашена нова влада. Стао је поред нас и дуго је посматрао ћутећи ту набујану (тако у оригиналу, нап. В. Д.) поворку људи који су изражавали своје задовољство са преокретом догађаја, верујући да је изабран најбољи и прави српски светосавски пут, да се рађа нова ера. После доста времена тата је прекинуо тишину и казао је само следеће: 'Сада је све готово!' Никада нисам заборавила те речи, ни његов израз лица у том моменту. Био је дубоко потресен и на његове очи, иначе веома светле, проницљиве и продорне, ведре и пуне доброте, као да је пала нека сива, суморна сенка. Он је делио осећање усхићења нашег народа, у ствари српског а не југословенског народа, пошто су Срби представљали огромну већину у тим демонстрацијама. Осећао је исто то усхићење које обелодањује саму есенцију српске душе, надахнуте вечитим поштовањем и приврженошћу вековима одржаних и никад занемарених или незаборављених косовских вредности. 'И ту се Србин приволео царству небеском', 'Боље ти је твоју изгубити главу' или речи Цара Лазара: 'Ја не идем у бој на основу тога колика ми сила прети, већ колику светињу браним'. Тата је био уз народ. Али не и за оне који су стојали иза свих тих дешавања. Још из времена Првог светског рата познавао је искреност наших 'савезника'. Било му је сасвим јасно што се дешава, познавао је све детаље око припрема пуча и деловања оних који су били против, али не баш из родољубивих разлога. Он је тачно знао 'одакле ветар дува' и какве нас катастрофе очекују. Објаснио нам је врло прецизно али и непристрасно, ко је играо какву улогу, који су били циљеви и шта нас је чекало као последица једног или другог решења. Није показао своје лично опредељење по том питању. Предвидео је врло тмурну будућност за наш народ који се нашао у вртлогу сукоба великих сила које су изгубиле све моралне вредности решавајући интернационалне проблеме без скрупула и без икакве моралне савести. Тако је почела наша голгота.

Али, онога дана владало је одушевљење. Народ је очигледно био срећан зато што је са наше земље скинута евентуална срамота подвргавања туђим силама. Био је то величанствен моменат, сузе су навирале на очи, груди се пуниле поносом. Патријарх Гаврило био је срећан. Владика Николај је био одушевљен.

Створила се нека атмосфера слављења и задовољства, мада се у позадини те атмосфере назирала опасна сенка најављене трагедије.

Идућег дана ујутру тата је отишао у своју војну јединицу да се пријави. Био је резервни капетан још из времена Првог светског рата. Вратио се кући са униформом. Угледавши униформу некако смо се сви ми освестили и осетили озбиљност ситуације. Тог истог дана тата је испунио једну моју, могло би се рећи, бизарну молбу. Желела сам да прођемо заједно, тата у униформи, испред краљевог двора где су биле две стражарнице, да би му стражари салутирали и он одвратио поздрав. Тата је испунио моју жељу и данас сам захвална што је тако било, пошто је то у ствари била последња шетња у Београду, са мојим татом, под мирним околностима. Мој брат Павле је такође отишао да се пријави у војску, али му је речено да се врати кроз неколико дана. Само што, после тих неколико дана, ситуација у земљи се потпуно променила и он је остао са мном и са нашом мамом још доста времена.

6. април 1941. Време између та два кобна датума (27. марта и 6. априла 1941. године,нап. В.Д.) пролазило је полако, тегобно, пуно неизвесности, несигурности и нагађања. Живот се одвијао у неком неодређеном, непознатом и опасном правцу, који нас је водио директно у најављену трагедију. Тог јутра, опет крај прозора, пробуђени сиренама и скоро истовремено звуком авиона и експлозијама, схватили смо са ужасом да смо у рату, без објављивања рата. Бомбе су падале, разарале Београд, разарале наше животе, нашу будућност, наше наде и планове. Стајали смо као хипнотизирани пред том данте(ов)ском сценом. Нисмо ни мислили да треба да идемо у подрум, у скровиште. Тата је обукао униформу и отишао, отишао у рат. Не знам како смо провели тај дан, сећам се да смо после подне око пет сати видели 'штуке' како се срушавају (тако у оригиналу, нап. В. Д.) на свој циљ, пуштају бомбу и поново узлетају, и све то попраћено језивим, продорним звуком ваздушне сирене. Тај страшан, скоро не-овоземаљски звук, остао је урезан у моје памћење све до данас.

Тог истог дана смо и ми, као већина грађана Београда, решили да изађемо из града. Нисмо понели скоро ништа са собом, прихватили смо понуду једне мамине пријатељице која је имала нека кола на расположењу и кренули у унутрашњост, у правцу Крагујевца. Не знам ни до данас да ли је то било правилно

решење или не, али оног момента владала је паника, а не разум. При изласку из Београда пролазили смо кроз пакао. Пожари, дим, рушевине, лешеви. Кренули смо на пут касно после подне и у једном моменту, већ после заласка сунца, стали смо на једно место одакле се видео Београд. Имао се утисак да је цела варош у пламену, обухваћена пожаром монументалних размера, чији рефлекс је обојио небо неком црвенкасто-наранџастом бојом и тако спојио земљу са небом пружајући један надреалистички приказ. Друм којим смо ишли био је препун возила сваке врсте, а било је и много пешака. Из далека смо видели како авиони, по свему судећи штурке, гађају народ који је бежао. Наш циљ је било једно село, чијег имена не могу да се сетим, где је мој тата имао пријатеље (имао је пријатеље по целој Србији). Изгледа невероватно, али ја заиста не могу да се сетим имена тог села, где смо били много добро примљени. У кући су биле само две жене и деца. Мушкарци су отишли у рат. Са терасе те куће угледали смо први пут немачку војску. Пролазили су друмом, недалеко од нас, мотоцикли, камиони, тенкови, не обраћајући пажњу на своју околину, охоли, нови господари, толико уверени у своју свемоћ да нису имали ни жељу ни потребу да успоставе било какву везу, ни позитивну ни негативну, са пораженим народом по чијем тлу су газили. Мислим да је то био најтежи моменат у мом животу. Туђа чизма у нашој светој Србији! Моја мама је имала много тешкоће да ме смири. Хтела сам некуда да идем, да нешто урадим, нисам могла да схватим да је могуће стајати мирно и гледати како окупатор пролази нашим друмом без стварне могућности да им се пружи отпор. А то је био тек почетак огромних патњи које су мене и све Србе још очекивале. Ја сам онда била још веома млада, имала сам тек 15 година.

Вратили смо се у Београд и нашли све у реду са нашим станом, али варош је била у хаосу. Рушевине, пепељ (тако у оригиналу, нап. В. Д.) и разбијено стакло, понеки лешеви још несклоњени, мирис паљевине, неки људи као у трансу лутајући међу рушевинама. Несташица воде и електрике. Проблеми са исхраном. Новости о пријатељима који су погинули. Покушавање прилагођења новом застрашујућем типу живота. Али, лебдећи изнад свих тих тешкоћа, највећа брига: где је тата? Без икаквих вести и без могућности за било какво истраживање. Само чекање. То чекање је трајало све до краја маја месеца када се тата најзад вратио.

Изнурен, мршав, очигледно физички ослабљен, али сталожен и миран, несломљеног духа и пресећан да нас све нађе живе и здраве.

У нашем животу десила су се разна мала чуда која смо увек примили као Божји поклон. И у случају татиног повратка, десило се једно мало чудо. Тата је био заробљен негде у близини Крушевца. Његова јединица није имала ни могућност да буде ангажована у некој борби. Крај је брзо дошао, десило се сусрет са Немцима и заробљење. У моменту када је дошло дотле да заробљеници буду дефинитивно испитивани и регистровани да би се организовало њихово слање у заробљенички логор у Немачкој, тата се нашао пред једним командантом који је био изузетно васпитан и учтив. Чим је схватио да има пред собом једног професора, интелектуалца, који у исто време говори перфектно немачки, ушао је у један мало дужи разговор, дао на знање да је и он професор универзитета и на крају разговора руковао се са татом и дао своју пресуду: 'Ви сте у овом моменту потребни Вашој породици и Вашој земљи. Вратите се својој кући и желим Вам срећу'. И тако смо ми, уз Божји благослов, имали велику срећу да тата још неколико година буде уз нас.

Пишући о овом случају, неизбежно се сетим једног другог догађаја из татиног живота када се он суочио са самом смрћу и преживео захваљујући Божјој руци. Пред сам крај првог светског рата, када су још трајале борбе са Бугарима, тата се нашао у епицентру једне крваве битке са бугарском војском. У једном моменту, неочекивано, појавио се пред њим један бугарски официр са пушком у руци спреман да пуца. И одједном, исто тако неочекивано, официр је спустио пушку, пришао тати, погледао га боље сасвим изблиза и изговорио судбоносне речи: 'Ти си дете много млад! Иди својој кући и Бог ти помогао'. Непосредно после тога, тата је покушавајући да се удаљи од тог места, кренуо у супротном правцу и ту су га Бугари опколили и заробили. Остао је у заробљеништву још кратко време до краја рата. У међувремену, заставници јединице којој је припадао нису успели да га нађу и тако је српска војска званично потврдила његову смрт, што је саопштено његовој мајци. Према војничкој традицији, један официр је њој у Београду предао татину сабљу и официрску капу. Само што татина мама једноставно није поверовала тој вести, тврдећи да она сигурно зна да је њен син жив. Остала је чврсто при том убеђењу, није поштовала период жалости и није

носила црнину. Живела је нормално очекујући његов повратак, све до момента када се он најзад вратио кући. Тек после татиног повратка, озбиљност ситуације у којој се наша земља налазила постала нам је јаснија и застрашујућа. За мога тату то није никако био моменат да се расправља о разлозима или окривљивањима оних који су потписали пакт или оних који су га оборили и извели пуч. Тата је био решен да се активно ангажује у борби за опстанак српског народа и против његових непријатеља који, на нашу трагичну жалост, нису били само Немци. Сматрао је тих првих дана да би његово место, као искусног ратника, било уз Дражу Михаиловића и тамо је отишао. После повратка објаснио нам је, укратко, како и у коме правцу су се развијали разговори и разложио аргументе који су му били пружени као подстрек за пристанак на улогу посредника између Недића и Драже и, преко њега, са Енглезима и (касније) са Љотићем. Да би имао успеха у тој улози, било би потребно да остане да живи са породицом у Београду, да настави нормално свој професионални живот и да евентуално преузме неку званичну функцију у Недићевој влади.

Земља се налазила у невероватно опасној ситуацији, окупљена (треба опкољена, нап. В. Д.) непријатељима који су, сваки на свој начин, откинули по један део Југославије а нама је остала само Србија, поражена, потлачена, окупирана, и то окупирана од стране државе која никада није сакривала своју србофобију. Са друге стране, у самој Србији постојале су разне политичке и идеолошке струје које су имале различита мишљења у вези са ставом који Србија треба да преузме у односу према окупатору, али све су имале као базу заједничку концепцију: антифашистичку и антикомунистичку. Било је потребно сакупити те разне тенденције у једну врсту сарадње против заједничких непријатеља. У ствари, сви припадници тих покрета су били – Четници, Недићевци или Љотићевци – пре свега и нада све, Срби и, мада следећи различите путеве, имали су у виду исти циљ: спасавање Србије и српског народа, у чему је била неопходна, неоцењива и никада у историји негирана сарадња и подршка српске православне цркве. Али, на сасвим супротној страни, постојали су партизани – комунисти, који су се доста времена унапред спремали за тај судбоносни моменат у животу наше земље и били су спремни за братоубилачку борбу, веома добро организовани и имали су јасан циљ.

Цела та комплексна ситуација била је моме тати сасвим позната у свим својим детаљима и било му је јасно да не постоји никаква магична формула за стварање неког идеалног уједињења свих тих фракција у покушају да се створи јединствен фронт у борби против два непријатеља: унутрашњег и спољашњег. Али, нека врста уједињења ипак је била могућа и тата се томе циљу и посветио. Срби су се показали достојни своје сјајне прошлости и било какав покушај да се српска влада под окупацијом пореди са француском владом Vichy је неприхватљив и претставља велику увреду за наш народ.

Мислим да је неопходно још да укажем да је најважнији разлог за то што је мој тата био сагласан са установљењем Недићеве владе била чињеница да су Немци веома јасно и гласно дали на знање да, ако Србија (то већ није ни била Југославија) не прими њихов услов, они ће предати администрацију земље Хрватима, Бугарима, Мађарима и Италијанима (Албанцима). То је наравно било неприхватљиво и било је апсолутно неопходно да се избегне. То је био избор мањег зла. И могућност да се проба да се спасе све оно што се могло спасти. Тата је потписао 'Апел Српском Народу' у августу 1941. године. На моје изненађење и задовољство, открила сам пре кратког времена и преко интернета да је и мој брат Павле Вујић, студент права, такође потписао. Чини ми се да је то једини потпис једног студента. Пре извесног времена нашла сам на интернету један извештај који објашњава да су преки судови осудили на смрт неке потписнике тог апела (Светислав Стефановић и други), а неке на робију (К. Кумануди и други).

Тешке душе, тата је примио одговорност која му је била понуђена. Једини услов који је поставио, *sine qua non*, био је захтев да званична позиција која би му била додељена у Недићевој влади буде стриктно везана са просветом, културом и вером, како би могао да ради у свом стручном домену и на тој позицији штити и брани српске културне интересе. У ствари, он је био идеална личност за такав подухват. Пре рата, у јавном животу Југославије, његов политички и идеолошки став био је свима познат и јасан/.../. Дефинитивно није имао никакве политичке амбиције, није припадао ниједној политичкој партији или било каквој другој организацији. Следиле су огромно тешке четири године окупације. Као што је било предвиђено, тата је деловао као начелник Министарства просвете и вера и сарађивао у Српској Књижевној Задрузи. Посветио се врло одано томе задатку,

који је на себе примио као део њему примењене жртве, желећи да својим добрим резултатима оправда пред самим собом, своје присуство и ангажовање у Београду. Како би могао постићи позитивне резултате било је потребно одржавати добре везе са немачким претставником одељења за просвету и културу, за кога је тата рекао да је био културан човек и да сарадња са њиме није била много тешка.

Под Недићевом владом, (као што је познато), скоро све културне установе су наставиле да функционишу: школе, уметничке академије, уметничке изложбе, позоришта, библиотеке, књижаре, издавачке куће, итд. (само не универзитети). Наравно под много тежим околностима и са много мање помоћи од владине стране. Нарочито проблематичан проблем (тако стоји у писму, нап. В.Д.) су представљале школе у погледу зграда за њихово смештање, пошто су скоро све оригиналне зграде биле окупирание. Тако, на пример, ја сам учила још у мирно време у Првој Женској Гимназији која је била близу наше куће, а под окупацијом била је смештена у једну стару основну школу далеко од центра вароши. Та чињеница да су школе наставиле своју делатност била је веома важна за младе генерације тог доба које на тај начин нису изгубиле године школовања што би им после окупације створило велике проблеме. Школе су функционисале све до самог краја окупације, те сам тако и ја успела да положим велику матуру у августу 1944. године.

Све то деловање у домену просвете тата је обављао са великом оданошћу али првенство је давао њему додељеном задатку ради кога је и остао у Београду. Код куће, о томе се јако мало говорило. С времена на време, тата је био одсутан али није нама саопштавао све шта је он радио. Само по себи се разуме да је тај подухват тражио и пуну сарадњу породице, то јест моје маме, мога брата и мене. Сви смо ми били на неки начин 'ангажовани' у тој борби и данас је то велика утеха за мене, та чињеница да сам имала част да активно учествујем у борби покрета отпора. Делатност којој се тата посветио није била позната, а ни призната. Али била је опасна. Живели смо у једном константном страху ради тог татиног ангажовања. Неки пут је ишао праћен наоружаним четницима, неки пут сам, па чак и пешке. У Дражином табору се сусретао са 'савезницима' док су се још тако представљали. И ту је помогло његово перфектно познавање енглеског језика

(мада је то наравно један сасвим споредан детаљ). Шта је ту заиста вредело било је татино савршено познавање ситуације у нашој земљи као и у спољној политици, његова изванредна интелигенција, његова ексеptionална мудрост и, пре свега, чињеница да није био везан ни за кога, што је значило да није постојала никаква организација или индивидуална особа који би могли имати неко право да утичу на његово мишљење или његов став. То је у ствари била највећа врлина мога тата, коју је он скупо плаћао, али никада није пао у искушење да мења свој став да би га разменио за некакав лични добитак било какве врсте. Можда баш због те врлине, али не само због ње, мој тата је за мене увек био и остао мој херој.

Мада тата није говорио о својој улози у тешким догађајима који су се одигравали у намученој Србији, ипак давао нам је прецизне базичне информације о свим дешавањима у Србији и у свим другим деловима бивше Југославије. Имали смо, ако ништа друго, привилегију да будемо добро обавештени. Били смо свесни да смо окупљени непријатељима и издајцима, бившим припадницима Југославије који су се преко ноћ претворили у нацисте и придружили се Немцима и који су Србе третирали на страховито дивљачки начин. Знали смо све о етничком чишћењу и погромима (у ствари геноциду) над Србима од стране Хрвата са покровитељством Ватикана и Немаца. Знали смо такође све о стравичним погромима над српским народом које су починили Мађари, Бугари и Албанаци. Били смо стално у контакту са избеглицама које су долазиле из угрожених крајева и доносиле приче о страхоти и ужасу. Знали смо све што је могло да се зна о масакру у Крагујевцу и Краљеву и другим сличним збивањима. Били смо обавештени о Бањичком логору, о Београдском сајмишту и касније о логорима за принуђен рад из којих се тешко ко вратио жив.

Усред целог тог вртлога и упркос њему, ми смо сви радили на томе да наш породични живот остане колико толико једнак ономе пре окупације. Снага духа је била иста, али околности су биле много тешке. Моја мама је наставила да помаже свуда где је било потребно, али у исто време морала је да се брине о исхрани и, против њене воље и против целе њене природе, морала је да научи да се фамилијаризује са црном берзом, пошто је то био једини начин да се дође до неопходних намирница. Иначе, узгред буди речено, једна наша служавка није напустила Београд и остала је са нама до краја окупације.

Мој брат Павле (био је шест година старији од мене) студирао је право пре рата, али универзитети су били затворени и он је посветио мали део свог времена студирању сликарства, пошто је имао таленат за ту уметност. Како је употребљавао остатак свог времена (често је нестајао без објашњења), није ништа коментарисао, али ми смо знали да је то време било посвећено увек некој врсти саботаже против немачког окупатора кога смо сви ми, од самог почетка окупације, научили да мрзимо.

У ствари, ако смо пристали да 'сарађујемо' са Немцима преко званичне владе, да бисмо избегли разна већа зла, а на првом месту да спречимо да Немци могу мирно да убијају стотине Срба у замену за једног убијеног Немца, ми нисмо одустали од саботаже сваке врсте која је обављана из подземља са великим успехом и узроковала значајне штете и ометање окупатору. Мој брат је био један од тих бораца отпора. Био је мој најбољи друг и заштитник. И био је достојан син свога оца.

Нажалост, две године пред рат, у ствари 1939. године, ја сам се разболела на почетку школске године. Болест је била врло озбиљна, владала је нека врста епидемије те године, не знам тачно о чему се радило, веровала сам, као и сви ми, пресуди нашег породичног лекара, Доктора Сибера, који је био генерал југословенске војске и татин пријатељ. Ситуација је била озбиљна, постојала је могућност да не преживим. Мама се није одмицала од мог кревета а мој тата је први и једини пут у животу пао у очајање. И тата и мама имали су подршку пријатеља. У том моменту татиног живота ко му је дао највећи подстрек био је Димитрије Љотић, верни и дугогодишњи друг и пријатељ. Болест је почела у месецу октобру и тек у марту сам била 'скоро' способна да се вратим у школу и успела сам да за два последња месеца завршим годину и малу матуру. После тога сам провела скоро цело лето у Сокобањи са мојом мамом на даљем лечењу и опоравку.

Пред сам рат имала сам само 14 година, што је одговарало четвртој разреду гимназије. Још је постојао мир у нашој земљи, за нас младе нису постојали никакви облаци, никакве претње, живот је текао мирним током, препун могућности за откривање нових атракција у образовању, у спорту, у путовању, у

уметности, отворен за све врсте снова. Будућност је обећавала много, правили су се планови, сањало се.

Тако се десило да сам у прву годину рата ушла ослабљена и прва сазнања о томе шта се заиста догађало у земљи, управо у Југославији, су ме тешко погодила. Почела сам да тражим узроке за све страшне догађаје и приступила сам једној групи другова и другарица, гимназијалаца, у покушају да разјаснимо ситуацију уз помоћ нашег познавања историје Југославије, Србије и целе Европе, и да схватимо страховиту реалност тог момента. У томе сам наравно имала и татину помоћ, али он у ствари није имао доста времена да нам посвети.

Ми смо били свесни да не можемо апсолутно ништа да урадимо тог момента. Али, страховита узнемиреност младог духа тражила је одговоре. И могућа решења за будућност и разматрање историјских грешака. У току две три недеље прешли смо из мира у пакао. Ушли смо у један вртлог који је обухватио одједном све секторе нормалног живота: национални, политички, територијални, војни, религиозни, административни, економски, егзистенцијални, морални, културни. Ишли смо да спавамо једне ноћи као држављани моћне Југославије и пробудили се у оскрнављеној, окупираној, пониженој и смањеној на своје језгро, нашој отаџбини Србији. Окупљени непријатељима који су до јуче били наша браћа и преко нош се претворили у окупатора, немилосрдног, суровог, разјареног и братоубилачког. Почеле су да стижу страховите вести. На Косову Арнаути (подржани од Италије) убијају Србе и одузимају имања. Бугари такође. У Срему, Банату и Бачкој, исто тако делују Немци, Мађари и Волксдојчери (тако у оригиналу, нап.В.Д.). Стижу све горе и горе вести. А најгоре из Хрватске, НДХ, која није чекала ни 24 сата да се отцепи и да се придружи непријатељу. Лешеви су пловили низ Саву, ја сам их видела. И до данас сањам о томе. Били су страшни сусрети на улици са пријатељима Јеврејима који су били приморани да носе жута означања да би се тиме 'разликовали' од осталог света. У том погледу, једина утеха за мене је била чињеница да је мој тата успевао да спасе неколико својих пријатеља а и непознатих Јевреја, неке чак са породицом.

Ипак, полако, било је потребно суочити се са реалношћу. Успоставила се једна нова дневна рутина, било је потребно погледати у очи новој стварности и саобразити живот новим битним и свакодневним захтевима. Та нова стварност

била је препуна скоро несавладивих проблема који су захватили све сфере свакодневног живота. Држава је добила само делимичну моћ у чијем оквиру би могла да помаже грађанима и тако је свако на свој начин морао да се сналази. У таквој ситуацији, наравно, цело становништво се свакодневно суочавало са свакојаким већим или мањим проблемима, за чије решење је била потребна помоћ, а за пружање помоћи били су неопходни људи спремни да добровољно делују и за то жртвују своје време.

Узимајући за пример моју маму која је целог живота увек била спремна да пружи помоћ где год је била потребна, дала сам сама себи задатак: да створим, у границама могућности, неку врсту добровољне организације са циљем да не само пружа потребну помоћ него и да локализује људе којима је помоћ потребна. Почетак је био скроман, али убрзо та 'организација' почела је да расте, да се шири и да даје повољне резултате. Наравно, на првом месту било је потребно имати сараднике. Њих сам регрутовала међу ученицама моје и других женских гимназија, а и понеких мушких. Систем је био једноставан. Први кораци су били локализација особа којима је била потребна помоћ и њихова регистрација. У многим случајевима то су били старији људи који су живели сами а нису имали могућност да се брину о себи, нарочито што се тиче исхране. Или болесници у болници којима је исхрана била важна за опоравак, а болнице нису биле у стању да задовоље ту потребу. Било је људи којима је била потребна помоћ са вађењем неких докумената или добијање неке специјалне дозволе за путовање у територије изван српских граница или нешто тако слично. Што се тиче исхране, организација је била више компликована али не зато и неуспешна. Наиме, било је потребно ући у везу са породицама чије су финансијске кондиције дозвољавале да себи приуште адекватну исхрану па чак и да дарују један део другима. Систем се састајао у томе да свака таква породица потврди да ће даровати по две или више порција ручка два или три пута недељно, или чак и више пута, а са друге стране девојке или младићи који су се придружили добровољно тој мисији, узели су на себе обавезу да преузимају храну од дародаваца и преносе је одређеним особама. Организација је била наравно аматерска, али давала је резултате. У неким случајевима било је доста само организовати (према могућности) редовне посете

онима који су живели сами, што су у већини били старији људи и била им је потребна помоћ.

Велики успех је била организација снабдевања храном једне групе болесника који су имали туберкулозу и били интернирани у државној болници (не сећам се имена болнице), смештени у једно крило коме приступ није био дозвољен. Успела сам да за ту групу осигурам редовно уручивање хране. Ти болесници били су јако захвални и једном приликом су изјавили жељу да ме упознају и да ми се лично захвале (нама није било дозвољено да улазимо у њихово одељење). Са дозволом болничке управе, једног дана они су приредили 'свечаност' за мене и са мном су биле и четири другарице које су редовно учествовале у целој тој организацији. Био је то јако дирљив моменат. Све се то десило у тако далекој прошлости да се тешко сећам детаља, али сећам се израза лица младог човека који је 'држао говор'. Била сам дубоко дирнута и захвална Богу што ми је дао прилику да рад коме сам се посветила уроди плодом. Та 'добровољна бригада' функционисала је све до првог савезничког бомбардовања Београда (16. април 1944). После тога неке породице су отишле из Београда, али и оне које су остале нису више допуштале да њихова деца излазе из куће из било којег разлога осим да иду у школу. Желели су да у моменту евентуалног бомбардовања буду заједно.

Отприлике два месеца пред крај школске године Министарство просвете је најавило намеру да не призна вредност текуће школске године, оправдавајући ту одлуку тиме што је, по њиховој процени, настава била озбиљно угрожена из разних разлога, као на пример неиспуњен предвиђен број часова, недостатак професора, слаба присутност ђака итд. То би наравно значило и да матура не би била остварена. Та вест нас је погодила 'као из ведрога неба гром'. Били смо много забринути и ја сам се решила да реагујем на тај начин што сам тражила да будем примљена од стране генерала Недића, у пратњи пет колега и колегиница из разних школа. Били смо примљени, разговор је трајао кратко, објаснили смо нашу ситуацију и на нашу велику срећу реакција је била позитивна. Школска година је била призната. За пријем код Генерала Недића нисам употребила име мога тате.

16. април 1944. Био је Ускрс, леп пролећни дан, чисто плаво небо. Многи људи су изашли на улицу, осећало се празнично расположење. Када су се чуле

прве сирене, нико није обраћао пажњу, па чак и када су се појавили први авиони, неки људи су мислили да наши савезници хоће да нам појеле срећан Ускрс. Тек када су почеле да падају бомбе, Срби су схватили страховиту истину, коју су многи већ и наслућивали али нису имали ни храбрости да је прихвате, а то је да су нама наши 'савезници' окренули леђа. Неки људи су одбили да прихвате ту истину, оправдавајући тај 'савезнички' потез као уперен само против немачких војних циљева, мада је било више него јасно да су Немци имали своја специјална склоништа и да њима бомбардовање није наносило скоро никакву штету. Нас је тата већ био припремио за ту тешко прихватљиву истину. Сви ми смо до тада некако још и веровали да ће се рат ускоро свршити, да ће Немци бити поражени, исто тако и партизани, да ће се савезници у датом моменту искрцати на мору и доћи у нашу помоћ, када ће се најзад Немци повући, цела Србија (ако већ и без Хрватске) ће се вратити у нормалан живот и питање партизана би било лакше решено. Савезничко бомбардовање је пореметило све те наше наде.

Идућег дана после тог првог бомбардовања, изашла сам на улицу да видим шта се десило са кућом једне моје пријатељице и пролазећи поред рушевина, приметила сам да неки младићи са кошуљама са ознаком 'Хитлерјугенд' раде на рашчишћавању руина. Тај приказ је изазвао у мени једну стравичну реакцију. Зар ми Срби да дозволимо да се немачка омладина посвећује рашчишћавању бомбама разорених рушевина и да евентуално спасава оне који су преживели и стара се о мртвима? То моје српско срце није могло да прими. Отишла сам одмах у надлежни полицијски кварт и пријавила се добровољно да радим у оквиру пасивне заштите на 'спасавању, вађењу лешева и рашчишћавању рушевина'. Била сам примљена у једну групу где су сви били мушкарци, осим мене и једне болничарке. И ја сам имала курс за болничарку, али не професионални. Радила сам са том групом, на том језовитом послу, све до краја рата. И ту сам стекла богато искуство, научила сам да се контролишем у моменту сусрета са било каквим тешким догађајем или трагедијом. Научила сам да будем заиста неустрашива у моменту суочавања са било каквом опасношћу, нарочито ако тај моменат захтева моју непосредну помоћ посвећену другом људском бићу.

После првих напада, моја мама је решила да оставимо наш стан у центру (тата је све ређе био у Београду) и да проведемо једно време у кући једне њене

рођаке која је живела на Пашином Брду, претпостављајући да ће тај крај бити поштеђен. Склонили су се ту и син и ћерка Светислава Стефановића и још неко из њине породице, не сећам се ко. У ствари, тамо смо доживели најгоре бомбардовање, мада нигде ни близу ни у даљој околини није постојао никакав војни циљ. Тај напад остао је дубље урезан у моме сећању него сви други. Ту је непријатељ употребио систем 'тепиха', са намером да заиста разори све. Кућа у којој смо се налазили била је мала, није ни имала подрум и није пружала никакву могућност склоништа. Звук авиона који су летели ниско и експлозије бомби које су падале једна за другом без интервала давале су утисак да је дошао смак света. Када се све свршило и ми изашли из куће, напољу је био потпун мрак. Када се мрак мало разбистрио могли смо да констатујемо да су све, буквално све, куће око нас биле погођене и у некима је још горео пожар. Само Бог је спасао ту малу трошну кућу и нас који смо били у њој. Ја сам одмах после звука сирена које су објавиле крај, обукла моју тренерку и обула ципеле са дрвеним ђоном (одавно већ није било коже за ђон) и одјурила на место састанка са мојом екипом. Тог дана радили смо на спасавању скоро све до зоре, уз дозволу немачких власти. Призори су били тако страшни да нисмо успели да ставимо у уста ни једно парче хлеба. То се све догађало док сам се спремила за матуру (те године није било дозвољено ослобађање испита матуре за одличне ђаке као што је то пре било правило). Имам овде још (не знам како је то моја мама сачувала), докуменат издат од XI кварта где се званично потврђује да се 'г-ца Иванка В. Вујић , ученица VIII разреда гимназије пријавила на добровољан рад при XI кварту и радила на спасавању, вађењу лешева и рашчишћавању рушевина у саставу XX техничке екипе пасивне заштите'. И додаје се још да 'у своје раду г-ца Вујић се истакла као веома савестан и пожртвован члан екипе и као таква заслужује сваку препоруку и похвалу'.

Тако су пролазиле четири тешке, тмурне и мучне године окупације. Набављати исхрану бивало је све теже, чак и на црној берзи. Поред чувене 'Ерсатз' кафе појавили су се и неки нови 'Ерсатз' производи, све што је Србија још производила Немци су односили. Са временом почели смо да осећамо да су се и наши животи претворили у некакав 'Ерсатз'. Хранили смо се рђаво, облачили се рђаво, обували се рђаво. Животи су били непрестано угрожени и сва та тешка

збивања која су годинама претстављала део нашег свакодневног живота почела су да минирају наше изворе храбрости и капацитет самоодбране. Нисмо стигли да смалаксамо, али били смо близу...Али само физички. Традиционална и вековима изложена тешким искушењима духовна јачина српског народа је и ту претегла. Стигли смо скоро до дна понора, али дигнуте главе и духовно непоражени.“

Овде се интервју са Иванком Ајдарић-Вујић прекида. Као што сам већ истакао, она је умрла 31. децембра 2011. године, оставивши иза себе драгоцене податке о својој породици и оцу, Владимир Вујићу.

ДОДАТАК 2: ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ВЛАДИМИРА ВУЈИЋА

„Прилог за библиографију Владимира Вујића“, као завршница докторске дисертације, неопходан је прилог и допуна која обезбеђује целovitost и сагледавање историјског континуитета Вујићевог живота и стваралаштва. Будући да се ради о једном од наших најзначајнијих и најплоднијих књижевних критичара и филозофа између два светска рата, а потом скрајнутом и прокаженом припаднику српске интелектуалне елите која након Другог светског рата принудно и заувек одлази у туђину, рад на његовој персоналној библиографији представљао је својеврстан изазов.

Мада се ради о грађи из омеђеног временског периода и логичној тежњи библиографа за што већом исцрпношћу, проналажење, провера, систематизација и описивање ове разуђене грађе били су битно ограничени њеном расутошћу у времену и простору. Посебну тешкоћу чинила је обрада серијских издања, јер и поред институционално узорно организованих електронских каталога и дигитализованих збирки, још увек су евидентне велике празнине и непотпуност података у самом опису појединих делова, а велики део Вујићеве библиографије базира се управо на листовима *Народна одбрана*, *Време* и *Правда*, који су, поред *Политике*, својевремено били најзначајнији београдски дневни листови.

Ипак, највећи проблем представљао је рад са нестручно пописаним, непотпуним јединицама из секундарних извора, које је било немогуће допунити свим неопходним подацима, али се потписник ових редова ипак одлучио да и овакве јединице уврсти у библиографију, сматрајући да ће и као такве бити од помоћи у неким будућим истраживањима Вујићевог стваралаштва. Из истог разлога, у случајевима где није било увида у оригиналну грађу, морало се одступити од правила навођења библиографског описа писмом публикације, те смо се определили за ћирилицу као званично службено писмо.

На пример, лист *Народна одбрана* у коме је Вујић био врло активан, објављиван је наизменично ћирилицом и латиницом, као и већина ондашњих листова југословенске оријентације, али без увида у извор морало се одступити од правила о доследном придржавању писма на коме је овај лист објављиван.

Библиографске јединице и ближи подаци о њима пронађени су консултовањем стручне и референтне литературе (библиографија, каталога, енциклопедија, лексикона), електронске базе података COBIB.SR, дигиталне колекције листова и часописа у базама Народне библиотеке Србије и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, а драгоцен извор података био је и изузетно вредан легат Миливоја и Божидарке Филиповић, власништво Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку, културно добро од великог значаја за Републику Србију у коме се, поред бројних изванредно очуваних монографских и серијских публикација чувају комплетне едиције часописа *Српски књижевни гласник* (стара и нова серија), *Дело*, *Мисао*, *XX век* и друге.

Према обухвату грађе, тј. степену потпуности, „Прилог за библиографију Владимира Вујића“ спада у ред *селективних библиографија*, јер описује само део богатог Вујићевог опуса, публикованог у монографским и серијским публикацијама између два светска рата, а све више и последњих неколико деценија (1917-2010), као и дела других о овом значајном ствараоцу (1923-2014).

Према врсти обухваћених јединица она је претежно *библиографија саставних делова публикација*, делимично је и *библиографија монографија*, а будући да је само мањим делом рађена *de visu*, према степену документарности убраја се у ред *секундарних библиографија*. Према хронолошком критеријуму она је *ретроспективна*, према начину распореда грађе *хронолошка*, док је према карактеру описа јединица, делимично и *анотирана библиографија*.

Основни принцип разврставања јединица је *хронолошки*, а у оквиру њега је *азбучни редослед*.

Библиографија садржи укупно 374 библиографске јединице, обрађене према правилима. Поред ознаке годишта и броја за серијске публикације, унете су године са или без тачног датума излагања, у зависности од прецизности извора. Приликом формирања одредница коришћени су приручници Мирјане Бабовић и Светлане Јанчић *Алфаветски каталог монографских публикација* (Београд, 1991), и Еве Вероне *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 1* (Zagreb, 1986) и *Dio 2* (Zagreb, 1983), а приликом аналитичке обраде практична искуства Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске. Према том узору,

напомене везане за појединачне библиографске јединице наведене су мањим фонтом испод главног библиографског описа, у пољу напомена. Известан број јединица садржи и шире напомене, првенствено о предратним и ратним издањима београдских листова и часописа, које богате библиографију и доприносе њеној информативности, а црпљене су углавном из узорно сачињеног историјско-библиографског прегледа Милице Кисић и Бранке Булатовић *Српска штампа: 1768-1995* (Београд, 1996).

У подручју ауторства преузети су јединствени (утврђени, опште усвојени) облици именâ аутора текстова, док су разрешени иницијали наведени у угластим заградама ([]), а у одредници су писана у пуном облику и на ћирилицу. Такође, задржан је и аутентичан, архаични стил текстова, без лекторских и коректорских интервенција.

Ове библиографије не би било без драгоцене стручне помоћи мр Маријане Матовић, библиотекара-саветника Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку, којој овом приликом најтоплије захваљујемо.

Дела Владимира Вујића

Монографије

Нови Хуманизам / **Владимир Вујић** и Првош Сланкаменац. – Београд : Издавачка књижара Геце Кона, 1923 ([б. м. : б. и.]). – 203 стр. ; 20 cm

Садржај с насл. стр.: Интелектуализам и Хуманизам ; Положај и Задатак Науке ; Смисао Уметности ; Вредност Религије ; Трагедија Културе. – Додатак: Цемс и Бергсон ; Психичка истраживања.

Поводом случаја г. Николе Поповића / [написали **Владимир Вујић**, Ксенија Атанасијевић]. – [Београд : б. и.], 1926 (Београд : Акционарска штампариија). – 20 стр. ; 23 cm

Спутана и ослобођена мисао : огледи / **Владимир Вујић**. – Београд : Геца Кон, 1931 (Београд : Д. Грегорић). – 179 + [3] стр. ; 20 cm

Спутана и ослобођена мисао : огледи / **Владимир Вујић** . – Београд : Задужбина светог манастира Хиландара, 2006 (Београд : Финеграф). – 274 стр. ; 21 см. – (Библиотека Српска мисао)

Тираж 500. – Стр. 5: Поздравно слово / архимандрит Мојсије. – Стр. 11-58: Оглед о Владимиру Вујићу и његовом делу / Александар А. Миљковић. – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 86-7768-022-5

Спутана и ослобођена мисао : огледи / **Владимир Вујић** . – Београд : Алгоритам, 2006 (Земун : Хектор-Принт). – 223 стр. ; 21 см. – (Библиотека Српска књига)

Тираж 500. – Стр. 211-213: О забраву / Момчило Селић. – Делимични попис радова Владимира Вујића: стр. 214-221. – Владимир Вујић као преводилац: стр. 220. – Делимичан попис радова о Владимиру Вујићу: стр. 220-221. - О Владимиру Вујићу: стр. 222-223.

ISBN 86-7662-043-1

Од Шпенглера до Светог Саве : огледи, разговори, полемике / **Владимир Вујић** ; приредио и предговор написао Владимир Димитријевић. – Београд : Жагор, 2013 (Београд : Зухра). – 353 стр. : илустр. ; 21 см

Ауторова слика. – Тираж 300. – Владимир Вујић : забрављени геније србског народа: стр. 7-18. – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-85323-34-8

Прилози у серијским публикацијама (часописима, листовима)

Чланци, оцене, прикази, белешке

1917.

Роден / **Владимир Вујић.**

У: *Забавник* : додатак „Српских новина“ (Крф). – Y700-3684. - Год. I, бр. 8 (1917), стр. 12-13.

Забавник / [уредник Бранко Лазаревић]. - Год. 1, бр. 1 (2. април 1917) - год. 2, бр. 18 (15. октобар 1918): - (Крф: Државна штампарија Краљевине Југославије), 1917-1918. - 32 ст. Излазио месечно, ћирилицом. Додатак „Српских новина“, имао културну мисију владе у избеглиштву. Доносио је књижевне прилоге и хронике, био југословенске оријентације. Сарадници: Бранко Лазаревић, Божидар Пурић, Станислав Винавер, Иво Ћипико, Тихомир Р. Ђорђевић, Милоје Васић, Јован Дучић, Августин Ујевић, Веселин Чајкановић, М. Гавриловић, Јован Дучић, Драгољуб Ј. Филиповић, Миодраг Ибровац, Милисав Јелић, Тодор Н. Манојловић, Нико Жупанић, Владимир Черина и други.

1918.

Читајући Анатола Франса / **В.** [Владимир] **Вујић.**

У: *Забавник* : додатак „Српских новина“ (Крф). – Y700-3684. - Год. II, бр. 18 (15. октобар 1918), стр. 7-9.

1921.

„Савремена Филозофија“, од Д-ра Владимира Дворниковића / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). - ISSN 0354-2769. - Год. II, књ. II, бр. 1 (1. јануар 1921), стр. 76-78.

Оцене и прикази. - **Српски књижевни гласник** / власник Светислав С. Симић; уредник Богдан Поповић. - 1901, књ. 1, св. 1 - 1914, књ. 33, св. 1; Нова серија, 1920, књ. 1, св. 1 - 1941, књ. 62, св. 7. - (Београд : Електрична штампарија Павловића и Стојановића), 1901-1914; 1920-1941. - 24 ст. Излазио петнаестодневно. Часопис је првенствено књижевни. Укупно је изашло 818 свезака у 95 књига. Оснивач је Б. Поповић. Остали уредници су позната имена: Павле Поповић, Јован Скерлић, Слободан Јовановић, Светислав Петровић,

Миодраг Ибровац, Милан Богдановић и др. Часопис представља не само српску, већ југословенску смотру свих наших старијих и млађих писаца и научника. Својом тематиком, високим књижевним укусом и чистотом језика постао је водећи српски часопис.

Платонизам и савремена наука / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. II, књ. II, бр. 8 (16. април 1921), стр. 641-643.

Оцене и прикази. - Белешке о књигама: Платон, *Симпосион*. (*Диалог о љубави*), превео Владимир Периновић, Сарајево, 1921. и Луј Фавр, *Научни дух и научни метод*, превео Милан Шевић, Београд, 1921.

1922.

Бергсонова филозофија [1] / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 1 (1922), стр. 26-35.

Просветни гласник : [службени лист Министарства просвете] / уредник Стеван Д. Поповић и Никола Петровић. - Год. 1, бр. 1 (1880) - год. 36 (1915); год. 37 (1920) - год. 60 (1940). - Београд: Државна штампарија, 1880-1915; 1920-1944. - 32 см. Излазио два пута месечно; од 1891. излази месечно. Поред службених вести доносио је чланке из области педагогије и науке. У њему су сарађивали многи наши просветни радници и научници. После Првог светског рата уредник је Светислав Петровић. Излазио је и за време Другог светског рата задржавајући формално свој изглед.

Бергсонова филозофија [2] / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 2 (1922), стр. 87-97.

Бергсонова филозофија [3] / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 3-4 (1922), стр. 186-197.

О нашој филозофији и историји наше филозофије / Владимир Вујић.

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 11-12 (1922), стр. 650-654.

Напомене о филозофији у средњошколској настави / Владимир Вујић.

У: Просветни преглед (Нови Сад - Сремски Карловци). - Бр. 5-6 (1922), стр. 265-276.

Просветни преглед : гласник за школу и друштво / уредник П. М. Љотић. - Год. 1, бр. 1 (1920) - год. 2 (1921); год. 3 (1925). - Нови Сад; Сремски Карловци: [б. и.], 1920-1921; 1925. - 26 см. Излазио повремено, пет пута годишње.

Др Бранислав Петронијевић: „Историја новије филозофије“, први део: од Ренесанса до Канта. Друго, поправљено издање. (Издавачка књижара „Напредак“, Београд. Стр. 389) / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. V, бр. 6 (16. март 1922), стр. 475-479.

Оцене и прикази.

Нове педагошке књиге / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. V, бр. 6 (16. март 1922), стр. 637.

Белешке. - О „Педагошкој књижници“ коју уређује Милан Шевић.

„Невини“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. V, бр. 8 (16. април 1922), стр. 636.

Белешке. - О роману Габријела Д' Анунција у преводу Михаила Добрића.

Милош Ђурић: „Философија панхуманизма“. Један покушај нове југословенске синтагме. (Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд, 1922. Стр. 109) / **Владимир Вујић**.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VI, бр. 2 (16. мај 1922), стр. 154-157.

Оцене и прикази.

Демс и Бергсон / **Владимир Вујић**.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VI, бр. 8 (16. август 1922), стр. 587-594.

Белешке.

Монтењеви „Огледи“ : (одабране стране), приредио Д. Фртуних. Скопље, Књижара браће Зекмановић и комп., 1922 / **Владимир Вујић**.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VII, бр. 4 (16. октобар 1922), стр. 315-316.

Оцене и прикази.

“Universum” / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VII, бр. 4 (16. октобар 1922), стр. 319-320.

Белешке. - О месечној ревији коју у Загребу уређује Душан Грубић.

„Белешке о научним радовима г. Михаила Петровића“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VII, бр. 5 (1. новембар 1922), стр. 399-400.

Белешке.

Из наше најновије филозофије / **Владимир Вујић**.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. III, књ. VII, бр. 7 (1. децембар 1922), стр. 517-524.

1923.

Д-р Михаило Мирон: „Платон и Шопенхауер“. Св. 285-7 Бурђевићеве „Мале библиотеке“ / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. VIII, бр. 4 (16. фебруар 1923), стр. 311-313.

Оцене и прикази.

Поводом књиге „Нови Хуманизам“ / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. VIII, бр. 6 (16. март 1923), стр. 475-477.

Белешке. - О књизи Владимира Вујића и Првоша Сланкаменца (Београд, 1923).

Идеал науке / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. VIII, бр. 7 (1. април 1923), стр. 512-523.

О књизи *Опита механика појава* Михаила Петровића.

Коста Стојановић: „Расправе и чланци из науке и филозофије“. – Издавачка књижарница Напредак, Београд, 1922 / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. VIII, бр. 8 (16. април 1923), стр. 637-638.

Оцене и прикази.

„Оријентације сазнавања“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. VIII, бр. 8 (16. април 1923), 639.

Белешке. - О студији Душана Недељковића.

„Шта може васпитање“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. VIII, бр. 8 (16. април 1923), стр. 639-640.

Белешке. - О предавању Милана Шевића.

„Самообразовање“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 2 (16. мај 1923), стр. 158-159.

Белешке. - О књизи Васе Стајића.

„Принципи материалистичке дијалектике“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 5 (1. јули 1923), стр. 393.

Белешке. - О књизи Вељка Рибара.

„Достојанство“ филозофије и „унижавање“ филозофије / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 7 (1. август 1923), стр. 519-524.

„Педагошки класици“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 7 (1. август 1923), стр. 559.

Белешке. - О књизи *Списи о педагогији* Емануела Канта у преводу Милана Шевића.

Д-р Бранислав Петронијевић, проф Универзитета: „Основи теорије сазнања“. Београд. Издавачка књижарница Напредак / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 8 (16. август 1923), стр. 636-639.

Оцене и прикази.

„Педагошки одломци о васпитању“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. IX, бр. 8 (16. август 1923), стр. 640.

Белешке. - О књизи доктора Ритера у преводу Јована П. Милојевића.

Vladimir Dvorniković: „Studije za psihologiju pesimizma“. – Zagreb, 1923 /

Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. X, бр. 2 (16. септембар 1923), стр. 150-153.

Оцене и прикази.

О будућности и о судбини човечанства. (Поводом књиге *На беломе камену* од Анатола Франса. [Превео Радивоје Караџић, издање Књижаре „Напредак“, Београд, 1923]) / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. X, бр. 8 (16. децембар 1923), стр. 586-594.

„Uzgajitelj“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. IV, књ. X, бр. 8 (16. децембар 1923), стр. 637-638.

Белешке. - О часопису Миљенка Видовића.

1924.

Vladimir Dvorniković: „Križa zapadno-evropske kulture“. – Sarajevo, 1923 /

Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 73-76.

Оцене и прикази.

„Педагогијска књижница“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 79.

Белешке. - О расправи *Из школске и друштвене педагогије* Радивоја Врховца.

„*Telepatija*“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 79.

Белешке. - О књизи Нике Штуке.

„*Теорија релативитета*“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XI, бр. 1 (1. јануар 1924), стр. 79.

Белешке. - О књизи Симе Марковића.

„*Философски, педагошки и социолошки позитивизам*“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XI, бр. 2 (16. јануар 1924), стр. 159.

Белешке. - О одговору М. Миловановића на критику Паје Радосављевића.

Напомене о нашој преводној философској књижевности / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 3 (1924), стр. 137-143.

Психологија, педагогика и учитељи / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 3 (1924), стр. 582-585.

Једна књига о психологији детета / **Владимир Вујић.**

У: Просветни гласник (Београд). - ISSN 1451-4583. - Бр. 4 (1924), стр. 252-255.

Д-р Душан Недељковић: „Скица философске стваралачке делатности Блеза Паскала“ / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XI, бр. 8 (16. април 1924), стр. 635-637.

Оцене и прикази.

Прагматистичка филозофија и савремена култура / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 1 (1. септембар 1924), стр. 40-48.

„Експериментална педагогика“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 2 (16. септембар 1924), стр. 155.

Белешке. - О књизи В. Лоја коју је превео Г. Медаков.

„Хераклит“ / В. [Владимир] Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 3 (1. октобар 1924), стр. 236.

Белешке. - О књизи Душана Недељковића.

„Бергсоново учење о ритму“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 4 (16. октобар 1924), стр. 314-315.

Белешке. - О књизи Станислава Винавера.

„Болести воље“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 4 (16. октобар 1924), стр. 316.

Белешке. - О трећем издању књиге Рибоа.

„Дарвинизам у узгоју“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XIII, бр. 4 (16. октобар 1924), стр. 315.

Белешке. - О књизи Даворина Трстењака.

„Филозофија у Горском вијенцу и Лучи Микрокозма“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XIII, бр. 4 (16. октобар 1924), стр. 314.

Белешке. - О расправама Бранислава Петронијевића.

Анатол Франс : (1844-1924) / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XIII, бр. 5 (1. новембар 1924), стр. 356-362.

1925.

А. Рил и Ф. Х. Брадле / В. [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XIV, бр. 1 (1. јануар 1925), стр. 79-80.

Белешке. - Некролози.

„Прологомена за једну теорију естетике“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XIV, бр. 5 (1. март 1925), стр. 398.

Белешке. - О књизи Бранка Лазаревића.

„Из науке и филозофије“ / **З.** [Владимир Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XV, бр. 1 (1. мај 1925), стр. 76-77.

Белешке. - О књизи чланака Симе Марковића.

„Филозофија Анрија Бергсона“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XV, бр. 1 (1. мај 1925), стр. 77.

Белешке. - О расправи Ј. Д. Стојановића.

Vladimir Dvorniković: „Psiha jugoslovenske melanholije“ / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XV, бр. 3 (1. јуни 1925), стр. 228-229.

Оцене и прикази.

„Metalogički korijen filozofije“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XV, бр. 3 (1. јуни 1925), стр. 235.

Белешке. - О студији Алберта Базале.

Dr Nikola Popovich: „Die Entwicklungsgeschichte der vorkritischen Raumphilosophie Kants“. – *Wien und Leipzig, 1925* / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XVI, бр. 4 (16. октобар 1925), стр. 314-315.

Оцене и прикази.

„Мисли“ Божидара Кнежевића / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XVI, бр. 5 (1. новембар 1925), стр. 395-396.

Белешке.

„О епикуризму Анатола Франса“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XVI, бр. 5 (1. новембар 1925), стр. 396.

Белешке. - О књижици Звездана Вујадиновића.

Мисли о Божидару Кнежевићу (1862-1905) / **Владимир Вујић.**

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. -
Год. V, књ. XVI, бр. 6 (16. новембар 1925), стр. 417-424.

Поводом трећег издања дела: Божидар Кнежевић, *Мисли.*

Нешто о филозофији „Горског вијенца“ / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XVI, бр. 7 (1. децембар 1925), стр. 574-577.

О делу Петра Петровића Његоша.

Никола Крстић: „Поводом уметности Синише Кордића“. (Библиотека „Живе филозофије“, уређује и издаје Милош Ђурић, св. 2) / Владимир Вујић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XVI, бр. 8 (16. децембар 1925), стр. 645-647.

Оцене и прикази.

„Политика и раса“ / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. V, књ. XVI, бр. 8 (16. децембар 1925), стр. 650-651.

Белешке. - О књизи Уроша Круља.

1926.

О савременој научној психологији / Владимир Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 100, књ. 307, св. 1-2 (јануар-фебруар 1926), стр. 20-35.

Чланак. - Први број *Србског летописа за 1825. годину* издао је Георгије Магарашевић у Будиму 1824. године. Најстарији је српски књижевни часопис и један од најстаријих књижевних и научних часописа у свету. Књига прва за 1825. годину штампана је још 1824. и имала је упоредни наслов и на немачком језику. *Летопис* није излазио 1835-1836. јер је у то време био забрањен рад Матице српске. Није излазио 1849. године због револуције, затим 1915-1920. због балканских ратова и 1942-1945. због Другог светског рата. После рата обновљен је 1946. године и редовно излази до данас. Промене наслова: од књ. 21/1834 *Србски летопис*; од књ. 40/1837 *Нови србски летопис*; од књ. 56/1842 *Србски летопис*; од књ. 97/1858 *Србски летопис*; од књ. 112/1867 *Српски летопис*; од књ.

115/1873 **Летопис Матице српске**. Од књ. 4/1826 издавач је Матица српска у Новом Саду.

„Увод у философију“ / **В.** [Владимир Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 3 (1. фебруар 1926), стр. 234-235.

Белешке. - О књизи Владана Максимовића.

„Грчко позориште“ / [Владимир Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 6 (16. март 1926), стр. 473.

Белешке. - О студији Октава Навара.

Преглед часописа / **Владимир Вујић**.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 6 (16. март 1926), стр. 473-475.

Белешке.

Три нове књиге о будућности науке и човечанства / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 7 (1. април 1926), стр. 558-559.

Белешке. - О књигама: *Дедал или наука и будућност* Халдана, *Икар или будућност науке* Расела и *Тантал или будућност човека* Шилера.

Хефдинггов „Уџбеник Историје новије филозофије“ / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 7 (1. април 1926), стр. 557.

Белешке.

Преглед часописа / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVII, бр. 8 (16. април 1926), стр. 638-640.

Белешке.

О савременој уметности / **Владимир Вујић**.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 100, књ. 308, св. 1-2 (април-мај 1926), стр. 25-37.

Двадесет и пет година издавачке књижаре Геце Кона / **Z.** [Владимир Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVIII, бр. 1 (1. мај 1926), стр. 80.

Белешке.

Преглед часописа / **В.** [Владимир] **В.** [Вујић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). – ISSN 0354-2769. - Год. VII, књ. XVIII, бр. 2 (16. мај 1926), стр. 153-154.

Белешке.

Поводом случаја г. др Николе Поповића / **Владимир Вујић**.

У: Мисао (Београд). – ISSN 1450-6335. - Књ. XX, св. 3-4 (1926), стр. 237-241.

Поводом Поповићеве књиге *Имануел Кант и природне науке*. - **Мисао** : књижевно-политички часопис / власник Милорад Ст. Јанковић; уредници Сима Пандуровић и Велимир Живојиновић. - Год. 1, књ. 1, бр. 1 (новембар 1919) - год. 16, књ. 44, бр. 341/344 (1937). - Београд: [б. и.] (Земун: Штампарија Јосипа Саба), 1919-1937. - 35 ст. Излазио је два пута месечно. У уједињеној држави био је прва књижевна ревија пре него што је обновљен *Српски књижевни гласник*. Имао је прилоге из филозофије, политике, историје и природних наука. Власници: Никола Распоповић, Сима Пандуровић и Смиља Ђаковић. Уредници: Ранко Младеновић, Живко Милићевић, Милан Ђоковић. Имао је широк круг сарадника.

Криза културе и путеви будућности : три енглеске нове књиге о тим питањима / Владимир Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 100, књ. 309, св. 1-2 (јули-август 1926), стр. 8-28.

Чланак. - J. V. S. Haldane – *Дедалус или наука и будућност*; В. Russel – *Икарус или будућност науке*; F. C. S. Schiller – *Танталус или будућност човека*.

1928.

Између човека и живота / Владимир Вујић.

У: Нови видици (Београд). – Год. 1, бр. 3-4 (март-април 1928), стр. 207-213.

С а д р ж а ј: Градитељи ; Раби ; За љубав систему ; Једна туга ; Сабласти ; „Благе вести“ ; Ван рељефа ; Прави и лажни пад ; Прави смисао гротеске ; „Овде почива“ ; Ни испаштање ни опсена ; Велико ћутање ; „Знање“ ; Смисао учења ; По подобију прошлости и по подобију будућности ; Чудан посао ; У њихању. - **Нови видици** = **Novi vidici** : часопис за духовну друштвену културу, власник и уредник Миленко Видовић; одговорни уредник Вл. [Владимир] Велмар-Јанковић. Год. 1, св. 1 (јануар 1928) - св. 2 (фебруар 1929). - Београд; Сарајево: Видовићев просвјетно-етички покрет (Београд : Штампарија „Мироточиви“), 1928-1929: - 23 ст. Овај књижевно-културни часопис излазио је једанпут месечно, а штампан је ћирилицом и латиницом. Изашао је у само четири броја (јануар-март/април 1928). Прилози су објављивани на ћирилици и латиници, а сарадници су били: Владимир Назор, Вељко Петровић, Раде Драинац, В. Масука, Милош Ђурић, Перо Слијепчевић, Ђорђе Тасић, Ђорђе Глумац, Миран Јарц, Глигорије Божовић, Момчило Настасијевић, Анте Цетинео, Душан Јерковић, Љубомир Савковић, Филип Медић, Велибор Јонић, Мирко Половина, Десанка Максимовић, Данко Анђелковић, Младен Лесковац, Влад. Вујић, Душан Недељковић...

О путу и животу наше културе / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Бр. 49 (2. децембар 1928), стр. 768-788.

Народна одбрана / власник за Месни одбор Народне одбране Васа Димитријевић; уредник Михајло Милаковић. - Год. 1, бр. 1 (1. мај 1926) - год. 16, бр. 60 (6. април 1941). - (Београд : Штампарииа „Давидовић“), 1926-1941. - 27 см; 31 см. Излазио је два пута месечно, а од 1940. два пута недељно. Уредници: Велибор Јонић, Милорад Павловић, Урош Бјелић, Марко Крстић, Предраг Стојановић, Милорад Павловић, Љубомир Богичевић.

Развој савремене француске мисли / **Владимир Вујић.**

У: *Летопис Матице српске* (Нови Сад). - ISSN 0025-5939. - Год. 102, књ. 318, св. 3 (дец. 1928), стр. 447-454.

Приказ књиге: Daniel Mornet: Histoire de la littérature et de la pensée françaises contemporaines (1870-1925).

О кихотизму Мигела де Унамуна / **Владимир Вујић.**

У: *Летопис Матице српске* (Нови Сад) [?]. – ISSN 0025-5939. – Бр. 5 (1928), стр. 343-347.

1929.

Савремени европски дух / **Владимир Вујић.**

У: *Летопис Матице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 319, св. 1 (јануар 1929), стр. 89-94.

Приказ књиге: Daniel Rops: Carte d'Europe, Париз, 1928.

Толстојева визија живота и уметности / **Владимир Вујић.**

У: *Летопис Матице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 319, св. 1 (јануар 1929), стр. 53-61.

Задатак његове генерације / **Владимир Вујић.**

У: *Народна одбрана* (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 3 (1929), стр. 50-51.

О путу и животу наше културе [VI] / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 4 (1929).

У ери обнове / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 4 (1929), стр. 67.

Два приповедача / **Владимир Вујић.**

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 319, св. 2 (фебруар 1929), стр. 291-294.

Приказ књига: Сибе Миличић: *Хроника потонулог острва. Величанствени бели брик „Свети Јурај“* [роман], Београд, Свесловенска књижарница Ј. М. Стефановић и друг, 1928.; Милан Кашанин: *Заљубљеници* [приповетке], Београд, Народна мисао, 1928.

Поетика ђ-ра Винка Витезице / **Владимир Вујић.**

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 319, св. 2 (фебруар 1929), стр. 268-273.

Приказ књиге: Винко Витезица, *Поетика*, Београд, Геца Кон, 1929.

Енглеска мисао код нас у прошлости и садашњости, од Доситеја до најмлађих / **Владимир Вујић.**

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. IX, бр. 2576 (23. фебруар 1929), стр. 5.

Надређени ств. насл.: Дани енглеске културе. - Са карикатуром Владимира Вујића. - **Време** / власник за Друштво „Време“ и одговорни уредник Коста М. Луковић. - Год. 1, бр. 1 (18. децембар 1921) - год. 21, бр. 6895 (6. април 1941). - (Београд : Штампарско-издавачко предузеће „Време“), 1921-1941. - 54 ст. Лист је излазио дневно. Власници: Ненад Ђорђевић, Милутин Стевановић, Душан Глишић, Данило Грегорић. Одговорни уредници: Сава Јовановић, Бошко Богдановић, Гргур Костић, Ђорђе Пецарски, Дојчило Митровић, Боривоје Глишић. „Време“ је имало и недељни додатак „Дечје Време“, „Женски свет“,

„Време - Недеља“, „Време - Четвртак“ и „Време од недеље до недеље“. Лист је био дворски и радикално-режимски.

Културно-историјски реализам / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 9 (1929), стр. 148-150.

Смисао спора Цар-Црњански / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. IX, бр. 2588 (7. март 1929), стр. 4.

О полемици Марко Цар–Милош Црњански, поводом одбијања Српске књижевне задруге да штампа Путописе Милоша Црњанскога. - Са карикатуром Владимира Вујића.

Културно-историјски реализам / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 11 (1929), стр. 196-197.

Одговор „Обзору“ / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 14 (1929).

Три епохе српске књиге / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. IX, бр. 2662 (24. мај 1929), стр. 3.

О процесу српског књижевног развитака. - Са карикатуром Владимира Вујића.

Зборник у част Богдана Поповића [Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1929] / Владимир Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 320, св. 3 (јун 1929), стр. 444-449.

Проблеми филозофије културе / Владимир Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 320, св. 3 (јун 1929), стр. 452-455.

Приказ књиге: Милош Ђурић: Проблеми филозофије културе, Београд, Рајковић и Ђуковић, 1929.

Национална пропаганда је културна пропаганда / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 22 (1929), стр. 364-365.

Видовданска размишљања о култури / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 26 (1929), стр. 437-438.

Видовданска размишљања о култури / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 27 (1929), стр. 452-453.

Д-р Ксенија Атанасијевић: Филозофски фрагменти, Београд, 1929. / В. [Владимир] Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 321, св. 1 (јул 1929), стр. 151-152.

Приказ књиге.

Д-р Никола М. Поповић : Шта је филозофија?, Београд, 1929. / [Владимир Вујић].

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). - ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 321, св. 1 (јул 1929), стр. 152-153.

Приказ књиге.

„Сеобе“, роман од Милоша Црњанскога (Београд, Геца Кон, 1929) / Владимир Вујић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 103, књ. 321, св. 1 (јул 1929), стр. 107-114.

Приказ књиге.

Значај Кихотизма (Психолошко-књижевна и културно-историјска разматрања) / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 46 (1929), стр. 757-759.

Значај Кихотизма (Психолошко-књижевна и културно-историјска разматрања) / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 48 (1929), стр. 788-790.

Значај Кихотизма (Психолошко-књижевна и културно-историјска разматрања) / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 49 (1929), стр. 806-808.

Разматрања о хероизму / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. IV, бр. 52 (1929).

1930.

Из књиге „Човек и његови животни кругови“ / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 1-2 (1930), стр. 11-12.

Три лика / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 1-2 (1930), стр. 4-6.

О Доситеју Обрадовићу, Петру Петровићу Његошу и Божидару Кнежевићу.

Мисли о југословенској књижевности / **Владимир Вујић.**

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 2887 (6, 7, 8. и 9. јануар 1930), стр. 23.

Са карикатуром Владимира Вујића.

Рађање, живот и опадање сатанизма технике / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 3 (1930), стр. 34-36.

О људима Запада и о нама [II] / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 5 (2. фебруар 1930).

Светосавственост наше културе / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 5 (2. фебруар 1930).

О људима Запада и о нама [III] / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 7 (15. фебруар 1930).

Утемељачи културе / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 7 (15. фебруар 1930).

О људима Запада и о нама [IV] / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 12 (23. март 1930).

О људима Запада и о нама [V] / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 13 (30. март 1930).

Божидар Кнежевић / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 21 (25. мај 1930).

Пред новим задацима / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 22 (1. јун 1930).

Рађање, живот и опадање сатанизма технике / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 22 (1. јун 1930), стр. 351-352.

За ревизију књижевних вредности / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 29 (19. јул 1930), стр. 455-458.

Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности (I) / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVI, бр. 198 (26. јули 1930), стр. 4.

Правда : орган напредњачке омладине [оснивач и] власник Павле Маринковић; одговорни уредник Стеван Петровић. - Год. 1, бр. 1 (1. септембар 1904) - 1941, бр. 13089 (6. април) - (Београд: Штампарија Бојовића и Мићића „Милош Велики“), 1904-1941. - 51 ст. Излазио је дневно. Дневни лист *Правда* основао је Павле Маринковић. Убрзо после покретања постао је лист напредњака, а после Првог светског рата није се везивао ни за једну политичку странку. Лист је излазио с краћим прекидом од бр. 259 од 19. септембра 1915. до јуна 1916. када се појавио у Солуну. Од 1917. лист се враћа у Београд (после уједињења). Поред редовних вести о догађајима у земљи и свету лист је редовно пратио културни

живот. Имао је сталне рубрике и фељтоне, романе у наставцима. Божићни и Ускршњи бројеви доносили су многе научне и књижевне прилоге. Власници и одговорни уредници: Јован Сјенички, Добривоје Цветковић, Радисав М. Радосављевић, Љубомир Л. Стефановић, Јова Адамовић, Стеван Ђорђевић, Душан Трбојевић, Боривоје Грегорић, Јован Ћебић, Алекса Бјелић, Јован Богојевић, Милан Лазић, Димитрије Костић, Трајко Глигорић, Константин Хаџи-Лазић, Гавра Јовановић, Манојло Санић, Моша Пијаде, Милан М. Живковић, Дамјан Сокић. После тога лист су преузели браћа Сокић. *Правда* је излазила у првом и другом издању. Штампана је у Штампарији „Св. Сава“, Штампарији Талетовој, Штампарији Андре Јовановића, Штампарији „Бранко Радичевић“, а од 1918. у Штампарији Сокића.

Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности (2) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVI, бр. 205 (2. август 1930), стр. 4.

Са ове и са оне стране / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 31 (2. август 1930).

Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности (3) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVI, бр. 212 (9. август 1930), стр. 5.

Борисав Станковић у талијанској књижевној критици и у нашој званичној историји књижевности, и поводом тога / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 32 (9. август 1930), стр. 506-508.

Поводом повољних талијанских критика о роману: Борисав Станковић, *Нечиста крв*, који је на талијански превео Умберто Урбани. – О ставу Јована Скерлића и Павла Поповића према уметничком стварању Борисава Станковића и срп. књижевника уопште.

Два ратна романа, без рата и без романа, награђена из Задужбине Илије М. Коларца / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 32 (9. август 1930), стр. 508-509.

Приказ романа: Радослав Веснић, *Славољуб Зорић*. – Дамњан Ковачевић, *Мали хероји*.

Александар Илић: Глупне чини. Народна књижница, Београд 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 33 (16. август 1930), стр. 524-526.

Беспућа и путеви у нашој савременој књижевности : између недаровитости епигона и кабалистике подражавалаца: између „стариx“ и „најновијих“ води пут стваралачке књижевности (4) / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVI, бр. 219 (16. август 1930), стр. 4-5.

Др. Душан [тј. Драгослав!] Смиљанић: Успут, Београд 1930. / [Владимир Вујић].

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 33 (16. август 1930), стр. 523-524.

За нашу културу / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 34 (23. август 1930).

Једна озбиљна књига и један озбиљан проблем / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 35 (30. август 1930).

Стојан Живадиновић: Карађорђе; Геца Кон, Београд 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 35 (30. август 1930), стр. 556-557.

На прелому, роман написао Нико Бартуловић. Срп. књиж. задруга. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 36 (6. септембар 1930), стр. 571-572.

Милан Вукићевић: Поглед на развитак српског романа. (Прештампано из „Записа“). Цетиње 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 38 (20. септембар 1930), стр. 602-604.

Раде Драинац: Шпански зид, Геца Кон, Београд 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 39 (27. септембар 1930), стр. 620-622.

Историја српско-хрватске књижевности на немачком језику / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 41 (11. октобар 1930), стр. 653-656.

Приказ књиге: Gerhard Gesemann, *Die serbo-kroatische Literatur*. Wildpark-Potsdam 1930.

Југословенска мисао / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 41 (11. октобар 1930).

Марко Миљанов: Целокупна дела, „Народна просвета“, Београд 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 42 (18. октобар 1930), стр. 668-670.

Европљани о Европи / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 43 (25. октобар 1930),

„Необичан свет“, роман Сенише Кордића. / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 43 (1930), стр. 683-684.

Издајство жреца / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 44 (1930), стр. 692-695.

Сениша Кордић: Необичан свет – психолошко-сензационалан роман; издање пишчево, Београд, 1930, цена дин. 25 / **Владимир Вујић.**

У: Време (Београд). - Год. X, бр. 3180 (4. новембар 1930), стр. 6.

Књижевни преглед. - Са сликом Сенише Кордића.

Дух ратничког нараштаја / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 45 (8. новембар 1930).

Динко Шимуновић: Сабрана дела: Библиотека савремених југословенских писаца, издање, штампа и повез издавачког предузећа „Народна просвета“, Београд / **Владимир Вујић.**

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 3195 (19. новембар 1930), стр. 4.

Књижевни преглед. - Са сликом Динка Шимуновића.

Григорије Божовић, Робље заробљено, приповетке, Београд : Г. Кон, 1930.
/ Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 47 (22. новембар 1930), стр. 738-742.

Европљани и Европа : европски дух Леополда Циглера / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 47 (22. новембар 1930).

Милан Кашанин: Трокошуљник, Геџа Кон, Београд 1930. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 50 (1930), стр. 796-798.

Савремена европска трагикомедија / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 50 (1930), стр. 788-791.

Милан Кашанин: Трокошуљник : роман, издавачка књижарница Геџе Кона, Београд, 1930. године, страна 219, цена динара 40 / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - Год. X, бр. 3229 (23. децембар 1930), стр. 6.

Књижевни преглед. - Са сликом Милана Кашанина.

Момчило Настасијевић: Недозвани : Драма у четири чина; Цетиње, штампана Државне штампарије, 1930 / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 3232 (26. децембар 1930), стр. 6.

Књижевни преглед. - Са карикатуром Момчила Настасијевића.

Григорије Божовић, Робље заробљено, приповетке, Београд : Г. Кон, 1930.
/ Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 52 (27. децембар 1930), стр. 819-822.

На крају 1930. године / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 52 (27. децембар 1930).

Сабрана дела Вељка Петровића, књига прва и друга, Народна просвета. /
Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. V, бр. 52 (27. децембар 1930), стр. 823-825.

Вељко Петровић: Сабрана дела : (Књига прва и друга, издање Народне просвете, Библиотека савремених југословенских писаца, Београд, 1930.) /
Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - Год. X, бр. 3237 (31. децембар 1930), стр. 6.

Књижевни преглед. - Са карикатуром Вељка Петровића.

1931.

Поезија Десанке Максимовић / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 1-2 (1931), стр. 21-23.

Доживљај Достојевскога : данас се навршиује педесет година од смрти великог руског књижевника, Федора Михајловића Достојевског. /
Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - Год. XI, бр. 3275 (10. фебруар 1931), стр. 3.

Са сликом Фјодора Михајловича Достојевског.

Примедбе поводом „Старих и нових“ г. Милана В. Богдановића /
Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 4 (1931),
стр. 61-62.

Скривена и слободна мисао : (Поводом чланака „Један скандал“ и
„Књижевни процеси на суду“) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXVII, бр. 50 (19. фебруар
1931), стр. [1].

Са сликом Владимира Вујића.

Скривена и слободна мисао (2) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXVII, бр. 67 (8. март 1931),
стр. 7.

Мисли о причањима Динка Шимуновића на ћирилици / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 5 (1931),
стр. 73-74.

О књижевном стварању Динка Шимуновића, поводом изласка његових
дела ћирилицом, и то: *Породица Винчић*, изд. Геца Кон; *Мркодол*, *Муљика*, *Дуга*,
Рудица, *Туђинац*, изд. Народна просвета; *Са Крке и Цетине*, изд. Српска књижевна
задруга.

Из новог кола „Српске књижевне задруге“ / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 6 (1931),
стр. 92-93.

Приказ дела: Змај Јован Јовановић, *Ђулићи и Ђулићи увеоци*. – Вељко
Милићевић, *Опсене*. – Динко Шимуновић, *Са Крке и Цетине*. – Иван Цанкар,
Приповетке. – Веселин Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*. – Ернест
Ренан, *Успомене из детињства и младости*. – Јован М. Јовановић, *Стварање*
заједничке државе СХС.

Достојевски и Европа у једној европској књизи / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 7 (1931), стр. 110-113.

Д. Ј. Филиповић: Косовски божури, треће изд. Геца Кон, 1931. / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 130-131.

Приказ дела Драгољуба Ј. Филиповића.

„Јужнословенско духовно јединство“ (Поводом уводника „Ријечи“ од 14. фебруара ове године „Наши књижевници и југословенско духовно јединство“) / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 128-129.

Никола Трајковић. Опатијска Мадона и друге новеле; Геца Кон, Београд 1931. / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 8 (1931), стр. 129-130.

Анте Дукић: Погледи на живот и свет; друго изд. Геца Кон, 1931, Београд. / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 159-160.

Милосав Јелић: Србијански венац; треће допуњено изд. Београд 1931. / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 10 (1931), стр. 160.

Поезија на раздобљу 1930-1931 године. Трифун Букић: Овенчани сан, 1931; Борђе Глумац: Светле тишине, 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд).- Год. VI, бр. 11 (1931), стр. 176-177.

Писаћи сто из прошлог века (Марко Цар: Огледи и предавања, I, Геца Кон, Београд, 1931) / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. – Год. VI, бр. 14 (1931), стр. 230-231.

Човек пише. (Растко Петровић: Људи говоре; изд. Геца Кон, 1931, Београд) / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. – Год. VI, бр. 14 (1931), стр. 229-230.

Иво Андрић: Приповетке (Савременик Српске књижевне задруге, коло прво, књига прва. Београд 1931) / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. – Год. VI, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 305-307.

Приказ књиге.

Мирослав Крлежа: Књига пјесама. Г. Кон, Београд, 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. – Год. VI, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 304-305.

Бранимир Ћосић: Десет писаца десет разговора. Београд, Г. Кон 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 20 (1931), стр. 322-324.

Јордан Јовков: Вечери у Антимовском хану, Народна књижница, Београд, 1931 / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 20 (1931),
стр. 324-325.

Испод прага поетичног и у поезији и у прози / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 25 (1931),
стр. 408-410.

Приказ дела: Петар Ј. Одавић, *Вечити мотиви*. – Миливој В. Кнежевић,
Дозиви из долине. – Живко Милићевић, *Скромна жртва*. – Предраг Каралић,
Растанци.

Милан Вукасовић: Бен, Коко и Ко; Београд 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 27 (1931),
стр. 443.

*Нико Бартуловић: Људи на острву, приповетке; Г. Кон 1931. / Владимир
Вујић.*

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 27 (1931),
стр. 442-443.

Наши у рату, саставио М. Павловић. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 28 (1931),
стр. 458-459.

Приказ дела Милорада Павловића.

*Развијање приповедача Младена Ст. Ђуричића. (1921.-1931.) / Владимир
Вујић.*

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 31 (1931),
стр. 506-509.

*Јато. Нови стихови. Изд. књижевне групе „Јато“. Београд 1931. /
Владимир Вујић.*

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 32 (1931),
стр. 524-525.

Приказ збирке песама.

Даница Бандић: Сан и јава, Београд 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 33 (1931),
стр. 541.

О величини и опадању Европе / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 35 (1931),
стр. 562-564.

„Гог“ Ђовани-а Папини-а / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 41 (1931),
стр. 658-661.

Ђорђе Анђелић: Проблеми савремене естетике, Београд, 1931. / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 46 (1931),
стр. 748-749.

„Гог“ Ђовани-а Папини-а / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 47 (1931),
стр. 761-763.

„Гог“ Ђовани-а Папини-а / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 48 (1931),
стр. 771-775.

Лик Стевана Сремаца. (Стеван Сремац, Приповетке. Срп. књиж. задруга, коло XXXIV, бр. 227, Београд 1931.) / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. – Год. VI, бр. 48 (1931), стр. 782-784.

Уводна реч о потреби преоцењивања и са ове и са оне стране / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 49 (1931), стр. 798-799.

Саломе на нашој позорници / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. VI, бр. 51 (1931), стр. 830-831.

1932.

Мисли о просвећености : (посвећено успомени Тирила и Методија) / **Владимир Вујић.**

У: Светосавље (Београд). - Год. 1, св. 1 (1932), стр. 112-114.

Светосавље : орган студената Православног богословског факултета / власник у име Удружења студената Лазар Тркља; одговорни уредник Влајко Влаховић. - Год. 1, бр. 1 (јануар 1932) - год. 9, бр. 1 (јануар 1941). - (Београд; Штампариа Раденковића), 1932-1941. - 23 см. Излазио двомесечно; тромесечно. Власници за Удружење студената Александар Бановић, Људовид Милатовић. Одговорни уредници: Бранко Рапајић, Јован Вукмановић, Јоксим Браковчевић, Перо Јовановић и Благоје Рајковић.

Две правде и две човечности: Светолик Ранковић пред генерацијом „хуманитета“ / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 1-2 (1932), стр. 25-26.

Напад на изд. предузеће Народна просвета, које је издало роман: Светолик Ранковић, *Порушени идеали*, али није Ранковићевој удовици хтело платити ауторски хонорар.

Наш духовни живот и наша књига : пред стогодишњицу наше књиге /

Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 1-2 (1932), стр. 6-8.

„Општечовечанско“ и „локално“ / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 1-2 (1932), стр. 24-25.

Објављено и у: *Српски лист*, www.srpskolist.org, 2006.

Забележена мисао о „депресији“ у нашој књижевности / **Владимир**

Вујић.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXVIII, бр. 30 (30. јануар 1932), стр. 10.

Милана Кашанина „Пијана Земља“ : из фебруара месеца 1929 год. /

Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVIII, бр. 72 (12. март 1932), стр. 8.

Са сликом Милана Кашанина.

Савремена јужнословенска књижевност / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 5 (1932), стр. 68-70.

Преглед савремене југосл. књижевности с кратким освртом на старију књижевност. Предавање одржано у Друштву пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, у Београду, 25. I. 1932.

Јована Дучића књига о судбини / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 139-140.

Приказ дела: *Благо цара Радована.*

Југословенска књижевност у једној „Историји европске књижевности“ /

Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 141-142.

Мисли Божидара Кнежевића (Изд. Српске књижевне задруге.) /

Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 9 (1932), стр. 140-141.

Приказ дела : Божидар Кнежевић, *Мисли.*

Август Шеноа / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 10 (1932), стр. 157-158.

Сабрана дела Светислава Стефановића / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 10 (1932), стр. 156-157.

Драмска поезија Момчила Настасијевића („Господар-Младенова кћер“) /

Владимир Вујић.

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 12 (1932), стр. 192-193.

У шта се код нас извргло једно начелно књижевно питање / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 12 (20. март 1932), стр. 191-192.

Почетак новог романа Милана Кашанина „Пијана земља“ / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 13 (1932), стр. 209-210.

Гете и југословенски свет / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 15 (1932), стр. 242-243.

Шта је иза вечне копрене? (Поводом драме г. Душана Николајевића „Вечна копрена“) / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 16 (1932), стр. 257-259.

За духовно ослобођење / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 17 (1932), стр. 261-263.

Доживљај Достојевскога / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 18-19 (1932), стр. 303-304.

Стварно југословенство : мисли о југословенској књижевности / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 18-19 (1932), стр. 282-283.

Толстој о религији и уметности / **Владимир Вујић.**

У: Народна одбрана (Београд). - ISSN 1821-3006. - Год. VII, бр. 18-19 (1932), стр. 300-303.

Пред стогодишњицу наше књиге / **Владимир Вујић**

У: Народна одбрана (Београд). – ISSN 1821-3006. - Год. VII (1932), стр. 6-8.

Духовна превирања данашњице [1] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XIV, бр. 101 (19. јун 1932). стр. 1.

Уводне мисли и питања. - **Народна просвета** : орган Учитељског удружења / власник за Учит. удружење Дим. Ј. Соколовић; одговорни уредник Милутин Станковић. - Год. 1, бр. 1 (11. мај 1919) - год. 23, бр. 38/39 (20. март 1941). - (Београд: Штампарија „Правда“ Петровића и Марковића), 1919-1941. - 46 cm; 48 cm. - Излазио једанпут недељно; два пута недељно. Од 1920. Орган Удружења југословенског учитељства. Власници: Чедомир Тодоровић, Милан Поповић, Петар Вуксановић, Влада Петровић, Дамјан Рашић, Ђорђе Мирков и Иван Димник. Уредници: Ст. Станишић, Душан Прица, Милан Поповић, Милорад Вујанац, Милић Мајсторовић, Мирко Дробац, Ђорђе Мирков.

Духовна превирања данашњице [2] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XIV, бр. 103 (26. јун 1932). стр. 1-2.

Духовна превирања данашњице [3] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XV, бр. 7 (24. јул 1932). стр. 2.

Духовна превирања данашњице [4] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XV, бр. 8 (28. јул 1932). стр. 2.

Духовна превирања данашњице [5] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XV, бр. 9 (31. јул 1932). стр. 2-3.

Духовна превирања данашњице [6] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XV, бр. 10 (4. август 1932). стр. 1-2.

Духовна превирања данашњице [7] / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. XV, бр. 12 (11. август 1932). стр. 1-2.

Анђелко М. Крстић: Трајан, роман : (Скопље, 1932, страна 524 велике осмине; неиздат у Београду) / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVIII, бр. 324 (19. новембар 1932), стр. 8.

Песник работе и печали : (А. М. Крстић: Приповетке, Београд, 1932, Срп. књижевна задруга, последње коло) / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXVIII, бр. 331 (26. новембар 1932), стр. 8.

Приказ дела Анђелка Крстића.

1933.

Анђелко М. Крстић : („Трајан“, роман. Скопље, 1932. „Приповетке“, Београд, 1932.) / Владимир Вујић.

У: Народна просвета (Београд). - Год. 15, бр. 31 (1932-33), стр. 3.

Између старих и нових путева цркве : (Михаило Поповић, протојереј: Историска улога Српске Цркве у чувању народности и стварању државе, Београд, 1933, стр. 319) / Владимир Вујић.

У: Светосавље (Београд). – Год. 2, св. 2 (1933), стр. 234-237.

„Између старих и нових путева цркве“. (Михаило Поповић, протојереј: Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе. Београд, 1933) / Владимир Вујић.

У: Светосавље (Београд). - Год. 2, бр. 6 (1933), стр. 234-237.

Размишљања о „социјалном“ у нашој књижевности / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIII, бр. 3957 (6, 7, 8. и 9. јануар 1933), стр. 26.

Сутон лирике или сутон једне књижевне критике? / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10193 (25. март 1933), стр. 9.

Одговор на чланак: Милан В. Богдановић, *Лирске преживелости*. Политика, 30/1933, бр. 8925, 10. – Опћенита разматрања о југосл. лирици.

Прератна и поратна књижевност / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10207 (8. април 1933), стр. 8.

Књиге и писци. - Наша анкета. - Са сликом Владимира Вујића.

„Сумрак лирике“ одлази у мрак, потпун и густ, и у пометњу : (реч господину Крклецу) / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10221 (22. април 1933), стр. 9.

Књиге и писци. - Полемика са Густавом Крклецом о југословенској лирици.

Одговор на једно уображење г. Трифуна Ђукића / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10235 (6. мај 1933), стр. 8.

Одговор на чланак: *Трифун Ђукић, Неколико речи на адресу г. Владимира Вујића*. Правда, 1933, бр. 10228, 6. – Полемика поводом Вујићева разматрања о југосл. лирици.

Преображење памфлета у „социалну борбу“ или битке по папиру! / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10242 (13. мај 1933), стр. 9.

Са сликом Владимира Вујића.

Лекари и они којима не треба њихов лек : (Од наших писаца „социални“ траже да између наше стварности и себе ставе вео са магиским формулама) /

Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10256 (27. мај 1933), стр. 8.

Надређени ств. насл.: *Око „социалног“*. - О социјалним тенденцијама.

Против лажних интернационалних формула : (Осврт на конгрес Пенклубова у Дубровнику) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10319 (29. јул 1933), стр. 9.

Против лажних интернационалних формула : (Психологија нашег човека, застрашеног пред претњом да је „заостао“ и да је против прогреса) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10333 (12. август 1933), стр. 8.

Против лажних интернационалних формула : (Заврина размишљања о потреби још једног ослобођења и о правој и лажној интернационали) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10340 (19. август 1933), стр. 8.

Запрепаићени нараштај : (Бранимир Ћосић: Покошено поље. Роман; изд. књижара Г. Кона; страна 566) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10452 (9. децембар 1933), стр. 8.

1934.

Повратак Сави Светитељу / **Владимир Вујић.**

У: Светосавље (Београд). – Год. 3, св. 2 (1934), стр. 97-108.

„Цигански тестамент“. (Нови роман г. Илића.) / **Владимир Вујић**.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10375 (22. септембар 1934), стр. 8.

Приказ романа Александра Илића. - Са сликом А. Илића.

Проблеми села и града у нашој књижевности : приповетке Звонимира Шубића у „Нашој књизи“ : „Село и град“ Јелене Билбије у истој збирци /
Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10742 (29. септембар 1934), стр. 7.

Приказ приповедака: Јелена Билбија, *Приче о селу и граду*. – Звонимир Шубић, *Приповијетке*.

О бугарској и нашој књижевности / **Владимир Вујић**.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10749 (6. октобар 1934), стр. 9.

Са сликом Владимира Вујића.

„Страна дела“ и исповедања / **Владимир Вујић**.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10777 (3. новембар 1934), стр. 7.

Са сликом Владимира Вујића.

Непомирени са животом : (Приповедања Светолика Ранковића. – Стихови г. Велимира Живојиновића.) / **Владимир Вујић**.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10791 (17. новембар 1934), стр. 7.

О Светолику Ранковићу и Велимиру Живојиновићу Massuki.

Косовски доживљај песника Филиповића : (поводом четвртог издања „Косовских божура“) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10798 (24. новембар 1934), стр. 7.

Приказ збирке песама Драгољуба Ј. Филиповића. - Са сликом Д. Ј. Филиповића.

Лажне крилатице и истина о „кризи“ кад је несумњива у нашој књижевности / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10806 (2. децембар 1934) стр. 10.

Два света Милана Вукасовића : (Сабрана дела; књига прва „Срж или Игра костурова“ Београд, 1935) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10812 (8. децембар 1934), стр. 7.

Једно просто а зато добро књижевно дело о рату нашем : (Девет сто четрнаест од Стевана Јаковљевића; Наша књига, књига девета и десета, страна 394) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10826 (22. децембар 1934), стр. 7.

О правој поезији једног осамљеника : (Никола Шоп: „Исус и моја сјена“; Загреб, 1934, издање Матице хрватске) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXX, бр. 10833 (29. децембар 1934), стр. 7.

1935.

Педагогија Светога Саве / **Владимир Вујић.**

У: Учитељ (Београд). - Год. 15, бр. 49 (јануар 1935), стр. 336-340.

Учитељ : орган Учитељског удружења за образовање и васпитање / одговорни уредник Н. [Никола] Р. Поповић. - Год. 1, бр. 1 (1882) - год. 33, бр. 10 (1912/14); год. 34, бр. 1/2 (1920) - год. 55, бр. 56 (1940/41). - У Београду: Учитељско удружење (Београд: Краљевско-српска Државна штампарија), 1882-1912/14; 1920-1941. - 24 см. Излазио је три пута месечно; од 1889. једанпут месечно; од 1891/92. излази по школским годинама два пута месечно; од 1904. излази једанпут месечно. Променио је више уредника: Лаза Обрадовић, Коста Петровић, Ђорђе Којић, Михаило Станојевић и др. *Учитељ* је педагошки часопис који је стално пратио развој педагогије и школске праксе у свету и код нас. Много је наших учитеља, писаца и педагошких радника сарађивало у њему.

У времену празне и лажне књижевности / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10850 (15. јануар 1935), стр. 4.

Књижевни преглед. - О југословенској књижевности после Првог светског рата.

Књижевност и проблем Светог Саве : (пред прославу Св. Саве, поводом књига „Друштва Св. Саве“ и књиге г. Ст. Станојевића) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10861 (26. јануар 1935), стр. 8.

О издању књиге: *Урош Цонић, Свети Сава у народним и уметничким песмама.* – О историској студији: *Станоје Станојевић, Св. Сава.*

Тужбалице о критици / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10875 (9. фебруар 1935), стр. 7.

Тужбалице о критици / **Владимир Вујић.**

У: Идеје (Београд). - Год. I, бр. 14 (16. фебруар 1935), стр. 2.

Преглед часописа, критика, полемика.

У чему је смисао такозване књижевне критике / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10882 (16. фебруар 1935), стр. 7.

Са сликом Владимира Вујића.

Земља остављена! : (Петра С. Петровића: „Земља остављена“; „Наша књига“, бр. 11; издање Г. Кона а. д.) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10889 (23. фебруар 1935), стр. 8.

Са сликом Петра С. Петровића.

Владимир Вујић говори : о нашој „интелигенцији“ - о „мисионарима“ разних интернационала - о салонском комунизму - о основном проблему наше земље : [наши главни духовни проблеми пред читаоцима „Идеја“] / **Владимир Вујић.**

У: Идеје (Београд). – Год. 1, бр. 18 (16. март 1935), стр. 2.

Са сликом Владимира Вујића.

О једном прилогу нашој класичној књижевности : (Смрт Смаил-аге Ченгића, у новој опреми г. М. Лесковца) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10910 (16. март 1935), стр. 8.

Изд. књижаре *Славија* као 1., 2. и 3. свезак *Универзалне библиотеке*. Приредио и уводну студију написао Младен Лесковац.

Владимир Вујић приморан да опет говори : (У одговор новоме нашем Сретену) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10924 (30. март 1935), стр. 7.

Трибина. - Са сликом Владимира Вујића.

Против прикривених „европских“ утицаја : Наши нови национализам и Европа : / **Владимир Вујић.**

У: Идеје (Београд). – Год. I, бр. 21 (6. април 1935), стр. 3.

Надређени ств. насл.: *Против прикривених „европских“ утицаја.*

Стара и добра наша теза у савременом облику : (Аноним: Срећа а. д.; издање „Скерлић“, Београд, 1935) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10931 (6. април 1935), стр. 8.

Приказ драме Владимира Велмар-Јанковића.

Одговор г. Вујића / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10938 (13. април 1935), стр. 7.

Одговор Владимира Вујића на последњи напис Рада Драинца о Вујићу као „недоученом“ филозофу.

Судбина „Наше књиге“ као да је кобна по нашу књижевност : (поводом последњих књига г. г. Шубића и Радића) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10938 (13. април 1935), стр. 7.

Приказ дела: Звонимир Шубић, *Херој у папучама : роман о браку*, Београд, Геца Кон, 1935 – Душан Радић, *Кроз живот*, Београд, Геца Кон, 1935.

Каква је књижевна критика потреба наше данашњице : (помодна демагогија или радна и права реч?) / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10945 (20. април 1935), стр. 8.

На измаку књижевне сезоне / **Владимир Вујић.**

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10959 (4. мај 1935), стр. 8.

О стању југосл. књижевности у 1934-35 год.

„Социализована“ књижевност / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10966 (11. мај 1935), стр. 8.

О социјалном елементу у југословенској књижевности поводом збирке фељтона Десанке Максимовић: *Како они живе, Београд, Г. Кон, 1935.*

Књижевност о селу / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10973 (18. мај 1935), стр. 7.

Књижевност о селу / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10973 (18. мај 1935), стр. 7.

О селу у делима Јанка Веселиновића, Стевана Сремца и Јордана Јовкова.

Стара прича о отвореним прозорима / Владимир Вујић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXXI (1935).

1936.

1914–1918 : Ратна трилогија г. Стевана Ј. Јаковљевића : „Деветсто четрнаеста“ - „Под крстом“ - „Катија слободе“ / Владимир Вујић.

У: Политика (Београд). - ISSN 0350-4395. - Год. XXXIII, бр. 10180 (25. септембар 1936), стр. 19.

Књижевни петак. - Приказ дела: *Српска трилогија*. - Са фотографијом Владимира Вујића.

1938.

Проблем књижевне критике / Владимир Вујић.

У: XX век (Београд). – ISSN 1821-231X. - Год. I, бр. 4 (април 1938), стр. 50-57.

За ревизије у историји српске књижевности / Владимир Вујић.

У: XX век (Београд). – ISSN 1821-231X. - Год. I, бр. 5 (мај 1938), стр. 72-82.

О потреби веће критичности у проучавању историје српске књижевности.

Чудо ликовне уметности / Владимир Вујић.

У: Уметнички преглед (Београд). - Год. I, бр. 10 (јул 1938), стр. 289-290.

Уметнички преглед : часопис за уметност / уредник Милан Кашанин. - Год. 1, бр. 1 (1937) - год. 4, бр. 3 (март 1941). - Београд: Музеј кнеза Павла (Београд: Штампарија „Државна“), 1937-1941. - 30 ст. Излазио је месечно (осим августа и септембра). Илустрован уметнички часопис, објављивао чланке из историје уметности, пратио уметничке изложбе код нас и у свету, доносио вести из уметничког света.

1939.

Три велике лекције Светога Саве / Владимир Вујић, проф. гим.

У: Жички благовесник (Краљево). – ISSN 1450-6505. - Бр. 2 (фебруар 1939), стр. 40-42.

Вељко Милићевић: Приповетке, књига друга; Срп. књиж. задруга, коло XLII, књига 286 / Вл. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6399 (15. новембар 1939), стр. 10.

Наша књижевност данас : Старо добро доба ; Ратови и новије доба ; Данас / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6399 (15. новембар 1939), стр. 10.

Књижевно-уметничка хроника. - Кратак преглед стања савремене књижевности у Југославији.

Павле Поповић: Расправе и чланци; Срп. књиж. задруга, Коло XLII, књига 288 и 289 / Вл. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6399 (15. новембар 1939), стр. 10.

Стефан Дечански / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). – ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6408 (24. новембар 1939), стр. 7.

О владавини Стевана Уроша III Дечанског и о његовој задужбини манастиру Дечани.

„Напредна“ и „назадна“ књижевност / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6420 (6. децембар 1939), стр. 12.

Фински књижевник добио Нобелову награду / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6420 (6. децембар 1939), стр. 12.

Кроз наше књижевне радионице : пред новим романом г. Младена Ђуричића / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6434 (20. децембар 1939), стр. 12.

О романима: Младен Ст. Ђуричић, *Мртва стража; Господар Јеврем.*

Српска, југословенска, јужнословенска књижевност / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6434 (20. децембар 1939), стр. 12.

Данас ће у Нишком народном позоришту бити свечано откривене бисте Стевана Сремца и Добрице Милутиновића / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6438 (24. децембар 1939), стр. 7.

Стеван Сремац / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XIX, бр. 6438 (24. децембар 1939), стр. 7.

Са сликом бисте Стевана Сремца.

1940.

Живот творца књига „староставних“, Данила II архиепископа / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, Бр. 6448 (3. јануар 1940), стр. 12.

Српска књижевност пред 1940 годином / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6448 (3. јануар 1940), стр. 12.

О задацима.

Дело Светога Саве / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6470 (28. јануар 1940), стр. 13.

Надређени ств. насл.: *Богоносни наставник све српске и поморске земље архиепископ Сава.*

О мењању лика Св. Саве / Вл. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). – ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6470 (28. јануар 1940), стр. 13.

О улози Светог Саве у српској историји.

Смена генерација : роман Стевана Јаковљевића / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6544 (11. април 1940), стр. 10.

Књижевност. - Са карикатуром Стевана Јаковљевића.

Једна крепка и значајна књига : Др. Јустин Поповић: Достојевски о Европи и словенству; Издавачко-просветна задруга (Ипроз) Београд 1940. / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6779 (7. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Књижевни летопис нашег времена / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6779 (7. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Тридесетогодишњица смрти Лазе Костића / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6779 (7. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Књижевни летопис нашег времена / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6786 (14. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Немањићи у књижевности / В. [Владимир Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6786 (14. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност. - Приказ дела: Петар С. Петровић, *Млади краљ, драмски запис у пет виђења*.

Како је прошао Лаза Костић у најновијем колу Српске књижевне задруге /
Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6793 (21. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност. - Приказ књиге *Песме* Лазара Костића, „у редакцији и са уводом Љубомира Петровића“.

Књижевни летопис нашег времена / В. [Владимир] В. [Вујић].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6793 (21. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Немањићи у књижевности / [Аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6793 (21. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност. - Обавештење читаоцима „да ће рубрика *Немањићи у књижевности* остати за дуже време сталном рубриком“.

Књижевни летопис нашег времена / [Аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6800 (28. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност.

Немањићи у књижевности / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX, бр. 6800 (28. децембар 1940), стр. 13.

Књижевност и уметност. - Одговор на чланак: *Петар С. Петровић, Немањићи у књижевности. Време, 20/1940, 6800, 11.* – Полемика поводом драме: *Петар С. Петровић, Млади краљ.*

Војводина од најстаријих времена до Велике сеобе : монографија „Војводина“, књига I; под уредништвом г. др Душана Поповића / Владимир Вујић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. XX (1940).

1941.

Прва претстава Народног позоришта после рата даваће се у корист избеглица и обнове Смедерева : „Травијата“ на Коларчевом универзитету / В. [Вујић] Вл. [Владимир].

У: Ново време (Београд). - ISSN 2217-835X. - Год. I, бр. 50 (недеља, 6. јул 1941), стр. 3.

Позориште. - Главну улогу пева Злата Ђунђенац. - „[...] Први лист који је после пропасти Краљевине Југославије покренуло „Српско издавачко предузеће“ било је **Ново време**, настало фузијом предратних дневних листова - *Времена* и *Политике* [...] Први број *Новог времена* изашао је у петак, 16. маја 1941. године, а последњи - број 1066 - у четвртак, 5. октобра 1944. године. Тога дана, одлуком немачких окупационих власти, забрањени су сви листови на немачком и српском језику [...] Као званично гласило комесарске управе, а касније Недићеве Владе националног спаса, *Ново време* је, поред политичких збивања, редовно пратило и све културне манифестације [...]“ --> *Ново време : (1941-1944)*, стр. [9]. - Међу потписницима антикомунистичког апела налазе се и Александар Белић („претседник Српске краљ. академије наука“), Тома Росандић („вајар и ректор Уметничке ликовне академије“), Вељко Петровић („књижевник и члан Српске краљ. академије наука“), Милан Кашанин („књижевник и директор Музеја кнеза Павла“), Светислав Стефановић, Владимир Велмар-Јанковић, Сима Пандуровић, Дамњан Ковачевић, Виктор Новак, Милан Будимир, Владимир Вујић, Петар Ј.

Одавић, Синиша Кордић, Миодраг Ибровац, Лазар Мирковић, Фехим Бајрактаревић и Светислав Б. Цвијановић.

Апел српском народу / [аноним].

У: Ново време (Београд). - ISSN 2217-835X. - Год. I, бр. 86 (среда, 13. август 1941), стр. 1-3.

Општи део.

1942.

Могућности нашег књижевног стварања / **Владимир Вујић.**

У: Обнова (Београд). - ISSN 2217-8376. - Год. II, бр. 275 (субота, 30. мај 1942), стр. 5.

Књижевност. - Одговор на анкету *Обнове* о правцима српске књижевности. Вујић истиче национализам као предуслов напретка: „Ако српским оком прогледамо и српском мишљу опет почнемо мислити, ништа неће спречити снажни развој српског стварања, сваког - па и књижевног.“ - „Други дневни лист који је излазио у окупираној Србији (пored *Новог времена*) била је **Обнова**, чији назив симболизује настојања Недићеве владе да се обнови материјално стање и дух српскога народа [...] Власник *Обнове*, као и свих других листова у Србији тога доба, било је Српско издавачко предузеће [...] Редакција *Обнове* била је смештена у згради *Политике* [...] Први број *Обнове* изашао је 6. јула 1941. године, и од тада је лист излазио све до почетка борби за ослобођење Београда. Лист је редовно излазио до англоамеричког бомбардовања Београда, 16. априла 1944. године. Тада настаје криза у излажењу, тако да је од Ускрса до 10. маја 1944. године изашло свега осам бројева. Ти бројеви (852-859) изашли су заједно са одговарајућим бројевима *Новог времена*, под одредницом: *Ново време - Обнова* [...] Последњи број *Обнове*, број 986, изашао је 5. октобра 1944. године [...]“ --> *Обнова* : (1941-1944).

Пред дан покајања / **Владимир Вујић.**

У: Ново време (Београд). - ISSN 2217-835X. - Год. II, бр. 353 (субота, 27. јун 1942), стр. 3.

Општи део. - Владимир Вујић је на Радио Београду говорио о значају Видовдана и како се за њега треба духовно припремити.

1943.

Српска књига / **Владимир Вујић.**

У: Ново време (Београд). - ISSN 2217-835X. - Год. III, бр. 561 (субота, 27. фебруар 1943), стр. 1. Књижевност. - Чланак о развоју српске књижевности и њеном значају за опстанак српскога народа. Чланак је писан поводом Дана српске књиге.

1991.

Savremena filozofija / **Vladimir Vujić.**

У: Delo (Beograd). - ISSN 0011-7935. - God. XXXVII, knj. 37, br. 9-12 (septembar-decembar 1991), str. 224-226.

Приказ: *Vladimir Dvorniković, Savremena filozofija, sv. 1, 2, Zagreb, 1919, 1920.* - Преузето из: *Српски књижевни гласник*, Нови Сад, 1921.

Studije za psihologiju pesimizma / **Vladimir Vujić.**

У: Delo (Beograd). - ISSN 0011-7935. - God. XXXVII, knj. 37, br. 9-12 (septembar-decembar 1991), str. 300-303.

Приказ: *Vladimir Dvorniković, Studije za psihologiju pesimizma, Zagreb, 1923.* - Преузето из: *Српски књижевни гласник*, Нови Сад, 1923.

1995.

КРИТИЧКА мисао филозофа и научника : изабрани критички радови Божидара Кнежевића, Бранислава Петронијевића, Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића, Николаја Велимировића, Јустина Поповића, **Владимира Вујића**,

Ксеније Атанасијевић и Душана Недељковића / приредио Милан Радуловић. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995 (Београд : ЧИП штампа). – 647 стр. ; 24 см. - (Српска књижевна критика : грађа ; књ. 25)

Тираж 1.000. – Предговор / Милан Радуловић: стр. 7-99. – Додаци: стр. 559-632. – Стр. 633-634: Напомена приређивача / М. Р. – Регистар имена: стр. 635-646. – Садржај: [...] **Владимир Вујић (431-468): Проблем књижевне критике (433-440) ; Значај кихотизма : психолошко-књижевна и културно-историјска разматрања (441-456); За ревизије у историји српске књижевности (457-468) [...].** – Био-библиографски подаци о Владимиру Вујићу (607-612) [...]. – Стр. 633-634: Напомена приређивача / М. Р. – Регистар имена: стр. 635-646.

ISBN 86-363-0019-3

ISBN 86-363-0016-9

2004.

ВУЈИЋ, Владимир

Значај кихотизма / Владимир Вујић.

У: Српски лист : гласник Српског клуба (Београд). - Бр. 6 (мај 2004), стр. 79-91 (<http://www.srpskilist.net/brojevi/o-dosezanju-dobra>) (приступљено 4.11.2015).

Темат *О досезању добра*. - Рубрика *Прикази*. - Оглед из књиге Владимира Вујића *Спутана и ослобођена мисао*, Београд, Геца Кон, 1931; претходно објављен у *Народној одбрани*, 1929. - Белешка о аутору: стр. 91. - Текст *Значај кихотизма* објављен и у: Критичка мисао филозофа и научника : изабрани критички радови Божидара Кнежевића, Бранислава Петронијевића, Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића, Николаја Велимировића, Јустина Поповића, **Владимира Вујића**, Ксеније Атанасијевић и Душана Недељковића / приредио Милан Радуловић. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 1995 (Београд : ЧИП штампа). – 647 стр. ; 24 см. - (Српска књижевна критика : грађа ; књ. 25). - Стр. 441-456.

2008.

ВУЈИЋ, Владимир

„*Општечовечанско*“ и „*локално*“ / Владимир Вујић.

У: Српски лист : гласник Српског клуба (Београд)
(<http://www.srpskolist.net/lepa-knjizevnost/vladimir-vui-opshtechovechansko-i-lokalno>)

(приступљено 4.11.2015).

Рубрика *Слово*. - Објављено и у *Народној одбрани*, год. VII, бр. 1-2 (1932).

Преводилачки рад, предговори, поговори

1920.

КНЕЖЕВИЋ, Божидар, 1862-1905

Закон реда у историји / од Божидара Кнежевића. – Београд : Г. Кон, 1920 (Панчево : Напредак). – XXIII, 171 стр. ; 19 см

Стр. I-XXIII: Божидар Кнежевић / **Владимир Вујић.**

1921.

КНЕЖЕВИЋ, Божидар

Закон реда у историји / од Божидара Кнежевића. – Београд : Г. Кон, 1921 ([б. м. : б. и.]). – XXIII, 171 стр. ; 19 см

Стр. I-XXIII: Божидар Кнежевић / **Владимир Вујић.**

1931.

АНЂЕЛИЋ, Ђорђе, 1893-1943

Проблеми савремене естетике / Ђорђе Анђелић. - Београд : сопствено издање, 1931 (Београд : Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга). - XII, [4], 138, [6] стр. ; 23 cm

Стр. IX-XII: Предговор / **Владимир Вујић**.

1934.

ГЕЗЕМАН, Герхард, 1888-1948

Српскохрватска књижевност / Герхард Геземан ; [превод **Владимира Вујића**]. – Београд : Издавачка књижарница Геце Кона, 1934 (Београд : Штампарија Драг. Грегорића). – XVI, 109 стр. ; 20 cm

Превод дела: Die Serbo-Kroatische Literatur / von Gerhard Gezemann. –
Уводна реч преводиоца: стр. [V]-XVI.

1935.

ANTOLOGIJA srpskog humora : komedije, satire, humoreske, kozerije / priredio Sava V. Cvetković ; predgovor napisao Vladimir Vujić. - [S. l. : s. n.], 1935 (Zagreb : Tiskara „Danica“). - V, 318 str. ; 20 cm. - (Klasici humora / ur. Joe Matošić ; sv. 8)

Str. I-V: Predgovor / **Vladimir Vujić**.

1936.

ШПЕНГЛЕР, Освалд, 1880-1936

Пропаст Запада : нацрти за морфологију историје света. Књ. 1 / написао Освалд Шпенглер ; [дело превео с оригинала и уводну студију написао **Владимир Вујић**]. – Београд : Космос : Г. Кон а. д., 1936 (Београд :

Штампарија Драг. Грегорића). – 550 стр., [3] пресавијена листа с табелама, [1] лист с ауторовом сликом ; 24 см. – (Каријатиде : филозофска библиотека ; књ. 7)

Превод дела: Der Untergang des Abenlandes. – **Стр. 5-[18]: Освалд Шпенглер и његово дело / Владимир Вујић.** – Шпенглерова дела: стр. [19].

1937.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Пропаст Запада : нацрти за морфологију историје света. Књ. 2 / написао Освалд Шпенглер ; [дело превео с оригинала и уводну студију са поговором написао **Владимир Вујић**]. – Београд : Космос : Г. Кон а. д., 1937 (Београд : Штампарија Драг. Грегорића). – 646 стр., [3] пресавијена листа с таблицама, [1] лист с ауторовом сликом ; 24 см. – (Каријатиде : филозофска библиотека ; књ. 8)*

Превод дела: Der Untergang des Abenlandes. – **Стр. 607-[643]: Додатак: Поговор преводиоца : Шпенглерова морфолошка перспектива људске историје / Владимир Вујић.** – Шпенглерова дела: стр. [19].

1943.

СРЕМАЦ, Стеван, 1855-1906

Лимунација у селу / Стеван Сремац ; [у редакцији **Владимира Вујића**]. – Београд : Српска књижевна задруга, 1943 (Београд : Србија). – XXXII, 139 стр. ; 19 см. – (Српска књижевна задруга ; коло 44 ; књ. 303)

Стр. [VII]-XXXII: Стеван Сремац / **Владимир Вујић.**

1946.

319. **КАРЛАЈЛ, Томас, 1795-1881**

Мисли / [Томас] Карлајл. – Краљевски југословенски логор - Еболи, Италија : Хришћанска заједница младих људи, 1946 (Еболи : Yugoslav press). – 44 стр. ; 20 см. – (Библиотека Хришћанске заједнице младих људи ; бр. 10)

Белешка о Карлајлу / **В. [Владимир] Вујић.**

ПЕТКОВИЋ, Сава

Из ропства у слободу : (моји доживљаји из светског рата). 1 : У ропству / Сава Петковић. – Нови Сад : Дан, [б. г.]. – 91 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 20 см

Стр. 5-8: Уводна реч / **Владимир Вујић.**

1984.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Antička tragedija stava i faustovska tragedija karaktera [Osvald Spengler, Der Untergang des Abenlandes, 1918-1922 (Propast Zapada, I, II, Kosmos, Beograd 1936, str. 412-421)] / Osvald Špengler ; **preveo Vladimir Vujić.**

У: Теорија трагедије / priredio Zoran Stojanović. – Beograd : Nolit, 1984 (Subotica : Birografika). – 603 стр. ; 21 см. – (Književnost i civilizacija). – Str. [158]-165.

1984-1985.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Место врта у пропасти запада / Освалд Шпенглер ; **са нем. превео Владимир Вујић.**

У: Градац (Чачак). – ISSN 0351-0379. – Год. 12, бр. 60-61-62 (1984-1985), стр. 64-66.

1989.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Propast zapada. [Knj.] 1 / [Osvald] Špengler ; [preveo i predgovor napisao Vladimir Vujić]. – Beograd : Književne novine, 1989 (Pančevo : 6. oktobar). – 216 str. : autorova slika ; 21 cm. – (Biblioteka Kristali ; 9)

Prevod dela: Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Tiraž 3.000. – **Osvald Špengler i njegovo delo: str. 9-31.** - Napomene i bibliografske refrence uz tekst.

ISBN 86-391-0186-8

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Пропаст запада / Освалд Шпенглер ; превео Владимир Вујић. У: Међај (Ужице). – ISSN 0351-5451. – Бр. 19 (1989), стр. 67-92.

1990.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Propast zapada. [Knj.] 2 / [Osvald] Špengler ; [preveo Vladimir Vujić]. – Beograd : Književne novine, 1990 (Pančevo : 6. oktobar). – 316 str., [3] presavijena lista : autorova slika ; 21 cm. – (Biblioteka Kristali ; 9)

Prevod dela: Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Tiraž 3.000. – Napomene i bibliografske refrence uz tekst.

ISBN 86-391-0187-6

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Propast zapada. [Knj.] 3 / [Osvald] Špengler ; [preveo **Vladimir Vujić**]. – Beograd : Književne novine, 1990 (Pančevo : 6. oktobar). – 296 str. : autorova slika ; 21 cm. – (Biblioteka Kristali ; 9)

Prevod dela: Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Tiraž 3.000. – Napomene i bibliografske refrence uz tekst.

ISBN 86-391-0188-4

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Propast zapada. [Knj.] 4 / [Osvald] Špengler ; [preveo **Vladimir Vujić**]. – Beograd : Književne novine, 1990 (Pančevo : 6. oktobar). – 356 str. : autorova slika ; 21 cm. – (Biblioteka Kristali ; 9)

Prevod dela: Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Tiraž 3.000. – **Str. 295-328: Špenglerova morfološka perspektiva ljudske istorije / Vladimir Vujić.** – Str. 333-347: Osvald Špengler u psihološkom ključu : filozofija istorije Osvalda Špenglera / Nikola Milošević. – Napomene i bibliografske refrence uz tekst.

ISBN 86-391-0189-2

1998.

ГЕЗЕМАН, Герхард

Културне зоне и племена Балкана / Герхард Геземан ; с немачког **Владимир Вујић.**

У: Национална култура (Београд). - ISSN 1450-7099. - Год. IV, св. 3 (1998), стр. 22- 27.

2003.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Пропаст Запада / Освалд Шпенглер ; [превео **Владимир Вујић**]. – [1. изд.]. – Београд : Утопија, 2003 (Сопот : Слава). – 2 књ. (582, [3] пресавијена листа ; 694 стр.) ; 22 cm

Превод дела: Der Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Тираж 500. – **Књ. 1, стр. 5-17: Освалд Шпенглер и његово дело / Владимир Вујић. – Књ. 2, стр. 651- 685: Шпенглерова морфолошка перспектива људске историје / Владимир Вујић.** – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 86-84175-11-5 (књ. 1)

ISBN 86-84175-13-1 (књ. 2)

ISBN 86-84175-12-3 (за издавачку целину)

2010.

ШПЕНГЛЕР, Освалд

Пропаст Запада : I-II / Освалд Шпенглер ; [превео **Владимир Вујић**]. - 2. изд. – Београд : Утопија, 2010 (Ужице : Графичар). – 799 стр. ; 25 cm + 3 пресавијена листа

Превод дела: Der Untergang des Abenlandes / Oswald Spengler. – Тираж 500. – **Стр. 5-13: Освалд Шпенглер и његово дело / Владимир Вујић. – Стр. 767-789: Шпенглерова морфолошка перспектива људске историје / Владимир Вујић.** – Напомене и библиографске референце уз текст. – Шпенглерова дела: стр. 791.

ISBN 978-86-851-129-77-3

Прилози у серијским публикацијама на немачком језику

ВУЈИЋ, Владимир

Zur Revision der serbischen Literaturgeschichte / von Vladimir Vujic. – [S. 1. : s. n., 1938]. – Str. 245-256 ; 25 cm

П. о.: Slavische Rundschau ; Jg. 1938.

Дела о Владимиру Вујићу

Прилози у монографским и серијским публикацијама (књигама, часописима, листовима)

Чланци, оцене, прикази, белешке

1923.

ЂУРИЋ, Милош, 1892-1967

Владимир Вујић и Првош Сланкаменац: „Нови хуманизам“.
Издавачка књижара Геце Кона, Београд / Милош Ђурић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија. – ISSN 0354-2769. - Год. IV, књ. IX, бр. 1 (1. мај 1923), стр. 70-74.

Оцене и прикази.

СТОЈАНОВИЋ ЗОРОВАВЕЉ, Владан

В. [Владимир] Вујић и П. [Првош] Сланкаменац : Нови хуманизам. (Београд 1923. Издање Геце Кона) / В. С. З. [Владан Стојановић Зоровавељ].

У: Мисао (Београд). – ISSN 1450-6335. - Књ. 11, св. 6 (16. март 1923), стр. [475].

Белешке.

АТАНАСИЈЕВИЋ, Ксенија, 1894-1981

Унижавање философије. Поводом књиге Нови хуманизам, од Владимира Вујића и Првоша Сланкаменаца, Београд, 1923 / Ксенија Атанасијевић.

У: Мисао (Београд). – ISSN 1450-6335. - Књ. 12, св. 2 (1923), стр. 793-794.
Приказ.

1926.

АНОНИМ

Kad filozofi govore / [Anonim].

У: Nova Evropa (Zagreb). – ISSN 1846-2669 [0354-6799]. - Књ. XIII, br. 5
(11. mart 1926), str. 162-164.

Osvrt na „okršaje zvanične filozofije“ oko teorije prostora Branislava Petronijevića u kojima učestvuju Nikola Popović, Ksenija Atanasijević i Vladimir Vujić.

1929.

ОДАВИЋ, Петар Ј., 1866-1952

„Смисао спора Цар-Црњански“ : одговор г. Петра Ј. Одавића /
Петар Ј. Одавић.

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. IX, бр. 2590 (9. март 1929),
стр. 6.

Одговор на чланак Владимира Вујића у *Времену* од 7. марта 1929. - Са
сликом Петра Ј. Одавића.

1930.

АНОНИМ

Филозофски живот у Југославији / [Аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 2887 (6, 7, 8. и 9. јануар
1930), стр. 23.

Надређени ств. насл.: Садашњост. - О Бранисалву Петронијевићу,
Светомиру Ристићу, Божидару Кнежевићу, Алберту Базали, Владимиру

Дворниковићу, Милошу Ђурићу, Душану Недељковићу, **Владимиру Вујићу**, Ксенији Атанасијевић и другима.

АНОНИМ

Нови на послу / [Аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 2987 (19, 20, 21. и 22. април 1930), стр. 4.

О истакнутим личностима јавног живота: А. Костићу, С. Станковићу, Бранимиру Малешу, Николи М. Обрадовићу, Илији Пржићу, **Владимиру Вујићу**, Раду Драинцу, Александру Дероку, Јосипу Кулунцићу, Момчилу Настасијевићу и другима.

АНОНИМ

Народна одбрана / [Аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 3089 (5. август 1930), стр. 2.

О новом, 31. броју „Народне одбране“, у коме је објављен и текст **Владимира Вујића** „Са ове и са оне стране“.

АНОНИМ

Скупштина Матице српске одржаће се 30 септембра / [текст редакције „Времена“ тј. аноним].

У: Време (Београд). - ISSN 1451-4524. - Год. X, бр. 3116 (1. септембар 1930), стр. 6.

О предлогу **Владимира Вујића**, професора из Београда и других за чланове Књижевног савета Матице српске.

ДР.

Књижевна естетика / Др.

У: Ријеч. - Год. XXVI, књ. IX, бр. 38 (1930), стр. 15.

1931.

БАНИЦА, Светислав, 1889-1935

Владимир Вујић: Спутана и ослобођена мисао, Београд, 1931. /
Светислав Баница.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). - ISSN 0025-5939. - Год. 105, књ. 329, св. 3 (септ. 1931), стр. 242-249.

Приказ књиге.

ГЛИГОРИЋ, Велибор

Neohumanisti / Velibor Gligorić.

У: Stožer (Београд). - Год. II, бр. 9-10 (1931), стр. 243-250.

Стожер : месечни часопис за науку и уметност / власник Душан Милић; уредник Мих. Б. Станковић. - Год. 1, бр. 1 (новембар 1930) - год. 4 (април 1935). - (Београд: Штампарија Чоловића и Мађаревића), 1930-1935. - 24 см. Овај месечник за књижевност, културу и уметност излазио је једанпут месечно, и имао је широк круг угледних сарадника. Уредници су били Јован Поповић и Драгутин Милић. Штампан је ћирилицом и латиницом, у штампаријама „Народна мисао“, „Народна“ и Штампарији Драг. Поповића.

ГРАШИЋ, Боривоје М.

Вл. Вујић: Спутана и ослобођена мисао. Огледи / Боривоје М. Грашић.

У: Живот и рад (Београд). - ISSN 1821-2387. - Год. IV, књ. IX, св.. 56 (1931), стр. 1589-1590.

Живот и рад : часопис за књижевност и друштвена питања / власник и уредник Милан Л. Рајић. - Год. 1, књ. 1, св. 1 (јануар 1928) - год. 16, књ. 32, св. 41 (фебруар 1941). - (Београд: Штампарија „Млада Србија“), 1928-1941. - 24 см. Излазио једанпут месечно; двомесечно. Књижевни и општекултурни часопис био је под идејним утицајем самосталних демократа, а затим Српске демократске странке. У новом течају од 1937. под уредништвом Милана Арсића имао је напредно обележје. У њему сарађују многи истакнути, прогресивни и напредни

књижевни и политички радници. Власник за Издавачку књижару „Живот и рад“ био је Михаило Јовановић.

РАТКОВИЋ, Ристо, 1903-1954

Спутана и ослобођена мисао / Рт. [Ристо Ратковић].

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). - ISSN 0354-2769. - Год. XII, књ. XXXIV, бр. 1 (1. септембар 1931), 74-75.

Прикази и белешке. - О књизи Владимира Вујића.

1933.

ЂУКИЋ, Трифун, 1889-1966

Неколико речи на адресу г. Владимира Вујића / Т. [Трифун] Ђукић.

У: Правда (Београд). - ISSN 1821-360X. - Год. XXIX, бр. 10228 (29. април 1933), стр. 8.

Са сликом Владимира Вујића.

1935.

ДРАИНАЦ, Раде, 1899-1943

Владимир Вујић говори : (Диалектички „салтомортале“ једног филозофа) / Раде Драинац.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10917 (23. март 1935), стр. 8.

ДРАИНАЦ, Раде

Одговор на одговор : (О Вићентију Ракићу, писцу црквених песама, у личности недоученог филозофа Владимира Вујића) / Раде Драинац.

У: Правда (Београд). – ISSN 1821-360X. - Год. XXXI, бр. 10931 (6. април 1935), стр. 8.

Књижевна трибина.

ПЕЛ.

„Socializovana književnost“ / Pel.

У: Nedeljne informativne novine (Beograd). - God. I, br. 24 (24. avgust 1935), str. 7-8.

Поводом написа Владимира Вујића, *Правда*, бр. 10966, 11. мај 1935, стр. 8.
- **Nedeljne informativne novine** / urednici i vlasnici Vojislav Vučković i Svet. Popović. - God. 1, br. 1 - br. 26 (26. januar - 7. septembar 1935). - (Beograd: Štamparija „Zora“), 1935. - 48 cm. Излазио једанпут недељно. Сарадници: Јован Поповић, Ђорђе Андрејевић-Кун, Мирко Кујачић, Теодор Балк, Ото Бихаљи-Мерин, Павле Павловић и др. Лист је, у ствари, предратно издање „НИН“-а који је био забрањен. Први његов број је прештампан.

1936.

АТАНАСИЈЕВИЋ, Ксенија

Шпенглерова „Пропаст Запада“ на нашем језику / Ксенија Атанасијевић.

У: Српски књижевни гласник, нова серија (Београд). - ISSN 0354-2769. - Год. XVII, књ. XLVIII, бр. 5 (1. јули 1936), 381-383.

Књижевни преглед. - О преводу **Владимира Вујића**.

1943.

АНОНИМ

Одломци из есеја Влад. Вујића о Стевану Сремцу / [Аноним].

У: Српски народ (Београд). - ISSN 2217-8872. - Год. II, бр. 50 (25. децембар 1943), стр. 13.

Нове књиге и листови. - „Српска књижевна задруга у своме новом колу приредила је ново издање 'Лимунације на селу' од Ст. Сремца. Наш познати књижевник и филозоф Влад. Вујић написао је предговор у коме наставља рехабилитацију овог нашег писца од великог значаја за нашу духовну оријентацију. Доносимо неколико одломака из ове значајне студије...“ --> из

текста. - „Српски народ је недељни лист који је излазио од 6. јуна 1942. године до 30. септембра 1944. године. За ово време изашло је укупно 120 бројева овог недељника. Лист је основан на иницијативу Министарства просвете и вера [...] Лист је покренут са тежњом да се у њему објављују коментари дневно-политичких догађаја. Дакле, био је то информативно-политички недељник који је пратио разна збивања: ратне догађаје у свету и Србији, привреду, културу, тзв. београдске теме... [...] Српски народ имао је редовну културну рубрику у сваком броју. У оквиру ње доношене су вести из културног живота, коментарисали се културни догађаји у престоници, позоришне премијере, изложбе. Објављивани су оригинални књижевни радови и есеји о бројним српским писцима. Много места давано је полемикама, од којих је најоштрија, и најзанимљивија, била она поводом Јована Скерлића и његовог места у српској књижевности и култури. У листу с еписало и о изфавачкој делатности, представљане су нове књиге и листови. Такође, писано је о обнови Народне библиотеке, као и о раду Српске књижевне задруге. Осим тога, објављивани су теоријски текстови о позоришту и музици. Иако су објављивани и оригинални књижевни радови, најзначајнији су есеји о српским писцима. Трудећи се да у идеолошком и пропагандном кључу прикажу српску културу, а посебно књижевност, као неодвојиви део европске културе, аутори есеја се труде да реafirмишу српске писце [...]“ --> *Српски народ* : (1942-1944)

1972.

СТОЈКОВИЋ, Андрија, 1924-2007

Развитак философије у Срба : 1804-1944. / Андрија Б. Стојковић. – Београд : Слово љубве: Дијалектика, 1972 (Инђија : Графичар). – 630 стр., [1] лист с ауторовом сликом : илустр. ; 25 см. – (Библиотека Полидекте)

Тираж 3.000. – Белешка о писцу: стр [631]. – Библиографија: стр. 567-576. – Регистар имена: стр. 590-621 [Вујић, Владимир: стр. 365, 372, 403-405, 421, 422, 430, 441, 460, 461, 462, 467, 499, 502, 514, 548, 557, 560, (572), 581, 587]. –

**Прагматистичко-интуционалистичка нијанса: Вујић и Сланкаменац : а)
„Спутана и ослобођена мисао“ Владимира Вујића: стр. 403-405.**

1989.

РАДУЛОВИЋ, Милан, 1948-

Модернизам и српска идеалистичка философија / Милан Радуловић. –
Београд : Институт за књижевност и уметност, 1989 (Београд : Просвета). – 243
стр. ; 21 см. – (Студије и расправе / Институт за књижевност и уметност ; књ. 25)

Тираж 1.000. – Философско-културолошки контекст српског модернизма:
стр. 9-32. – **Владимир Вујић и експресионистичка идеологија: стр. 213-225.**

ISBN 86-7095-007-3

РАДУЛОВИЋ, Милан

Владимир Вујић - заточеник експресионистичке идеологије / Милан
Радуловић.

У: Књижевност (Београд). - ISSN 0023-2408. - Год. 44, књ. 88, бр. 4 (1989),
стр. 604-610.

1990.

НИКОЛИЋ, Миша

Сећање на „витеза духа“ / Миша Николић.

У: Искра (Бирмингем). – Бр. 941 (1. јул 1990), стр. 3-4.

1994.

МИЉКОВИЋ, Александар А., 1929-2008

Један заборављен српски писац; Против обездуховљења; Словенска и национална мисао; Карикатурална немоћ социјализма; Оскудни биографски подаци / Александар А. Миљковић.

У: Погледи (Крагујевац). – (14. јануар 1994).

1997.

ЈЕРЕМИЋ, Драган М., 1924-1986

О филозофији код Срба / Драган Јеремић. – Београд : Плато, 1997 (Београд : Фонд „Капетан Драган“). – 232 стр. ; 20 см. – (Библиотека На трагу ; 12)

Тираж 500. – Ирационалисти и идеолози југословенске културе (Милош Ђурић, В. Дворниковић, „неохуманисти“): стр. 136-150 [Владимир Вујић: стр. 146, 147, 148]. - Стр. [215]-225: Поговор : Једно узорно истраживање филозофије код Срба / Мирко Зуровац. – Стр. [229]-232: Напомена уредника / Илија Марић.

2000.

МИЉКОВИЋ, Александар А.

Радови и идеје Владимира Вујића (2) / Александар А. Миљковић.

У: Српске органске студије (Нови Сад). - ISSN 1450-7854. - Год. II, бр. 1-2 (2000), стр. 97-114.

2006.

ПУШОЊИЋ, Светислав, 1975-

Живот, снага и слобода личности у филозофији Владимира Вујића / Светислав Пушоњић.

У: Српски лист : гласник Српског клуба (Београд). - (2006) (<http://www.srpskolist.net/lepa-knjizevnost/zivot-snaga-i-sloboda-licnosti-u-filosofiji-vladimira-vujica>) (приступљено 19.10.2015).

Рубрика *Слово*.

2007.

МИЉКОВИЋ, Александар А.

Филозофија живота Владимира Вујића / Александар А. Миљковић.

У: Летопис Матице српске (Нови Сад). - ISSN 0025-5939. - Год. 183, књ. 480, св. 5 (нов. 2007), стр. 855-864.

Зајед. ств. насл.: Српско филозофско наслеђе. - Белешке уз текст.

Владимир Вујић у референсној литератури

(библиографијама, лексиконима, енциклопедијама, зборницима)

1962.

ENCIKLOPEDIJA humora : zbornik internacionalnog smijeha u aforizmima i stihovima / uredio i preveo Joe Matošić ; oglede o humoru napisali Mato Hanžeković... [et al.]. – Zagreb : Vjesnik, 1962 (Zagreb : Vjesnik). – 397 str. : ilustr. ; 25 cm

Нрпт. ств. насл.: Humor. – Ogleđi o humoru i humoristima: str. 357-373. – **Str. 369-370: O humoru / [Vladimir Vujić]**. - Bilješke o piscima: str. 375-397. – [Име Владимира Вујића налази се на насл. стр., али није штампано уз његов оглед о хумору, нити у Садржају – прим. М. М.].

1968.

BIBLIOGRAFIJA rasprava i članaka. IV, Historija : IV/2 Historija jugoslavenskih naroda / [glavni redaktor Ivo Horvat]. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1968 (Zagreb : Grafički zavod Hrvatske). – VII, 664 str. ; 30 cm. – (Bibliografija rasprava i članaka ; 11)

Str. 463: 19892, 19893 – Vujić, Vladimir.

МАЛЕТИН, Марко, 1890-1968

Садржај Летописа Матице српске : 1825-1950. Део 1 : Садржај по писцима / Марко Малетин. – Нови Сад : Матица српска, Рукописно одељење, 1968 (Нови Сад : Будућност). – XLIX, 498 стр., [2] листа с таблама : илустр. ; 24 cm

ВУЈИЋ, Владимир [В. Вујић, В. В.]: стр. 36.

1983.

ZLI volšebnici : polemike i pamfleti u srpskoj književnosti : 1917-1943. Knj. 2 : 1930-1933. / [priredio] Gojko Tešić. – Beograd : Slovo ljubve : Beogradska knjiga ; Novi Sad : Matica srpska, 1983 (Beograd : Kultura). – 766 str. : ilustr. ; 25 cm . – (Biblioteka Posebna izdanja)

Tiraž 3.500. – Bibliografija polemika i pamfleta 1930-1935: str. 715-744. – Index imena: str. 749-[761]. – **Vujić, Vladimir: 55-64, 133, 134, 134-139, 181, 182, 183, 184, 198, 266-267, 268, 269, 270, 271, 272, 390, 445, 479-481, 486-487, 495, 544, 614-616, 618-620, 620-622, 622-629, 674, 675, 683, 687, 688, 696, 711, 747.**

ZLI volšebnici : polemike i pamfleti u srpskoj književnosti : 1917-1943. Knj. 3 : 1934-1943. / [priredio] Gojko Tešić. – Beograd : Slovo ljubve : Beogradska knjiga ; Novi Sad : Matica srpska, 1983 (Beograd : Kultura). – 966 str. : ilustr. ; 25 cm . – (Biblioteka Posebna izdanja)

Tiraž 3.500. – Beleške uz tekstove: str. 853-914. – Bibliografija polemika i pamfleta (1936-1943): str. 915-928. – Str. 935-940: Pogovor / Gojko Tešić. – Popis pregledanih listova i časopisa: str. 943-946. – Index imena: str. 947-961. – **Vujić, Vladimir: 14, 19, 144-146, 152-154, 154-157, 157, 158, 159, 193, 195, 196, 197, 207, 400, 415, 519-520, 621, 622, 623, 739, 847, 853, 857, 873, 874, 901, 930, 932, 940.**

МЕЂУРАТНА српска књижевност : зборник радова / уредник Марко Недић. - Београд : Институт за књижевност и уметност : „Вук Караџић“, 1983 (Београд : „Радиша Тимотић“). - 342 стр. ; 24 см. - (Посебна издања / Институт за књижевност и уметност ; књ. 9)

Тираж 500. - Библиографија радова о међуратној српској књижевности : литература о међуратној српској књижевности : (1918-1983) / Гојко Тешић: стр. 233-330. - Регистар. - **Вујић, Владимир: 92, 94, 112, 117, 121, 202в, 202г, 812, 867, 880, 894, 918, 921, 922, 929, 930.**

2001.

ЂОРЂЕВИЋ, Бојан, 1975-

Летопис културног живота Србије под окупацијом : 1941-1944. / Бојан Ђорђевић. - Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001 (Београд : Чигоја штампа). - 484 стр. ; 24 см. - (Серија Историја српске књижевне периодике / Матица српска [и] Институт за књижевност и уметност ; 12)

Тираж 500. - Именски регистар: стр. [461]-481. - **Вујић, Владимир 4, 26, 679, 804, 2416, 3853.**

ISBN 86-7095-087-1

2005.

ВОЈИНОВИЋ, Станиша, 1950-

Српски књижевни гласник : 1920-1941 : библиографија нове серије / Станиша Војиновић. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Нови Сад : Матица српска, 2005 (Београд : Чигоја штампа). - 731 стр. ; 24 см. - (Серија

Историја српске књижевне периодике / Матица српска, Одељење за књижевност и језик [и] Институт за књижевност и уметност ; 15)

Тираж 500. - **Вујић Владимир (В., В. В., З.) 203, 350, 786, 842, 844, 900, 1074, 1183, 1191, 1213, 1253, 1371, 1417, 1430, 1466, 1470-1471, 1490, 1522, 1594, 1629, 1638, 1654, 1656, 1688, 1818, 1832, 1851, 1856-1858, 1881, 2019, 2238, 2276, 2303, 2329-2331, 2333, 2348, 2454, 2546, 2651-2652, 2692, 2701, 2917, 2946, 2948, 2959, 3022, 3041, 3047, 3132, 3211-3212, 3246, 3249, 3269, 3291, 3313, 6637, 9873.** - Регистри.

ISBN 86-7095-111-8

2006.

СРПСКИ биографски речник. [Књ.] 2 : В-Г / [главни уредник Чедомир Попов ; редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички Дринић]. – Нови Сад : Матица српска, 2006 (Нови Сад : Будућност). – 881 стр. : фотогр. ; 27 cm

Текст штампан двостубачно. – Тираж 2.000. – **Вујић, Владимир: стр. 353-354** [аутор одреднице М. [Мирјана] Карановић].

ISBN 86-83651-62-2

2008.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српског народа / [главни и одговорни уредник Радош Љушић ; аутори карата Ана Милановић... и др.]. – [1. изд.]. – Београд : Завод за уџбенике, 2008 (Суботица : Ротографика). – [11], 1278 стр. : илустр. ; 28 cm

Текст штампан тростубачно. – Тираж 5.000. – Стр. [7]: Предговор / Радош Љушић. – **Вујић, Владимир: стр. 206** [аутор одреднице И. [Илија] М. [Марић]].

ISBN 978-86-17-15732-4

2011.

ВУЈИЋ, Владимир

Иво Андрић: Приповетке, Београд, 1931 / Владимир Вујић.

У: Народна одбрана. – ISSN 1821-3006. - Год. 6, бр. 19 (10. мај 1931), стр. 305-307.

Приказ књиге.

У: БИБЛИОГРАФИЈА Иве Андрића : (1911-2011) / аутори Љиљана Клевернић, Ката Мирић, Меланија Блашковић, Весна Укропина, Даниела Кермеци, Слађана Субашић, Марија Ваш ; главни уредник Миро Вуксановић. – Београд : Задужбина Иве Андрића : Српска академија наука и уметности ; Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2011 (Нови Сад : Будућност). – 1078 стр., [1] лист са сликом И. Андрића ; 31 cm

„О педесетој годишњици Нобелове награде Иви Андрићу“ --> прелим. стр. – Тираж 700. – [Библ. јединица бр. 7682] **Вујић, Владимир: стр. 511.**

ISBN 978-86-81131-10-7 (ЗИА). - ISBN 978-86-7025-544-9 (САНУ). – ISBN 978-86-80061-44-3 (БМС)

2012.

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Владимир, 1969-

Прећутана културна историја Срба / Владимир Димитријевић. - Београд : Српски сабор Двери : Catena Mundi, 2012 (Београд : Драслар-партнер). - 205 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Прећутано слово / Српски сабор Двери ; коло 2, књ. 4)

На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика и белешка о њему. - Тираж 500. - На трагу Светог Саве и Шпенглера : Владимир Вујић, философ културе : (1886-1951): стр. 24-31. - Белешка о аутору: стр. 205. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 203-204.

ISBN 978-86-7964-026-0 (ССД)

2013.

ДАЈ нам Боже муниције : српска авангарда на бранику Отаџбине / приредио и предговор написао Никола Маринковић. - Београд : Catena mundi, 2013 (Београд : Dinex). - 193 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Српско становиште ; коло 1, књ. 4)

Тираж 500. - Авангардна мисао о Србији: стр. 5-7. - **Стр. 155-159:** [Надређени ств. насл.] : **Наш нови национализам и Европа : Против прикривених „европских“ утицаја / Владимир Вујић.** - Објављено и у листу Идеје (Београд). - Год. I, бр. 21 (6. април 1935), стр. 3 [Надређени ств. насл.: Против прикривених „европских“ утицаја : Наш нови национализам и Европа / Владимир Вујић].

ISBN 978-86-6343-009-9 (брош.)

СРПСКА енциклопедија. Том 2, В-Вшетечка / [главни уредници Чедомир Попов, Драган Станић]. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2013 (Београд : Службени гласник). - 978 стр. : илустр. ; 31 cm

Текст штампан тростубачно. – Тираж 5.000. – **Вујић, Владимир: стр. 830** [аутор одреднице И. [Илија] Марић].

ISBN 978-86-7946-121-6

2014.

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Владимир

Прећутана културна историја Срба / Владимир Димитријевић. - 2. изд. - Београд : Catena Mundi, 2014 (Пирот : Pi-press). - 206 стр. ; 22 см. - (Библиотека Прећутано слово / Catena Mundi ; коло 3, књ. 1)

Тираж 1000. - На трагу Светог Саве и Шпенглера: Владимир Вујић, философ културе : (1886-1951): стр. 24-31. - Белешка о аутору: стр. 203. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 201-202.

ISBN 978-86-6343-020-4 (картон)

БИОГРАФИЈА

Владимир Димитријевић је рођен је 1969. године у Чачку, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је, са просеком 9,37 на групи за Српски језик и књижевност са општом књижевношћу Филолошког факултета Универзитета у Београду 1994. године (код ментора професора др Новице Петковића, са темом о есејистици Момчила Настасијевића), а магистрирао на Катедри за српску књижевност 20. века 2010. године (код ментора професора др Јована Делића, са темом о првом издању сабраних дела Момчила Настасијевића, њиховој раној рецепцији и улози Станислава Винавера и Милутина Деврње у објављивању тзв. „издања пријатеља“; чланови комисије су били проф. др Александар Јерков и др Бојан Јовић). Као студент, добио је награду „Владан Недић“, за семинарски рад из народне књижевности (о хришћанским елементима у Косовском циклусу наше епике) и другу „Бранкову награду“ за семинарски рад из српске књижевности 20. века (о раном стваралаштву Светислава Басаре).

Стални је сарадник седмичника „Печат“ и месечника „Геополитика“, а извесно време је, у току 2011, по позиву био колумниста рубрике „Лево-десно“ у НИН-у. Године 2011. био је члан жирија за награду „Печат времена“ у области друштвених наука, а од 2012. године члан је жирија ове награде, коју додељује недељник „Печат“, за књижевност. Редован је учесник научних скупова о нашим песницима које организује, поводом награде „Жичка хрисовуља“, Народна библиотека у Краљеву, па је своје прилоге објављивао у зборницима о Миловану Данојлићу, Петру Пајићу, Ивану Негришорцу, Гојку Ђогу и Ранку Јововићу. Велики број огледа објавио је у књижевној периодици и на интернету, а оглед о критици европоцентризма на српској „књижевној десници“ изашао му је у зборнику „Српски културни образац у светлу књижевне српске књижевне критике“, који је приредио др Милан Радуловић (Институт за књижевност и уметност, Београд, 2015).

При Задужбини манастира Хиландара у Београду покренуо је и уређивао библиотеку „Српска мисао“, у којој су изашли следећи наслови: Владимир Вујић, *Спутана и ослобођена мисао*; Владимир Велмар Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу / Играчи на жици*; Тадија Костић, *На туђем*

послу; Милутин Деврња: *Земља преварена* (књигу приредио са Жељком З. Јелићем). Нарочит допринос дао је библиотеци „Образ светачки“ при Православној мисионарској школи храма Светог Александра Невског у Београду. Један је од чланова редакције издавачке куће „Catena mundi“ из Београда.

Књиге је објављивао у издавачким кућама: „Светигора“, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског у Београду, Задужбина манастира Хиландара и другим, као и у издавачким кућама „Лио“ (Горњи Милановац), „Легенда“ (Чачак), „Романов“ (Бањалука), „Бели анђео“ (Шабац), „Очев дом“ (Београд), „Православни пут“ (Ариље), „Catena mundi“ (Београд), „Жагор“ (Београд), „Ривел Ко“ (Београд), итд. Члан је колектива аутора који је писао књигу *Прелиставајући странице српске историје*, објављене у издању Института за славистику Руске академија науке и издавачке куће Индрик у Москви 2014, под уредништвом др Јелене Гускове. Писао је, са др Зораном Чворовићем, и за зборник Института за славистику РАН о односима државе и Цркве у Источној Европи у другој половини 20. века.

Аутор је педесетак књига, међу којима су и:

1. *Високо је записано: Од коби до Христа у делу Момчила Настасијевића*, Библиотека „Браћа Настасијевић“, Горњи Милановац 2004;
2. *Осама на тргу: огледи о нашој књижевности*, Лио, Горњи Милановац, 2009.
3. *Светац српског језика: Рана читања Момчила Настасијевића*, Библиотека „Браћа Настасијевић“, Горњи Милановац 2011.
4. *Пређутана културна историја Срба*, Catena mundi Београд, 2012, 2014.
5. *Књиге од утробе: Записи пропалог песника*, Лио, Горњи Милановац, 2014.
6. *Листая страницы сербской истории...*, (са З. Чворовићем, А. Шемјакином, А. Силкином, Г. Швецовом, В. Косиком, Р. Гојковићем, Н. Бондарјевим, А. Аникијевим, под уредништвом Јелене Гускове), РАН, Индрик, Москва, 2014.
7. *Побуњеници и смислотворци*, Catena mundi, Београд, 2014.

Приредио је стотинак зборника, међу којима су и:

1. *Момчило Настасијевић: Песникови синови*, у зборнику „Духовне речи“, Горњи Милановац, 2001.

2. Достојевски – пророк и апостол православног реализма (са Бошком Обрадовићем), *Двери српске*, бр. 1/2001, Београд.
3. *Чесма воде живе: Антологија српске хришћанске приче*, Београд – Врњачка Бања – Краљево, 2006. (друго, измењено електронско издање – сајт „Светосавље“, 2013, <https://svetosavlje.org/sr/cesma-vode-zive/>)
4. *Кијук: мудра птица љубави*, Catena mundi, Београд, 2012, 2014.
5. *Достојевски: апостол православног реализма* (са Бошком Обрадовићем, Бранимиром Нешићем и Николом Маринковићем), Catena mundi, Београд, 2012, 2014.
6. *Његош – песник српске слободе* (са Бошком Обрадовићем и Бранимиром Нешићем), Catena mundi, Београд, 2013, 2014.
7. Владимир Вујић, *Од Шпенглера до Светог Саве*, Жагор, Београд, 2013.
8. *Спомен Принципу: избор из поезије младобосанаца и српске поезије о Гаврилу Принципу* (са Драганом Хамовићем), Наш печат, Београд, 2014.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Владимир Димитријевић
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Владимир Вујић као књижевник, критичар
и полемичар у контексту књижевних процеса између
два светска рата

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 8. априла 2016.

Владимир Димитријевић

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Владимир Димитријевић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Владимир Бузић као књижевник, критичар и полемичар у контексту

Ментор Др Јован Агостић, редовни професор

књижевних
процеса
између
два светска
рата

Потписани Владимир Димитријевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 8. априла 2016.

Владимир Димитријевић

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Владимир Вујић као књижевник, критичар
и полемичар у контексту књижевних процеса
између два светска рата

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 8. априла 2016

Владимир Вујић